Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Микола Олійник

Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.)

Хмельницький
"Поліграфіст-2"
2015

УДК: 94(477.43)“19”303.433.2
ББК 63.3 (4УКР–4ХМЕ)62/я9
О-54

Рецензенти:

Д. В. Архірейський – д.і.н., доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;

Л. Л. Місінкевич – д.і.н., професор, проректор Хмельницького університету управління та права;

І. М. Романюк – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 5 від 12 травня 2015 року)

Олійник М. П.

Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія / М. П. Олійник – Хмельницький: “Поліграфіст-2”, 2015. – 480 с.

ISBN 978-966-1502-68-9

У монографії досліджено соціально-економічне становище Подільського краю після завершення в 1921 році політики “воєнного комунізму”, причини, форми та методи антирадянського повстанського руху та розвиток українського національного патріотичного підпілля. Простежено процес утвердження більшовицького режиму, еволюцію його політики щодо подільського селянства. З’ясовано форми й методи допомоги подолян жертвам голоду 1921-1923 рр. в російському Поволжі та на Півдні України, причини й масштаб голоду 1925-1926 рр. на Поділлі. Проаналізовано регіональні особливості відновлення промисловості; основні напрямки та умови розвитку приватного підприємництва. Розкрито регіональні аспекти гуманітарної політики.

Для всіх, хто цікавиться історією і любить Україну.

УДК: 94(477.43)“19”303.433.2
ББК 63.3 (4УКР–4ХМЕ)62/я9
ISBN 978-966-1502-68-9
© Микола Олійник, 2015

Вступ

Сучасний стан історії України вимагає більшої уваги до вивчення історії регіонів нашої держави. Це зумовлено значними історичними, географічними, культурними, економічними та іншими їхніми особливостями. Нехтування ними ускладнює формування модерної української політичної нації, провокує, за активного втручання сусідніх держав, виникнення сепаратистських настроїв, утруднює євроатлантичну інтеграцію тощо.

Вповні це стосується Поділля. Землі з героїчною та трагічною історією, багатою культурою, традиціями не лише українців, а й представників інших етносів, які знайшли собі тут домівку. Дослідження історії цього краю дає змогу не лише відтворити минуле, а й збагнути причини явищ, які відбуваються сьогодні як на всеукраїнському, так і на регіональних рівнях.

Одним з найбільш контраверсійних періодів історії нашої країни загалом і Поділля зокрема були роки впровадження так званої "нової економічної політики", коли мала місце певна демократизація суспільного життя, проводилися економічні реформи, які сприяли подоланню наслідків голоду 1921-1923 років. У той же час громадяни отримали певну свободу підприємницької діяльності, впроваджувалися ринкові методи організації промисловості, було, в основному, подолано неписьменність, розвивалися освіта та культура, здійснювалася політика українізації тощо. Одночасно провадилася непримиренна боротьба проти українського національно-визвольного руху зі звинуваченням його у "буржуазному націоналізмі", йшов наступ на церкву; утискувалося заможне селянство тощо. Саме в ці роки було відпрацьовано форми та методи здійснення терору голодом, які потім масово застосовувались під час голодомору 1932-1933 років. Утверджувалися подвійна мораль та інші негативні суспільні явища, непритаманні традиціям та ментальності українському етносу.

Історіографія досліджуваної проблеми має низку особливостей. Вони зумовлені тим, що масштабне вивчення регіональної історії в Україні розпочалося лише з відновленням державної незалежності в 1991 році. В радянський період історія Поділля, як і інших регіонів України, розглядалася лише як складова загальної історії УРСР та СРСР. Весь корпус публікацій, у яких тим чи іншим чином аналізуються питання історії Поділля доби непу, поділяється на дві великі групи. До першої належать праці радянських істориків і дослідників з діаспори періоду 1921-1990 років, який А. Філінюк слушно назвав "формаційно-позитивістським"[1]. До другого, "плюралістичного"[2] періоду, який розпочався 1991 р., – роботи українських авторів, надруковані в Україні та в діаспорі, а також праці зарубіжних істориків. У цей період

[1] Філінюк А. Г. Правобережна України наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 19.

[2] Там само.

формується самостійна підгалузь історичної науки – поділлєзнавство. В його рамках з'являються наукові розвідки, в яких досліджуються окремі аспекти історії краю 20-х років минулого століття.

Однією з перших робіт, у якій досліджувався перший досвід проведення аграрних перетворень і створення радгоспів в Україні загалом і на Поділлі зокрема, була праця В. Качинського[3]. Не втратили свого значення нариси професора М. Гуревича щодо причин голоду 1921-1923 рр. в Україні[4]. Неабиякий інтерес для дослідників мають статті голови Держплану УСРР Г. Гринька[5], членів секції з районування Держплану УСРР І. Вологодцева й В. Клюйкова[6], а також брошура секретаря ВУЦВК П. Буценка[7], в яких досліджуються різні аспекти проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. Апологетиці сталінської національної політики та формуванню національних районів і сільрад присвячені роботи О. Щуся[8] та А. Глинського[9]. Також дуже пізнавальні дослідження релігійних "чудес" на Поділлі в 1923-1924 роках у статтях етнографів О. Пчілки[10] та Н. Дмитрука[11].

Значна кількість фактичного матеріалу щодо різнопланових процесів, які відбувалися в сільському господарстві, міститься в працях М. Скрипника[12] В. Іжевського[13], Г. Петровського[14], Є. Яковлєва[15], О. Онуфрієва[16]. Особливої уваги заслуговує стаття Е. Метельського, що

---

[3] Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Вып. 2 – Х.: Госполитиздат, 1922 – 110 с.

[4] Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. / М. Б. Гуревич. – Х.: Первая гос. типография им. тов. Петровского Г. И., 1923. – 47 с.

[5] Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании (вместо вступления) / Г. Ф. Гринько. / Материалы по районированию Украины. – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. IX-XVII.

[6] Вологодцев І. К. Описание губерний и округов. / І. К. Вологодцев, В.Н. Клюйков. // Материалы по районированию Украины. – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. 45-96.

[7] Буценко А. И. К вопросу о районировании Украины / А. И. Буценко. – Х.: Госполитиздат Украины, 1925. – 54с.

[8] Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. За редакцією і передмовою М. Барана / О. Щусь. – Х.-К.: Держвидав України, 1930. – 94 с.

[9] Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А.Б. Глинский – Х.-К.: Центриздат, 1931. – 62 с.

[10] Пчілка О.Українські народні легенди останнього часу. / О. Пчілка – Етнографічний вісник. За головним ред. акад. А. Лободи та В. Петрова.– К., 1925. – Кн. 1. – С. 41-49.

[11] Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го. / Н. Дмитрук – Етнографічний вісник. За головним ред. акад. А. Лободи та В. Петрова.– К., 1925. – Кн. 1. – С. 51-61.

[12] Скрыпник М. Н. Хозяйственная борьба с кулаками (о с.-х. коммунах и артелях) / М. Н. Скрыпник. – Х.: издательский отдел Наркомзема УССР, 1923. – 28 с.

[13] Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. З передмовою Ю. Озерського. / В. Іжевський. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 80 с.

[14] Петровський Г. І Враження від об'їздів деяких місцевостей України / Г. І. Петровський. – Х.: Держвидав України, 1925. – 32 с.

[15] Яковлєв Є. Комітети незаможних селян. / Є. Яковлєв. – Харків: Юрвидав, 1925. – 48 с.

[16] Онуфрієв О. О. Стан та перспективи розвитку сільсько-господарської колективізації на Україні / О. О. Онуфрієв. / Труди Українського Держплану – Кн. XII. – Х., 1926. – 82 с.

започаткувала дослідження процесів колективізації, яка проводилася в 1921-1927 роках на Проскурівщині[17].

Зазначимо, що авторами даних праць переважно були партійні та радянські працівники, вчені-економісти. Відтак, як зауважив В. Калініченко, "в них бракує історіографічного аналізу, посилань"[18]. Попри це, публікації 20-х років внесли посильний вклад у вивчення окремих аспектів реалізації політики непу в Україні та частково на Поділлі.

У 30-40 роки XX ст. увага дослідників і суспільства була переспрямована на обґрунтування, а згодом апологетику сталінської "революції згори" та масові репресії. Відтак дослідження щодо періоду нової економічної політики практично припинилися. Початок системного вивчення радянськими істориками періоду непу поклали фундаментальна монографія Е. Генкіної[19] та колективна праця "СРСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)"[20]. Хоч вони значною мірою базувалися на постулатах "Короткого курсу ВКП(б)", проте введення в науковий обіг значної кількості історичних джерел, бездоганний науковий апарат і значна кількість об'єктивних висновків, зокрема, щодо особливості запровадження продподатку в Україні, зумовила звернення до них багатьох поколінь істориків.

Засудження XX з'їздом КПРС культу особи Сталіна сприяло активізації наукових досліджень періоду непу. Впродовж 60-70-х років побачила світ низка робіт, серед яких багатою джерельною базою виділяються праці П. Бакуменка[21], Б. Бабія[22], В. Ігошиної[23], І. Трифонова[24], М. Цалюка[25], Б. Мигаля[26]. Окремо виділимо відверто пропагандистський

---

[17] Метельський Е. Колективне будівництво Проскурівщини / Е. Метельський // Кооперативна думка. – Проскурів, 1927. – Ч. 2 (9). – С. 8-15.

[18] Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – С. 13.

[19] Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922). / Э. Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.;

[20] СССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / Под ред. А. П. Кучкина (глав. ред.), Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской. – М.: Госполитиздат, 1955. – 596 с.

[21] Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. / П. І. Бакуменко. – К.: Вид-во Київського університету, 1960. – 107 с.

[22] Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

[23] Игошина М. В. Продовольственный налог – составная часть новой экономической политики. / М. В. Игошина. – Харьков: Облиздат, 1961. – 47 с.

[24] Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1925 гг.). – Ч. II. – Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. /И. Я. Трофимов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1969. – 288 с.

[25] Цалюк М. Я. Радгоспне будівництво на Україні (1921-1930 рр.) / М. Я. Цалюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 115 с.

[26] Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки) / В. К. Мигаль. – Х.: Вища школа, 1974. – 167 с.

документально-публіцистичний нарис М. Гажалова та К. Єрьоміна[27], присвячений Бесарабській комуні в с. Ободівка на Тульчинщині.

Особливо слід відзначити масштабний загальноукраїнський проект, до реалізації якого були залучені науковці та краєзнавці, – "Історія міст і сіл Української РСР". У його рамках побачили світ ґрунтовні томи по Вінницькій[28] та Хмельницькій областях[29]. Дещо менший масштаб мав проект з історії обласних партійних організацій, зокрема, Вінницької та Хмельницької[30]. Проте ідеологічні шори не дозволили авторам вийти за межі традиційних для радянської історіографії оцінок і висновків, відтак обходилися факти, які їм суперечили. Зокрема, про голод на Поділлі в 1925-1926 рр.

Початок переходу від офіційного компартійного бачення до об'єктивної оцінки процесів, які відбувалися в період непу, припав на другу половину 80-х-початок 90-х років XX ст. Переломними стали статті С. Кульчицького[31], О. Мовчан[32], Ю. Шаповала[33] та інших дослідників, у яких не лише порушувалися раніше заборонені теми, але й робилися не заідеологізовані, а зумовлені логікою наукового пошуку висновки. Певним чином нові підходи проявилися і в роботі регіональних істориків, свідченням чого стало видання "Нарисів історії Поділля"[34].

Після відродження державної незалежності України дослідники отримали свободу наукових розвідок, вільний доступ до архівів, що, попри матеріальну скруту, дозволило досягти суттєвого прогресу у вивченні різних аспектів зазначеної проблеми. Насамперед це стосується праць С. Кульчицького[35] та

---

[27] Гажалов М. О. Комуна Котовського. / М. О. Гажалов, К. К. Єрьомін. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1971. – 72 с.

[28] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. 2. – 777 с.

[29] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Хмельницька область. / П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – Т. 23. – 707 с.

[30] Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / відп. ред. В. Таратута та ін. – вид. 2-е, перероб. – О.: Маяк, 1980. – 343 с.; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. / Авт. кол. В. М. В'язовецький, А. П. Гаврищук, В. М. Голев та ін. – вид. 2-е, перероб. – Л.: Каменяр, 1982. – 271 с.

[31] Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8. – С. 3-20; № 9. – С. 3-17.

[32] Мовчан О. М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-46; № 12. – С. 30-36.

[33] Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 20-30; № 4. – С. 43-54; № 5. – С. 38-49; № 6. – С. 45-55.

[34] Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та інш. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.

[35] Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / С. В. Кульчицький – К., 1995. – 202 с.; Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). / С. В. Кульчицький – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11); Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ін-т історії України НАН України; Ред. рада: акад.

О. Пиріг[36], у яких автори обґрунтували україноцентричний модерний погляд на нову економічну політику та методи її реалізації в Україні. Найбільш повно сучасні підходи українських істориків на неп загалом і взаємовідносини особи та радянської влади зокрема викладено в колективній монографії інституту історії України НАН України[37].

Новими підходами до вкрай фальсифікованої та заідеологізованої в радянський період проблеми українського визвольного руху в 20-ті роки та діяльності каральних органів відзначаються публікації Ю. Шаповала[38], В. Василенка[39], В. Савченка[40], Р. Подкура[41], В. Ченцова[42], В. Греченка та О. Ярмиша[43]. Окремо виділимо підготовлене інститутом історії України НАН України фундаментальне видання історичних нарисів "Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси", у яких на багатій джерельній базі розкривається суть більшовицького терору як засобу будівництва радянської держави, зокрема в період непу[44].

НАН України В. М. Литвин (голова) та інші; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: – Т. 3. – Новітній Український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 396 с.; Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. / С. В. Кульчицький – Кн. 1. – К.: Темпора, 2013. – 504 с.; – Кн. 2 – К.: Темпора, 2013. – 628 с.

[36] Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.

[37] Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). – Т. 2. – Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 812 с.

[38] Шаповал Ю. І. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.: іл.

[39] Василенко В. М. Більшовицькі амністії початку 1920 – х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху /В. М. Василенко. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. / НАН України. Ін-т історії України; Служба безпеки України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – 2011. – № 1 (36). – С. 89-155.

[40] Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

[41] Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; Інформаційна мережа ЧК-ГПУ в Україні в 20-х роках XX ст. / Роман Подкур. /Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) / Ред. кол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 39-45; Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов – Тернополь: "Збруч", 2010. – 372 с.; Подкур Р. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) / Р. Подкур / Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. –С. 24-52.

[42] Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-і роки / В. В. Ченцов. Ін-т історії України НАН України / П. Т. Тронько (наук. ред.) – К.: 1999. – 482 с.

[43] Греченко В. Я. Україна в добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки XX ст.): Монографія. / В. Я. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.

[44] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Іст. нариси. / Відп. ред. В. А. Смолій. Авт. кол.: Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова […] С. В. Кульчицький (кер. акт. кол.) та ін. – К.: "Наукова думка", 2002. – 951 с.

Постійні заяви всіх українських президентів і урядів про необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи зумовили науковий аналіз досвіду реалізації наймасштабнішої з проведених у XX ст. такої реформи 1923-1925 років у роботах Я. Верменич[45], Л. Гуцало[46], А. Михненка[47], В. Слабенко-Ванжули[48], О. Сагач[49], В. Шабельникова[50] та інших, що дає необхідний узагальнений матеріал щодо позитивних і негативних її сторін.

Після 1991 р. сформувалася досить чисельна когорта дослідників голоду 1921-1923 рр. та політики радянської влади щодо села в період непу. Серед них виділимо праці О. Ганжі[51], П. Гай-Нижника[52], Г. Георгізова[53],

---

[45] Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 82-92.; Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич. – У 2-х чч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 364 с.; Ч. 2. – 370 с.; Зміни адміністративно-територіального устрою України XX-XXI ст. / Я. В. Верменич, О. В. Андрощук – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 182 с.

[46] Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки XX ст.): Монографія. / Л. В. Гуцало. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 228 с.

[47] Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920-1930-ті роки. / А. М. Михненко / Енциклопедія державного управління : у 8 т. – Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія : А. М. Михненко (спів гол.), М. М. Білинська (спів гол.) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – 788 с.

[48] Слабенко-Ванжула В. В. Історичне підґрунтя адміністративно-територіального поділу в Україні / В. В. Слабенко-Ванжула // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Одес. регіон. держ. упр. – 2009. – № 2. – С. 37-42.

[49] Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному Поділі УСРР на початку 20-х рр. XX ст./ О. Сагач // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Ін-т історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 4. – С. 167-176; Діяльність центральної адміністративно-територіальної комісії по підготовці до переходу на триступеневу систему врядування у 1924–1925 рр. / О. Сагач // 2011. – Вип. 5. – С. 209-222.

[50] Шабельніков В. І. Округ у радянській системі територіального управління /В. Шабельніков // Вісник Донецького нац. ун-ту, Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2009. – Вип. 1.– с. 133-137; Історія адміністративних змін і територіального управління в Україні у 1917-1921 рр. /В. Шабельніков. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Iipd/2009_2/ 10Shabelnikov.htm; Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.). Монографія / за загальною ред. док. іст. наук, проф. О. М. Бута / В. І. Шабельников. – Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2011. – 306 с.

[51] Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.

[52] Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930 рр.). / Павло Гай-Нижник. – К., 2006. – 303 с.; Податки в УСРР у період НЕПу (1921–1930 рр.) // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць.– Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – Вип. 1. – С. 132-141.

[53] Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську селянську ментальність / Г. М. Георгізов // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 117-122.

В. Даниленка[54], В. Бутенка[55], В. Марочка[56], В. Калініченка[57], В. Лазуренка[58], Г. Капустян[59], Т. Оніпко[60], В. Олянич[61], В. Сергійчука[62], Ю. Святця[63], А. Сокола[64], В. Сокола[65], М. Фролова[66].

Глибоким переосмисленням історичного досвіду вирізняються дослідження з соціально-гуманітарних проблем Є. Голощапової[67], О. Завальнюка[68], Л. Нізової[69], О. Мовчан[70], І. Іщенка[71], О. Рябченко[72],

---

[54] Даниленко В. М. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947 / В. М. Даниленко // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104-122.

[55] Бутенко В. І. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія / В. І. Бутенко, К. В. Філліпов. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.

[56] Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

[57] Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

[58] Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.; Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко – Черкаси: "Ваш Дім", Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с.; Український фермер в добу НЕПу. / В. М. Лазуренко, В. Є. Паскаленко. – Черкаси: "Вертикаль", видавець Кандич С. Г., 2011. – 346 с.

[59]. Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. / Г. Т. Капустян – Кременчук, 2003.- 324 с.

[60] Оніпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921-1928 рр.): Монографія. / Т. В. Оніпко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

[61] Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929 рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич. – Х.: ХНУ ім.. В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.

[62] Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. / В. Сергійчук. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2-е вид., доп. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 251 с.

[63] Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.

[64] Сокіл А. О. Становлення податкового апарату УСРР на початку нової економічної політики / А. О. Сокіл // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. 205-211; Податкова політика УСРР у роки непу / А. О. Сокіл // Вип.15. – С.163-168.

[65] Сокіл В. Голодомори в Україні: три ланки одного історичного ланцюга / В. Сокіл // Народознавчі зошити. – 2009. – № 1-2. – С. 91-101.

[66] Фролов М. Комітети бідноти та комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920-1930-х рр. / Микола Фролов // Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), Р. Попп, С. Макарчук. – Дрогобич: Редак.-видав. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 24. – С. 53-70.

[67] Голощапова Є. О. "Сектанти – найзліші вороги народу": антирелігійна боротьба проти євангельських християн-баптистів в України1920-1930-х рр. / Є. О. Голощапова // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 183-190.

[68] Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

В. Смирнова[73], А. Киридон і В. Пащенка[74], Г. Стронського[75], Н. Рубльової (Ковалець)[76] Особливої уваги заслуговує колективна монографія "Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921-1928 рр.)", у якій на основі методологічного плюралізму вперше в історіографії проведено узагальнююче дослідження зазначеної проблеми[77].

Кардинально відрізняються від радянської історіографії своєю об'єктивністю дослідження проблем етнополітики, проведені Д. Бачинським[78], П. Бондарчуком[79], В. Даниленком[80], В. Доценко[81], Т. Єременко[82], О. Козеродом[83], Б. Чирком[84],

---

[69] Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). / Л. В. Нізова. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – 397 с.

[70] Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 312 с.

[71] Іщенко І. В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921-1928 рр.): протиріччя та реалії / І. В. Іщенко // Грані. – 2000. – №2 (10). – С. 57– 64.

[72] Рябченко О. А. Студентство радянської України у пошуках "пролетарської" ідентичності / О. А. Рябченко / Укр. іст. журн. – 2009. – № 4. – С. 129-143; Студенти радянської України 1920-1930-х років: практика повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О. Рябченко; Харк. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.

[73] Смирнов В. М. Соціальна політика в Україні в період непу. (Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості) / В. М. Смирнов. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 294 с.

[74] Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 335 с.; Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: Соціальний вимір / А. М. Киридон. // Проблеми іст.України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – 2004. – Вип. 12. – С. 234-256.

[75] Стронський Г. Й. Приречена на мовчання. Римо-католицька Церква на Україні в 20-30-і роки. / Г. Й. Стронський // Людина і Світ. – 1994. – №. 2-3. – С.17-20; Римо-католицький костьол в Україні у 20-30-ті роки XX ст. / Г. Й. Стронський // Вісник Тернопільського держ. технічного ун-ту. – 1996. – № 1. – С. 77-86;

[76] Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько–католицького священика на тлі державного атеїзму / Н. С. Ковалець // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101-114; Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. С. Ковалець // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-243.

[77] Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 382 с.

[78] Бачинський Д. В. Українізація 1920-х – початку 30-х років та інтелігенція: навч. посібник / Д. В. Бачинський. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 176 с.

[79] Бондарчук П. М. Політика українізації та профспілки УСРР (1920-ті рр.) / П. М. Бондарчук. – К., 2002. – 162 с.

[80] Даниленко В. М. До витоків політики "українізації" / В. М. Даниленко // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – Вип. 1. – С.53-67.

[81] Доценко В. О. Боротьба компартійних органів з єврейським національним рухом у 20–х рр. XX ст. / В. О. Доценко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 89. – С. 67-69.

[82] Єременко Т. І Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX століття/ Т. І Єременко / Іст. зошити. / Гол. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 74 с.

Л. Якубовою[85], А. Пижиком[86], П. Григорчуком[87], авторами колективної монографії "Українізація" 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки"[88].

Спільним для вищеназваних праць були не лише новаторські підходи до аналізу широкого спектру процесів періоду непу та залучення великого корпусу архівних документів і матеріалів, але й те, що локальні проблеми тогочасного Поділля розглядалися в контексті загальноукраїнських чи загальносоюзних проблем.

Переломним моментом у становленні сучасного поділлєзнавства як підрозділу історичної регіоналістики стала V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства, яка відбулася 29 жовтня 1991 р. в Кам'янці-Подільському. В програмній доповіді директор Інституту історії України АН України академік Ю. Кондуфор вказав на те, що "виключно важливим напрямком дальшого розвитку історичної науки в Україні є локально-історичні дослідження". Він наголошував: "осмислення шляхів історичного розвитку України неможливе", зокрема, "без дослідження періоду нової економічної політики 1921-1928 рр.", та закликав "звільнятися від усталених стереотипів"[89]. Спраглість істориків до саме такої дослідницької роботи засвідчили доповіді учасників конференції[90]. Важливе значення для становлення належного теоретико-методологічного рівня досліджень

---

[83] Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.

[84] Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – 215 с.

[85] Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 188 с.

[86] Пижик А. Ідеологічна основа більшовицької політики українізації / А. Пижик // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2011. – Вип. 104. – С. 47-50.

[87] Григорчук П. С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки XX ст. / П. С. Григорчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вип. 9. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – С. 110-115.

[88] "Українізація" 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В. А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.

[89] Кондуфор Ю. Ю. Українська історична наука на сучасному рубежі розвитку суспільства / Ю. Ю. Кондуфор // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 7.

[90] Васильєв В. Ю. Опір сталінізму на Україні: кінець 20-х–30-ті роки / В. Ю. Васильєв // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 272-273; Дровозюк С. І. Селянський самосуд на Поділлі у 20-ті роки XX ст.(до питання про правосвідомість селянства) / С І. Дровозюк // С. 275-277; Гонтар О. В. Офіційні та приховані позбавленці при виборах до міських та селищних Рад Поділля і 20-х роках / О. В. Гонтар // С. 277-278; Єрмак О. П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі / О. П. Єрмак. // С. 539-540; Турченко Ф. Г. Регіональні особливості релігійного руху на Україні в 20-ті рр. / Ф. Г. Турченко // С. 357-358; Мручко Є. Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921-1925 рр. /Є. Є. Мручко // С. 545-546.

відіграли праці Я. Верменич[91]. Загальному аналізу реалізації політики непу на Поділлі присвячені роботи І. Боднара[92], П. Григорчука і Н. Кузьмінець[93], А. Зінченка[94], Г. Черешні[95] та інших.

Різні аспекти організації та функціонування радянської влади на Поділлі досліджували Л. Громова та А. Пономаренко[96], Л. Місінкевич[97], В. Москаленко[98], Р. Козак[99] Н. Кузьмінець[100], В. Нестеренко[101], О. Стадник (Лойко)[102], Р. Подкур[103]. Особлива роль комітетів незаможників у системі радянської влади досліджується в публікаціях О. Мельничука[104].

---

[91] Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.; Історична регіоналістика в Україні / Я. В. Верменич // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 6. – С. 3-20; 2002. – № 2. – С. 3-26; Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. / Я. В. Верменич. // – 2010. – № 4. – С. 156-169; Систематологія історичної локалістики: пошук парадигмальних досліджень. / Я. В. Верменич. // 2011. – № 5. – С. 110-130.

[92] Боднар І. Неп на Поділлі: досвід державної ініціативи / І. Боднар // Славута і Славутчина : минуле і сучасне. – Славута, 2003 р. – С. 57 – 61.

[93] Григорчук П. С. Суперечливий характер економічної політики радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 429-436.

[94] Зінченко А. Л. Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщиніу 1921-1922 рр. / А. Л. Зінченко // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 246-253.

[95] Черешня Г. А. НЕП на Хмельниччині: досвід і можливості / Г. А. Черешня // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер. 3-4 липня 1998 р. – Хмельницький, 1998. – С. 82-91.

[96] Громова Л. П. Роль Червоної Армії у партійному та державному будівництві в Подільській губернії на початку 20-х рр. (за матеріалами державного архіву Вінницької області) / Л. П. Громова, А. Б. Пономаренко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 251-255.

[97] Місінкевич Л. Польські сільські Ради на Поділлі в 1920 - 1930-ті роки // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф., 23-24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 306-315.

[98] Москаленко В. Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20-30 рр. ХХ ст.) / В. Г. Москаленко // Наук. записки Вінницького держ. пед. уні-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 80-84.

[99] Козак Р. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Руслан Козак. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http:// www.kamenec-podolsk.blogspot.com/ 2013/02/20.html

[100] Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920-1925 рр.) / Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука .– Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 150-157; Сільські Ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // 2008. – Вип.13. – С. 275-277.

[101] Нестеренко В. Вибори до Кам'янець-Подільської ради. Як це було 90 років тому. // Подолянин. – 2010. -№ 43 (1053) – 22 жовтня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/history/1671/.

[102] Стадник О. О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. ХХ ст. / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 271-274.

Суттєвий внесок у реконструкцію причин, ходу, масштабу та наслідків антирадянського повстанського руху 20-х років, дослідження персоналій його провідників зробили В. Барцьось[105], К. Завальнюк[106], С. Єсюнін[107], Р. Коваль[108], Д. Красносілецький[109], Н. Мизак[110], П. Стегній[111], Т. Стецюк[112],

---

[103] Подкур Р. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. / Р. Подкур. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.shron.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Formuvannia_mistsevykh_orhaniv_Radianskoi_vlady_na_Podilli_v_20-ti_rr_KhKh_st.pdf; Ліквідація органами ВЧК-ГПУ політичних партій на Поділлі в 20-х рр. XX ст. / Р. Подкур // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29-30 листоп. 2001 р. – Вінниця, 2001. – С. 199-209; Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр. / Роман Подкур. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей/ Гол.ред. В. Смолій; відпов. ред Я. Верменич. – Вип. 8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 169-188.

[104] Мельничук О. А. Комнезами – опора в утвердженні більшовицької влади на селі. // Наук. записки Тернопільського держ. пед. ун-ту.– Серія: Історія. – Тернопіль, 1998. – Вип. VII. – С. 111-116; Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр.: сільські ради проти комнезамів. / О. А. Мельничук // Нова політика. – 1998. – №2. – С. 35-37; Комнезами на Поділлі / П. С. Григорчук, О. А. Мельничук. – Вінниця, 2001. – 160 с.; Участь комнезамів у здійсненні "другої революції" у подільському селі. / О. А. Мельничук // Іст. України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 204-208; Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі (1925-1933 рр.) / О. А. Мельничук // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні наук.– Кам'янець-Подільський,2001. – Вип. 6 (8). – С. 451-458.

[105] Барцьось В. Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля / Володимир Барцьось – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/025650/.

[106] Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. XX ст.) / К. Завальнюк – Вінниця: Логос, 2000. – 268 с.; Орел Подільського краю. Історико-документальні нариси / Л. Філонов, К. Завальнюк, В. Рєзнік. – К.-Л.: Галицька видавнича спілка, 2004. – 47 с.; Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – 248 с.; Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуковський. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с.

[107] Єсюнін С. Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі / Сергій Єсюнін // Є! Поділля. – 2011. – 19 серп. – С. 6.

[108] Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи / Роман Коваль – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://unknownwar.info/-_671/; Отаман святих і страшних /Р. Коваль. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

[109] Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с., іл., табл.; Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій /І. В. Рибак, Д. П. Красносілецький // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 230-234; Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні (1921 - перша половина 1922 рр.) / Д.. П.. Красносілецький // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки.– Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1. – С. 150-159; Життєвий шлях і політична діяльність Я. В. Гальчевського (1894-1943): монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 110 с.

[110] Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН-УПА / Н. С. Мизак, В. І. Горбатюк. – Чернівці: "Букрек", 2006. – 352 с.; іл.

[111] Стегній П. А. Подільська повстанська група отамана Орла / П. А. Стегній // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конф., 29-30 листоп. 2001 р. – Вінниця, 2001 – с.190-199.

Я. Сторожук[113], Р. Подкур[114] та інші. Проте поза їхньою увагою залишилася діяльність антибільшовицького підпілля.

Аграрний характер економіки краю в 1920-ті роки та породжена нею соціальна структура суспільства стали предметом досліджень П. Григорчука[115], А. Матвєєва[116], С. Маркової[117], О. Свідерської[118],

---

[112] Стецюк Т. В. Ананій Волинець – організатор повстанського антибільшовицького руху на Поділлі доби УНР (1919-1920 рр.) / Т. В. Стецюк **.** – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua /books-text-11003.html.

[113] Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20–х рр. ХХ ст. / Я. Сторожук – Літин: НВФ "Синтез", 2006. – 114 с.

[114] Подкур Р. Ю. Ліквідація органами ВЧК-ГПУ політичних партій на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29–30 листоп. 2001 р. – Вінниця, 2001. – С. 199-209; Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) / Р. Подкур / Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 24-52.

[115] Григорчук П. С. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20 – х років ХХ ст. /П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Український селянин.– Черкаси, 2008. – Вип 11. – С. 281; Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XVI. – С. 138-142; Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії на початку 20-х рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук // 2012. – Вип. ХХ. – С. 200-204.

[116] Матвєєв А. Ю. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації / А. Ю. Матвєєв // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2010. – Т. 20. – С. 365-374; Здійснення насильницької політики розселянювання на Поділлі та Південно-Східний Волині (друга половина 20 - перша половина 30-х рр. ХХ ст.): монографія / А. Ю. Матвєєв, І. В. Рибак ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. – 196 с.

[117] Маркова С. В. Хмельницьке село напередодні масової колективізації: особливості господарювання та врядування / С. В. Маркова / Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – С. 58-65.

[118] Свідерська О. М. Системи землеробства та громадські сівозміни у селянському господарстві на Поділлі та Південно-Східній Волині в добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [ред.. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 517-523; Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-Східної Волині у добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2012. – № 4. – С. 90-93; Головні напрями інтенсифікації землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 4. – С. 25-29; Селянське населення Поділля та Південно-Східної Волині у добу непівського агропереходу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С. 41-43; Забезпеченість господарств Поділля і Південно-Східної Волині

О. Стадник[119], А. Сидоренко[120], І. Рибака[121], В. Яцюк[122] та інших. Зв'язок політики радянської влади щодо селянства з голодом 1921-1923 рр. та 1925 р. на Поділлі одним з перших дослідив у своїй монографії І. Шульга[123]. Його справу продовжили В. Василенко[124], В. Васильєв[125], П. Григорчук[126], Ю. Котик[127], Ю. Олійник[128].

сільськогосподарським реманентом у добу непівського агропереходу (1921-1929 рр) / О. М. Свідерська // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У 2 ч. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 54-57.

[119] Лойко О. О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 1999. – Вип. І. – С. 85-88; Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу / О. О. Лойко // 2000. – Вип. ІІ. – С. 127-130; Стадник О. О. Особливості суспільно-політичних процесів у Подільському селі в роки НЕПу / О. О. Стадник // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 322-325; Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі в період нової економічної політики / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XV – С. 224-228; Особливості соціально-економічного розвитку подільського селянства в умовах переходу до непу / О. О. Стадник // 2012. – Вип. XX. – С. 204-208; Податкові платежі селянства Поділля в роки нової економічної політики / О. О. Стадник // 2013. – Вип. 21– С. 141-145; Голод 1920-х років на Поділлі і продподаток / О. О. Стадник // 2014. – Вип. 22.. – С. 141-145.

[120] Сидоренко А. О. Зміна соціальної структури населення Поділля під впливом формування радянської ідентичності у роки непу / А. О. Сидоренко// Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П С. Григорчука – Вінниця, 2014. – Вип 22. – С. 137-141.

[121] Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1999. – 91 с.; Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-ті роки / І. В. Рибак, В. А. Яцюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм 2004. – Т. 12:– С. 361-368; Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.; Повсякденне життя подільського селянина в до колгоспний період (1921-1928 рр.). Монографія / Іван Рибак – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2012. – 164 с.; Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця / І. В. Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19 – С. 351-366.

[122] Яцюк В. А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу / В. А. Яцюк // Український селянин: зб. наук. пр.. – Черкаси, 2003 – вип. 7. – С. 131-134; Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років XX ст.. в оцінці органів статистики / В. А. Яцюк // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 165-168; Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років XX ст.. / В. А. Яцюк // Краєзнавство: наук. журнал. – 2006. – № 1-4. – С. 58-60.

[123] Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Г. Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

[124] Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В. М. Василенко // Наук. записки Вінницького держ.пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 277-281.

Проблеми відновлення та розвитку інших галузей подільської економіки, зокрема такої специфічної, як контрабанда, досліджували О. Завальнюк[129], І. Ладаняк[130], В. Кабачек[131], Н. Кузьмінець[132], О. Омельчук[133], В. Нестеренко[134], С. Трухманова[135], П. Слободянюк[136], М. Шафінський[137].

Різні аспекти становлення та розвитку радянської системи освіти та культури в регіоні, ставлення влади до інтелігенції стали предметом

---

[125] Васильєв В. Ю. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 37. – С. 111-135.

[126] Григорчук П. С. Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / П.С. Григорчук, В.А Тучинський. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 138-142.

[127] Котик Ю. В. Стягнення трудгужподатку в Україні у добу непу (за матеріалами Подільської губернії) / Ю. В. Котик // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 145-148.

[128] Олійник Ю. В. Матеріальна та фінансова допомога населення Кам'янецького повіту голодуючим у 1921-1923 роках / Ю. В. Олійник // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості Українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття.: зб. наук. праць. /Ред. кол. Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – Вип. V. – С. 51-53.

[129] Завальнюк О. М. Відбудова промисловості Проскурова у 1921-1925 роках / О. М. Завальнюк // Хмельницькому-500: тези наук. практ. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 35-37.

[130] Ладаняк І. А. Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1022-1925 роках / І. А. Ладаняк // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць. / Гол. Ред.. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – С. 25-34;

[131] Кабачек В. В. Історія промислового об'єднання "Дунсукно" (1921-1925 рр.) як відображення проблем місцевої державної промисловості часів непу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kpi.kharkov.ua /archive/Наукова_періодика/vestnik/ Актуальні_проблеми_історії_України/2012/24/Kabachek.pdf.

[132] Кузьмінець Н. П. Розвиток комунального господарства на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наукової іст.-краєзнав. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 314- 318.

[133] Омельчук О.М. Історичні аспекти боротьби з контрабандою /О. М. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 207-215.

[134] Нестеренко В. А. Торгівля на Поділлі в період "нової економічної політики" / В. А.Нестеренко / Матеріали Всеукраїнської наук.-краєзнав. конф. "Хмельниччина в контексті історії України" / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. ред.) та ін. – Хмельницький, 2013. – С. 121-126.

[135] Трухманова С.Л. Контрабанда як вид діяльності мешканців прикордонного Поділля у 20-х роках ХХ ст. / С. Л. Трухманова // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конфер., 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К. К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч.1. – С. 166-168.

[136] Слободянюк П. Я. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля / П. Я. Слободянюк. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hoe.com.ua/ index. php?r=49.

[137] Шафінський М. Ще як млини з турбінами були / М. Шафінський // Енергія. Газета ПАТ "Хмельницькобленерго". – 2014. – №4-5 (201-201). – квітень-травень. – С. 4.

публікацій В. Адамського[138], О. Завальнюка[139], В. Нестеренка[140], О. Стадник[141], В. Струманського[142], А. Сурового[143], В. Савчука[144], О. Посвістак[145], С. Трухмановової[146], та інших.

---

[138] Адамський В. Р. Вища медична освіта на Поділлі у контексті модернізації системи освіти: спроба творення / В. Р. Адамський // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 319-330.; Кам'янець-Подільський державний університет у період становлення радянської влади: зміна структурних форм / В. Р.Адамський // Наук. записки Вінницького держ. пед.. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. XV. Серія: Історія: зб наук пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – С. 211-217; Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Матеріали XIII Подільської наук. іст.-краєзн. конфер. [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С 437-443.

[139] Завальнюк О. М. "Винним себе визнав…" (В. О. Геринович) / О. М. Завальнюк, М. Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Редак.-видавн. відділ, 1991. – С. 178-183; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): іст. нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 452с.; В. О. Геринович: сторінки біографії (1883-1949 рр.) / О. М. Завальнюк // Реабілітовані історією: У 27 т. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – С. 726-743; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / [ред.. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. вид.: О. М. Завальнюк та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.

[140] Нестеренко В. А. Діяльність товариства "Просвіта" на початку 20-х років на Поділлі (За матеріалами Кам'янецького повіту) / В. А. Нестеренко // Поділля і Волинь у контексті істрії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 158-163; Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 155-164.

[141] Лойко О. О. Розвиток шкільної освіти на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 238-245; Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921-1928рр. / О. О. Лойко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського.– Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 90-95; Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Стадник // 2003. – Вип. VI. – С. 162-165; Інтелігенція Поділля в роки НЕПу / О. О. Стадник // 2004. – Вип. VII. – С. 268-271; Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр. / О. О. Стадник // 2005. – Вип. IX. – С. 255-259.

[142] Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920-30 рр. / В. П. Струманський // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С.136-144.

[143] Суровий А. Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 127-136; Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота / А. Ф. Суровий // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3: – С. 396-406; Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 2. – С. 57-71; Сільськогосподарські заклади профтехосвіти на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий, В. Й. Жезіцький // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський

Проблеми охорони здоров'я, соціального та пенсійного страхування, боротьби з дитячою безпритульністю на Поділлі проаналізували П. Григорчук і Н. Кузьмінець[147], О. Мельничук[148].

нац. ун-ту ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 510-522; Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 436-448.

[144] Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янця-Подільського у 20-х-30-х рр.. ХХ. ст. / В. О. Савчук // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. – С. 354-366.

[145] Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту / О. А. Посвістак // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16: – С. 254 – 262; Соціально-правовий стан освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Посвістак. // Освіта, наука і - 286; Деякі проблеми співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля у 20-х рр. ХХ ст. у контексті тиску владних структур на суспільство / О. А. Посвістак // 2007. – Т. 9. – С 88-96; Газета "Червоний кордон" про ставлення радянського режиму до наукової і культурно-освітньої інтелігенції Кам'янеччини у 20-30-х рр ХХ ст. / О. А. Посвістак // 2007. – Т. 10. – С. 359-364; Репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років ХХ ст. / О. А. Посвістак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34.– 2007. – С 23 – 34; Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля в 20 – 30-х роках ХХ ст. за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України м. Києва / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 397-405; Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. / О. А. Посвістак // 2009. – Т. 13. – С. 437-443.

[146] Трухманова С. Л. Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. / С. Л. Трухманова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; [Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін.] – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 115–142; Про підготовку кадрів радянських спеціалістів у 20-х рр. ХХ ст.: На матеріалах подільських міст / С. Л. Трухманова // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 93-99.

[147] Григорчук П. С. Становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1020-х рр. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 57-61; Форми боротьби з дитячою безпритульністю на Поділлі у 1920-ті рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 358-364; Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. / Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. ХХ. – С. 196-200.

[148] Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. / О. А. Мельничук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 61-65; Організація соціального страхування на Поділлі у 1920-ті рр. ХХ ст. / О. А. Мельничук, О. Ф. Мельничук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі

Дослідженню впливу побуту, зайнятості та роду занять міського населення Поділля на демографічну ситуацію в регіоні присвячені статті С. Трухманової[149].

Значну увагу дослідників історії Поділля привертають питання реалізації політики більшовицького режиму щодо церкви та окремих християнських конфесій, ставлення до храмів і репресії проти священиків, оновлення ікон, "Калинівського дива", тощо. Зокрема, вони розглядаються в працях О. Галамай[150], О. Драгана[151], В. Демченка[152], І. Ладаняк[153], Я. Міщук[154], Н. Ковалець[155], О. Пасічника[156], В. Росовського[157], О. Стадник[158].

дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 364-371.

[149] Трухманова С. Л. Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / С. Л. Трухманова // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 65–70; Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / С. Л. Трухманова // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія / [За заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2001. – Вип. III. – С. 73–81; Основні риси побуту міських мешканців Поділля в умовах нової економічної політики (початок 1920-х років) / С. Л. Трухманова // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 64 (№9). – С. 42-51.

[150] Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках XX ст. на Поділлі / О. М. Галамай // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 81-84; Православ'я на Поділлі у 20-х рр. XX ст. / О. М. Галамай // 2002. – Вип. IV. – С. 94-98; Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай // 2005. – Вип. IX. – С 291-295.

[151] Драган О. Калинівське диво / Олександр Драган [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://h.ua/story/ 313845/

[152] Демченко В. Калинівське чудо – кровоточиве розп'яття 18 июля 2008 / Владислав Демченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy. org.ua/ru/nevydumannye_istorii/2008/07/18/ 17443. Html.

[153] Ладаняк І. А. Особливості організації кооперативної освіти на Поділлі у 1925-1928 роках / І. А. Ладаняк // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20-21 жовт. 2011 р. – Вінниця, 2011. – С. 181-187.

[154] Міщук Я. В. Початок створення мережі кооперативно-освітніх установ Вінниччини в 20-х рр. XX ст. / Я. В. Міщук // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20-21 жовт. 2011 р.. – Вінниця, 2011. – С. 165-168.

[155] Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму / Н. С. Ковалець // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101-114.

[156] Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец–Подольской (Хмельницкой) области в 1920–1941 годах: монографія / О. А. Пасечник – Хмельницкий: ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.

[157] Росовський В. Репресоване духовенство Кам'янець-Подільської діє цезії / В. Росовський. // CREDO – загальноукраїнський католицький суспільно-релігійний часопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.credo-ua.org/2009/04/930.

[158] Лойко О. О. Релігійне життя на Поділлі в умовах НЕПу. / О. О. Лойко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського.– Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С. 91-94.

Різні аспекти здійснення "українізації" та особливості етнополітики в регіоні досліджують Т. Антонішина[159], Л. Місінкевич[160], Н. Кротік[161], В. Нестеренко[162], А. Суровий[163], Н. Тітова[164].

---

[159] Антонішина Т. П. Архівні джерела про україно-єврейські взаємини на Поділлі у 20-Х рр. XX ст. / Т. П. Антонішина // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 315-318.

[160] Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30–ті рр. XX століття) / Л. Л Місінкевич. – К., 2001. – 254 с.

[161] Кротік Н. Л. Єврейська національна освіта на Поділлі у 20-30-х роках XX століття / Н. Л Кротік // Краєзнавство: наук. журнал.– К., 1999. – № 1-4. – С. 157-159; Будівництво єврейської національної школи на Поділлі у 20-30-х роках XX століття / Н. Л Кротік // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 123-127; Політика в галузі освіти єврейського населення на Поділлі у 20-30-х. роках XX століття / Н. Л Кротік // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей.– К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 307-314; Єврейська шкільна освіта на Поділлі у 20-х-30-х рр.: труднощі формування та функціонування / Н. Л Кротік // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Зб. мат. за підсумками звітної наук. конферер. викладачів та аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 4. – Т. 1– С. 68-71.

[162] Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках XX сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. / В. А. Нестеренко – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 65 с.; "Українці-католики" на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко / Pamiętnik Kijowski. Polacy na Podolu / Pod red. nauk. Henryka Stronskiego. – K., 2004. – T. 7. – С. 173-180; Ставлення національних меншин до українізації / В. А. Нестеренко // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15. – С. 441-451; Висвітлення етнонаціональних процесів на Поділлі в 20-ті роки XX ст. на щпальтах часопису "Червоний кордон". / В. А. Нестеренко // Наук. записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім.. М. С. Грушевського. Подільський осередок. Зб. пр. молодих вчених і аспірантів. – Київ-Хмельницький: ПП Дерепа І. Ж., 2006. – Вип. 14. – С. 273-285; До питання про українізацію української церкви на Поділлі у 1920-ті роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: – С. 335-347; Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2009. – Т. 19.– С. 518-529; Російські навчальні заклади Поділля у 20-30-роки XX ст. / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т.17: – С. 84-94.

[163] Суровий А. Ф. Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках/ А. Ф. Суровий // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4: – С. 406-410.

[164] Тітова Н. В. До проблеми "українців-католиків" на Поділлі у 1920-1930-х рр. / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 35 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 66-86; Польське та українське населення Поділля 1920-1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування /Н. В. Тітова // Укр. іст. збірник / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; Редкол.: Т. Чухліб (голов, ред.), А. Блануца (заст. голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. II. – С.223-229; Особливості здійснення політики "українізації на Поділлі 1920-х-початку 1930-х років / Н. В. Тітова // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 442-451.

Характерною рисою зазначених робіт є прагнення авторів бути об'єктивними, уникати політичних симпатій і антипатій, що досягається науковою сумлінністю та залученням значного кола джерел, насамперед архівних. Зазначимо, що, попри значний інтерес до історії Поділлі періоду непу, відсутні узагальнюючі роботи з даної проблеми.

Відсутні вони і в зарубіжній історіографії. Ознайомлення з працями, виданими за кордоном, свідчить, що їхніми авторами переважно були представники української діаспори. Питання зазначеного періоду зазвичай розглядалися в загальноукраїнському масштабі та торкалися окремих проблем. Одними з перших робіт були монографії І. Герасимовича[165] та С. Мельгунова[166]. В них ґрунтовно аналізувалися методи та перші наслідки більшовицьких перетворень. При цьому автори не змогли уникнути суб'єктивності в оцінках політики більшовицької влади.

В 30-40 роки XX ст. серед опублікованих спогадів учасників визвольних змагань були роботи, в яких безпосередньо аналізувався перебіг повстанської боротьби на Поділлі в 20-х роках: документальна повість Ю. Горліс-Горського (Городянина-Лісовського) "Отаман Хмара. З таємниць ГПУ"[167] та спогади Я. Гальчевського "Проти червоних окупантів"[168]. У післявоєнний період побачили світ узагальнюючі роботи, зокрема, М. Трихреста[169] та Ф. Пігіда[170]. Значна увага надавалася дослідженню промисловості та кооперації в працях Б. Винара[171], І. Витановича[172] та О. Моргуна[173]. Стан освіти в радянській Україні критично проаналізував І. Коляска[174]. Особливої уваги заслуговує виконане під егідою Наукового

---

[165] Герасимович І. Голод на Україні. / Іван Герасимович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 296 с.; Життя й відносини на Радянській Україні / Іван Герасимович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 106 с.

[166] Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – Изд. 5-е. – М.: СП "PUICO" "P.S.", 1990. – 207 с.

[167] Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара. / "Ми ще повернемось!": Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування. / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу "Холодний Яр". – К.: Історичний клуб "Холодний Яр"; Вінниця: ДП "Держ. картографічна фабрика", 2012. – С. 191-230.

[168] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. / Яків Гальчевський. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2011. – 360 с.

[169] Трихрест М. НЕП на Україні / Михайло Трихрест. – Торонто: Наша книгозбірня, 1947. – 32 с.

[170] Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (матеріали до боротьби українського народу в 1920-30 роках) / Федір Пігідо. – Мюнхен: "Logos", 1956. – 143 с.

[171] Винар Б. Розвиток української легкої промисловості / Богдан Винар. – Денвер: "Зарево", 1955. – 30 с.; Українська промисловість: студія совєтського колоніялізму. – Т. 1. – Праці іст-філософ. секції / Б. Винар; Перед. В. Тимошенка. – Париж : [б. в.], 1964. – 397 с.

[172] Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації. – 1964. – 624 с.

[173] Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / Олександер Моргун – Мюнхен: "Logos", 1966. – 272 с.

[174] Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні. Переклад з англ.з доп. і додатками / І. В. Коляска. – Торонто: Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.

Товариства ім. Т. Шевченка впродовж 1949-1984 років комплексне видання "Енциклопедія українознавства", яке містить значну інформацію щодо загальноукраїнських подій 20-х років і, зокрема, їхніх проявів на Поділлі[175]. Вповні це стосується монографії В. Вериги[176] та розвідки М. Мицеля[177]. Іноземні історики проблеми історії України та її регіонів переважно бачили через призму загальноросійських. Тим більше значення має видана в 1986 р. книга Роберта Конквеста "Жнива скорботи"[178]. Її неодноразово перевидавали в Україні. Автор не лише зламав стіну замовчування правди про Голодомор 1932-1933 років, але й проаналізував його передумови, зокрема політику влади щодо селянства в роки непу.

Сучасна російська історична наука майже не переймається дослідженням періоду непу в Україні. Однією з небагатьох розвідок є монографія А. Марчукова[179]. Автор досить об'єктивно, із залученням широкого кола архівних джерел і праць, зокрема українських істориків, розглядає проблеми ставлення робітників, селян та інтелігенції до національного питання, вказує на неоднозначність українізації, проблеми в проведенні "культурної роботи". При цьому він оперує термінами ще радянської пропаганди: "банди", "петлюрівці" тощо. Характерними для сучасної російської історіографії є висновки автора про підбурювання українського національного руху із-за кордону та історичну невдячність українців за все, що для них зробила Росія. Особливо вражають у науковій розвідці слова про належність "східних українців" до "русского мира" та висновок, що, "хоч Україна стала самостійною державою", українське питання "залишається і буде залишатися в осяжній перспективі внутрішньо національною проблемою цього "русского мира"[180].

Загалом, історіографічний аналіз свідчить, що за роки незалежності України відбулося значне зростання наукового інтересу до проблем перебігу політичних, соціально-економічних і культурно-духовних процесів на Поділлі в роки нової економічної політики. Проте він ще не увінчався появою узагальнюючих праць.

---

[175] Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович,заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 805-1200., 1996. – Т. 5. – С. 1605-2000; 1996. – Т. 6. – С. 2000-2400; 1998. – Т. 7. – С. 2405-2800; 2000. – Т. 8. – С. 2800-3200, 2000. – Т. 9. – С. 325-3600.

[176] Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига. – К.; Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с., іл.

[177] Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922– 1923 гг. / Михаил Мицель // Зб. Наук. праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. Матеріали конференції 28-30 серпня 2002 р. – К., 2003. – С.75-84.

[178] Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.

[179] Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков; [отв. ред. В. В. Трепавлов]; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 599 с.

[180] Там само. – С. 3-5.

Джерельною базою монографії стали документи та матеріали: Центрального державного архіву громадських організацій України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Також були залучені збірники документів і матеріалів[181], публікації в газетах "Вісти", "Робітнича газета", "Червоний край", "Червоний кордон" тощо.

Прагнучи отримати реальну історичну картину подій досліджуваного періоду автор керувався фундаментальними науковими принципами. Так, принцип об'єктивності зумовлював потребу вивчати всю сукупність документів і фактів у їхній взаємодії та взаємозв'язках. Принцип історизму дозволив, розглядаючи події та явища з моменту їхнього зародження, в процесі розвитку та завершення виявити конкретно-історичні обумовленості тих чи інших подій, зрозуміти мотиви поведінки подолян і влади в конкретних умовах. Враховуючи живучість історичних стереотипів, сформованих у радянську добу нашої історії, застосування принципів апартійності та логічності дозволило, абстрагуючись від поширених політичних і партійних уподобань, виявити та проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, які відбувалися на Поділлі в роки непу.

Відповідно до правил пізнавальної діяльності автор застосовував загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Зокрема, найуживаніший істориками, за спостереженням Я. Верменич[182], порівняльно-історичний метод дав

---

[181] Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи / М. Скарубский, Н. Коптев, П. Черновол. / Под ред. и предисловием Е. Г. Горбачева. – Х.: Из-во "Пролетарий", 1925. – 152 с.; Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 р.). – Х.: "Червоний друк", 1925. – 110 с.; Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова. – М.-Л.: Изд-во "Плановое хозяйство", 1926. – 295 с.; Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів/ Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін. – Вінниця, 1957. – 560 с.; Социалистическое строительство на Винничине: Документы и материалы: (1921-1941) / Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др. – Одесса: Маяк, 1987. – 272 с.; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918—1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 864 с.; Т. 2. 1923-1929 гг. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 1168 с.; Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І. С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця, ДП "ДКФ", 2007. – 704 с.; Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник.-Хмельницький: ХНУ, 2008. - 268 с.; Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. – 80 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р.Подкур; упоряд.: Р Подкур, В Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

[182] Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні. – С. 27.

змогу "дослідити події та факти в тісному зв'язку з історичною обстановкою в контексті змін на різних етапах" непу. Методи дедукції та індукції сприяли з'ясуванню каузальних зв'язків поміж певними подіями та рішеннями, які приймалися суб'єктами історичного процесу.

Структурно-системний підхід дозволив відтворити цілісну картину подій цього періоду в регіоні, визначити місце та значення окремих чинників, що виявили себе в ході перебігу певних явищ та процесів, дослідити їх у динаміці та взаємозв'язках. Історико-хронологічний метод сприяв реконструкції послідовної наступності подій. Окрім того, в розв'язанні локальних проблем в процесі дослідження застосовані методи контент-аналізу, класифікації, ретроспективності, статистичного аналізу.

Враховуючи наукову новизну та практичну значущість теми, опираючись на доробок попередників, широку джерельну базу, враховуючи відсутність узагальнюючих робіт, автор поставив за мету комплексно дослідити та дати об'єктивну оцінку політичним, соціально-економічним та культурно-духовним процесам на Поділлі в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.).

Об'єкт дослідження – неп на Поділлі в 1921-1928 рр.

Предметом вивчення є трансформаційні процеси на Поділлі в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921-1928 роки. Їхня нижня межа обумовлена початком впровадження нової економічної політики, а верхня – фактичним її згортанням внаслідок припинення непу. Територіальні межі дослідження охоплюють територію Поділля в межах Подільської губернії та округ, які були створені на її основі після ліквідації губернського адміністративно-територіального поділу.

Практичне значення монографії полягає в тому, що наведені в ній факти та зроблені висновки можуть бути використані в процесі розробки та впровадження сучасної регіональної державної політики. Результати дослідження можуть бути впроваджені при подальшій науковій розробці проблем з історії України та Поділля, написанні посібників для потреб освіти, читанні відповідних спецкурсів, у просвітницькій роботі.

Автор висловлює вдячність за підтримку та допомогу в написанні монографії колективу кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, передусім її завідувачу професору А. Філінюку, а також колегам із Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства.

Найщиріша подяка – науковому консультанту, доктору історичних наук, професорові О. Завальнюку.

Дякую також за сприяння в роботі всім працівникам архівів та бібліотек.

Розділ І
Умови запровадження та функціонування нової економічної політики на Поділлі (1921-1928 рр.)

1.1. Радянське будівництво в регіоні в 1920-ті роки

Після остаточного утвердження на теренах Поділля в листопаді 1920 року радянської влади постала необхідність її легітимізації через створення конституційних органів диктатури пролетаріату – рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рівнів. На час до проведення виборів до них з метою стабілізації становища в губернії владні повноваження покладалися на військове командування та місцеві ревкоми. На це звернули увагу Л. Громова та А. Пономаренко: "Як тільки та чи інша дивізія вступала на територію одного з повітів Подільської губернії, її командування видавало наказ №1 про створення повітового ревкому, до якого переходила вся влада в місті та околицях"[183]. Загальне керівництво здійснювали місцеві комітети КП(б)У*. Проте вповні виконувати цю роль їм було вкрай важко через малу чисельність губернської партійної організації. Так, якщо в березні 1920 р., за даними С. Кульчицького, на Поділлі нараховувалося 81 член і кандидат у члени компартії[184], то в червні, після приходу військ Польщі та УНР, як зазначала О. Стадник, – лише 18[185]. У серпні, коли більшу частину регіону зайняла Червона армія, тут уже було 213 комуністів, з яких 41 % становили військові[186]. Щоби зміцнити губернську організацію, ЦК КП(б)У з березня по вересень 1920 р. відрядив на Поділля 76 відповідальних працівників[187]. Вжиті заходи та, що важливіше, перетворення партії на єдину керівну силу сприяли зростанню чисельності організації. В січні 1921 р. нараховувалося 677 членів і 525 кандидатів у члени КП(б)У [188], а в березні – 1361 партійців, з яких 882 членів і 479 кандидатів[189]. Проте це було вкрай мало з огляду на те, що в Подільській губернії за переписом 1920 р. проживало 2763433 особи, з яких міського населення – 381470 (13,8 %), сільського – 1381863 (86,2 %) особи[190].

---

[183] Громова Л. П. Роль Червоної Армії... – С. 252.

* Як звернув увагу С. Кульчицький, більшовики "розуміли під "диктатурою пролетаріату" диктатуру власної партії". Після захоплення влади вони стали державною партією, реалізовуючи принцип неподільності радянської влади. Такий статус давав право керувати всіма процесами в країні. (Див. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні… – С. 45; Україна і Росія в історичній ретроспективі … – С. 14).

[184] Кульчицький С. В. Червоний виклик. – Кн. 1. – С. 428.

[185] Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів… – С. 224

[186] Громова Л. П. Роль Червоної Армії... – С. 253.

[187] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 70.

[188] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 23-24.

[189] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 77.

[190] Єрмак О. П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі – С. 540.

Брак членів партії не дозволяв більшовикам належним чином налагодити організаторську та пропагандистську роботу, впливати на діяльність ревкомів, забезпечувати належний контроль за всіма сторонами життя в регіоні. Вихід із ситуації вже був апробований у тих губерніях, де радянська влада встановилася раніше: створювалися комітети незаможних селян. Їхніми членами були безземельні та малоземельні селяни, які мали право на одержання землі в першу чергу, або ті, що не мали харчів і отримували державну харчову допомогу, а також ті, хто не міг прогодуватися зі свого господарства і йшов у найми. Відповідно до інструкцій НКВС комнезами повинні були "допомагати органам радянської влади у всіх заходах, які проводилися на селі, особливо в зборі продрозкладки, приймати найактивнішу участь і слідкувати за правильною видачею з запасів насіння бідноті, бо з продрозкладки від 10-25 % лишалося комнезамам […] і навіть контролювати роботу радянських установ". Без них, підкреслював В. Іжевський, неможливо було "покласти край пануванню куркулів, инакше бідноті ніколи не видертися із злиднів, а Радянській владі стати на селі". Не випадково 13 квітня 1921 р. постановою ВУЦВК КНС отримали статус "організацій державного значення"[191]. Фактично це були органи розпалювання класової боротьби сільської бідноти проти заможних верств на селі. До грудня 1920 р. на Поділлі було створено 327 комнезамів[192]. Точку зору на них протилежної сторони висловив І. Герасимович: "Комнезами – це саме найбільш жорстокий апарат власти, це не що инше, як сільська чрезвичайка. Вона далеко гірша, ніж городська, бо комнезами в досі ніде не практикований спосіб слідять за кожним рухом селянина"[193].

Загалом на грудень 1920 р. далеко не в усіх селах і волостях були осередки КП(б)У і комнезами. Відтак ревкоми діяли практично безконтрольно. Це призводило, як помітив НКВС, до "проявів бюрократичного переродження, […] відірваності від мас, […] наростання в психології працівників органів влади командного і частково презирливого ставлення до маси (суб'єктивне есерівство) та дрібнобуржуазного заперечення всякої дисципліни". Причини цих явищ були у відриві ревкомів від мас, їхньому комплектуванні іногородніми працівниками, незнайомими широким масам, частій заміні кадрів, що, втім, не покращувало стан справ. Вихід НКВС вбачав у проведення виборів до рад. Це мало допомогти "створити психологію радпрацівників, пов'язаних залежністю і відповідальністю не лише перед центром, але й перед місцями"[194]. В разі отримання небажаних результатів залишалася можливість "за потреби боротьби з контрреволюцією […] тимчасового відновлення попередніх методів управління"[195].

---

[191] Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. – С. 7-8, 18.

[192] Фролов М. Комітети бідноти та комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920-1930-х рр. – С. 59.

[193] Герасимович І. Голод на Україні. – С. 80.

[194] ЦДАВО України, ф. 2, оп.2, спр. 74, арк. 3-5.

[195] Там само.

Відповідальність за організацію та проведення виборів, які призначалися на січень-лютий 1921 р., покладалася на ревкоми. Партійні комітети повинні були забезпечити, як зазначалося в постанові пленуму Подільського губкому КП(б)У в кінці грудня 1920 р., "партійне керівництво виборами", тобто впливати на формування бажаного складу депутатів рад. Для цього губком відрядив у повіти своїх уповноважених, які мали допомагати місцевим осередкам у налагодженні виборчої кампанії[196]. Вони мали простежити, щоб уповні було забезпечено дотримання "демократії" для будівників держави "диктатури працюючих і експльоатуємих мас пролетаріяту і біднійшого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експльоататорами капіталістами й поміщиками"[197]. Відповідно до цього право вибору мали "незалежно від релігії, народности, осілости, стану" громадяни УСРР, які до дня виборів осягли 18 років і здобувають засоби до життя працею. Виборчого права позбавлялися особи, що користуються найманою працею, живуть на нетрудові прибутки, приватні торговці, ченці і служителі релігійних культів; колишні службовці та агенти поліції, корпусу жандармів охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому; особи, визнані усталеним ладом божевільними, та особи, що перебувають під опікою; засуджені за корисливі та ганебні вчинки тощо[198]. З розвитком нової економічної політики коло осіб, позбавлених виборчих прав, розширювалося за рахунок осіб, які займалися торгівлею, орендою, промислами[199].

Відповідно до Конституції вибори пройшли з дотриманням принципів нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні за список кандидатів у депутати, який попередньо в містах затверджувався на зборах трудових колективів, а в селі – на зборах КНС. Вони уважно пильнували, щоб до таких списків не потрапили позбавлені права голосу, насамперед заможні селяни. Так, у с. Шляхова Бершадського повіту "виборчим правом тоді користувалися 1542 чоловіка, а 62 – куркулі та їх прихвосні – були позбавлені прав обирати до Рад"[200].

Результати проведених у січні виборів до сільських і волосних рад не задовольнили партійні органи. Тому в лютому на допомогу прибув інструкторсько-агітаційний поїзд ім. В. І. Леніна на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським. ЦК КП(б)У вкомплектував його досвідченими пропагандистами та агітаторами. В ньому була навіть пересувна друкарня, де випускалася газета "Робітник і селянин", брошури й листівки. На всіх залізничних станціях і навколишніх містечках за маршрутом Вінниця-

[196] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 78.

[197] Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://sb7878.ucoz.ru/publ/67-1-0-82.

[198] Там само.

[199] Москаленко В. Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20-30 рр. XX ст.). – С. 82.

[200] Шляхова [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://www.bershad.ua/a /shlyahova/page-2.html.

Жмеринка-Проскурів-Кам'янець-Подільський проводилися мітинги, розглядалися скарги та заяви, надавалася допомога бідноті. Г. І. Петровський та інші відповідальні діячі брали участь у повітових з'їздах рад. За підтримки такого "десанту" вдалося обрати депутатами та членами повітвиконкомів партійців, які й зайняли керівні посади. Крім того, створювалися фракції КП(б)У, покликані забезпечити компартійне керівництво радами.

Завдяки виконаній роботі в усіх повітах, крім Брацлавського, де їх перенесли через масовий антирадянський повстанський рух, більшість у радах отримали більшовики[201]. Однак загалом підсумки виборів по губернії не задовольнили владу. Про це свідчить непроведення Подільського губернського з'їзду рад, а також пошук винних, здійснений Подільським відділенням надзвичайної комісії (ЧК). Як доповідав 16 березня 1921 р. в ЦК КП(б)У його начальник В. Нікольський: "Губернія переживає кризу, як в партійних, так і Радянських силах; по всіх повітах зовсім не відчувається як партійної, так і радянської роботи. Місцевий губком складається виключно з УКП та інтелігентів з дрібною міщанською психологією, яка, прикриваючись лозунгами Комуністичної партії, намагається побудувати та розкласти партію на "кацапландію" та "хохландію"[202].

Крім того, губком турбувала гостра нестача партійних відповідальних працівників, внаслідок чого в більшості відділів повітвиконкомів керували безпартійні, які "дивляться на свої обов'язки з точки зору старих чиновників". Також не вистачало технічних працівників і канцелярського приладдя. На думку відділу управління Подгубкому, "велике зло" для кадрової роботи йшло від "ударних і мілітаризованих установ", до яких "всі прагнуть, щоб отримати кращий пайок"[203]. "Наглість тих, хто присмоктався і опинився в тилу вражає уявлення, – писав у травні в листі до ЦК КП(б)У продпрацівник з Вінниці Г. П'ятницький, – особливо в цьому плані виділяються Продоргани та ЧК"[204].

Для виправлення становища було вжито низку заходів. Зокрема, значний пропагандистський ефект мав приїзд на Поділля в березні 1921 р. голови ВЦВК радянської Росії М. І. Калініна та голови ВУЦВК Г. І. Петровського, їхні виступи на багатолюдних мітингах і зборах голів сільрад, комнезамів і активістів[205]. У поєднанні з активною роботою партосередків, виконкомів сільських і волосних рад це сприяло тому, що вже в квітні на Поділлі нараховувалося 1935 сільських і 145 волосних організацій КНС[206]. З метою нарощення партійних лав упродовж квітня-травня в усіх повітах організовувалися двотижневики зі зміцнення партійної дисципліни. Задля створення привабливого образу компартії читалися лекції з історії КП(б)У,

[201] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 102.
[202] Там само, спр. 723, арк. 3-4.
[203] Там само, спр. 443, арк. 80.
[204] Там само, арк. 50.
[205] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 76.
[206] Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область. – С. 43.

проводилися роз'яснювальні бесіди[207]. Це дозволило до середини травня, з гордістю зазначали на VI-ї Подільської губпартконференції, збільшити чисельність губернської організації проти березневої більше ніж у два рази – до 2963 осіб, з яких кандидатів – 448[208]. Проте, внаслідок чистки лав партії, в червні кількість членів КП(б)У зменшилася до 1868 членів, проте на 103 особи збільшилася кількість кандидатів[209]. Відтак компартійні органи отримали додаткові можливості втручатися у вирішення кадрових питань. Так, на засіданні Подільського губкому 30 травня 1921 р. затвердили склад губревкому, до якого увійшли: Тарногородський, Ракітов, Власюк, Гриневич, Заковський і губвоєнком (за посадою)[210]. Одночасно, спираючись на постанову президії ВУЦВК від 30 березня 1921 р. "Про регулярні перевибори Рад і про скликання в установлені строки з'їздів Рад", яка передбачала проведення перевиборів місцевих рад та їхніх виконкомів, а також сільських і волосних КНС через кожні шість місяців[211], ухвалили: "Провести з 10 червня по 5-е липня перевибори рад в губернії" та призначили губернську виборчу комісію[212]. Під її керівництвом створювалися місцеві комісії. Вони керувалася інструкцією про проведення виборів до сільських рад і волосних з'їздів рад, яку затвердив ВЦВК РСФРР постановою від 28 квітня 1921 р. Як звернула увагу О. Шумляк, відповідно до неї сільська виборча комісія складала лише списки осіб, позбавлених виборчих прав. Не пізніше як за тиждень до голосування їх мали вивішувати для загального ознайомлення. Особи, позбавлені права голосу, могли в триденний термін оскаржити відповідне рішення сільської виборчої комісії до волосної, а потім і до губернської і навіть до ВУЦВК. Подавати заяву про це слід було до комісії, яка його ухвалила. Вона повинна була протягом 24 годин розглянути скаргу, прийняти рішення та передати її вищій раді. За потреби всі матеріали справи надсилалися на розгляд НКВС та президії ВУЦВК. Їхнє рішення було обов'язковим для виконання зацікавленими сторонами[213].

Враховуючи помилки попередньої виборчої кампанії, Подільський ревком 10 червня ухвалив відозву до селян у зв'язку з виборами до місцевих рад. Виборців російською мовою попереджали, що "сільський куркуль і міська буржуазія […] якими б вони на словах не видавалися друзями, є закоренілими ворогами трудящих", та рекомендували "очищати від усіх куркулів, дармоїдів, ледарів, всіх

---

[207] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 77.

[208] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 12-12 зв.

[209] Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів… – С. 224

[210] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

[211] Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1921. / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та ін.; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 84.

[212] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

[213] Шумляк О. Еволюція інституту реєстрації виборців в аспекті становлення і розвитку виборчого процесу в Україні: радянський період (1918-1990 рр.) / Ольга Шумляк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 78

жадних ворогів трудящого люду сільські Ради та виконкоми". Селян закликали взяти активну участь у виборах і обрати замість них до рад і виконкомів, які замінять ревкоми там, де вони ще збереглися, тих, "хто своєю революційністю, свідомістю, залізною волею та енергією довів свою відданість Радянській владі та вірність інтересам трудящих"[214].

В сукупності все це дозволило провести активну передвиборну кампанію. За оцінкою пленуму губкому КП(б)У, який відбувся 8-10 липня 1921 р., вона пройшла "блискуче"[215]. За даними Н. Кузьминець, у результаті виборів було сформовано близько двох тисяч рад різних рівнів [216]. Як з гордістю відзначав на засіданні вказаного пленуму секретар Подільського губкому Денис, у результаті виборів "вперше за 4 роки вся губернія набула вповні оформленого вигляду в особі виборних органів влади на місцях"[217]. Таке "оформлення" завершив І з'їзд рад Поділля 10-14 липня. Фактично після цих виборів у регіоні завершилося формування мережі рад як "всепроникної і всеохватної влади", яка, за визначенням С. Кульчицького, "нерозривно зрощена з організаційною структурою більшовицької партії". При цьому, як і по всій країні, партійні комітети перетворювалися на владну структуру державної партії. Характерно, що при цьому вони не брали на себе відповідальності за поточні справи, перекладаючи її на ради, на відповідальні посади в яких призначалися лише члени партії[218]. Наприклад, перед початком І з'їзду рад, пленум губкому, на пропозицію члена ЦК КП(б)У В. Затонського, вивів зі складу губкому голову Подільського ревкому М. П. Тарногородського та його заступника О. В. Снєгова, яких відкликали в розпорядження ЦК. Замість них до складу губкому обрали В. Порайка, відрядженого на Поділля ЦК та РНК. Одночасно його рекомендували на посаду голови Подільського губвиконкому[219]. До виконання обов'язків він приступив 15 липня, про що й доповів Раднаркому[220]. Згадуваний пленум також рекомендував свої кандидатури на посади голів повітвиконкомів. Зокрема, Шліса – в Гайсин, Турчинського – в Жмеринку, Атюніна – в Ольгопіль, Нехворостного – в Проскурів замість Сурового, який не справився з роботою і був відкликаний до Вінниці "для відправки його до верстату"[221].

Суттєвою проблемою в краї залишався кадровий голод. Так, у звіті Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. наголошувалося, що "в повіткомах партапарат складається з 1-2, в кращому випадку 3-х товаришів. Кожен займає по 3-4 посади, агіт-лекторів немає зовсім. У віддалених від центру повіту районах немає жодного відповідального працівника. Через брак кадрів

[214] Поділля в період відбудови… – С. 79-81.
[215] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 3.
[216] Кузьминець Н. П. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. XX ст. – С. 275.
[217] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 3.
[218] Див. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні… – С. 59; Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 14-15; Червоний виклик… – Кн. 1 – С. 421-423.
[219] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 5.
[220] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 412, арк. 30.
[221] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 8-9.

деякі повіти залишаються без належного рівня голів повітвиконкомів та повіткомів. В організаціях спостерігається політична відсталість і неграмотність. Зокрема, в Ольгопільському повіті лише 10 % свідомих комуністів знайомі з програмою партії, 90 % – політично неграмотні"[222]. Для пом'якшення "гострого браку" кадрів Подільська губернія регулярно отримувала "кадрову допомогу" від ЦК КП(б)У та РК УСРР. Так, у серпні-жовтні 1921 р. сюди було відряджено 280 досвідчених працівників[223], у 1922 р. – ще 312[224]. З покращенням кадрової ситуація ця допомога зменшилася. Зокрема, з червня 1924 р. до 1 лютого 1925 р. на Поділля відрядили 137 комуністів[225].

Своєю чергою, бюро Подгубкому практикувало "посилення повітів" відповідальними партійними працівниками. Зокрема, 4 грудня 1921 р. рішенням пленуму губкому голову Ольгопільського повітвиконкому Атюніна, відомого жорстокою боротьбою з повстанцями, рекомендували перевести на аналогічну посаду в Новоушицький повіт. Замість нього до Ольгополя відрядили Сагайдака[226].

Отримуючи допомогу з центру, губком постійно вимагав від партійних організацій губернії залучати до партії нових членів. Однак в умовах непевного становища радянської влади в краї, незважаючи на проведення місячників і тижневиків зі зміцнення партійних лав, у 1922 р. їх поповнили лише 68 осіб. Станом на 1 лютого 1923 р. їхня чисельність без військових сладала 2852 особи, з яких 2137 членів і 715 кандидатів у члени КП(б)У. Крім того, ще 1281 комуніст перебував у партійних осередках військових частин, розквартированих у губернії[227]. Характерно, що, за неповними даними, озвученими на IX Подільській губернській конференції КП(б)У в березні 1923 р., уродженців Поділля серед партійців було лише 85 осіб; тих, хто проживав тут понад 3 роки – також 85. До того ж, етнічний склад членів партії не відповідав етнічній структурі мешканців регіону (див. таблицю 1).

українців		євреїв		поляків		росіян	
Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян
40,2 %	84 %	16,8 %	9,9 %	3,9 %	4,8 %	39,6 %	3,6 %

Таблиця 1. Етнічна структура членів Подільської організації КП(б)У та мешканців краю станом на 1 лютого 1923 р.[228]

[222] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр 1175, арк. 2.
[223] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 43.
[224] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 83.
[225] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1835, арк. 12; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 30.
[226] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 24; спр. 11, арк. 3.
[227] Там само, спр. 3, арк. 66; Подкур Р. Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр. – 175-176.
[228] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 66.

Зазначимо, що на тисячу містян було 18 комуністів, а на тисячу селян – 0,7[229]. Подільська губернська парторганізація, на думку В. Затонського, була "однією з найслабших в Україні"[230]. До такого ж висновку прийшли учасники спільного засідання політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, заслухавши в грудні 1923 р. доповідь про роботу Подільського губкому. Врахувавши, що "на Поділлі до 70 % всієї організації являються прийшлими"[231], вони ще раз наголосили: "В партійній організації відсутні глибокі корені серед місцевого населення"[232]. Саме цим вищі партійні та радянські органи пояснювали заяви багатьох відповідальних працівників з проханням перевести їх на роботу в інші регіони[233]. Тобто ця політична сила була для подолян чужою, фактично – окупаційною, і не спиралася на їхню підтримку.

Переламати такий стан справ був покликаний "ленінський набір" 1924 р. Перед партійними осередками ставилося завдання залучити в партію відданих радянській владі місцевих робітників і селян. Це співпало із остаточним придушенням антибільшовицького повстанського руху та бажанням певної частини подолян стати членами державної партії задля отримання привілеїв. Такі настрої підігрівалися розпочатою в 1924 р. політикою висунення рядових партійців на відповідальну роботу. Впродовж року було висунуто 173 особи, що становило 12 % від наявних відповідальних посад в округах Поділля. Соціальний склад висуванців демонстрував недовіру до селян, попри офіційні запевнення в протилежному. Робітники складали 71,5 %, селяни – 15,8 %, інші – 12,7 %[234]. Оскільки партійці не довіряли місцевому населенню, то "дуже ретельно" розглядали подані заяви та 70-80 % з них відхиляли. Для порівняння: на Волині задовольняли 57 % заяв, на Київщині – 34 %, по Україні – 36,5 %[235]. Загалом цим набором у кандидати в члени партії прийняли 796 подолян, з яких 82,2 % складали робітники, 14,1 % – селяни. Зауважимо, що після закінчення "ленінського набору" темпи прийому стали ще вищими. Як наслідок, до початку XI Подільської губернської партконференції 28 березня 1925 р. лави комуністів поповнилися на 1015 осіб і загалом за січень 1924-березень 1925 р. зросли з 807 до 2188 кандидатів, або на 171 %. Число власне членів партії збільшилося з 1940 до 2148 осіб, або на 24,6 %[236]. Як зазначалося в звітах партійних осередків, "ленінці" нічим не відрізнялися від решти партійців. Зокрема, 83 % з них були малограмотними і вказували в анкетах: "бажання читати є, але не

[229] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 66;
[230] Там само, арк. 31.
[231] Там само, спр. 31, арк. 2.
[232] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 73.
[233] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 31, арк. 2
[234] Там само, спр. 235, арк. 177.
[235] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 51.
[236] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 17; спр. 235, арк. 148.

можу; прочитав 3 сторінки"; ще 6,5 % були неписьменними[237]. Характерно, що низький загальний рівень освіченості партійців залишався впродовж усього періоду непу. Так, у 1928 р. серед членів Могилів-Подільської окружної парторганізації з вищою освітою було 0,32 % осіб, із середньою – 8,8 %, нижчою – 86,32 %, малописьменних – 4,37 %, неписьменних – 0,19 %[238].

У середовищі комуністів були поширені негативні явища. Серед них, зазначалося в звітах партосередків, спостерігалися "упадок партдисципліни, міщанство, розгубленість перед новою економполітикою". Вони "не користуються довірою населення, недисципліновані, пиячать […] робота в радорганах слабка, виділені для покращення радапаратів працівники зустрічають погане ставлення з боку місцевих працівників"[239]. За рішенням губкому для боротьби з негативними проявами за очищення лав партії від "попутників" і підняття авторитету парторганізації періодично влаштовувалися чистки та перевірки рядів партосередків. Так, VII пленум губкому КП(б)У 2-3 листопада 1921 р. ухвалив провести чистку партійних лав, створивши для цього відповідну комісію. Підкреслимо, що в інших губернських організаціях у цей час проводили лише перереєстрацію членів[240]. До липня 1922 р. з партії було "вичищено", тобто виключено, майже 600 осіб[241]. Одночасно з цим компартія всіляко захищала своїх членів, які хоч і вчинили правопорушення, але мали позитивну репутацію в партосередку. Зокрема, циркулярами ЦК КП(б)У від 18 травня 1921 р. та 27лютого 1922 р. судові та слідчі органи зобов'язувалися впродовж 24 годин повідомляти у відповідні партійні органи про арешт чи порушені проти комуністів карні справи. Ті протягом трьох діб мали висловити своє ставлення до цього. На їхню вимогу арештованого повинні були відпускати під поручительство комуністів[242]. Тому не дивно, що до середини 1924 р. контрольні органи відкрили справи щодо 20 % членів губернської парторганізації, що зумовило проведення партперевірки. За пияцтво, "дрібнобуржуазне перероджения" та міщанство 224 перевірених, або 9,96 %, протягом 1924 р. виключили з партії; з них робітники складали 27 %, селяни – 24 %, інші – 49 %. В першому кварталі 1925 р. виключили ще 112, або 5,5 %[243]. Щоб продемонструвати принциповість у ставленні до порушників не лише дисципліни, але й закону, одного партійця, "який працював на селі", за п'яний дебош засудили до трьох років ув'язнення. Проте, коли в Тульчинській окрузі мешканці виступили проти такої ж поведінки колишнього голови окрвиконкому, його лише "негайно відкликали з округи"[244]. Підкреслимо, що,

[237] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 69.

[238] Відчит Могилів-Подільського окружного партійного комітету 12-й окрпартконференції 4-го грудня 1928 р. – Могилів-Подільський: Видання ОПК, 1928. – С. 9.

[239] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 644, арк. 88; спр. 1054, арк. 278.

[240] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 18.

[241] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 82-83.

[242] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 403, арк. 228-229; спр. 990, арк. 28.

[243] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 155-156, 175.

[244] Там само, арк. 175.

попри перевірки, подоляни й надалі вбачали в партійності можливість зайняти відповідальну посаду та отримати індульгенцію від покарання, про що свідчать темпи зростання чисельності окружних парторганізацій. Так, Вінницька окрпарторганізація з січня 1925 р. до жовтня 1928 р. зросла майже вдвічі – з 1504 до 2864 членів і кандидатів у члени КП(б)У[245].

З огляду на низький освітній рівень комуністів важливим засобом підготовки необхідного резерву кадрів були радянсько-партійні школи. Впродовж 1921 р. їх намагалися створити в кожному повіті губернії. Але через нестачу ресурсів і відсутність лекторів до грудня 1921 р. залишилися лише одна губернська та дві повітових РПШ з чотиримісячним терміном навчання. Вони нараховували відповідно 200 і 300 курсантів[246]. Однак рівень викладацьких кадрів, організація навчального процесу та дисципліна були дуже низькими. Відповідної якості були й випускники. Так, із 12 членів партії, які в 1924 р. закінчили Жмеринську радпартшколу й були скеровані до Могилів-Подільського, 11 "виявилися непридатними для будь-якої роботи"[247]. Такий стан справ змусив губком восени 1924 р. ліквідувати Гайсинську та Жмеринську РПШ (на той час у губернії було чотири школи). Залишилися лише Кам'янець-Подільська та Вінницька з плановим набором по 60 курсантів. Характерно, що 1924 р. уперше в наборі більше половини складали українці[248].

Не маючи бажаного впливу Подільської організації КП(б)У на подолян, губком на початку 20-х років надавав важливого значення боротьбі із залишками інших партій. Це зумовлювалося не логікою змагання за владу в рамках демократії, нехай навіть "соціалістичної", а потребою знищення опонентів задля гарантування свого панування в системі "диктатури пролетаріату". Ця система не передбачала відкритого змагання ідей, принципів, кадрів, – а лише сліпу покору волі державної партії та її вождів. Автор поділяє думку С. Кульчицького: "Конкурентна боротьба між ними призвела б до паралічу влад. За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватися диктатура однієї партії. Стабільності радянській владі надавав принцип однопартійності"[249]. Характерно, що, через відсутність інтелектуального потенціалу та вагомих матеріальних аргументів у суперечці з ними, КП(б)У вдалася до силового придушення опонентів з допомогою ЧК (ДПУ). В рамках загальноукраїнської кампанії ще 12 березня 1921 р. були проведені масові арешти меншовиків та

[245] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 135, арк.5; Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У (жовтень 1925р.-жовтень 1926 р.). – Вінниця: Окрліт, 1926. – С. 4-5; Короткий огляд роботи Вінницької Окружної Організації КП(б)У за час від 7-ої до 8-ої Окружної конференції та чергові завдання партійного будівництва. Вінниця: Видання ОПК, 1928. – С. 12.

[246] ЦДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 123, арк. 15; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 73-74, 121-122; спр. 1175, арк. 3.

[247] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 47.

[248] Там само, арк. 47-48.

[249] Кульчицький С. В. Червоний виклик. – Кн. 2. – С. 145-146.

есерів[250]. Під удар потрапила Українська комуністична партія, яка хоч і була близькою в багатьох питаннях із КП(б)У, проте критикувала її за нехтування національним питанням і виступала за будівництво самостійної соціалістичної України без оглядки на Москву. На Поділлі укапісти зорганізувалася на початку 1921 р., коли в губернію прибув видний діяч УКП, член ЦК С. Симон. Свідченням цього була доповідь губкому ЦК КП(б)У 14 березня про те, що "за останніх три дні було три випадки переходу з нашої партії до УКП […] інтелігентського елементу"[251]. Невдовзі чекісти доповідали, що С. Симон "почав гуртувати навколо себе колишніх агентів Петлюри та великих українських куркулів"[252]. Активними членами УКП були І. Рябокінь, О. Мукид (Яровий), О. Вихр та інші. На кінець року організація укапістів нараховувала 140 членів і охоплювала майже всі повіти. Особливо активно вони діяли на Брацлавщині, де створили не лише свій осередок, але й, на противагу комсомолу, молодіжну групу КОМ'Юну. Проте вже в квітні 1922 р. силами секретного апарату Подільського відділення ДПУ вдалося розколоти губернську організацію УКП. Було створено ліквідаційну комісію, яка фактично ліквідувала лише Вінницьку організацію. Решта осередків самоліквідувалися. Так, у Кам'янці-Подільському всі члени подали заяви про вступ до КП(б)У, але вони були відхилені. Після ліквідації організації окремі активні члени виїхали в інші міста: С. Симон – до Катеринослава, І. Кукниченко – в Полтаву, О. Вихр – у Чернігів. На Поділлі залишилися О. Яровий та І. Рябокінь. Однак після смерті О. Ярового в серпні від тифу І. Рябокінь ніякої активної роботи не проводив, доповідали сексоти.[253].

Не залишилися поза увагою чекістів також і сіоністські партії та організації. Саме вони, а не КП(б)У, були основною політичною силою, довкола якої об'єднувалися євреї на Поділлі. Особливо чисельними в краї були сіоністи-соціалісти (Ц.С.), соціалістична федерація "Дройр" (Свобода), організація сіоністської молоді (О.С.М.), союз соціал-сіоністської молоді (С.С.С.М. або Югенд), спортивно-скаутська "Гашомер Гацоір", спортивна "Маккабі" та кооперативна "Гехолуц" (об'єднані трудовики). Загалом в усіх цих партіях нараховувалося понад 500 членів. Багато з них були заарештовані 18-22 вересня 1922 р. в рамках всеукраїнської кампанії, в ході якої за ґрати потрапило 1100 сіоністів[254]. Хоч після цього їхня активність майже не фіксувалася, влада продовжувала контролювати ситуацію, намагаючись

[250] Кульчицький С. В. Червоний виклик. – Кн. 2. – С.147.

[251] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 52.

[252] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 16.

[253] Там само, арк. 16-16 зв.; Ніколаєв І. Є. Організаційно-правові аспекти взаємовідносин Української комуністичної партії з більшовицькою владою в період її утворення та становлення (1920-1922 рр.) / І. Є. Ніколаєв // Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки . – 2013. – Вип. 3.34. – С. 102.; Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі... – С. 224-225.

[254] Козерод О. В. Евреи Украины… – С. 87-89; Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі... – С. 225.

одночасно забезпечити свій вплив через роботу з єврейським населенням містечок, насамперед молоддю. "Якщо ми з цим завданням не справимося, – підкреслював у виступі на пленумі Подільського губкому 16-17 вересня 1922 р. секретар губкому Денис, – ми ризикуємо залишитися без єврейської молоді"[255]. Однак через брак реальних пропозицій щодо покращення життя єврейських мас далі слів партійного керівника справи не пішли. Як наслідок, у березні 1924 р. Подільське губвідділення ДПУ доповідало про активізацію сіоністів-соціалістів (Ц.С), які змогли "прилаштувати свою тактику до психології єврейського населення Поділля" й активно поширювали свій вплив на молодіжні спортивні організації "Маккабі", "Скаут" і "Гашомер Гацоір"[256]. Чекісти встановили спостереження за членами інструкторської групи Ц.С в губернії, зокрема, Абрамом Штембергом, Шульком Петровським і Анютою Гехман. Вдалося також налагодити перехоплення друкованих сіоністських видань, зокрема, журналів "Мысль" і "Юный борец", а також перлюстрацію листів. Завдяки цьому була взята під контроль діяльність найбільших осередків – Вінницького, Гайсинського, Тульчинського та Кам'янецького, а також канали щомісячного зв'язку між районними організаціями та губернським центром[257]. Одночасно з Ц.С у Кам'янецькій окрузі була виявлена добре законспірована організація сіоністської молоді (О.С.М.), яка підтримувала зв'язок винятково зі своїм центром в Одесі. Керував нею якийсь Бекман. Організація діяла з 1923 р. через спортивні гуртки в Кам'янці та Лянцкоруні. Основну масу членів складала учнівська молодь і студенти. Метою ОСМ було виховання "національної, всебічно освіченої, суспільно вихованої, активно-професіонально підготовленої та фізично розвинутої єврейської молоді"[258]. Більшість виявлених діячів сіоністського руху були заарештовані в ході загальноукраїнської акції в ніч на 2 вересня 1924 р.[259] Їх засудили до заслання в Усть-Сисольськ*, столицю автономної області Комі в Росії[260].

Проте ніякі репресії не могли вплинути на зв'язок між економічним становищем основної маси єврейського населення та його політичними симпатіями. Відтак, за даними ПГВДПУ, в другій половині 1924 р. почала зростати активність сіоністських організацій, які "вловлювали в свої ряди невдоволених як у Калинівці Вінницької округи; перехід навіть дітей до сіоністських організацій як у Зінькові та Новій Ушиці Кам'янецького повіту; проведення сіоністського з'їзду в Шпикові Тульчинської округи" тощо. Характерно, що дуже часто місцеві працівники будь-який виступ з критикою своєї роботи "кваліфікували як "сіоністський"[261]. Спостереження подільських

[255] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 11, арк. 61.
[256] Там само, спр. 494, арк. 1.
[257] Там само. Арк. 3-7.
[258] Там само, арк. 11-12.
[259] Козерод О. В. Евреи Украины… – С. 90.
[*] З 1930 р. – м. Сиктивкар.
[260] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 494, арк. 25.
[261] Там само, спр. 242, арк. 10-11.

чекістів дещо пізніше підтвердили їхні колеги з секретної частини ДПУ УСРР. В аналітичній записці в січні 1928 р. вони констатували, що під час арештів у вересні 1924 р. не вдалося повністю розгромити сіоністські організації. Навпаки, їхній вплив зростав і "пік популярності сіоністів припав на 1925 р., коли їхні осередки були в кожному містечку"[262]. Наприклад, у Кам'янецькій окрузі нараховувалося 323 члени сіоністських осередків і понад 100 співчуваючих, зокрема, у "Кам'янці 82 особи, в Чемерівцях 40, у Калюсі 21, в Жванці 9, Зінькові 56, Н. Ушиці 54, Кит[ай] Городку 9, Оринині 10, Дунаївцях 10, Ляскоруні 9, Миньківцях 15, Фрамполі 9"[263]. Особливо активними вони були у Вінниці, Проскурові, Могилів-Подільському та Кам'янці-Подільському. Це змусило владу поставитися до сіоністських організацій як до "політичного руху єврейської дрібної буржуазії"[264]. Тобто такого, який веде боротьбу за владу. Відтак проти них було застосовано впродовж 1925-1926 рр. весь комплекс репресивних заходів – від арештів до адміністративної висилки. Це забезпечило настання "кризи сіоністських організацій, яка виразилася у втраті впливу сіоністів на єврейські трудові маси"[265]. В 1927 р. настала повна криза. Відповідно ДПУ перенесла акцент у роботі на ідеологічну обробку й добилася масового виходу рядових членів із залишків сіоністських осередків. Коли ж сіоністам вдавалося відновлювати організацію, їх заарештовували. Зокрема, в січні 1928 р. було "знято весь склад Районного Штабу №4 на чолі з Гройсманом Анатолієм, який недавно прибув у Вінницю із РШ № 1 (Харківського)". Всього заарештували 9 осіб[266]. Після цього будь-які згадки про організований сіоністський рух відсутні.

Паралельно з діяльністю зі зміцнення компартійних осередків і боротьбою з ворожими партіями та організаціями комітети КП(б)У на Поділлі не залишали поза увагою діяльність місцевих рад. Звернімо увагу, що впродовж 1921-початку 1922 років назва сільських, волосних і повітової рад у Кам'янецькому повіті Подільської губернії була: "Ради Селянських, Робітничих і Червоно-Стрілецьких Депутатів"[267]. Офіційного пояснення цього феномену віднайти не вдалося, тому можна припустити, що акцентування на терміні "селянських" є наслідком аграрного характеру регіону. Вживання ж "червоно-стрілецьких" зумовлювалася недавнім минулим, коли Кам'янець-Подільський до листопада 1920 року був столицею Української народної республіки. Ймовірно, це робилося, щоби використати авторитет січових стрільців задля підняття авторитету радянської влади та Червоної армії.

Найвищим органом радянської влади визначався відповідний з'їзд рад. У період між з'їздами вся повнота влади належала волосним, містечковим, міським, повітовим і губернським виконавчим комітетам. У межах своїх

[262] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 5, арк. 90 зв.-93.
[263] Шаповал Ю. І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. – С. 240.
[264] Там само. – С. 234.
[265] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 5, арк. 90 зв.-93,
[266] Там само, 180-182 зв.
[267] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 102, арк. 236, 307.

повноважень вони ухвалювали певні розпорядчі документи. Найвищу силу серед них мали накази. Залежно від походження вони поділяються на кілька категорій. Зокрема, накази президії виконкомів та їхніх відділів: управління, праці, комунального господарства тощо. Вони охоплювали всю сукупність питань, які доводилося вирішувати радянським органам, насамперед економічних. Ціла низка наказів була зумовлена низьким рівнем роботи органів радянської влади й покликана певним чином її налагодити. Зокрема, наказом № 573/3 голови Кам'янець-Подільського повітвиконкому від 7 серпня 1922 р. головам сільрад Смотрицької волості наказувалося: "В 24 години скликати сільраду спільно з селянами і об'явити, що надалі за пасивне відношення до своєї справи Ваше село буде занесено в окремий список нарівні з контр-революційними селами й Повітова Радянська влада буде примінювати військові методи в дальнійшій Радянській праці. Головам Сільрад ставлю до відома що відповідальність за все що відбувається в селі паде цілком на Вас"[268].

У випадках, коли певний виконком не наважувався на оприлюднення від свого імені непопулярних наказів, використовувався знаний в пропагандистському аналізі метод "легітимізації джерела". Тобто це рішення ухвалювалося на нараді залежних від повітвиконкому інститутів влади, а він при цьому лише вимагав виконання даного рішення. Зокрема, так було при ліквідації єврейських містечкових рад і їхніх виконкомів шляхом об'єднання з сільськими радами та створення спільної ради і виконкому, оскільки "паралельне існування містечкових і волосних Рад і Волвиконкомів […] часто розвиває серед населення (єврейського) і сільського (українців і росіян) національну ворожнечу"[269]. До прикладу, в наказі № 43 Новоушицького повітвиконкому від 2 квітня 1921 р. наголошувалося, що вже з 5-го квітня "всі містечкові виконкоми скасовуються" і впродовж 10 днів повинні передати всі справи волвиконкомам, а ті – негайно доставити їх у відділ управління повітвиконкому[270]. Кам'янецький повітвиконком пішов ще далі. В його наказі від 20 грудня 1921 р. відводилося лише три дні не лише на процедуру злиття сільських і містечкових рад, а й передбачалося, що у випадку, коли в об'єднаному органі "Сельраді" "головою виявиться обраний голова Сельради, то заступником повинен бути обов'язково представник Містечкової ради і навпаки". До того ж під таке об'єднання підводилася теоретична база: "Існування одночасно в одному місці двох органів влади Сільради та містечкової Ради, …розглядається, як національний поділ… В Соціалістичній державі всякого роду національні поділи в корені відкидаються"[271]. Принагідно зазначимо, що обидва накази були написані російською мовою, хоча ще в лютому 1921 р. повітвиконкоми, зокрема

[268] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 155.
[269] Там само. – С. 8.
[270] Держархів Хмельницької області, фр. 1010., оп. 1, спр. 112, арк. 97.
[271] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 3.

Новоушицький, ухвалили рішення про те, що "всі накази, які виходять з Виконкому та його Відділів повинні обов'язково писатися Українською мовою"[272].

Безпосередньо до наказів примикають обов'язкові постанови. Різниця між ними полягала лише в тому, що, на відміну від наказів, які мали імперативний характер, такі постанови містили лише рекомендації, хоча й обов'язкові. Цей дуалізм був зумовлений особливостями того часу та стилем творення радянських документів. Часто саме такими постановами вводилися в дію рішення, які виходили за межі чинного законодавства, але відповідали логіці революційної доцільності. Так, Новоушицький повітвиконком 14 липня 1922 року "з метою вірного обліку населення для боротьби із злочинністю та бандитизмом" ухвалив: "Відтепер до введення в дію положення про трудові книжки ввести паспортну систему по всій території повіту для всіх громадян без винятків. Паспорта видаються на термін одного року, тимчасові посвідчення на строк не більше шести місяців"[273]. При цьому не було жодних пояснень, що спільного між трудовими книжками та паспортною системою.

Значний масив розпорядчих документів складають циркуляри. Під такою назвою поширювались обов'язкові для виконання постанови, які, як правило, стосувалися різних сторін організації діяльності органів влади, тому досить часто мали гриф "секретно". Майже в усіх таких документах містилися нарікання на невиконання попередніх циркулярів. Враховуючи це та низький рівень кваліфікації радянських працівників, про що опосередковано свідчить аналіз якості протоколів та інших документів, зазвичай циркуляри доповнювались зразками різноманітних зведень, які органи влади зобов'язані були надавати вищестоящим органам, а ті, своєю чергою, на їхній основі готували відповідні зведення для губвиконкому[274].

З кінця 1922 року термін "циркуляр" майже повністю було замінено його синонімом – "обіжник". Новим, крім назви, було використання словосполучення: "Повітвиконком пропонує". Його зовнішній демократизм не повинен вводити в оману. Адже зазвичай наприкінці документу містилися традиційні для всіх видів тогочасних нормативних документів нагадування про те, що у випадку невиконання винні будуть "віддаватись до суду Ревтрибуналу"[275]. Необхідно зазначити, що поряд з інструктивними матеріалами щодо діяльності органів влади обіжники містили різноманітні звернення. Деякі з них за своїм змістом є просто унікальними, оскільки дозволяють виявити ретельно приховувані у радянський період факти, зокрема про ставлення населення до цієї влади. Характерним в цьому плані є обіжник № 5 Кам'янець-Подільського повітвиконкому від 22 листопада 1922 р. Він у гнівно-викривальній формі повідомляв про лист голови та секретаря

[272] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 112, арк. 53 зв.
[273] Там само, спр. 15, арк. 20.
[274] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 4-5.
[275] Там само, арк. 72.

комнезаму села Врублівець Баговицької волості до колишніх поміщиків, у якому їх просили повернутися, обіцяючи надати "садибу і поля"[276].

Окремої уваги заслуговують відозви. Вони ухвалювалися повітвиконкомами з різних питань і на перший погляд не мали імперативного характеру. Проте вони вражають надзвичайною підступністю, справжнім візантійством. До прикладу, у відозві від 25 грудня 1922 року "До незаможних селян Кам'янецького повіту" в яскравому публіцистичному стилі пояснюється шкідливість самогоноваріння, а потім маніпулятивно стрілки переводяться на куркулів як головних винуватців бідувань незаможних селян і висувається прямий заклик до проведення розкуркулювання. Одночасно тут є інструкції щодо розмірів земельних ділянок, які можна залишати розкуркуленим. Якщо ж унаслідок уже проведеного розкуркулювання в них стало землі менше від норми, то норма їм не поверталася[277].

Зазначимо, що на початку своєї діяльності ради досить часто стикалися з нехтування їхньої ролі як органів влади на місцях з боку військових, прикордонників та представників різноманітних вищестоящих установ і організацій. Так, голова Дунаєвецького волвиконкому 13 березня 1922 р. в листі до Новоушицької повітвійськнаради скаржився, що з моменту прибуття командування 215 полку, штаб якого розміщено в Дунаївцях, воно "зверхньо ставиться до місцевої влади, не хоче працювати рука в руку. Прохання про спільні дії ігноруються. Командування самовільно провадить арешти та конфіскації майна"[278]. Голова ж Літинського повітвиконкому скаржився, що "постійні мобілізації на продроботу і навіть арешти відповідальних радпрацівників підривають радянську роботу"[279]. З метою підвищення ролі рад застосовувалися різноманітні заходи. Зокрема, Кам'янець-Подільський повітвиконком циркуляром від 3 лютого 1922 р. на адресу "всіх волвиконкомів, сельрад, вол і селькомнезамів, начокремих пунктів і постів, уповноважених ЧЕКа, начрайміліції, уповноважених карно-розшукового відділу, райпродкомісарів, волналогінспекторів, а також Командірам і Комісарам частин розташованих на території Кам'янецького повіту", наголосив, що будь-які цивільні та військові особи, які перебувають на території села, волості чи повіту, зобов'язані узгоджувати свої дії з відповідними виконкомами. Для вирішення військових справ, зокрема, боротьби з повстанським рухом, на території волості мала "утворюватися волосна військова нарада під предсідательством Предволвиконкома, в склад якої входять з правом рішаючого голоса Завідуючий волвійськвідділом, начособпункта, командір військом розташованої частини, уповноважений Чека і представник ячейкі та волкомнезама". Економічні та господарські питання відносилися до компетенції волекономнаради "під головуванням

[276] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 199-200.
[277] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 99-99 зв.
[278] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 26. арк. 2.
[279] Там само, оп. 4, спр. 7, арк. 28.

предволвиконкома" за членства з вирішальним голосом "Предволкомнезама, зав. земвідділом, райпродкомісара, волналогінспектора, уповноваженого ЧЕКА, представника Ком'ячейки і з правом дорадчого голосу представника волсела". Для розгляду питань життєдіяльності волості належало щотижня скликати пленум волвиконкому за участі представників усіх сільрад, установ і організацій, розташованих на її території. Особливо підкреслювалося, що без відома президії повітвиконкому забороняється "арештовувати представників виборних органів села і волорганів". За невиконання цього циркуляру винні "будуть притягатись Повітвиконкомом до строгої відвічальности" [280]. Чітке визначення місця Рад було тим більше необхідним, що на них покладалося широке коло обов'язків: організація післявоєнної відбудови та налагодження економічного життя, забезпечення стягнення податків, збирання допомоги голодуючим губерніям, культурно-освітня робота, підготовка до проведення звітно-виборних кампаній, оскільки вибори проходили практично щороку, тощо. Відповідно до цих завдань у складі виконкомів створювалися відділи: управління, юридичний, комунального господарства, народної освіти, фінансовий тощо, а також підвідділи – інформаційно-статистичний, ЗАГСу[281]. Очолювали виконком його голова та секретар. Для оперативного вирішення нагальних справ створювалася президія.

Центральним у структурі виконкомів був відділ управління. Він повинен був "у своїй діяльності охоплювати життя" всієї адміністративної одиниці[282]. Для цього необхідно було мати постійний зв'язок між губернією й повітами та волостями. Для його забезпечення та полегшення роботи відділів управління волвиконкомів наприкінці 1921 р. в їхньому складі було створено адміністративно-інформаційні столи. До кола їхніх обов'язків віднесли: "а) збирання матеріалів про діяльність всіх Радорганів у волості, б) Укоплектування і зберігання матеріалів і розпоряджень повітового центру, в) висвітлення життя політичного і економічного всієї волості". Наголошувалося, що для завідування таким столом слід "виділити свідомого серйозного товариша, який повинен затверджуватися волвиконкомом". Волосні відділи управління "щоденно зобов'язані передавати зібраний Адміністративно-Інформаційним столом матеріали в Повітовий центр"[283]. Проте фактичне саботування такої вимоги змусило повітвиконкоми переглянути її. Зокрема, відділ управління Кам'янецького повітвиконкому 9 грудня 1921 р. розіслав волвиконкомам циркулярне розпорядження №1249 з формою вже щотижневого інформаційного зведення. Однак, оскільки і після цього зведення "надходили неакуратно і з великим запізненням втрачаючи весь свій суттєвий інформаційний сенс", у новому циркулярі, розісланому наприкінці грудня 1921 р., висувалася вимога:

[280] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 59-60.

[281] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 112, арк. 75-75 зв.; спр.351, арк. 10-10 зв.

[282] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 2.

[283] Там само, арк. 2.

“Відповіді на питання повинні бути точними, детальними, основаними на цифрах та інших даних. Такого роду відповіді як: “Ні, виконано, проводиться в життя і т.п.” не повинно допускатися”[284]. Також волвиконкомам було надіслано бланки тижневих політзведень, які були виготовлені в друкарні й містили 22 запитання (див. додаток № А)[285]. На підставі отриманих даних інформаційно-статистичний підвідділ готував коротке тижневе зведення про становище в повіті і за підписом голови виконкому воно телеграфом надсилалося до губвиконкому[286]. Крім того, відділ управління подавав розгорнуті двотижневі та щомісячні звіти про свою роботу відповідно до форми звіту, затвердженої губвиконкомом[287]. В свою чергу, президія губвиконкому кожних два місяці надсилала узагальнений звіт на адресу ВУЦВК. Однак з 1 березня 1924 р. відповідно до рішення наради секретарів відділів губвиконкому встановлювалася квартальна періодичність їхньої звітності та загального звіту перед ВУЦВК. Лише статистичний відділ мав це робити щомісячно. Крім того, за пропозицією секретаря ВУЦВК П. Буценка з березня 1924 р. було запроваджено обмін особистими листами з найважливіших питань між ним і головами губвиконкомів, зокрема і Подільського[288].

Зазначимо, що повітвиконкоми в своїй роботі не покладалися лише на письмову інформацію. Широко практикувалися відрядження голів і працівників для інспектування та надання практичної допомоги в роботі сільських і волосних рад і виконкомів. За підсумками відрядження вони подавали ґрунтовний звіт з оцінкою політичних настроїв населення[289]. Враховуючи позитивний досвід таких відряджень, відділ управління губвиконкому своїм циркуляром № 45 від 20 січня 1923 р. рекомендував запровадити систему відряджень фахівців повітвиконкомів на місця з метою “технічної допомоги в становленні діловодства в сільрадах”[290].

Крім отримання безпосередніх вражень під час виїздів у волості, відповідальні працівники повітвиконкомів отримували інформацію про неналежну, а інколи й злочинну, діяльність голів сільрад. Так, у червні 1922 р. воєнком Баговицької волості та голова комнезаму с. Баговиця в своїх заявах до Кам’янецького повітвиконкому скаржилися на самодурство, пияцтво та зловживання голови волвиконкому Сидоренка (див. додатки № Б та № В)[291]. Великого значення губ- та повітвиконкоми надавали заслуховуванню звітів про роботу сільрад, вол- та повітвиконкомів[292].

---

[284] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 4

[285] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 40-41.

[286] Держархів Хмельницької області, фр. 336. оп. 1, спр. 165, арк. 82, 107.

[287] Там само, фр. 337. оп. 1, спр. 6, арк. 133-135 зв., 178-178 зв.

[288] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 125, арк. 7-8, 11.

[289] Держархів Хмельницької області, фр. 337, Оп. 2, спр. 2, арк. 1-60.

[290] Там само, оп. 1, спр. 4, арк. 177.

[291] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 121-123.

[292] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп 1, спр. 4, арк. 122, 130; фр. 337, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

Значна кількість скарг на діяльність посадовців змусила владу вдатися до ретельнішого аналізу кадрів. З цією метою широко застосовувалося анкетування, написання автобіографій, характеристика радянських працівників секретарями відповідних осередків КП(б)У, збирання агентурних зведень[293]. Висновки досить часто були невтішні. Зокрема, проаналізувавши роботу Терешпільського райвиконкому, Вінницький окрвиконком в жовтні 1923 р. прийшов до висновку: "Члени РВК з працею зовсім не справляються через їх низький культурний уровень і відсутність адміністративного хисту. Що-ж тоді можно вимагати від зовсім неосвідчених голов сельрад"[294]. Тому не дивно, що за підсумками аналізу всього комплекту документів досить часто голів сільрад і відповідальних працівників радянських органів звільняли з посад в адміністративному порядку та призначали інших – хоча це й суперечило вказівкам губвиконкому. Тому своїм циркуляром № 315 у лютому 1923 р. відділ управління губвиконкому вимагав дотримуватися всіх "формальностей конституції". Його обурювало те, що голів сільрад, які проштрафилися, ще до суду "відводили з посади", а накладення дисциплінарних стягнень на членів і голів сільрад "набуває масового характеру". Відтак робився несподіваний висновок: "Цим самим на місці підривається авторитет Голови, дисциплінарний арешт часто нервує його і розхолоджує в роботі". Циркуляр вимагав особливої уваги та вивчення кожного випадку – аби не виходило так, що "однією рукою ми будуємо і при новому районуванні добираємо кращих працівників, а іншою руйнуємо, накладаючи на них дисциплінарні стягнення чи виключаючи зі складу Сільради в адміністративному порядку"[295].

Крім того, повсюдно було організовано роботу окружних ревізійних комісій. У своїх звітах "поруч з позитивними сторонами праці, виявляються також і негативні, а підчас навіть і злочинні. Перші скоро ліквідуються, а другі передаються до суду. Так, напр.[иклад] по Вінницькій окрузі акт ревізії по Хмельницькому райвиконкому переданий до Прокуратури. Подібні випадки мали місце і по Тульчину і по Гайсину"[296]. Не випадково організаційний відділ адміністративно-організаційного управління НКВС 12 травня 1922 р. у зведенні № 15 зазначав, що на Поділлі "робота по зміцненню радвлади на селі ще не завершена[297]. А в червні Комісія ВУЦВК на чолі з М. Скрипником, яка обстежила стан "радянського та партійного апарату, настрої населення, особливо селянства", зробила висновок, що радянські апарати надзвичайно слабкі. Загалом радянське будівництво відстає на цілих 3 роки. Сільрад немає, замість них існують сільські сходи. Певне посилення

[293] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 2, спр. 7, арк. 1-99; спр. 23, арк. 3-12; оп. 3, спр. 7, арк. 3-33 зв.

[294] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 115.

[295] Там само, спр. 6, арк. 162.

[296] Там само, фр. 926, оп 1, спр. 4, арк. 3 зв.

[297] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1276, арк. 63 зв.

партійної роботи і партійного апарату, через брак кадрів супроводжувалося послабленням радянського апарату[298].

Враховуючи низький рівень підготовки кадрів і з метою налагодження радянської роботи на селі, відділ управління губвиконкому 18 червня 1923 р. затвердив "Інструкцію Сільрадам про їх права та обов'язки". В ній чітко зазначалося: "Вся робота Сільради поділяється на три частини: 1) адміністративну, (управління), 2) економічну (господарську) і 3) культурно-просвітительську". Відповідно до цього "всі члени сільської ради розділяються на три секції, відповідно вищевказаним напрямкам роботи, тобто на адміністративну, економічну та культурно-просвітительську. Загальне керівництво секціями належить голові сільради. Він-же є головою адміністративної секції". В сільрадах, до яких входило кілька сіл, передбачалося "виділяти в кожне село уповноваженого члена сільради з жителів села до якого прикріплюється, який веде всю роботу по завданнях сільради і звітує перед нею. Уповноважений втягує в роботу всіх членів сільради, що живуть в даному селі". Інструкція чітко регламентувала роботу секцій сільради, порядок ведення документації і навіть зміст кожної з 12 обов'язкових папок з документами[299]. Позитивні тенденції в роботі були відзначені вже в серпні 1923 р. у звіті губвідділу управління. В ньому зазначалося: "Низовий апарат з кожним місяцем, безперечно, міцніє. Протоколи секцій сельрад свідчать про те, що вони працюють і досить широко проявляють ініціативу. Можна констатувати, що період організаційного закріплення секцій пройшов і останні приступили до практичної праці"[300].

Значна увага приділялася налагодженню роботи райвиконкомів та губвиконкому відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, підготовці до реорганізації радапарату в "окружному масштабі (злиття відділів, організація інспектур)". Для того, щоб завершити її до 15 вересня 1923 р., створювалися "спеціяльні комісії". В рамках реформи діловодство в радянських органах "знизу до верху було переведено на українську мову". Так, в апараті губвідуправу з серпня 1923 р. "ні один папірець не виходить на російській мові"[301]. Проте реорганізація не завжди давала позитивний результат. Як зазначалося в бюлетені № 15 інформаційно-статистичного підвідділу Подільського губвідуправу, за час з 1 по 15 вересня 1923 р. "у зв'язку з реорганізацією апарату, Окрвіднароси перейшли на інспекторську працю, при чім скорочення штатів надзвичайно понизило їх працездатність"[302].

В полі зору компартійних комітетів постійно перебувала робота з добору та розстановки кадрів у радянських органах. Зокрема, бюро Проскурівського окрпарткому на засіданні 6 серпня 1923 р. розглянуло стан радянських органів

[298] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758, арк. 63 -64.
[299] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 6, арк. 190-195 зв.
[300] Там само, спр. 4, арк. 3 зв.
[301] Держархів Хмельницької області, ф.р. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 5-5 зв.; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 15-16.
[302] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 102.

і, відзначивши “розпущеність і погану постановку роботи в них”, постановило: “Вважати необхідним посилення в першу чергу відділу управління чотирма працівниками; продовжити діяльну кампанію по зміцненню голсільрад, комнезамів, перевірити склад волфінагентів, волнаглядачів та інших волосних працівників”[303]. Позитивну роль відіграли проведені в серпні по всіх округах губернії з’їзди секретарів райвиконкомів і в кожному районі – з’їзди секретарів сільрад[304]. Як результат, уже на V Проскурівській окружній партконференції в листопаді 1923 р. окрпартком доповів про зміцнення відділів окрвиконкому та радянського апарату на місцях і посилення працівниками Летичівського, Деражнянського, Михампільського, Меджибізького, Кузьминського, Волочиського, Старосинявського та Проскурівського райвиконкомів. Крім того, “кампанія перевиборів Рад дала можливість внести значні покращення в радянський апарат на селі”[305].

Виконана робота вповні проявилася під час виборів у жовтні 1923 р. Вони мали низку особливостей. По-перше, головну роль у їхній підготовці відігравали комнезами; по-друге, в деяких місцях на хвилі піднесення релігійного руху провідну роль намагалися відігравати церковні ради, але отримали відсіч від КНС; по-третє, попередньо складені райпарткомами та райкомнезамами за участі сільських комнезамів списки членів сільрад були “проведені повсюдно”. За наслідками виборів комуністи отримали 3,3 % місць, а разом з комсомольцями – 4,6 %. Серед обраних члени КНС становили 66 %, робітники та червоноармійці 7 %. Загалом пролетарський і напівпролетарський елемент складав 78 %. Решта – середняки та службовці. Жінки в складі сільрад становили 7,4 %, а одну навіть обрали головою сільради. Бажаний соціальний склад рад досягався через систему непрямих і нерівних виборів. Так, робітники промислових підприємств на окремих зборах обирали 1 депутата сільської чи міської ради від 50 осіб, а селяни – 1 від 100[306]. Така ж система, підкреслювала О. Сагач, існувала при формуванні складу районних з’їздів рад: 1 делегат на 500 жителів від сільської ради та 1 делегат від 100 жителів від кожного міста, фабрично-заводського селища чи військової частини. При обиранні складу окружних з’їздів – від районних з’їздів рад – 1 делегат на 2 тис. жителів, а від рад міст, фабрично-заводського селища – 1 делегат на 400 виборців[307]. Загалом серед голів сільрад комуністів нараховувалося 12 % проти 9 % в 1922 р., членів КНС – 81,7 %. Із 92 голів райвиконкомів було лише 4 безпартійних, а серед членів райвиконкомів – 67,2 %. Серед членів окрвиконкомів комуністів було 81 %, а серед депутатів міськрад – 62 %. Зокрема, у Вінницькій міськраді – 69 %. Проаналізувавши підсумки виборів, губком КП(б)У зробив висновок: “Якщо в сільрадах необхідно

[303] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 2., арк. 23-24.

[304] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв.

[305] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв-10.

[306] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 35-36; спр. 235, арк. 143; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 8; фр. 337, оп. 1, спр. 155, арк. 10, спр. 157, арк. 10-10зв.

[307] Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному поділі України… – С. 175.

збільшувати %% співвідношення членів партії до загального числа членів Сільрад, то в усіх інших органах (РВК, ОВК, міськрадах) членів партії збільшувати не можна". Зазначимо, що у виборах 1923 р. брало участь 38% виборців[308]. Тобто майже дві третини виборців голосуванням "ногами" висловили свій протест проти політики радянської влади на селі. Крім того, на Поділлі в ході виборчої кампанії повсюдно панувало "неприязно-негативне ставлення до "чужинців" і "пришлих", що пояснювалося практикою перекидання сільпрацівників, що перешкоджало нормальну ходу роботи"[309].

Щоб якимось чином вплинути на ситуацію, ВУЦВК в 1924 р. розширив соціальну базу виборців за рахунок так званого неорганізованого населення – кустарів і ремісників, уточнив порядок скасування підсумків виборів. Зокрема, вони мали анульовуватися, якщо в них брало участь менше 35 % виборців або надходили скарги"[310]. В жовтневих виборах 1924 р. взяли участь в середньому 56 % виборців, а в Гайсинській окрузі – 38%. До складу сільрад обрали 10,02 %, а до райвиконкомів – 69,4 % комуністів і комсомольців. В шести районах, де явка виборців була менше 30 %, їхні підсумки скасовували. Зокрема, в Гайсинській окрузі – в 4-х районах і в 2-х районах Вінницької округи. Крім того, підсумки виборів анулювали в 90 селах – 7 % загальної кількості сільрад в губернії[311].

Суттєвим чином на перебіг виборчої кампанії вплинуло погіршення продовольчого становища на Поділлі та взятий партією курс на союз незаможників з середняками. Роз'яснюючи його суть, голова ВУЦВК Г. Петровський писав, що значна частина селян сприймає його наступним чином: "Незаможники, які встигли з початку революції захопити собі потрібну кількість землі, що задовольняє їхні господарські потреби, стають тепер на бік заможних селян, а ті, що цього не встигли зробити, йдуть разом з середняками"[312]. Зміна пріоритетів означала втрату верхівкою комнезамів, які станом на 1925 р. в краї, як слушно зауважив О. Мельничук, об'єднували понад 212 тис. осіб, або лише 12 % бідноти, свого впливу на владу[313]. Про такі настрої регулярно доповідали партійні органи. Так, за свідченнями Могилів-Подільського окрпарткому, "різко виявляється ненависть незаможника до заможних кіл і небажання ділитись владою з середняками"[314]. Подільський губком і Вінницький окрпартком у спільному політичному листі до ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) від 31 серпня 1925 р., підтримуючи таку думку, наголошували, що в більшості випадків таке

[308] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 35-36; спр. 235, арк. 143.

[309] Там само, спр. 40, арк. 35.

[310] Стадник О. О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. – С. 273.

[311] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1 доп., спр. 1, арк. 53-54; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 143-144.

[312] Петровський Г. І Враження від об'їздів деяких місцевостей України… – С. 30.

[313] Мельничук О. А. Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі… – С. 451, 453.

[314] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 80.

протистояння мало прихований характер. Проте траплялися приклади й відкритої боротьби. На думку працівників Подільського губкому, які в серпні 1925 р. обстежили Дашівський район Вінницької округи, типовим прикладом такого загострення, який до того ж проявився "яскраво та відкрито", став конфлікт у с. Бондурі (в документі вказано "Бандури") даного району. Тут на повторних перевиборах до сільради більшість отримали середняки, навколо яких об'єдналася частина бідноти. Проти них виступила інша її частина під проводом "господарюючого незаможника", голови і засновника КНС Поляруша. Третьою силою в боротьбі за владу були "негосподарюючі елементи, ледарі" під проводом голови комітету взаємодопомоги Ілька, який заявляв, що він "не який[сь] пролетарій, а люмпен-пролетарій". Їхні стосунки з сільрадою розкривала фраза: "Штурмуємо її". Відтак пропонувалося здійснити оновлення керівних кадрів у комнезамах та комітетах взаємодопомоги (див додаток № Д)[315]. Асиметричною відповіддю заможної частини селян на дії незаможників-реваншистів стало використання щодо них терміну "балалаєчник" в сенсі "нероба", "ледар"[316]. Оскільки зазначені проблеми виникали по всій Україні, то ЦК КП(б)У відреагував на це, зазначав О. Мельничук, "рекомендацією" липневого пленуму 1925 р. про перетворення комнезамів у громадські організації. Узаконив її IV пленум ЦКНС у серпні. Це призвело до різкого падіння ролі комнезамів і зменшення їхньої чисельності на початок 1926 р. більше ніж наполовину[317].

Для формування бажаного владі складу рад важливе значення мав склад виборчих комісій та проведення кампаній з перевиборів рад. До повітвиборчкомів входили, за посадою: голова – заввідділу управління повітвиконкому, члени повітового партійного і профспілкового комітетів, представники комнезамів, комсомолу та жіночого відділу, політоргану військової частини (за наявності такої). До волосних виборчкомів: голови волвиконкому та волкомнезаму, вповноважений від повітвиборчкому, представники фабзавкомів, жінок і комосередку. До сільських виборчкомів – вповноважений від волвиборчкому, голови сільради та волкомнезаму, представники від жінок, комсомолу. Голів волвиборчкомів затверджував повітвиборчком, а сільвиборчкомів – волвиборчком[318]. Аналогічна практика зберігалася і після проведення адміністративно-територіальної реформи 1923 р.[319].

Суттєвим елементом підготовки до виборів було складання та перевірка списків виборців і осіб, позбавлених виборчих прав. Зазвичай при підготовці до кожних наступних виборів ці списки лише уточнювалися. Набагато більша увага приділялася складанню списків осіб, позбавлених виборчих прав. Тим паче, що перелік підстав для позбавлення такого права постановою

[315] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 251.
[316] Там само, спр. 44, арк. 79.
[317] Мельничук О. А. Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі… – С. 452-454.
[318] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 187-188.
[319] Там само., фр. 926, оп. 1 доп., спр. 8, арк. 147.

ВУЦВК і РНК УСРР від 10 листопада 1924 р. "Про осіб, позбавлених виборчих прав" розширювався. Від виборчого процесу усувалися носії ворожої більшовизму ідеології: "Члени правління Релігійних общин (члени приходського, церковні старости і всі загалом Уповноважені релігійних товариств) нарівні з монахами та монахинями, священнослужителями і духовнослужащими всіх культів, а також їх дружини позбавлені виборчих прав"[320].

Відповідно до цієї постанови на місцях до списків позбавлених виборчих прав зараховувалися "служителі релігійного культу (священики та равини), члени церковної ради"[321], "члени сімей службовців релігійного культу, бувші монахи"[322]. Зазначимо, що траплялися випадки позбавлення виборчих прав вірних протестантських церков – "сектантів" за радянською термінологією. Так, у містечку Гусятин серед "позбавленців" виявилися "сектанти-суботники". Коли ними "були заявлені скарги, про неправільне позбавлення виборчих прав", то Чемеровецький райвиборчком 27 вересня 1924 р. вимушений був визнати, що заявники "згідно конституції мають право виборчого голосу, а тому рахувати заліченими в список виборців"[323].

Ретельним чином відстежувалися та позбавлялися виборчого права особи, яких радянська влада вважала своїми ворогами: "бувші петлюровці, старорежімні урядники, поліцейські стражники, службовці польської жандармерії, контрабандисти", а також "учасники антирадянських повстань, агітатори, провокатори протів Радянської влади"[324].

Разом з тим, як показує аналіз документів, найбільший відсоток (42,2%) позбавленців припадав на єврейське населення містечок, яке переважно займалося, за теперішньою термінологією, підприємницькою діяльністю[325]. Зокрема, в містечку Зіньків Кам'янецької округи, в якому з семи тисяч мешканців біля трьох тисяч складали євреї[326], в 1924 р. до списку позбавленців, за нашими підрахунками, було включено 1112 євреїв і 38 українців. Понад 90% з них фігурували в списках як "торговці"[327]. У самому Кам'янці-Подільському в 1924 р. з 31000 мешканців[328] виборчого права було позбавлено: 2480 осіб, з них: українців – 300, німців – 4, греків – 1, естонців – 1, інгушів – 1, руських – 17, поляків – 86, євреїв – 2070. За професійним складом: осіб без професії – 15, домашніх господарок – 69, домовласників – 94, служителів культу – 101, архітектор – 1, осіб вільної професії – 1406,

[320] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1 доп., спр. 1., арк. 32
[321] Там само, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 10, арк. 5-6, 12-13 зв.
[322] Там само, фр. 926, оп. 1 доп., спр. 8, арк. 5.
[323] Там само, арк. 2-3.
[324] Там само, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 10, арк. 2-3.
[325] Там само, спр. 28, арк. 21-22.
[326] Політ-економічний опис Проскурівської округи … – С. 19.
[327] Держархів Хмельницької області, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 28, арк. 79-80, 90-105зв.
[328] Нестеренко В. Вибори до Кам'янець-Подільської ради. Як це було 90 років тому. // Подолянин. – 2010. -№ 43 (1053) – 22 жовтня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/history/1671/.

торговців – 794[329]. Звертає на себе увагу неймовірна кількість осіб "вільної професії", до якої в той час зазвичай відносили адвокатів, артистів, художників тощо. Для порівняння, серед 1706 позбавленців у Старокостянтинові Волинської губернії така професія відсутня[330].

Селян переважно позбавляли виборчих прав через такі причини: "орендар млина і члени його родини, священики та члени їх сімей, члени ради релігійної громади та члени їхніх сімей, живе на нетрудові доходи (торговець), а також "службу в армії чи міліції гетьмана чи Петлюри, та контрабанду"[331].

Новий етап обмеження виборчих прав пов'язаний з прийняттям XIV з'їздом ВКП (б) у 1925 р. курсу на "ліквідацію капіталістичних елементів"[332]. На його виконання ВУЦВК та РНК УСРР 18 грудня 1926 р. ухвалили інструкцію "Про вибори до Рад". Вона визначала дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: "І – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, ІІ – особи, які користувались найманою працею раніш, ІІІ – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніш, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніш, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніш, IX – службовці й агенти бувшої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права"[333].

Відразу після ухвалення цього документу були надруковані й надіслані всім сільським і міським радам спеціальні бланки "Поіменних списків осіб, що їх позбавлено виборчого права"[334]. На виконання інструкції всі районні лікарні отримали обіжники від окрінспектур охорони здоров'я з вимогою "в терміновому порядку дати в Райвиборчкоми відомости про божевільних хворих, що у Вас зареєстровані"[335]. Крім того, райвиборчкоми отримували від окрвідділів ДПУ "списи політнеблагонадійного елементу котріх на період переведення виборів необхідно позбавити виборчих прав, *как лиц лишенных права голоса согласно инструкции §23 п."3"*[336].

Зазначимо, виборчкоми часто так захоплювалися позбавленням виборчих прав, що кількість позбавленців перевищувала число самих виборців. Наприклад, у "містечку Жванчик Кам'янецької округи на 118 виборців у 1928 р. припадало 224 позбавленці, в той час, як у м. Калюс, де економічний стан майже однаковий, маючих право голосу 456, позбавленців

---

[329] Держархів Хмельницької області, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 10 а, арк. 181-215зв.
[330] Там само, фр. 766, оп. 2, спр.2, арк. 146-175.
[331] Там само, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 10 а., арк. 2-3 а; фр. 926, оп. 1 доп., спр. 4, арк. 2-26 зв.
[332] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. / Под. ред. Комиссии ЦК ВКП (б). – М., 1953. – С. 275.
[333] Держархів Хмельницької області, фр. 766, оп. 2, спр. 28, арк. 4.
[334] Там само, арк. 4-165; спр. 29, арк. 1-99.
[335] Там само, фр. 766, оп. 2, спр. 14, арк. 1.
[336] Там само, арк. 3

182 чол."[337]. Таке ставлення обурювало громадян і ставало причиною численних заяв з проханням про відновлення виборчих прав. Це було необхідним з огляду на те, що позбавленці обкладалися додатковими податками та повинностями. Їхні заяви розглядали районні та окружні виборчкоми. До них додавалися: витяг з протоколу засідання ради, яка позбавила особу виборчого права; анкета особи, позбавленої виборчих прав законом або вироком суду; скарга заявника на відмову відновити його порушені виборчі права; довідка про майновий стан[338]. Так, у вересні 1927 р. до Кам'янецького окружного виборчкому звернувся із заявою про поновлення виборчих прав мешканець с. Гути Маковецької Іван Солярик. Окрвиборчком, після відповідного висновку юрисконсульта, постановив: "Повертаючи при цьому листування по заяві *гр-на с. Гути Маковецької Солярика Івана […]* що-до відновлення його в виборчих правах, Секретаріат ОВК повідомляє, що згідно п. "а" §4 закону від 18/XII-26 р. (інструкція по виборах до Рад) хлібороби позбавляються виборчих прав тільки в тім разі, коли вони вживають найману працю в такім обсягові, що поширює їхнє господарство за межі трудового і що тримання пастуха підлітка для того щоб пас худобу не можна підвести під цей пакт, бо через це господарство не поширюється й праця його використовується для хатнього обслуговування, а не з метою визискування, а тому, на підставі п. "ж" §5 вищезазначеного закону, необхідно внести до списка осіб, що мають виборчі права, коли не мається инших причин для позбавлення його таких"[339]. Зазначимо, що зазвичай такі заяви залишалися без задоволення. Це змушувало найбільш наполегливих звертатися до організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК. В окремих випадках їх клопотання задовольняли, як от: "З приводу прохання гр. Гавриньова Вікт. Ів. мешк. с. Кормильча Лянцкорунського району щодо відновлення йому виборчих прав, Оргінстр ВУЦВК'у повідомляє, що за постановою Президії ВУЦВК'у з *9/VIII-27 р.* / протокол ч. *17/318* п *8* / гр. Гавриньова В. І. виборчі права відновлено. Сповістіть про це просителя, а копію повідомлення надішліть до ВУЦВК'у"[340].

Після формування виборчкомів та складання списків органи влади зобов'язані були організовувати "спеціяльні перевірочні групи найменш 12-15 осіб в складі представників КНС, батраків, комсомольських організацій, жіндельзборів-жіноцтва, кооперації, культосвітніх установ та окремих громадян з числа бідняцько-середняцького складу активу села", які спільно з ревізійними комісіями рад повинні були перевіряти виконання радами своїх обов'язків. Підсумки перевірки мали враховуватися при формуванні списку кандидатів у депутати[341].

[337] Держархів Хмельницької області, фр. 337 сч, оп. 3, спр. 28, арк. 21.
[338] Там само, спр. 22, арк. 35-40 зв.
[339] Там само, спр. 26, арк. 55-56.
[340] Там само, арк. 26.
[341] Там само, спр. 28, арк. 15 зв.

Організаційна робота з підготовки до виборів передбачала також проведення відповідної пропагандистської кампанії. В її рамках виконкоми та сільради звітували про успіхи в роботі, публікували відповідні матеріали. Так, Проскурівський окрвиконком видав кольоровий плакат зі звітом "Про працю за 1924/25 рік"[342]. Напередодні і в день виборів необхідно було організовувати лекції на тему: "Завдання трудящих мас по перевиборах Сільради", вечори самодіяльності з проведенням показових громадських судів над тими, хто не йде на перевибори, в школах – батьківські збори, на яких вчителі мали переконувати батьків іти на вибори. Напередодні голосування потрібно було організовувати карнавал проти класових ворогів, а в день виборів – демонстрацію святково одягнених виборців. З метою залучення до голосування жінок потрібно було організовувати на дільницях одноденні ясла[343]. Однак на практиці досить часто ці заходи не виконувалися. "Факт наближення терміну перевиборів рад, – зазначалося у звіті Проскурівського окрпарткому XI-й окружній партконференції в листопаді 1928 р., – сприяв повній безвідповідальности сельрад. Мала місце не тільки повна пасивність, але часто і зрив роботи, що пояснюється кепським підбором складу сельрад, зокрема їх керівничої головки при минулих перевиборах. У процесі переведення кампанії приходилось найбільш непрацездатних радробітників, особливо голів та секретарів сельрад, а також відповідальних голів і секретарів РВК та инш. робітників здіймати з посади й притягати до партійної, радянської а іноді й судово-карної відповідальности. Таким чином було знято за цей рік 112 чол. голів та секретарів сельрад, себ-то майже 20% всього низового радапарату"[344].

Отже, впродовж 1920-х років на Поділлі, як і по всій Україні, відбулося утвердження всевладдя компартії. В краї цей процес ускладнювався тим, що відразу після встановлення тут радянської влади губернська організація КП(б)У майже не мала в своїх рядах подолян і сприймалася як окупаційна структура. Проте з допомогою пропаганди, підкупу своїх прибічників висуненням на керівні посади та наданням їм фактичної індульгенції на правопорушення, до 1928 р. чисельність комуністів в регіоні збільшилася більш ніж удесятеро. Це були переважно малограмотні, політично малоосвічені партійці, готові виконувати будь-яку вказівку. Всі, хто проявляли сумніви, "вичищалися" з партії в ході періодичних чисток і перевірок. Спиняв від вільнодумства й приклад інших партій і непідконтрольних комуністам організацій, осередки яких були розгромлені чекістами, а їхні члени заарештовані й після суду або ув'язнені, або відправлені на заслання у віддалені райони Росії.

Через механізми непрямих відкритих виборів були взяті під контроль комуністів місцеві ради та їхні виконкоми, забезпечене панівне становище в сільських радах висуванців союзників компартії на селі – комнезамів. Для

[342] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1 доп., спр. 4., арк. 1.
[343] Там само, фр. 337 сч., оп. 3, спр. 28, арк. 22.
[344] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 145, арк. 19.

цього довелося позбавити виборчого права найавторитетнішу частину виборців – вчителів, священиків, торговців, заможних селян, яких обізвали куркулями, тощо. Подоляни, не маючи змоги висловити свою волю в ході вільного таємного голосування, боячись репресій, але не бажаючи підтримувати ставлеників компартії, масово ухилялися від участі в голосуванні. Свідченням чого є показник явки на вибори до сільських рад у 1923 по 1928 рр. – в середньому 48 %[345].

Платою за насадження монополії КП(б)У на владу була далеко не завжди кваліфікована верхівка радянського апарату, що змушувало центральні партійні та радянські органи надсилати на Поділля відповідальних працівників, стежити за їхньою роботою та за потреби відкликати назад.

1.2 Повстанський рух та антирадянське підпілля на Поділлі в 1921-1928 рр.

Радянська влада, яка була встановлена на Поділлі в листопаді 1920 р., швидко розчарувала населення, яке чекало "благ земних" від большевиків"[346]. У краї відразу розпочався збір продрозкладки. Вона проходила зі "значним нажимом на куркуля і розшаруванням села". Крім того, "проводилися безпідставні арешти та обшуки, забиралося майно в селян та мешканців міста, не видаючи копій протоколу з перерахуванням забраних речей; всі установи, кожна окремо, мобілізовували селян на гужповинність, облік не вівся, плата не здійснювалася". За таких умов будь-який конфлікт міг призвести до збройного протистояння. Так, коли в одного з мешканців с. Бабчинці Ямпільського повіту "вилучили самогонку та куб для неї", то це призвело до початку 3 лютого 1921 р. селянського повстання[347]. Воно швидко охопило Ямпільський і Могилівський повіти, а загальна кількість повстанців, за зведенням № 55 від 8 квітня 1921 р. інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У, досягала п'ятнадцяти тисяч осіб.[348] Проте штаб 12-ї дивізії, як звернув увагу К. Завальнюк, доповідав про 12 тис. повстанців у Ямпільському повіті та 5 тис. при 200 кавалеристах без сідел у Могилівському. Всі джерела свідчать про добру організаційну роботу штабу повстанців, очолюваного колишнім царським прапорщиком Федором Лозаном, що дозволило відбити перший наступ червоних. Характерно, що у своїй відозві Ф. Лозан наказав "відновити роботу всіх установ УНР", а низкою наказів повстанці "запровадили вільний обіг усіх, крім радянських, грошей, свободу торгівлі, сформували свою адміністрацію"[349].

---

[345] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 290, арк. 23.
[346] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 18 – 19
[347] ЦДАГО. України, ф. 1, оп. 20, спр.540, арк. 126; Поділля в період відбудови. – С. 57.
[348] ЦДАГО. України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 102.
[349] Завальнюк К. В. Незламні. Ямпільці… – С. 63, 65.

На підставі "Короткої інструкції по боротьбі з бандитизмом", затвердженої РНК УСРР і ЦК КП(б)У 8 грудня 1920 р., для придушення повстання, за розпорядженням начальника губернської дільниці* було організовано каральну експедицію із залученням чотирьох полків, бригади та загону міліціонерів. Після дводенних боїв 10 лютого повстання придушили. Щоб порятуватися, селяни зустрічали війська білими прапорами, виражали повну покірність і обіцяли видати організаторів. У захоплених селах каратели проводили "умиротворення" населення. Особливо активно діяли надзвичайні трійки при каральних загонах, яким згадуваною "Короткою інструкцією…", як наголошували В. Ченцов і Д. Архірейський, надавалося право протягом 24 годин знищувати на місці "злосних ворогів радянської влади"[350]. Методи боротьби з повстанцями та їхніми симпатиками розкриває "Інформаційне зведення секретно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УСРР про боротьбу з бандитизмом" від 13 лютого 1921 р.: "В с. Шендерівка Ямпільського повіту каральним загоном затримано і розстріляно п'ять главарів бандитської організації. На мешканців району накладено контрибуцію 5.000.000 рублів".[351]. Загалом, наголошував К. Завальнюк, каратели арештували до 500 чоловік і спалили с. Оленівку Могилівського повіту. На селян накладали контрибуцію грошима, а також вилучали хліб, велику рогату худобу, овець і свиней. Не гребували каратели й мародерством. Так, у "Бабчинцях у населення вилучили 500 штук білизни, 250 аршин полотна, 14 аршинів селянського сукна, 13 пар чобіт і 30 кожухів. Це все забрав собі 104 полк"[352]. Фактично червоноармійці та чекісти поводили себе в "звільнених від бандитів" селах і містечках як окупанти у ворожій країні, звинувачуючи при цьому повстанців у бандитизмі. Насправді, як слушно зауважив Д. Красносілецький, такі звинувачення є безпідставними, оскільки їм не залишилося іншого вибору, ніж взятися за зброю для захисту власних прав[353].

Після придушення повстання влада торжествувала. Це видно з інформаційних повідомлень: "Після ліквідації повстання все спокійно; в районі

---

* Постановою № 319 РНК УСРР від 18 грудня 1920 р., з метою використання для боротьби з повстанським рухом польових військ, які вивільнилися після ліквідації зовнішніх фронтів, територію України розбили на дільниці відповідно до адміністративно-територіального поділу. В кожній губернії та повіті розпорядженням командувача округом призначалися начальники губернських та повітових дільниць, на яких покладалася відповідальність за революційний порядок на підвідомчій йому території. Ними призначалися або старші військові начальники частин, залучених до боротьби з бандитизмом, або воєнкоми. (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 580, арк. 128-128 зв.). На Поділлі ним було призначено командира 24-ї Залізної дивізії М. Муратова (Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям. – С. 13).

[350] ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.435, арк. 104; Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 247.

[351] ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.615, арк. 1, 3.

[352] Завальнюк К. В. Незламні. Ямпільці… – С. 65-66.

[353] Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР… – С. 93.

Ладижина виявлено невідому банду. Висланим загоном 102-го полку банду розігнали, 6 бандитів убили, 8 згоріло у підпаленому нами сараї. В районі Тростянця розігнана банда, яка зайняла с. Черверинівка. Вбито 12 бандитів"[354].

Зазначимо, що не всі на Поділлі поділяли переможні настрої. Зокрема, голова Подільського губвідділення ЧК В. Нікольський 16 березня 1921 р. у доповіді на адресу ЦК КП(б)У вказував, що "із надходженням весни є припущення посиленого розвитку бандитизму"[355]. Такі прогнози базувалися на особливостях Подільської губернії як прикордонної. З одного боку, це створювало добрі умови для зв'язку повстанців із Головним Отаманом С. Петлюрою, а з іншого, значні переваги отримувала влада, оскільки в прикордонні базувалася значна кількість підрозділів Червоної армії, ЧК, міліції та прикордонників. Ще однією особливістю Поділля, яка безпосередньо впливала на масштаб повстанського руху, було те, що тут під час столипінської аграрної реформи було створено значну кількість заможних одноосібних приватних хутірських і виселкових господарств. Їхні власники в 1918 – 1920 рр. підтримували армії УНР і П. Скоропадського, а тепер були соціальною опорою повстанського руху[356].

Він не помилився. Продовження репресивної політики з боку влади викликали формування збройних повстанських загонів для захисту населення та боротьби з більшовицьким режимом. Вже у березні повстанський рух активізувався в Брацлавському, Гайсинському та Ольгопільському повітах. Почастішали напади повстанців на важливі центри губернії, зокрема, Ольгопіль, Вороновицю, Брацлав і навіть на штаб 12 дивізії, в ході якого було вбито начдива. Влада змушена була оголосити ці повіти "ударними" та надіслати туди "особливо-вповноважених Губнаради, Губкому, Губревкому", а також сконцентрувати тут три дивізії. Проаналізувавши причини повстанського руху, Подільський губком визнав, що "велику роль у поширенні бандитизму відіграє поведінка радянських працівників. Так, в Ольгопільському повіті був випадок спалення, за наказом Голови повітвиконкому Атюніна, великого села Попова Гребля, без належної санкції Губнаради. Далі ним було намічено групу селян, кооператорів, вчителів, навіть кількох партійних для висилки вглиб Росії".[357] В цьому селі 15 квітня 1921 р. експедиційна трійка по боротьбі з бандитизмом спалила 534 будинки. "У вогні згоріли двоє дітей і один дід, багато домашньої худоби і майже вся домашня птиця. Без даху над головою залишилося 1840 осіб. Всі речі переглядали і все цінне забирали собі, вантажили на підводи і вивозили. Брали з погорільців гроші, причому лише миколаївські. В деяких селян брали викуп золотом і іншими речами і не підпалювали їх"[358].

[354] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 5-7.
[355] Там само, спр. 723, арк. 4.
[356] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 15, 26, 29, 33-58.
[357] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 52-60.
[358] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 59, Арк.. 14-14 зв.

Наголосимо, що, на думку губкому, до середини квітня дії влади в боротьбі з повстанським рухом були неплановими та безсистемними. Він вважав, що це пояснювалося тим, що з 12 повітів губернії "бандитизм мав місце лише в трьох східних повітах: Брацлавському, Гайсинському та Ольгопільському". Проте той факт, що з середини квітня "боротьба з бандитизмом набула планового й організованого характеру завдяки концентрації трьох дивізій", спростовує твердження про його локальний характер*. Підкреслимо, що чекістів непокоїв "якийсь напружений настрій селян", викликаний важким продовольчим станом губернії[359], та поява в більшій частині регіону невеликих повстанських загонів, діяльність яких, як зазначав у своїх спогадах керівник повстанського руху на Поділлі Я. Гальчевський (Орел), була скоординована[360]. Прикладом цього став спільний напад 2 червня кількох повстанських загонів загальною чисельністю до 600 осіб на кавалерійську частину в м. Хмільнику, яка брала активну участь у проведенні продрозкладки. В результаті нападу "було порубано 40 чоловік кавалеристів"[361]. Типовими стали повідомлення місцевих органів влади та відділень ЧК на кшталт: у "Воньковецькому районі на кордоні з Летичівським повітом в селі Петраші в Зіньківському лісі, в різних місцях спостерігається посилена поява бандитів по 6-8 осіб; на чолі банди стоїть громадянин села Петраші Летичівського повіту Кіндрат Нуждін. Інша банда там же знаходиться під главенством Клима Березицького чисельністю 4-6 осіб"[362].

Поява великої кількості невеликих загонів змусила владу змінити тактику боротьби. Використання польових частин було визнано неефективним. Відтак почали створювати "винищувальні, винятково маневрені загони чисельністю в 300 вершників і 150 піхотинців, з легкою артилерією, двома бронемашинами, на тачанках"[363]. Крім того, Подільський губвиконкомом 31 травня 1921 р. затвердив "Інструкцію про призначення відповідачів". Вона передбачала, що "кожен випадок терору проти радянських працівників, де б він не стався: в селі, на полі чи в лісі відноситься до села, яке ним володіє, а у випадку коли територія прилягає до кількох сіл, відповідальними є всі прилеглі села. На кожну одиницю терористичного акту – береться П'ЯТЬ відповідачів, які караються мірою покарання, яку застосовують до бандитів". Сумнівних осіб належало негайно затримувати й передавати на місці міліції, а при появі збройних загонів чи окремих осіб потрібно було перевіряти документи й у випадку появи сумнівів

* За даними, які наводить Р. Подкур, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. на Поділлі перебували три стрілецьких дивізії та корпус червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окремі батальйони Петроградської дивізії військ ВЧК, частини особливого призначення. Загальна кількість, за різними підрахунками, становила 35–50 тис. багнетів і шабель. (Подкур Р. Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр. – С. 176).

[359] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 81-82.

[360] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 40

[361] Держархів Хмельницької області, фр. 1386, оп. 1, спр. 18, арк. 141.

[362] Там само, фр. 1010, оп. 1, спр. 112, арк. 141.

[363] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 68.

негайно повідомляти в повітове відділення ДПУ. Сільради повинні були всіх сумнівних, а також причетних до бандитизму осіб, узяти на облік і списки в п'ятиденний термін передати туди ж[364].

Великі надії як на ефективний засіб боротьби з повстанським рухом влада покладала на широку амністію його учасникам, оголошену в березні 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад. Від кримінальної відповідальності звільнялися повстанці, які добровільно здалися та зобов'язувалися більше ніколи не брати до рук зброю[365]. Загалом, станом на перше травня 1922 р. на Поділлі було амністовано 747 осіб.[366] Загальна ж чисельність найбільших повстанських загонів Гальчевського, Боровського, Бущука, Левченка, Лиха, Завірюхи, Заболотного, Солтиса, Хмари (загалом понад 30 отаманів) у червні 1921 р. становила, за нашими підрахунками, близько трьох тисяч осіб, переважно кінноти, при 40 кулеметах.[367] Тобто було амністовано майже третину повстанців, що свідчило про певний успіх такої політики.

Паралельно з діяльністю повстанських загонів у краї організовувалося антирадянське підпілля. Так, у травні 1921 р. чекісти-прикордонники викрили у Вінниці підпільну повстанську організацію "петлюрівського напрямку". Її керівниками були відповідальні працівники, члени КП(б)У: голови Вінницького й Жмеринського повітревкомів Іван Петруня та Антон Левчинський, завідувач інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Подгубревкому Георгій Шаулко, член Кам'янецького повітвиконкому Георгій Радченко та інші. Метою організації було шляхом повстання повалити радянську владу. Для цього "повстанський штаб доручив воєнкому м. Гайсина Силицькому організувати з дезертирів і контр-революційних елементів територіальний полк". Одним з головних гасел повстанців було: "Вільні трудові Ради". В липні 1921 р. губернське відділення ДПУ послало до Гайсин спеціальний загін і він разом з місцевими чекістами і особливим відділом 24-ї дивізії арештував 77 підпільників. Одночасно арешти пройшли і в інших місцях. Всього було арештовано 93 активних і 67 пасивних учасників організації[368].

Зазначимо, що в цей же час в Ольгопільському повіті активно діяло єврейське підпілля під проводом Поалей-Цион. Проте, на відміну від українського, яке боролося за повалення влади більшовиків і відновлення незалежності України, воно намагалося уникати політики й закликало лише до виїзду в Палестину[369].

Разом з тим владу турбувало те, що соціальною базою повстанців були: "1) селянство як заможне так і бідне навіть комнезами, 2) вчителі й псаломщики,

---

[364] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 59, арк. 293.

[365] Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. – С. 99-100.

[366] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 48, арк. 1.

[367] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 59-214.

[368] Там само, спр. 1758, арк. 88; спр. 436, арк. 73.

[369] Там само, спр. 436, арк. 74.

тобто духовенство і 3) інтелігенція. Мета повстання захоплення влади для Петлюри, на що мали надію вчителі, духовенство, інтелігенція та несвідоме селянство"[370]. Тому ЦК КП(б)У в затверджених 2 серпня 1921 р. "Директивах по боротьбі з бандитизмом" поставив завдання залучати до боротьби з ним незаможників та середняків, а також радив: "В бандитських районах відповідальність за попередження виступів банд, за їхнє постачання людьми і матеріальними засобами покласти на ті елементи села, які являються до цих пір головною опорою бандитизму (куркулів)". Запроваджувати "інститут особливих відповідальних осіб, які відповідають за класовою ознакою […] за революційний порядок"[371]. У розвиток цих директив постійна нарада з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР надіслала телеграму губернським військовим нарадам, у якій пояснювала, що "лише в межах бандитських районів допускається, з дозволу Губнаради, взяття заручників, а також проведення кругової поруки куркульських елементів". У районах, де активного повстанського руху не було, але міг виникнути, замість кругової поруки передбачалося запровадити інститут відповідачів. Тобто в селі виділяли певну кількість осіб з верств, які співчували бандитизму, та покладали на них низку обов'язків по боротьбі з бандитизмом, зокрема: своєчасне попередження влади про підозрілих осіб, які повертаються в села, оповіщення радянських, чекістських та інших органів про появу банд. За невиконання обов'язків до відповідачів застосовувалися стягнення, як раніше до заручників", тобто ув'язнення та розстріл[372].

За радянською традицією, для запровадження інституту відповідачів створювалися комісії. Зазвичай до їхнього складу призначалися голови повіт- і волвиконкомів, волнаглядачі (міліціонери), представники ДПУ, повітвійськдільниць, військових частин, комнезамів, уповноважені по боротьбі з бандитизмом.[373] Спеціальними розпорядженнями увага членів комісій зверталася на недопустимість залучення до складу відповідальних "братмейстерів пожежних команд". Окремо підкреслювалося, що допризивників потрібно виключати із списків, якщо місцевий осередок запевнить, що вони вороже не налаштовані проти радянської влади та не належать до куркулів.[374] Як передбачали всі директивні документи, відповідачів мали призначати з числа куркулів та інших заможних елементів. Проте, як свідчить практика, були непоодинокі випадки відходу від даного принципу. Зокрема, завідувач трудової школи в с. Янів Вінницького повіту А. Хмельницький 3 травня 1922 р. звернувся із заявою до особливого відділу ІІ бригади ІІ Червонокозачої дивізії з проханням звільнити його від обов'язків відповідального. Своє прохання він мотивував тим, що на такі посади призначають з числа заможних, а він ніякого майна не має, крім того, постійно

[370] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 32-33.
[371] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 11.
[372] Там само, спр. 614, арк. 65-66.
[373] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 242-242 зв.; спр. 351, арк. 10-10 зв.; фр. 1386, оп. 1, спр. 12, арк. 46 зв.-47.
[374] Там само, фр. 1010, оп. 1, спр. 15, арк. 30.

перебуває в школі. Єврейська секція Пиківського волосного відділу народної освіти та профспілка Робос, членом якої він був, підтвердили правдивість заяви[375]. Вражає також звернення 61 мешканця м. Жабокрич Ольгопільського повіту, завірене підписом і печаткою заступника голови волкомнезаму 12 вересня 1922 р., до повітвійськнаради. Вони писали, що містечко в 1920 р. "12 разів переходило з рук в руки, затим його відвідували різні банди і всі грабували євреїв. Тому призначення з них відповідальних з одного боку не зупинить напади бандитів, а з іншого – ще більше завдасть страждань євреям. Тому вони попросили скасувати з них обов'язок бути відповідачами і більше таких з євреїв на призначати". Аналогічна заява надійшла від 31 єврея-мешканця м. Немирова Брацлавського повіту[376].

Великі надії в справі мобілізації незаможників на боротьбу з повстанським рухом влада покладала на І Подільський губернський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Від імені трудящих він у резолюції "Про боротьбу з бандитизмом" 14 липня 1921 р. на виконання рекомендацій постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР від 24 березня 1921 р. щодо створення загонів комнезамів для цього зобов'язав органи по боротьбі з бандитизмом "поставити справу таким чином, щоб у цю боротьбу залучити широкі маси селянства", а майбутньому губвиконкому "в самому терміновому порядку вирішити питання про організацію загону з перевірених комнезамів"[377]. Виконуючи дане рішення, губернська військова нарада (губвійськнарада) на засіданні 17 липня доручила начальнику губернської дільниці, командиру корпусу Червоного козацтва В. Примакову та голові губвиконкому В. Порайку підготувати пропозиції щодо створення такого загону[378]. Ті розробили проект наказу, який був затверджений губвійськнарадою 30 липня. Наказ виходив за межі рішення з'їзду і передбачав формування Першого Подільського Добровольчого кавалерійського полку незаможного селянства. Повітові військнаради повинні були в двадцятиденний строк набрати не менше ніж по 50 добровольців. Вони мали "з'явитися на конях, конфіскованих комнезамами в куркулів та найбільш заможних селян". На кожних десять добровольців слід було надавати тачанку з парою добрих коней чи справну сільську підводу[379]. Одночасно була прийнята "Відозва Подільського губвиконкому до незаможних селян Поділля про організацію І добровільного кавалерійського полку незаможного селянства", в якій в яскравому публіцистичному стилі розповідалося про шкоду бандитизму і висловлювалася впевненість, що "чесний незаможник на коні, одібраному ним у куркуля, повинен розтоптати в прах всі контрреволюційні заміри"[380]. Однак така

[375] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 26, арк. 27.
[376] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 28, арк. 13-14, 17-17 зв.
[377] Поділля в період відбудови... – С. 93-94
[378] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 1.
[379] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 614, арк. 4-5; Социалистическое строительство на Винничине. – С. 22-23.
[380] Поділля в період відбудови... – С. 106-109.

ініціатива не викликала ентузіазму в незаможників, що змушувало голів повітвиконкомів тиснути на керівників волостей. Так, президія Кам'янецького повітвиконкому 19 вересня 1921 р. "підтвердила відозву до волвиконкомів, волкомнезамів і комосередків про організацію загону комнезамів-добровольців і про вилучення в куркулів коней і підвід для потреб загону комнезамів", а голова Літинського повітвиконкому Федір Шанявський в обіжнику до голів волвиконкомів звинувачував їх у тому, що вони "не доповідають про осіб, які бажають записатися", та нагадував, що "незаможники, вступаючи в загін, отримають коня, зброю і одіж"[381]. 17 лютого 1922 р. І з'їзд комнезамів Поділля повернувся до даної ідеї та ухвалив рішення про створення бойових загонів незаможників для боротьби з бандитизмом. Зброю для них слід було "викачати" в куркулів[382]. Відтак не дивно, що губвійськнарада 16 березня 1922 р. знову повернулася до даного питання й дала розпорядження про створення загонів комнезамів у волостях. В окремих випадках дозволили видавати їм патрони. При появі великих банд необхідно було "стягувати ці загони в один кулак і використовувати під командуванням Начальника бойової дільниці"[383].

Крім того, за свідченнями Я. Гальчевського, "чекісти наводнили край своєю агентурою. Вона вербувала серед селян сексотів (секретних співробітників), організовувала псевдоповстанські загони, намагаючись з їх допомогою виявити та знищити не лише повстанців, а й їх симпатиків. За підтримки населення, повстанці виявляли замаскованих ворогів і розстрілювали чекістів, а сексотів вішали. При цьому не чіпали їх родичів і майна"[384].

Завдяки всім цим діям ДПУ в червні 1921 р. "вдалося розкрити багато повстанських організацій та розгромити Всеукраїнський Повстанський Комітет з осідком на Брацлавщині (на чолі з отаманом А. Бондаренком), – зазначається в "Енциклопедії Українознавства", – який об'єднував повстанські загони (отаманів Заболотного, Вовка, Біди, Трейка, Богуна, Лиха, Орла-Гальчевського, Пугача, Хмари, Сірка, Черкаса, Дубчака, Могили, Волинця, Струка, Клепача, Наливайка, П'ятенка, Хрестового та ін.), що діяли під загальним керівництвом призначеного головним отаманом С. Петлюрою полковника Карого-Яворського, головного на Поділлі"[385]. Були викриті підпільні організації у Вінниці, Гайсині, Жмеринці та Кам'янці-Подільському та заарештовано 220 активних і пасивних учасників[386]. Успіхам чекістів певною мірою сприяли самі повстанці, які нехтували конспірацією, погано координували свою діяльність. Крім того, діяльність багатьох повстанських загонів, як наголошував Д. Красносілецький, була імпульсивною, а спроби екзильного керівництва

[381] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 3, арк. 18; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 110.
[382] Держархів Вінницької області, фр. 925. оп. 8, спр. 4, арк. 7.
[383] Там само, спр. 17, арк. 9.
[384] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 37-39, 80-81.
[385] Повстанський рух на Україні. // Енциклопедія Українознавства. – Т.6 – С. 2117-2122.
[386] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 73-74; спр. 1758, арк. 88.

привнести організованість у їхню боротьбу не мали успіху через інтриги, непорозуміння та пасивність серед зарубіжних керівних структур[387].

Однак сподівання влади на припинення повстанського руху не справдилися. В червні 1921 року на адресу губвиконкому надходили доповіді про його активізацію. Так, відділ управління Новоушицького повітвиконкому інформував, що в Китайгородському лісі банда чисельністю 4-8 осіб розповсюджує надруковані за кордоном прокламації за підписом "СОЮЗ КР" (Союз свідомих червоноармійців), а в Капустянській волості прокламації були вивішені навіть на дверях виконкому. Особливо наголошувалося на тому, що "настрій населення очікувальний. У волостях мусуються чутки про близький переворот. У зв'язку з цим намічається саботаж радслужбовців"[388].

Новий імпульс антибільшовицькій боротьбі, як слушно наголошує В. Савченко, дав прорив у липні 1921 р. через радянський кордон на Поділля "повстанської бригади (400 бійців) отаманів Шепеля та Гальчевського. Бригада, яка виросла до однієї тисячі повстанців, захопила дрібні міста Поділля. В союзі з цією бригадою діяв і отаман Семен Харченко – Хмара […], який створив на Поділлі підпільну організацію та повстанський кавалерійський загін, який отримав назву Надбужанської кавалерійської дивізії (600 бійців)"[389]. Проте мусимо не згодитися з тим, що Я. Гальчевський був тоді серед командирів бригади, оскільки в цей час він перебував на Брацлавщині, де захопив м. Турбів, а затим на Вінницьких Хуторах розстріляв "голову Ревтрибуналу при 1-шім Кіннім Чер. Козацтва Корпусі, тов. Вернера"[390]. Про активізацію повстанців свідчать і радянські джерела. Так, за даними Новоушицького повітвиконкому, "12 серпня банда з 10-13 осіб з кулеметом напала на Воньківці й розгромила міліцію". Як наслідок – "політичні настрої в селян погіршуються"[391].

Найактивніше повстанські загони діяли в Ольгопільському повіті. Масштаб протистояння був настільки значним, що начальник повітдільниці наказом № 2 від 22 липня 1922 р. за № 926 запровадив у повіті осадний стан, припинив роботу повітвиконкому та передав владу військовому командуванню. Єдиним органом влади визначався новостворений ревком на чолі з Атюніним[392]. Крім того, в повіті були "розпущені виконкоми та створені ревтрійки"[393]. В губернії активізували застосування каральних заходів: "у 16 бандитів з Вихрівки конфісковано все майно. Затримано 2679 дизертирів, 156 політичних і кримінальних осіб, розстріляно 12, відправлено в концтабори 18,

---

[387] Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР… – С. 94.

[388] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 112, арк. 160.

[389] Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – С. 29.

[390] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 94, 114.

[391] Держархів Хмельницької області, фр. 1010., оп. 1, спр. 112, арк. 196-197.

[392] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 59, арк. 24-26; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 11.

[393] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 644, арк. 86.

переслано в інші заклади 35, відправлено в Губ. ЧК 24, звільнено зовсім 48, один утік". До проведення каральних акцій широко залучався волосний актив[394]. У той же час поряд з "батогом" широко використовувався й "пряник". Наприклад, 19 листопада 1921 р. президія Кам'янецького повітвиконкому, розглянувши заяву голови 31-го райкому, ухвалила: "Беручи до уваги заслугу поіменованих у заяві десятьох громадян […] в затриманні контрреволюціонера і бандита Петровського, запропонувати Повземвідділу видати означеним громадянам винагороду в розмірі 1 (один) пуд борошна і 3 (три) фунти сала на людину". Застосовувалась і практика індивідуального "заохочення" за заявами окремих осіб. Так, у вже цитованому документі знаходимо не лише свідчення цього, а й посилання на джерела такого заохочення: "Беручи до уваги, що гр-н Найзберг самовіддано сховав представників радвлади при нападі бандитів, запропонувати Продвідділу видати гр-ну Найзбергу три пуди зерна. Повсобезу задовольнити його, по можливості, речами, конфіскованими в бандитів"[395].

Певного негативу додавало те, що частина повстанських отаманів, як от Шепель, не провадили активної боротьби з червоними, потурали "спеціяльним підходам до жидів і грабунків", не реагували на "випадки ґвалтів над дівчатами". Як наслідок, "загал населення не вірить в якусь поважну акцію восени і повстанці починають зневірюватись"[396].

Суттєво активізував повстанську боротьбу в краї, зазначалося в "Бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР № 17" від 16 вересня 1921 р., "Наказ № 11 члена уряду УНР Бондарчука та розпорядження Центрального Повстанкому про об'єднання повстанських загонів і їхнє перетворення в регулярні частини". Зокрема, загін Резуна прибрав назву: "4-й кавалерійський полк 1-ї Повстанської кавалерійської дивізії Подільського корпусу"[397]. На зміну тактики повстанцями влада відреагувала створенням "летючих загонів", які "виділяються зазвичай в складі: ескадрону добірних червоноармійців посилений 50-100 кращими піхотинцями та найдосвідченіших начальників з двома-трьома кулеметами. Недолік – ці загони діяли лише в день". Крім того, "почали активно застосовувати засади, облави з одночасною викачкою зброї в населення"[398].

Щонайменше дивними на цьому фоні видаються слова з політичної доповіді про роботу Подільського парткому за жовтень 1921 р. про ліквідацію бандитизму та круту зміну настроїв подільського селянства навіть у найбільш "бандитських" повітах на користь радянської влади. На підтвердження цього наводилися відомості про "викачку" за "два місяці гвинтівок, карабінів і обрізів до 5 тис. штук"[399]. Проте такі заяви не вплинули на активність чекістів. У вересні-жовтні 1921 р. вони викрили низку

[394] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 113, арк. 14, 158.
[395] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 31.
[396] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 27, 124, 126.
[397] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616., арк. 27.
[398] Там само, арк. 68.
[399] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 229, арк. 12.

підпільних організацій по всьому Поділлю. Зокрема, в Кам'янці-Подільському – підпільну петлюрівську організацію зі 151 особи. Її керівником був син священика з Пудловець Вертянов на псевдо "Сашка". Видала організацію її секретар Марія Назаренко, секретна співробітниця (сексот) особливого відділу. Чекісти арештували 60 осіб, 40 з яких зізналися та захопили командира летючого повстанського загону Петрушенка, він же Дем'яненко, з яким тримали зв'язок підпільники. Також були арештовані організатори підпілля в Кульчиївській і Баговицькій волостях, зокрема воєнком Баговицької волості Бахотик. Учасниками організації були "переважно студенти, вчителі та куркулі". В підпільників вилучили 10 гранат, 8 гвинтівок, ящик з патронами, 8 піроксилінових шашок. На думку чекістів, це свідчило про підготовку до повстання. За даними агентури, його "планували по всьому повіту числа 15-17 жовтня"[400].

За даними секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 25 жовтня 1921 р., агентам ЧК вдалося викрити підпілля в Проскурові та Сатанові, яке було зв'язане між собою. Керівник Проскурівської організації Петько зібрав потужну організацію чисельністю 400 осіб. До неї входили українські патріоти "з місцевої міліції та гарнізону при 15 кулеметах". Як показало слідство, підпільники мали зв'язок з Літином, Летичевим, штабом Тютюнника за кордоном і "планували 300 козаками під червоним прапором перейти кордон з Польщею, щоб дати привід польсько-петлюрівським військам перейти радянський кордон". Сатанівською організацією керував Туз. Через Верхолу та Марковського він мав зв'язок із закордоном. Загалом у слідчій справі цих організацій було арештовано 150 осіб[401].

Тоді ж у Жмеринці було викрито організацію залізничників під керівництвом Гуранда, Карпінського, Діденка, Дубовика, Ісаєвського. Вона через Проскурів і Волочиськ мала зв'язок із закордоном. Після швидкого слідства трибунал засудив 12 підпільників до розстрілу. Найбільша ж організація була викрита в Крижополі. Керував нею вчитель Дібров. Навколо нього "під виглядом бойскаутів" об'єдналася молодь. Підпільники збирали зброю, підтримували зв'язок з Бирзульською* організацією. У слідчій справі арештували 126 осіб[402].

Активізація повстанського руху співпала з радикалізацією подільського селянства, яке: "Вже на початку жовтня виявило свої симпатії до петлюрівського повстанства. Посилений збір продподатку, тривалий постій частин Червоної Армії, який лягав важким тягарем на селянство, озлоблення систематичними крадіжками та грабежами червоноармійців, і дуже сильна петлюрівська агітація – все це сприяло створенню в селах антирадянських

[400] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр.83, Арк. 3.

[401] Там само, фр. 925, оп. 8, спр.83, арк. 3.

[*] Містечко Бирзул (з 1935 р. – м. Котовськ) у той час – волосний центр Балтського повіту Одеської губернії. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://uk.wikipedia.org/wiki/Котовськ.

[402] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 83, арк. 3.

настроїв". Вони почали перерostати в селянські повстання: 14 жовтня в Проскурівському повіті вибухнуло перше повстання. Як зазначалося в "Бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР" № 21 від 16 листопада 1921 р.: "Селяни с. Вихрівка вчинили збройний опір продзагону, створили загін і рушили через низку сіл на м. Татариски. По дорозі до них приєднувалися селяни з навколишніх сіл. У Татарисках натовп повстанців зіткнувся з нашим батальйоном і після доброї перестрілки розсіявся. Повстання було ліквідовано"[403].

В таких умовах розпочався другий зимовий похід армії УНР. В його рамках Подільська група полковника М. Палія-Сидоринського (Палія) перейшла кордон. На сьогодні в історіографії існують розбіжності щодо датування цієї події. Домінує точка зору, що повстанці перейшли кордон 25-26 жовтня[404]. Харківська газета "Комуніст" 15 листопада 1921 р., як вказує О. Мовчан, писала, що це відбулося "в ніч з 27-28 жовтня"[405]. За даними штабу Подільської губдільниці – 28 жовтня. Цю дату називали й автори тому "Хмельницька область" фундаментальної "Історії міст і сіл УРСР"[406]. Звертає на себе увагу наказ № 124 від 18 жовтня 1921 р. начальника залоги м. Кам'янця-Подільського. В ньому вказується, що загін Палія чисельністю "до 400 штиків піхоти та 350 шабель" перейшов Збруч і прорвав кордон у районі с. Голенищеве біля м. Чемерівці 18 жовтня 1921 р. Відтак цим наказом "з метою запобігання несподіваному вторгненню банд в межі міста Кам'янця-Подільського та його околиць, а також у випадку нападу такого", він наказав вжити рішучих заходів, зокрема, "виставити караули біля всіх стратегічних об'єктів", а решту червоноармійців, прикордонників і міліціонерів – "звести в казарму й бути готовим до виступу"[407]. Можна припустити, що прикордонники помилково прийняли дії розвідників повстанців за прорив їхніх головних сил, що й викликало відповідну реакцію начальника залоги. Відзначимо, що його дії були раціональними та своєчасними, що змусило полковника Палія відмовитися від спрямування в район Кам'янці-Подільського частини своєї групи. Командири інших підрозділів поставилися до своїх обов'язків менш відповідально. Свідченням чого може бути, як наголошував Н. Мизак, той факт, що "через дві години після переходу кордону південніше м. Гусятина в ніч на 26 жовтня в с. Бондарівці" повстанці роззброїли 46 прикордонників і відібрали в них коней[408]. Звернімо увагу, що, за даними "Бюлетеня секретно-інформаційного

[403] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 616, арк. 149.

[404] Довідник з історії України. – Вид. 2-е дооп. і доп. – К.: "Генеза", 2002. – С. 261; Мизак Н. За тебе свята Україно… – С. 17; Савченко В. А.. Двенадцать войн за Украину. – С. 37.

[405] Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1921. / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 237.

[406] ЦДАВО України, ф 2, оп. 2, спр. 282, арк. С. 52; Історії міст і сіл УРСР в 26 т. – т. 23. – С. 39.

[407] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 38, арк. 25.

[408] Мизак Н. За тебе свята Україно… – С. 17.

відділу РНК УСРР” № 199 від 29 жовтня 1921 р., спочатку кордон перейшло лише “80-100 шабель”. Основні ж сили чисельністю “400 штиків і 200 шабель” перейшли кордон 27 жовтня біля с. Жернівка за 15 верст від Гусятина[409].

Повстанцям вдалося, використовуючи ефект несподіванки, швидко розсіяти червоноармійські частини та перетворити свою переважно піхотинську групу в кінноту. Це дозволило за неповних три дні здолати понад 90 верст до стратегічно-важливого м. Ярмолинці й по обіді 28 жовтня, розбивши батальйон червоних, зайняти його[410]. Стрімкий наступ групи Палія створив “реальну загрозу захоплення міста Проскурова, де справа дійшла до евакуації”[411].

Щоб виправдати поразки, керівництво штабу Подгубдільниці та командир 29-ї прикордонної бригади доповідали командуванню про величезні сили ворога. Наприклад, що в Гусятин і Ярмолинці прибули 4-5 ешелонів з петлюрівськими військами, або що “селяни Шарівки за підтримки 2000 петлюрівців при кулеметах зрізали три телеграфні стовпи на залізниці Скибнево-Ярмолинці Проскурівського повіту”[412].

Під впливом наступу Подільської групи між 28 і 30 жовтня вибухнула низка селянських повстань у Проскурівському, Летичівському та Кам’янецькому повітах. Зокрема, “вчителі та колишні петлюрівські офіцери організували крупне повстання в с. Савинці, яке нараховувало понад 150 учасників”, в с. Чорнокозинці “було організовано повстання офіцером армії УНР Томашевським”. Велике повстання відбулося в Летичівському повіті: “отаманом Хмарою при сприянні банд Матуха та Костьолка було організовано Зіньківське повстання, в якому брало участь населення сіл: Зіньків, Адамівка, Пирогівка, Петраші Українські, Охрімівці та Охрімовецька Слобідка”[413]. Селяни с. Рихта біля Кам’янця-Подільського “повстали і вирізали 25 червоноармійців”[414]. Характерно, що повстанці активно використовували українську національну символіку, виконували гімн, на що звернув увагу Д. Красносілецький[415]. Так, селянське повстання в Зінькові, за переказами місцевих мешканців, розпочалося з того, що колона озброєних повстанців із синьо-жовтим прапором під керівництвом Ониська Матуха і Павла Костьолка, співаючи “Ще не вмерла Україна”, зайняла центр містечка.

Однак повстання відбувались розрізнено, без координації дій, що полегшило владі їхнє придушення. Наслідком діяльності каральних загонів були численні жертви серед мирного населення. Так, у районі Вовковинець Летичівського повіту, як свідчать джерела, “на кожному майже хуторі

[409] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 616, арк. 107.
[410] ЦДАВО України, ф 2, оп. 2, спр. 282, арк. 52.
[411] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 56-57.
[412] ЦДАВО України, ф 2, оп. 2, спр. 282, арк. 52, 55-55 зв.
[413] Там само, арк. 33.
[414] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 291.
[415] Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР… – С. 66.

розстріляний за бандитизм той чи інший член сім'ї"[416]. Не було координації дій і між отаманом Палієм та отаманами, які вже діяли на Поділлі. Зокрема, Я. Гальчевський бідкався: "Чому хоч полк. Палій не зв'язався зі мною, переходячи через Поділля?" Щоб якимсь чином допомогти йому, отаман Орел здійснив нічний напад на штаб другої кінної дивізії Червоного Козацтва та один полк у с. Кусиківці Літинського повіту[417]. Така неузгодженість дій призвела до того, що Подільська група, "не отримавши серйозної підтримки повстанців і взнавши про розгром основної групи отамана Тютюнника, звернула на захід, повернувшись 6 грудня 1921 року на польську територію"[418].

Необхідно наголосити, що активізація повстанського руху суттєво вплинула на темпи виконання продовольчого податку. Так, станом на 10 листопада 1921 р. в Подільській губернії було заготовлено 6,3 млн. пудів хліба, або 39,2 % від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, зібрали відповідно 10,1 млн. пудів, або 77,8 %, та 5,6 млн. пудів, або 79,8 %[419]. По повітах відсоток виконання продподатку на кінець грудня 1921 року був таким: у Ямпільському – 6,2 %, Гайсинському – 17,1 %, Летичівському – 17,4 %, Ушицькому – 24,8%, тоді як у Вінницькому – 52,5 %, а в Брацлавському – 62,5%[420]. Широкий резонанс серед подолян мав наказ Я. Гальчевського "До єврейського населення Поділля", де у відповідь на червоний терор і те, що "євреї-особісти і чекісти взяли звичку брати заложників і розстрілювати по кілька душ неповинних селян, котрі мали з нами стосунків, за одного комуніста, – було попереджено: "З дня оголошення сего за одного розстріляного заложника селянина наша військова організація Поділля буде брати заложниками євреїв, особливо з семійств радслужбовців і розстрілювати по п'ять за одного"[421].

Загалом, за підрахунками В. Ченцова та Д. Архірейського, на Поділлі впродовж серпня-грудня 1921 р. діяли понад 20 повстанських загонів загальною чисельністю 1400-1600 осіб. Вони здійснили 107 нападів на населені пункти, потяги, державні установи, знищили 220 представників режиму. За цей же час було розгромлено 12 загонів, вбито 257 і поранено 214 повстанців, добровільно здалися владі – 580 осіб[422].

З настанням зими повстанські загони зменшили свою активність. Значна кількість козаків розійшлася зимувати по домівках. Ядро ж загонів, завдяки підтримці населення, майже без боїв перезимували зиму 1921-1922 рр.[423] Скориставшись певним затишшям, чекісти розгорнули, як зазначав

[416] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 33.
[417] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 159-160.
[418] Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – С. 37.
[419] Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. – С. 62.
[420] ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20, спр. 635, арк. 136.
[421] Там само, спр. 1301, арк. 56.
[422] Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 247.
[423] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 189.

С. Мельгунов, "неймовірний терор". Так, у грудні 1921 р., за інформацією харківської газети "Пролетарий", в Летичівському та Проскурівському повітах чекісти ліквідували підпільну петлюрівську організацію "Спілка визволення України", яка планувала організацію повстання. В справі заарештували 70 осіб, з них 60 – розстріляли, а решту ув'язнили до концентраційного табору[424]. Загалом у Проскурові відбулося чотири хвилі арештів, було ув'язнено майже 200 осіб, звинувачених у "змові". Багатьох з них розстріляли[425]. На Ольгопільщині, як писала 2 грудня 1921 р. київська газета "Вісті", губернська ЧК викрила контрреволюційну організацію, очолювану представниками місцевої інтелігенції. За звинуваченнями в шпигунстві на користь білогвардійської еміграції та намаганні "розкласти КП(б)У" було заарештовано 100 осіб, з них 70 – розстріляли, 10 – умовно засудили до розстрілу, решту, за походженням пролетарів, – звільнили[426]. Оприлюднення цих та інших фактів мало на меті, з одного боку, залякати активних борців з радянським режимом і змусити їх припинити боротьбу, через страх підштовхнути опозиційно налаштованих осіб переходити на бік комуністичної влади. З іншого – підняти моральний дух своїх прихильників і мобілізувати їх на подальшу боротьбу. Обов'язковим елементом такого психологічного тиску були повідомлення в пресі про масштабність досягнутих успіхів. Наприклад, "Вісті ВУЦВК" 15 лютого 1922 р. писали про повну ліквідацію всіх повстанських загонів в Ольгопольському повіті та перехід на бік радянської влади "банди Солтиса" й складення нею зброї[427].

Однак репресії не дали бажаного результату. Навесні боротьба відновилася. З метою мобілізації повстанців отаман Орел в квітні 1922 р. провів пропагандистський рейд по Поділлю за маршрутом: Брусленів-Янів-Калинівка-Вороновиця-Тульчин-Ямпіль-Кам'янець-Подільський-Фельштин-Проскурів-Старокостянтинів-Межибіж-Летичів-Хмільник. Важливе значення для подальшої боротьби мав з'їзд повстанських організацій Поділля 1 травня 1922 р. в лісі біля Летичева. 36 делегатів з майже усіх повітів краю, заслухавши звіт "отамана Орла про повстанчу діяльність за $1^1/_2$ року", створили Подільську повстанчу групу в складі десяти повстанських загонів, обрали її комендантом отамана Я. Гальчевського, створили штаб групи, надзвичайний суд і чоту повстанчої жандармерії. Командиром "1-ої Подільської Кінної Бригади", яка мала "контролювати чотири повіти: Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський і Могилівський", було призначено поручника Якова Голюка (Байду); отаман Лісовий очолив повстанчий відділ, який мав діяти на території "південної Летичівщини, Жмеринського району, Ушицького та Ямпільського повітів і Вапнярського району"; отаман Хмара став "командантом 4-ої кінної

[424] Україна: хроніка XX століття. Рік 1921… – С. 282.
[425] Мельгунов С. П. Красный террор в России. – С. 80-81.
[426] Україна: хроніка XX століття. Рік 1921… – С. 270.
[427] Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1922. / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 54.

повстанчої бригади"[428]. Обрання Якова Гальчевського очільником повстанського руху на Поділлі було наслідком його безумовного авторитету в краї. Як зазначало ДПУ: " Про популярність Гальчевського на Поділлі […] не варто і говорити. Селянство його підтримувало всім, завжди та всюди й не лише куркульство, а майже всі верстви села"[429].

Вже невдовзі об'єднання дало сподіваний результат. Об'єднаний загін у півтори сотні кіннотників на чолі з Гальчевським, Хмарою та Голюком несподівано увірвався до повітового міста Летичева[*]. Більшовики після короткої стрілянини розбіглися. Як писали С. Єсюнін і Д. Красносілецький, повстанці звільнили з катівні в'язнів, а чекістів розстріляли. У місті був розклеєний "Наказ № 1 по Червоній Армії, розташованій на території Поділля", з вимогою до червоноармійців негайно переходити на бік повстанців і вбивати комісарів, комуністів і краскомів, які "5 років вже розорюють рідний край (Україну)"[430]. Невдовзі повстанці захопили Бар[431].

Щоб зупинити активну підтримку повстанців населенням, влада наочно показала суть колективної відповідальності шляхом масових розстрілів відповідачів. Так, у Вовковинецькій волості Летичівського повіту "на кожному майже хуторі розстріляний за бандитизм той чи інший член сім'ї". Зазначимо, що рішення про розстріл заручників ухвалювалося не судом, а Повітвійськнарадою з наступним затвердженням губвійськнарадою[432].

Старанність чекістів не залишилася без уваги. Наказ № 136 від 13 травня 1922 р. Московське керівництво відзначило "колосальну роль у боротьбі з бандитизмом відділів по боротьбі з бандитизмо ДПУ України та його відділів на місцях". Особливо зазначалося, що ця боротьба вимагала великого напруження всіх сил і енергії, великої самовіддачі, особливої винахідливості й хитрості. Наголошувалося, що завдяки вмілому керівництву даною роботою виключно чекістськими методами було ліквідовано до 90 % відомих отаманів і очільників, проведено "дуже сильне розкладання та деморалізацію бандитських лав, ліквідовано важливі бандитські гнізда й вогнища, низку бандитських організацій, викачано в населення зброї та амуніції, якою можна було б озброїти цілу армію"[433].

Доцільно звернути увагу на спроби влади привернути населення на свій бік через звільнення з-під арешту відповідачів, які підлягали розстрілу. При цьому на них накладався лише штраф. Одночасно з громади бралася підписка

---

[428] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 218-219, 247-262.

[429] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 30.

[*] Між 21 та 28 травня 1922 р.(див. Красносілецький Д. П. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні… – С. 157).

[430] Єсюнін С. Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі / Сергій Єсюнін // Є! Поділля. – 2011. – 19 серп.; Красносілецький Д. П. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні… – С. 157.

[431] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 276-278

[432] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 33.

[433] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 579, арк. 31.

про те, що у випадку повторної появи банди ці відповідачі будуть розстріляні без суду та слідства[434]. У випадку, якщо громада несвоєчасно повідомляла у волость про появу бандитів, відповідачів за рішенням повітвійськнаради, після відповідної санкції губвійськнаради, ув'язнювали на два роки[435].

Проте бажаного ефекту цей захід не дав. Повстанці продовжували активну діяльність. Стали резонансними акції страти, зокрема, високопоставленого чекіста, який "розстріляв тисяч п'ять у Вінниці і в Одесі тисяч шість"[436]. Особливого розголосу набув арешт і подальша страта в серпні 1922 р. командира бригади 24-ї Самарської дивізії Александровича, який під час Листопадового рейду 1921 р. "зі своєю бригадою спалив у Кам'янецькім і Новоушицькім повітах низку сіл і нещадно здусив повстанчий рух". Також позитивно вплинув на розвиток повстанського руху з'їзд повстанчих загонів північного Поділля 15 серпня 1922 р. в районі с. Буцни Могилівського повіту[437].

Місцеві органи радянської влади охопила паніка. Прямим свідченням цього є висновок Новоушицької повітвійськнаради від 26 липня 1922 р. про те, що "без негайної присилки військ радвлада в повіті впаде"[438]. Тривога передалась і центральній владі. На боротьбу з повстанцями на Поділлі було спрямовано багато війська. Як писав Я. Гальчевський: "більшевики – кіннота і піхота від 26 серпня щораз напливають. Розміщуються по селах і нікуди не виїздять. Кінні полки – це 1-ї і 2-ї дивізії Червоного Козацтва та 24 Самарської дивізії. Прибули квартирункові відділи двох дивізій піхоти з Одеси, відділ більшовицького комісара Каші. На станції Комарівці бачимо під парою большевицький панцирний потяг. За залізничним шляхом не має ні одного містечка чи села, де б не було червоних". Загалом "не менше 5-ти дивізій кінноти і піхоти". В умовах, коли повстанці були фізично та морально втомлені, піддавалися спокусі отримати мирне життя, прийнявши амністію, продовжувати відкриту боротьбу було б самогубством. Тому, не маючи жодних надій на допомогу з-за кордону та з метою "зберегти відділи", повстанці під загальним командуванням отамана Орла 2 вересня 1922 року перейшли Збруч. Те ж на початку вересня зробили й інші повстанські загони[439].

Щоб не допустити навіть думки в подолян про подальшу збройну боротьбу, губвійськнарада поставила завдання "негайно ліквідувати залишки банд і провести ретельну чистку серед співчуваючого бандитам населення та радапарату, посилити апарат ДПУ присланими працівниками". Відповідно до телеграми голови ДПУ УСРР та штабу УВО від 11 вересня 1922 р. територію, де діяв загін повстанців під проводом Якова Гальчевського, оголосили спеціальною територією, а перебування там військ розцінювалось як

[434] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 242-242 зв.
[435] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 154.
[436] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 307.
[437] Там само. – С. 314-320.
[438] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 144-145.
[439] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 339-347.

перебування на ворожій території[440]. Під керівництвом створеної 13 вересня 1922 р. губернської надзвичайної трійки в складі Костандогло, Осадчого та Форовича за офіційними даними, як зазначав К. Завальнюк, було "розстріляно 580 заручників, а за неофіційними, понад 1000, віком від 17 до 90 років"[441].

Підсумок діяльності карателів проти повстанців Подільський губком підбив у політичній доповіді про роботу за березень-квітень 1923 р. В ній констатувалося, що "політичний бандитизм" на Поділлі ліквідовано, а контрреволюційні організації розгромлено. Зокрема, "центр польського шпигунства" з центром у Городку. В цій справі по всій губернії заарештували майже 100 осіб[442].

Придушивши масовий повстанський рух і провівши показові розправи з ненадійними відповідачами, влада перейшла до вилучення зброї в населення. За встановленою практикою, для цього в повітах у вересні 1922 р. створили оперативні трійки. Виконуючи відповідний наказ, вони широко застосовували арешти відповідачів, показові розстріли одного-двох із них, побиття арештованих шомполами, збір пожертв від селян тощо. Інколи селяни не витримували наруги й скаржилися на безчинства опертрійок до губкому. Так, у жовтні-листопаді 1922 р. спеціально створена комісія в складі представника губкому особливого народного слідчого Подгубревтрибуналу Степанова і представника від ДПУ помічника уповноваженого 3-го відділення ПГВДПУ Цильке розглядала скарги на незаконні дії опертрійки № 1 у Літинському повіті. Заслухавши свідчення свідків та членів опертрійки, вона дійшла до висновку , що опертрійка № 1 під командуванням С. Стексова ніяких порушень не допускала, що селяни били один одного шомполами добровільно, щоб покарати винних у приховуванні зброї, що ніякого тиску у вигляді погроз розстріляти з кулемета для збору 2640 крб. сріблом і 625 крб. золотом з мешканців Літина не було, а член опертрійки Василь Гаврик пив горілку "лише після роботи для зняття нервового напруження" і в с. Багринівці не бив у клубі нагайкою голову волвиконкому Поліщука та голову комнезаму Ромасюню, а так жартував. Відтак було ухвалено рішення кримінальну справу проти членів оперативної трійки № 1 по Літинському повіту припинити[443].

Загалом на Поділлі дану кампанію "провели твердо", що забезпечило вилучення 90 % зброї. Станом на 20 листопада 1922 р. було "викачано в селян біля 5 тисяч гвинтівок, більшість – добровільно"[444]. 9 січня 1923 р., узагальнивши практику застосування інституту відповідачів і з метою підтримання сімей, сини з яких проходили службу в Червоній армії, губвиконком наказав виключити з числа відповідачів осіб з таких сімей[445].

---

[440] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 28, арк. 1б, 3-3 зв.

[441] Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям… – С. 23.

[442] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

[443] Там само, спр. 496, арк. 51-58.

[444] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 34, арк. 23; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 84.

[445] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 65, арк. 4-5.

Нагромаджений досвід, фактична недоторканність членів оперативних трійок і певна лібералізація ставлення до відповідачів дозволили впродовж березня-квітня 1923 р. "майже без нажиму" "викачати з села до 2000 гвинтівок, обрізів, іншої зброї"[446]. Досягнуті результати та необхідність шукати компромісу із селянами, щоб уникнути нового витка повстанського руху, змусили губком ухвалити постанову про ліквідацію "всіляких трійок з викачування зброї на селі". Інформуючи 15 травня 1923 р. ЦК КП(б)У про такий крок, секретар Губкому Денис підкреслював, що до 1 січня 1923 р. "опертрійкам вдалося викачати до 20000 гвинтівок і обрізів". Однак вони "дискредитували себе в очах селян, діючи терористичними прийомами та неминуче втягуючись у вир посадових злочинів". Крім того, їхня ліквідація покликана була скоротити кількість надзвичайних органів радянської влади, "агенти яких з'являються в село з вимогами нічого йому не даючи". Проте чи губком бажане видавав за дійсне, чи вводив у оману ЦК КП(б)У, невідомо, але в звіті про свою роботу за травень-червень 1923 р. він уже давав позитивну оцінку діяльності оперативних трійок по боротьбі з бандитизмом, підкреслюючи їхню "велику роботу, пророблену із збору до 14000 гвинтівок, декількох тисяч патронів тощо"[447].

Головним результатом ліквідації бандитизму губком вважав "безсумнівний перелом у настроях селянської маси в бік радянської влади", а також те, що селяни "сотнями і навіть тисячами брали активну участь у лісних облавах на бандитів (мало місце в Літинському повіті)"[448]. Водночас окрпарткоми застерігалися від самозаспокоєння, оскільки, на думку губкому, вороги насаджують з-за кордону "петлюрівські та інші контр-революційні організації". У відповідь потрібно було посилити увагу до організаційного, кадрового і матеріального зміцнення ДПУ[449].

Теза про закордонний характер антирадянської боротьби аргументувалася тим, що Поділля було прикордонним плацдармом, який "безпосередньо прилягає до старого кордону з Австрією, тепер із Польщею та новим кордоном з Румунією". Відтак, на думку Подільського губернського відділення ДПУ, край мав відігравати "значну, якщо не вирішальну роль в масштабі України в питаннях шпигунства, петлюрівщини та контрабандизму". Підкреслювалося, що "ненормальні топографічні умови Україно-Польського кордону, частини Україно-Румунського кордону ще більше ускладнюють становище Поділля в бік різних угрупувань і одиночних порушень кордону"[450]. Особливо наголошувалося, що для ведення шпигунської та підривної діяльності активно використовуються антирадянські елементи, які проживали по всій

[446] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
[447] Там само, арк. 4, 6 .
[448] Там само, арк. 9.
[449] Там само, арк. 6.
[450] Там само, спр. 492, арк. 4.

території губернії, зокрема в прикордонній смузі. Насамперед малися на увазі особи, родичі яких проживали за кордоном і підтримували з ними зв'язок. Вважалося, що для них польські спецслужби створювали умови для вільного переходу кордону, переміщення та збуту контрабанди. З їхньою допомогою засилалися на територію УСРР перебіжчики, які мали спеціальну підготовку, добре знали місцевість і активно здійснювали "політичну контрабанду" та розвідку[451].

Крім родичів з-за кордону, успішній діяльності польських розвідорганів, на думку чекістів, сприяла велика кількість етнічних поляків, які проживали на Поділлі та мали "яскраво виражену специфічно-шовіністичну барву", не менш чисельна група петлюрівців, різномасті прибулі елементи, які осіли по прикордонних містечках і селах й створювали сприятливі можливості для проникнення шпигунів углиб радянської території. Крім того, це створювало ґрунт для організації різноманітних антирадянських угруповань, здійснення інспекції їхньої діяльності та фінансування з-за кордону[452]. Про масштаб підривної діяльності свідчило те, що лише в справі шпигунської організації "Городок" у Проскурівській окрузі в 1923 р. було "знято 106 осіб, з яких постановою Надзвичайної сесії Губсуду було присуджено до вищої міри покарання 25 осіб, 56 – до позбавлення волі на різні терміни, а решту 25 відпустили ще до передачі справи до Губсуду"[453].

Як ще одне підтвердження тези про закордонне джерело повстанського руху Подільський губком наводив перехід 1 липня 1923 р. кордону біля с. Сидорове "за підтримки Польського генштабу і польської конр-розвідки бандою Гальчевського чисельністю 20 осіб, щоб підняти повстання"[454]. Як уточнювало ПГВДПУ, після прориву загін розділився на три групи. Перша – під командуванням Гальчевського в складі 7 осіб, друга – Хмари з 6 особами, третя – під керівництвом Голюка з 7 осіб. Групу Гальчевського викрили 15 липня біля с. Сохни Літинського району Вінницької округи. Туди 16 липня надіслали ударну групу, якій добровільно здався "бандит з групи Гальчевського Іван Печилат"[455]. З особливою гордістю органи ДПУ повідомляли, що "з появою перших оперативних груп селяни озброєні різними кілками" цілими селами в Проскурівській, Вінницькій та Могилівській округах "шукали по лісах і ярах бандитів"[456]. Як наслідок, повстанці змушені були постійно переховуватися, вступати в збройні сутички з переважаючими силами карателів і врешті, втративши майже всіх козаків, поранений Я. Гальчевський та Хмара 8 серпня перейшли кордон з Польщею. В кінці вересня це вдалося зробити Голюку[457].

---

[451] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 5.
[452] Там само, арк. 5.
[453] Там само, арк. 5-6.
[454] Там само, спр. 40, арк. 10; спр. 492, арк. 7.
[455] Там само, спр. 492, арк. 7.
[456] Там само, арк. 3.
[457] Там само, арк. 7.

Зазначимо, що з метою своєчасного виявлення антирадянських проявів у другій половині 1923 р. окрвідділи ДПУ активізували роботу з обліку "петлюрівських елементів і амністованих бандитів". Більшу увагу почали звертати на "розробку дрібних справ петлюрівського характеру". Зокрема, під час активізації релігійного руху восени 1923 р. – в пору "епідемії чудес" – було розкрито у Вінниці групу під проводом Павла Петрова, яка поширювала серед паломників брошури та відозви із закликами до повалення радянської влади, звинуваченнями євреїв у "обмані православного народу свободою в 1917 р." [458]. Було також виявлено, що серед осіб, "наповнених ідеями УНР", досить значна кількість "не українців за національністю". Агенти ДПУ з подивом констатували, що в серед "широкого кола дрібних співробітників" радянських установ, у яких "особливо популярним "діячем" був голова президії Вінницької (Подільської) філії товариства ім. Леонтовича С. Папа-Афанасопуло, широкого поширення набули "петлюрівсько-шовіністичні настрої". Але найбільше їхнє здивування викликало те, що "місцеві торговці та спекулянти чомусь з повагою ставляться до епохи розквіту петлюрівщини" та через свої магазини поширюють антирадянські чутки[459].

Великим успіхом сексота ПГВДПУ М. Остапчука був арешт 15 березня 1924 р. у Кам'янці-Подільському отамана Хмари, який знову перейшов кордон задля організації диверсійної роботи в краї. Впродовж 8 місяців слідчі та особисто голова Подільського губернського відділення ДПУ І. Леплевський у Вінницькій в'язниці намагалися переконати його виступити на суді з покаянням, визнати радянську владу та попросити помилування. Однак під час судового процесу 1-2 листопада 1924 р. Хмара, несподівано для суддів, викрив задум чекістів і закликав присутніх у залі суду не вірити "московсько-жидівській владі", яка прийшла "грабувати наш край і пити нашу кров!", і "готуватися до останньої боротьби". Відтак розлючені судді засудили Семена Харченка-Хмару та його соратників Василя Яблунівського й Пилипа Іванова до розстрілу. Проте патріоти зіпсували карателям радість. 7 листопада, перед розстрілом, вони підняли повстання в камері в'язниці й загинули, але не здалися[460].

На початку липня 1924 р. органи ДПУ виявили активізацію сіоністської організації у Вінницькій окрузі. Її керівники налагодили розповсюдження відозв і листівок, видання в Літині своєї газети. В ході масштабних арештів затримали 64 особи. При цьому в Жмеринці та Літині виявили два шапірографи та багато контрреволюційної літератури й відозв. У Хмільнику члени організації ЛКСМ арештували підозрілого на прізвище Штеренгардт,

[458] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 8.

[459] Там само, арк. 10-11.

[460] Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара… – С. 192, 220-230; Завальнюк К. В. Подільський отаман "Хмара" (С. В. Харченко) (1886-1924) / К. В. Завальнюк // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2014. – Вип. VIII. – С. 207-210.

який представлявся то представником Донвугілля, то колишнім секретарем Катеринославського губкому, то секретарем Вінницького губкому ЛКСМ. При арешті в нього виявили сіоністську літературу. Після проведених арештів ДПУ доповіло про припинення активної діяльності сіоністської організації[461].

Голод 1925 р. на Поділлі та недостатня робота органів влади з подолання його наслідків спровокували активізацію антирадянської боротьби в краї. Так, у Кам'янецькій окрузі, за даними інформзведення інформаційного відділу ОДПУ СРСР за вересень-жовтень 1926 р., діяв озброєний гвинтівками та 2 кулеметами загін Овчарука (14 осіб). В жовтні він "зухвало напав на м. Миньківці, попередньо перерізавши телефонні й телеграфні проводи, розгромив райвиконком, захопив печатку та кореспонденцію, пограбував пошту; а потім, на захоплених підводах повстанці переїхали в с. Капустяни, де пограбували кооператив і розкидали листівки "уряду В[країнской] н[ародної] р[еспублики]". Після цього загін переправився до Румунії"[462]. Масовими стали підпали сільських рад. Так, у Могилівській окрузі впродовж 1926 р. селяни спалили 78 сільрад[463]. Органи ДПУ відзначали погіршення суспільних настроїв і поширення антирадянської агітації. Одним з її проявів стало поширення листівок. Зокрема, щотижневе зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 3/13 за час з 16 по 22 січня 1927 р. повідомляло про появу антирадянської листівки на Бершадському цукрозаводі Тульчинської округи. Окружне відділення ДПУ арештувало її автора. Ним виявився "комсомолець Герасименко, який служив у конторі цукрозаводу". Він роздрукував на друкарській машинці й розклеїв 12 примірників листівки, яку друкувала "під страхом смерті" друкарка Кулик. В ній говорилося про невиконання комуністами даних ними робітничому класу обіцянок і наголошувалося, що "партія забезпечила лише своїх членів "теплими місцями", а безпартійних знімають з роботи без всяких причин і ставлять на їхнє місце партійних. Ніхто не впевнений у завтрашньому дні". Відтак робився висновок: "Партія перший ворог, кат, який тримає сокиру над головою". Завершувалася листівка закликами: "Геть лицемірів, шкурників, таких комуністів, які зараз є", "Жоден крок від Жовтня", "Хай живе Червоний Жовтень – вірний справі робітників і селян", "Вся влада радам, робітникам і селянам". Підпис – "Групком № 1". Зазначимо, що Герасименко хоч і зізнався в складанні листівки, але спільників не назвав[464].

Аналіз настроїв подолян і з'ява листівок змусили окружні відділення Державного політичного управління (ДПУ) активізувати агентурну роботу. Результати не забарилися. Щотижневе зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 18/28 (10-17 травня 1927 р.) повідомило про агентурну розробку "Гніздо". В її рамках у м. Лянцкорунь Кам'янецької округи виявили

[461] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 11 а.
[462] Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД… – Т. 2. – С. 452.
[463] Держархів Вінницької обл., фп. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 90.
[464] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 1, арк. 21 зв.

“антирадянське угрупування правої української інтелігенції”. Вона “прагнула захопити в свої руки Лянцкорунський райвиконком і інші владні та громадські організації”. Керівником був колишній український есер, у 1919 р. “петлюрівський комісар” Лянцкорунського району, “шовініст і прихильник УНР” А. Р. Гладун. У зведенні наголошувалося, що в 1926 р. він як член Лянцкорунського райвиконкому “підтримував близьких йому по ідеології членів угрупування та влаштовував їх у всі місцеві установи”. Було також встановлено, що Гладун “листується з видним українським емігрантом Остаповичем”. Викрили підпільників два чоловіки, яких “після нажиму” завербували чекісти. За їхніми даними, “угрупування захопило в свої руки місцеву кооперацію та шляхом підробок, крадіжок тощо намагалося її зруйнувати, щоб таким чином дискредитувати ідею кооперації в очах населення[465]. Отримані дані дозволили в ніч на 15 травня провести обшуки та арешти. Всього арештували 13 підпільників. У них виявили старі газети, які видавалися УНР. У члена організації Куцого вилучили список місцевих комсомольців. Проводилося масштабне слідство[466].

Чи слідчі були надто прискіпливі, чи ретельно відпрацьовував сексот “Фомін”, але через рік, на початку вересня 1928 р., у Лянцкоруні виявили антирадянську групу в місцевому кредитному товаристві. Її члени вважали себе ображеними радянською владою. Тому, використовуючи своє становище, всіляко підтримували куркулів, надавали їм перевагу в кредитуванні. Так, член правління казначей товариства Макар Войцехівський, колишній член повітової земської управи, неодноразово заявляв біднякам, які приходили в товариство: “Хіба ви ще бідні? Землю забрали і все ще бідуєте? Ну, ми таким, хто нічого не має, кредитів не даємо”[467].

На початку 1927 р. агентура ДПУ виявила в Чеботарській профтехшколі Тульчинської округи “шовіністичне угрупування молоді”. Було розпочато агентурну розробку “Демократи”. В її ході агенти ДПУ виявили, що організацію очолювали учні 3-го курсу Григорій Дмитришин і Іван Розгон. Група поширювала серед учнів антирадянські вірші “власного виробництва” та вела агітацію проти “жидівського засилля на Україні”. У Дмитришина був шифр, з допомогою якого він листувався зі своїми однодумцями – учнями Верховської агрошколи Тульчинської округи, а в Розгона зберігався клаптик паперу з написом “план праці Чеботарського осередку П.О.В.У. (політична організація визволення України від жидів)”. Члени організації розсилали поштою листівки, записували адреси відповідальних партпрацівників, з’ясовували розташування військових частин і складів. Листівки підписували “Українська партія визволення проти жидів”. До організації входило 7 членів. В кінці 1927 р. організацію ліквідували, всіх членів, крім Г. Дмитришина, арештували. В ході обшуку вилучили револьвери, друкарську машинку,

[465] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 2, арк. 62.
[466] Там само, т. 3, арк. 26 зв.-27.
[467] Там само, т. 9, арк. 148 зв.-149.

надруковані відозви та інші матеріали. На слідстві арештовані в усьому зізналися[468].

В листопаді 1927 р. контррозвідка ДПУ виявила в м. Бар Могилівської округи підпільну групу з колишніх "петлюрівських старшин". Було порушено агентурну справу "Бар". Залучений до справи сексот "Лютий" виявив, що керівником групи був колишній жандарм Ф. Я. Ямович, який служив у Петлюри чиновником інформаційно-розвідувального відділу. Члени групи обговорювали можливість використання настроїв селян "для розвитку активних дій проти влади"[469]. Проте, поки підпільники не проявляли активності, доти за ними лише спостерігали. Проте, як тільки в квітні 1928 р. вони через "петлюрівського агента" Бондаренка зв'язалися із закордоном і розгорнули антирадянську агітацію, групу відразу "ліквідували". Всіх сімох її учасників арештували[470].

На підставі анонімних повідомлень в лютому 1928 р. Кам'янець-Подільське окрвідділення ДПУ розпочало агентурну розробку "Клієнти" щодо шести колишніх петлюрівців, які почали створювати підпільну організацію в містечку Оринин. Вони збиралися в перукарні Тимофія Мака. Чекісти завербували сексота на псевдо "Новий". Він повідомляв, що підпільна група дійсно існує та проводить роботу зі зриву заходів радянської влади шляхом поширення провокаційних чуток і підтримує зв'язок з Польщею через трьох контрабандистів[471].

Активізацію "української контрреволюційної громадськості" аналітики ДПУ пояснювали погіршенням міжнародного становища та економічними і політичними ускладненнями всередині країни. Відтак зростання кількості розробок, на їхню думку, "вказує: 1) на ріст низки угрупувань і організацій, які мають за мету підготовку до активної боротьби проти радянської влади чи її підрив з середини. 2) На поступове оформлення антирадянського активу у великі політичні організації, які поширюють свій вплив як на місто, так і на село. 3) на активне використання наших внутрішніх труднощів, зокрема, в напрямку зриву податкової кампанії тощо. 4) На посилення активності закордонної еміграції та почастішання випадків перекидання агентів УНР з метою шпигунства, шкідництва та організаційної роботи по створенню повстанських організацій, партизанських загонів і підготовки повстань. 5) На проникнення українського антирадянського впливу в армію. 6) На посилену її роботу з обробки молоді". З цього робився висновок про необхідність "енергійної відсічі зростаючій українській контрреволюції"[472].

Великого розголосу в червні 1928 р. набула справа "української національної організації молоді", викритої в м. Іллінці Вінницької округи (агентурна розробка "Барометр"). Про її існування Вінницькому окрвідділу ДПУ повідомив голова

[468] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 3, арк. 193-194 зв..
[469] Там само, т. 5, арк. 115.
[470] Там само, т. 6, арк. 7 зв.-8.
[471] Там само, т. 5, арк. 275-276.
[472] Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД… – Т. 2. – С. 814-816.

Іллінецького райвиконкому. В ході слідства було встановлено, що в Іллінцях упродовж 1925-1928 рр. сформувалася група із учнів трудової школи, які потім стали учнями профтехшколи. За свідченнями її члена Леоніда Філімонова, який виявився зрадником і видав групу завідувачу профтехшколи Шаргородському, спочатку їх об'єднувало вороже ставлення до учнів-євреїв. Це відбилося в назві організації – АСОм (антирадянська організація молоді), завданням якої була "боротьба з паразитами – жидівською молоддю". Поступово під впливом вчителя профтехшколи, випускника Московського та Львівського університетів, "безпартійного націоналіста", Миколи Дегтярьова домінуючою стала ідея "самостійної України шляхом відокремлення її від СРСР". Як наслідок, 25 лютого 1928 р. за рішенням бюро АСОм перейменували в УНО (Українську народну організацію). В її платформі, написаній М. Дегтярьовим і затвердженій бюро, зазначалося: "УНО прагне, щоб влада в Україні була в руках нацбільшості", що влада більшовиків – випадковість. Наголошувалося, що в Україні має бути політична свобода, парламентарна організація влади та незалежність від інших держав. Слідство встановило, що ідейним керівником УНО був М. Дегтярьов, а за всі організаційні питання відповідав учень профтехшколи Яків Куземка, зокрема й за пошук друкарні для організації. Зазначимо, Вінницький окрвідділ ДПУ, незалежно від даної розробки, мав відомості про наявність аналогічної організації молоді в агрошколі м. Липовець. Тому слідство шукало підтвердження зв'язків між ними, але прямих доказів не знайшло. Зате виявило спробу створити організацію УНО в Зазівській агрошколі Липовецького району та вербування учня цієї школи Сергія Соболівського (сина попа). В ході слідства арештували шістьох підпільників, а дев'ятеро встигли втекти[473].

Ще одну "підпільну організацію української контр-революційної молоді" у вересні 1928 р. виявила агентура 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ в Юринецькій українській семирічці Проскурівської округи. Тут восени 1926 р. утворилася невелика група "шовіністично налаштованих" учнів старших класів під керівництвом Павла Римара, батько якого був розстріляний органами ЧК за контрреволюцію. Спочатку група читала вилучену розпорядженням органів Наркомосвіти з обігу "шовіністично-петлюрівську літературу (Кащенко, Григор'єв-Наш, Панасенко та інш.)". В кінці 1927 р.-на початку 1928-го члени групи почали активно виступати на шкільних зборах проти піонерів і комсомольців, влаштували декілька скандалів з викриками: "Геть жидів у Палестину і кацапів на Псковщину", демонстративно відмовилися від вивчення російської та німецької мов. Як повідомлялося в листі на ім'я секретаря Проскурівського окркому КП(б)У Блейєра, спочатку група називалася "За вільну Україну", а потім "Богунечевці" – на честь полковників Богдана Хмельницького Богуна і Нечая. Звернімо увагу, що існування цієї організації на попередньому слідстві "не встановлено завдяки дивовижній витримці та мовчанню більшості звинувачуваних". Лише один із них дав покази про те,

[473] ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 7, арк. 132-133 зв.; т. 8, арк. 25-26 зв.

що в сусідньому з Юринцями селі Іванківці була група “Богунечевців”, яка нараховувала 23 члени. Вони проводили агітацію серед селянства проти самообкладення та купівлі облігацій селянського займу[474].

Зрадником, який через власні амбіції, нестриманість і заздрість видав підпільників, був Василь Бандило, “син колишнього псаломщика, зараз вчителя”. Проведені на квартирах звинувачуваних обшуки виявили вилучені з обігу “книги петлюрівського змісту, креслення ключа Морзе для ведення секретних розмов, причому на одному з них є відбиток саморобної печатки “УНР”. Співробітників ДПУ обурювало те, що на події, які відбувалися в школі, педагогічний персонал і адміністрація школи не реагували і проявляли “виняткову злочинну бездіяльність”, а райінспектор член партії Іванишин, знаючи від учительки Малиновської про все, що відбувалося в школі, ніяких заходів не вживав. Крім того, слідство з’ясувало, що завшколою Михацький та вчитель Рудько “шовіністично налаштовані”. Разом з тим, після тривалих консультацій з окружним прокурором, командування 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ та керівництво Юринецького райкому та виконкому “одностайно прийшли до переконання, що притягувати до відповідальності вчителів нам політично, абсолютно невигідно, як і взагалі невигідно створювати процес навколо цієї справи. Тому препроводжуючи Прокурору справу із звинувачувальним висновком, ми просили його в особистому листі справи в Надзвичсесію не передавати, і направити звинувачених в реформаторіюм як неповнолітніх”. Крім того попросили секретаря Проскурівського окружного комітету КП(б)У Блейєра “вилучити в найближчий час зі школи Завшколою Михацького і вчителя Рудька” та “вжити заходи впливу по партійній лінії щодо т.т. Іванишина та Малиновської, а також звернути увагу на роботу комсомольської організації в районі”[475].

Підсумовуючи повідомлення про створення підпільних організацій, секретний відділ ОДПУ СРСР у доповіді для вищого партійно-радянського керівництва “Антирадянський рух на селі” в жовтні 1928 р. констатував пожвавлення в Україні загалом і на Поділлі зокрема “петлюрівщини, що прагне створити плацдарм майбутнього походу імперіалізму на СРСР”. Наголошувалося, що за підтримки польського уряду та приваблюючи маси “шовіністичними і антисемітськими гаслами щодо відродження “самостійної УН Республіки” вона прагне поєднує розрізнені антирадянські організації на селі й серед дрібної буржуазії міста під єдиним національним прапором для загальної боротьби з радянською владою. Підкреслювалося, що більшість нових організацій мала повстанський характер і організовувалася учнівською молоддю та національною інтелігенцією. Особливо непокоїли чекістів їхні спроби проникнути в Червону Армію та втягнути червоноармійців у боротьбу. Як приклад такої небезпеки наводився факт розкриття у Вінницькій окрузі повстанської групи на чолі з колишніми амністованими

[474] Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 16.
[475] Там само, арк. 16-16 зв.

петлюрівськими офіцерами. Її метою було звільнити Україну та відновити Українську народну республіку. Задля досягнення мети організація прагнула поповнити свої ряди невдоволеними хлібозаготівлями селянами-перемінниками [тобто приписаними до 288 територіального полку]. Зброю для майбутнього повстання передбачалася добути за допомогою однодумців у полку та шляхом нальоту на полковий склад[476]. Зазначимо, що інших документів, які б підтверджували існування такої організації, автору виявити не вдалося.

Отже, аналіз повстанського руху та антирадянського підпілля на Поділлі в 1921-1928 роках неспростовно свідчить про те, що це різні форми єдиної антирадянської боротьби, як відповіді українського народу загалом і подолян зокрема, на колоніальну політику радянської влади. Його соціальною базою були українська інтелігенція, насамперед сільські вчителі та священики, заможне та середнє селянство, частина бідноти. Повстанська боротьба на Поділлі мала, за визначенням чекістів, петлюрівське спрямування, тобто мала на меті відновлення української державності. Відтак її потрібно розглядати як ар'єргардні бої національно-демократичної революції. Крім того, повстанці захищали селян від продзагонів у період проведення продрозкладки та продподаткової кампанії. Прикордонне становище регіону, краща, завдяки зусиллям Я. Гальчевського, організація, порівняно з іншими губерніями, зробили повстанський рух на Поділлі наймасштабнішим і найтривалішим в Україні.

Важливою складовою антирадянської боротьби в 1921-1922 роках було патріотичне антирадянське підпілля. Його члени провадили агітаційну роботу, збирали зброю та готувалися до повстання. На відміну від нього, підпільні групи та організації, розкриті органами ДПУ в 1927-1928 роках, були нейтралізовані ДПУ на етапі їхнього формування й до активної діяльності не встигли перейти. Разом з тим, на думку автора, значна частина підпільних організацій цього періоду були результатом фантазії чекістів і зведенням рахунків сексотів чи просто невдоволених осіб із більш заможними та успішними односельцями. Як привід використовувалося минуле звинувачених або вчинки, які підпадали під кримінальне покарання, зокрема, контрабандна діяльність, яким надавали політичного забарвлення. Особливо цинічним було використання для фабрикації справ юначого патріотичного максималізму, вихованого українізованою школою та спрямованого проти сил, які чинили опір українізації. Щодо антисемітизму підпільників, то він відбивав загальне його зростання на Поділлі під впливом голоду 1925 р., який пов'язували з діяльністю насамперед посадовців і спекулянтів-євреїв. Метою ж фабрикування справ із звинуваченнями в контрреволюційній діяльності було не лише залякати суспільство демонстрацією свого тотального контролю, а й прагнення усунути небажаних осіб від керівництва в органах влади та кооперації.

[476] Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД… – Т. 2. – С. 814.

Проте розрізненість дій повстанських загонів та селянських повстань, відсутність допомоги з-за кордону, переважаючі сили більшовиків, їхня політика терору та загравання з селянством тощо спричинили поразку повстанської боротьби.

1.3 Особливості проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 років в Подільській губернії

Ідея "перекроювання донині існуючих адміністративно-територіальних одиниць" була породжена "Жовтневою Революцією, яка проходила під гаслом "Вся влада Радам"[477]. Серед його причин називалися "обширність територій, їх нерівномірність, невдале розташування центрів, неспівпадіння адміністративних центрів з економічними"[478]. Офіційною метою реформування (в тодішніх документах воно отримало назву "районування") було "спрощення, наближення державного апарату до населення і здешевлення останнього, як того вимагають інтереси трудової республіки"[479]. Як зазначав голова Держплану УСРР в 1923-1924 рр. Г. Гринько: "Первісний поштовх і формулювання радянській ідеї районування були дані Держпланом РСФРР, який виступив з проектом поділу всієї Федерації на низку економічних районів"[480]. Проте під час боротьби за владу Рад в Україні впродовж 1918-1921 рр. більшовикам було не до розробки теоретичних засад проведення районування. Лише з переходом до "господарського будівництва виникла можливість поставити питання у всій його широті і намітити генеральний план створення нових економічних районів і перегляду під цим кутом зору адміністративної системи"[481].

Поки такий "генеральний план" розроблявся, то, керуючись "основними положеннями" щодо районування, які були затверджені на початку 1921 р. II сесією Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) 8-го скликання і передбачали, що "встановлення нового, адміністративно-господарського районування є невідкладним"[482]. На Поділлі першим кроком на шляху до практичного проведення цієї реформи було створення 17 липня 1921 року Жмеринського повіту в складі 12 волостей, переданих йому із Вінницького, Могилівського та Ямпільського повітів[483].

Відтак у проведенні районування наступила пауза, зумовлена тим, що Адміністративна комісія при ВЦВК РСФРР, створена в лютому 1920 р., розробляла відповідний "генеральний план". Ним пропонувалося поділити Україну на два або три економічних райони з підпорядкуванням їх центру,

[477] Буценко А. К вопросу о районировании Украины. – С. 6.
[478] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 162, арк. 4.
[479] Буценко А. К вопросу о районировании Украины. – С. 11.
[480] Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании… – С. IX.
[481] Там само. – С. IX.
[482] Районирование СССР. – С. 19.
[483] Петренко О. С. Історія адміністративно-територіального устрою Вінничини. – С. 19.

тобто Москві[*]. Оскільки при цьому з уряду республіки ніхто не знімав відповідальності за реалізацію завдань політичного та культурного характеру, які могли бути вирішені лише на республіканському рівні, то Держплан УСРР, "виходячи з доказів про економічну єдність" України, виступив проти зазначеного плану. За його пропозицією, ВУЦВК постановою від 1 лютого 1922 р. "Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР" зобов'язав НКВС і Держплан УСРР розробити детальний план районування України, виходячи з наукових даних, господарських особливостей і економічного тяжіння територій[484].

В його основу було покладено ідею "дрібного районування", суть якого полягала в тому, що "від сільської одиниці до українського уряду повинно бути три, а не чотири адміністративно-господарських інстанції", а сама УСРР розглядалась як цілісний державний організм[485]. І хоч Москва наполягала, що "районування не може бути здійснене в ударному порядку, шляхом механічного територіального перекроювання; воно не може бути вирішене поспіхом, кавалерійським наскоком"[486], 3-я сесія ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 р. своєю постановою "Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення Радянського апарату" дала старт проведенню масштабного районування в Україні. В ній визначалися засадничі засади адміністративно-територіяльного поділу УСРР. Наголошувалося, що триступнева система адміністративно-територіального поділу є досконалішою, ніж існуюча. Але, зважаючи на політичні та технічні умови, які перешкоджали негайному проведенню реформи, ухвалили "переводити її в порядкові повільности"[487]. Тобто, спочатку реформувати повітово-волосний устрій, а згодом, скасувавши губернії, перейти до власне триступеневої системи. Розробка проекту нового адміністративно-територіального устрою мала бути подана "на затвердження ВУЦВК не пізніше 1-го січня 1923-го року"[488]. Для проведення практичної роботи з районування рішенням ВУЦВК створювалися центральна, губернські та повітові адміністративно-територіальні комісії[489].

На Поділлі, як і по всій Україні, районування всередині губернії було проведено в чотири етапи: перший – підготовчий, другий – створення округ на базі повітів, третій – формування районів на основі волостей, четвертий – районування сільрад.

На підготовчому етапі, з огляду на "нестійку позицію центру з питань районування і страждаючи від відсутності чітких вказівок з центру"[490] та з

[*] Зауважмо, що на той час УСРР формально вважалася незалежною державою.

[484] Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании... – С. XII.

[485] Районирование СССР. – С. 12.

[486] ЗУ УСРР. – 1922. – №45. – Ст. 668.

[487] Там само.

[488] Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр. – С. 83.

[489] Держархів Вінницької області, фр. 925 оп. 1, спр. 162, арк. 5.

[490] Там само, фр. 925, Оп. 2, спр. 1288, арк. 3.

метою кращої підготовки до проведення районування, ще в липні 1922 р. було створено "Комісію Губекономнаради по Районуванню Подільської губернії" та сформовано групу експертів на чолі з професором О. Ярошевичем[491]. Після створення Подільської губернської адміністративно-територіальної комісії (ГАТК) ця група була переведена до її складу, що дозволило якісно проаналізувати всі сфери економічного, культурного, демографічного та інших аспектів життєдіяльності волостей, повітів і губернії загалом. Зокрема, було звернуто увагу на те, що в післяреволюційний період збільшилася кількість адміністративних центрів, деякі з них були переміщені. Як наслідок, "у деяких випадках створилися маломірні утворення, адміністративні центри опинилися в слабкому зв'язку з територіями й не були пристосовані до розміщення повітових установ, території виявилися інколи потворної форми"[492]. Зазначалося, що склалася вкрай ненормальна ситуація, коли чисельність населення найменших волостей була 6-8 тисяч, тоді як найбільших – понад 30 тисяч осіб[493].

Експертна група, за підтримки губвиконкому, організувала проведення ретельного картографування, поглиблене вивчення земельних ресурсів населених пунктів, уточнила їхні межі, вияснила економічні можливості та тяжіння поселень тощо. Крім того, було звернуто увагу на виправлення меж губернії та економічне тяжіння прикордонних територій[494]. Пропозиції щодо виправлення меж Подільської губернії, базовані на тяжінні цих територій до промислових, торгових, адміністративних і залізничних центрів, були запропоновані ще 21 серпня 1922 р. на другому засіданні комісії губекономнаради із районування Подільської губернії[495]. На їхній основі вже до жовтня 1922 р. ГАТК розробила проект нового районування. Він ґрунтувався на "отриманих з місць матеріалах і детальному вивченню місцевих особливостей і наукових даних, які були в комісії". При цьому вона керувалася наступним: 1. однорідністю природних умов і сільського господарства; 2. промисловість губернії тісно пов'язана із сільським господарством, зокрема, цукрова, винокурна і борошномельна галузі, тому підприємства переважно розташовані в сільській місцевості; 3. промисловість концентрується у Вінниці, Проскурові, Могилів-Подільському, Бершаді, ст. Гнівань; 4. в краї значна кількість "більше чи менше розвинутих торгово-промислових пунктів. Тут нараховується 20 міст, 106 містечок, 91 станційний пункт. Всі ці пункти мають зв'язуюче значення для населення та господарського життя в певних околицях, особливо Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Под.[ільський], і Могилів-Под.[ільський], Бар, Хмільник, Тульчин, Бершадь"; 5. в регіоні "відносно стерпна" мережа шляхів сполучень: а) розгалужена мережа залізниць, загальною протяжністю 1140 верст, б) на протязі

[491] Держархів Вінницької області, фр 925, оп. 1, спр. 162, арк. 4.
[492] Там само, арк. 4-4 зв.
[493] Там само, арк. 5.
[494] Там само, оп. 2, спр. 1288, арк. 3.
[495] Там само, спр. 1286, арк. 188 зв.

425 верст судноплавний Дністер, в) 679 верст доріг з "кам'яним одягом" і майже 15 тис. верст ґрунтових доріг; 6. за чисельністю населення (2,7 мільйона) губернія "займає помітне, а по щільності населення (91 д.[уш] на кв. версту) – перше місце в Республіці". Найбільш заселеними були Кам'янецький, Проскурівський, Могилівський і Вінницький повіти – понад 100 чоловік на 1 кв. версту, найменше – Літинський – 78 душ. Наголошувалося, що в західній частині краю розмір сільських поселень менший, ніж у східній; 7. Регіон відзначався однорідністю національного складу населення – 4/5 українців, трохи менше 1/7 – євреїв. Решта розподілялися між "великоросами, поляками, молдаванами тощо. Різнорідний склад населення в міських поселеннях, сільські ж – суцільно складаються з українців"[496].

В своєму плані Подільська ГАТК, усупереч рекомендаціям ЦАТК запланувати скорочення повітів з 12 існуючих до 10, запропонувала організувати вісім нових повітів[497]. Документ було подано на затвердження уряду. Однак саме тоді завершилася 3-я сесія ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 р., яка вже згадуваною нами постановою "Про адміністративно-територіальний поділ УСРР…" встановила чисельність населення для сільської ради "не менше 1.000 людей; радянської волосної одиниці (району) – від 25.000 до 40.000 людей та повітової (окружної) одиниці від 400.000 до 600.000 людей"[498]. Відтак експертна комісія при Центральній адміністративно-територіальній комісії (ЦАТК), а згодом і сама ЦАТК, відзначивши "вельми серйозні наукові та політичні мотиви", "повну уважність і ставлення до справи, обґрунтованість принципів, покладених в основу проекту", вказали на його невідповідність принципам, встановленим 3-ю сесією ВУЦВК, і запропонували "розробити новий варіант поділу Поділля на 6 повітів"[499]. Разом з тим було підтримано пропозиції ГАТК щодо "округлення меж губернії, яке виражалося в прирізці до неї 2-х волостей Одеської губ., 4 – Київської, і 2 – Волинської, з одного боку, а з іншого в передачі Київській та Волинській губерніям частей 4-х волостей Подільської губернії"[500].

Суть зауважень ЦАТК Подільська ГАТК розглянула вже 9 листопада 1922 р. Заслухавши пропозиції натхненників плану районування губернії голови губземвідділу Демченка та професора Ярошевича, комісія поставила завдання підготувати оновлений варіант плану районування до 27 грудня 1922 р.[501]. Після схвалення губвиконкомом і губкомом новий варіант плану в частині, яка стосувалася кількості округ і окружних міст, 16 грудня 1922 р. підтримала нарада при НКВС з адміністративно-територіального поділу та 6 січня 1923 р. затвердила ЦАТК[502]. Крім того, вона відхилили пропозицію про перенесення

[496] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1292, арк. 5.

[497] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 659, арк. 35 зв.; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1292, арк. 1, 5.

[498] ЗУ УСРР. – 1922. – №45. – Ст. 668.

[499] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1292, арк. 5 зв.

[500] Там само, арк. 4.

[501] Там само, арк. 4-4 зв.

[502] Там само, спр. 1286, арк. 49; ЦДАВО Укрїни, ф. 1, оп. 2, спр. 660, арк. 16.

окружного центру з Вінниці в Жмеринку та запропонувала в найкоротші терміни доопрацювати проект по-волосного поділу нових повітів (округ) і волостей (районів) на основі вимог ЦАТК щодо незмінності меж старих волостей і обов'язкового включення до складу районів "торгово-промислових пунктів"[503]. Не згодні з таким висновком, Демченко та Ярошевич застерігали, що "механічне поєднання волостей без їх подрібнення, згідно директив Укрдержплану та ЦАТК, видається недоцільним саме для Подільської губернії", оскільки межі старих волостей не відповідають сучасним реаліям, а нове об'єднання не забезпечить економічної рівності, буде маложиттєвим, несиметричним тощо. Вони наполягали на своєму плані районування. В його основі лежала розроблена Демченком ще 1914 р. облікова селянська дача як сукупність усіх земель, що юридично належать селу, та які хоч йому не належать (казенні), але економічно тяжіють до нього та обробляються мешканцями даного села. Такий підхід дозволяв ураховувати особливості землекористування в регіоні, яке поєднувало як подвірно-одноосібні селянські господарства, так і великі плантації 52 цукрових заводів і 85 винокурень, та ліквідувати в ході районування черезсмужжя. На відміну від інших губерній, де районування проводилося шляхом механічного об'єднання старих волостей, внаслідок чого адміністративні центри нових волостей (районів) інколи опинялися за 40 і більше верст від сіл, пропонувалося максимально враховувати інтереси адміністрування та людей і виходити з того, щоб відстань до найвіддаленішого села району була 10-15 верст. Тобто за одну добу можна було б прибути в райцентр, вирішити всі справи й повернутися додому[504]. Вони запропонували при створенні нових волостей (районів) за потреби дробити існуючі волості таким чином, щоб нові утворення організовувалися навколо культурно-економічних центрів (див. табл. 2)[505]:

№ п/п	Населений пункт	кількість	відсотків
а)	В містах	19	38%
	У великих містечках	15	
	В середніх містечках	49	51%
	В селах	10	11%
	Разом	89	100%
б)	При цукрозаводах	20	22%
в)	При залізничних станціях	23	32%
г)	При шосейних дорогах магістрального чи під'їзного значення	33	37%

Таблиця 2. Пропозиції ГАТК щодо волосного районування[506].

[503] ЦДАВО Укрїни, ф. 1, оп. 2, спр. 661, арк. 3; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр.163, арк. 103.

[504] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 162, арк. 19-23.

[505] Там само, оп. 2, спр. 1286, арк. 33-34 зв.

[506] Там само, арк. 107.

Такі аргументи переконали членів ЦАТК і вони дозволили за потреби ділити старі волості[507]. Зауважимо, що, як підкреслювали О. Андрощук і Я. Верменич, на цьому етапі реформування адміністративно-територіального устрою центр взагалі надав місцевим органам досить широку ініціативу у виборі критеріїв районування[508]. Саме тому в довідці для ЦК КП(б)У про підсумки робіт з районування в 1923 р. ЦАТК стверджувала, що в основу районування "були покладені не однакові ознаки: у Волинській губернії – природно-історичні; в Чернігівській, Полтавській і частково Київській – сільськогосподарські особливості; в Подільській, Одеській і Донецькій – торгове і культурне тяжіння"[509]. Такий висновок закріпився в історіографії, зокрема в найновішій на сьогодні монографії з цієї проблеми[510]. Проте це не відповідає дійсності. Як неодноразово підкреслювала Подільська ГАТК, вона базувала всю свою роботу на культурно-економічних критеріях, що ширше від вказаних ЦАТК.

Поки розроблялися плани проведення районування, на адресу губвиконкому надходили скарги на нечесну поведінку деяких повітвиконкомів. Наприклад, з Вінниці 11 січня 1923 р. доповіли, що Брацлавський ПВК ліквідовує майно з волостей, які мали відійти до Вінницької округи. Зокрема, земвідділ закрив Калюхівську агробазу з пасікою і переводив її на південь повіту. В Немирові та Обідному розпродавали воли та коні земвідділу, а локомобіль передали черницям Немирівського монастиря[511].

Темпи проведення реформи були такими, що ще тривало узгодження плану, а вже розпочався другий етап районування – організація шести округ. Першим кроком стала реорганізація 13 січня 1923 р. ГАТК у "Комісію по проведенню в життя нового адміністративно-територіального поділу Подільської губернії" (оновлена ГАТК)[512]. Зазначимо, що в січні 1923 р. сам термін "округа" вживався мало. Домінував термін "повіт", що відбивало відставання теоретичного осмислення процесу районування від темпів його проведення. Сама ж підготовча робота проводилася за двома напрямками: організаційним та пропагандистським.

Початок організаційної роботи дав циркуляр губвиконкому від 26 січня 1923 р. У ньому встановлювалися такі повітові (окружні) центри та повіти (округи): а) Вінницький повіт з повітовим центром у м. Вінниці із складу Вінницького, частин Літинського, Брацлавського, Жмеринського, та Ямпільського повітів з містами – Літином, Хмільником, Жмеринкою, Сальницею; б) Проскурівський повіт з повітовим центром в м. Проскурові утворити зі складу – Проскурівського, частин Літинського, Кам'янецького, Летичівського і Жмеринського повітів з містами: Летичів і Деражня; в) Кам'янецький повіт з повітовим центром у м. Кам'янці-Подільському – із частин

[507] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 163, арк. 129-137.
[508] Верменич Я. Зміни адміністративно-територіального устрою України… – С. 81.
[509] ЦДАГО Укрїни, ф. 1, оп. 20, спр. 1757, арк. 32.
[510] Верменич Я. Зміни адміністративно-територіального устрою України… – С. 81.
[511] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 3, спр. 5, арк. 11.
[512] Там само, фр. 925, оп. 1 спр. 162, арк. 1-1 зв.

Кам'янецького, Ушицького, Летичівського і Проскурівського повітів з містами: Стара та Нова Ушиця; г) Могилівський повіт з повітовим центром у м. Могилів-Подільський – зі складу Могилівського та частин Ямпільського, Жмеринського і Ушицького повітів з містами: Ямполем, Баром, Вербівцем; д) Тульчинський повіт з повітовим центром в м. Тульчині – із частин Брацлавського, Ямпільського та Ольгопільського повітів з містами: Брацлавом і Томашполем; е) Гайсинський повіт з повітовим центром в м. Гайсині – із складу Гайсинського, частин Ольгопільського і Брацлавського повітів з містами Ольгополем і Бершаддю. Губернський центр встановлювався у Вінниці[513].

Одночасно з утворенням нових повітів (округ) ліквідовувалися Літинський, Летичівський, Ушицький, Ямпільський, Жмеринський та Ольгопільський повіти[514]. Для проведення даної роботи створювалися шість повітових ліквідаційних комісій (ліквідкомісії) в складі представника губвиконкому та порівну членів комісії від повітвиконкомів повітів, який ліквідовували та до якого переходили відповідні території. Необхідно звернути увагу на те, що ці комісії, як правило, базувалися в найбільших містах. Зокрема, Літинська – в Хмільнику, Летичівська – в Деражні, Ямпільська – в Томашполі, Ольгопільська – в Бершаді. Лише Новоушицька та Жмеринська ліквідкомісії розташовувалися в колишніх повітових центрах. З метою якісного проведення ліквідаційних робіт губвиконком 3 лютого затвердив детальну "Інструкцію про порядок передачі справ і майна повітів, які ліквідуються по окремих відомствах і установах". Зазначимо, що термін "округа" в ньому не вживався. В інструкції, зокрема, передбачалося створення при кожній повітовій ліквідкомісії галузевих технічних комісій[515].

Особливо ретельно регламентувався порядок ліквідації структур повітових відділень ДПУ через власні ліквідкомісії. Зокрема передбачалося, що Проскурівське повітвідділення використовує особовий склад Летичівського повітуповноваженого, Могилівський – Жмеринського, Кам'янецьке – Новоушицького, Брацлавський (Брацлавський повіт отримував назву "Тульчинський") – Ямпільського, Гайсинське – Ольгопільського. Літинському повітуповноваженому доручалося ліквідувати справи та майно на місці. Після реорганізації мали залишитися лише Могилівське, Кам'янецьке і Проскурівське повітвідділення ДПУ із штатом гласних – 30 осіб кожна. Гайсинське і Брацлавське повітвідділення із штатом – 18 осіб кожна. Прикордонні пости із штатом – 184 осіб[516]. Важливим кроком було затвердження 29 січня 1923 р. проекту штатів виконавчого комітету округи та його відділів загальною чисельністю 315 працівників[517].

[513] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 162, арк. 1 зв.
[514] Там само, арк. 30-31 зв.
[515] Там само, арк. 1-2, 31.
[516] Там само, оп. 2, спр. 1286, арк. 29-31 зв.
[517] Там само, арк. 7-9.

Паралельно з організаційною роботою проводилася пропагандистська. Були підготовлені “Тези для доповіді на волосних безпартійних конференціях з нового адміністративно-територіального поділу Поділля”. В них наголошувалося на необхідності проведення районування з огляду на необхідність скорочення адміністративного апарату та потребу підбору кращих елементів існуючих адміністративних апаратів для подальшого будівництва. Підкреслювалося, що реформа проводиться на принципах географічно-економічної однорідності, цілісності та культурно-економічних зв’язків. Знаючи повагу простих людей до фахівців, зверталася увага на те, що в розробці проекту районування брали участь економісти, статистики, географи, спеціалісти з адміністративного права, картографи. Крім того, зверталася увага на те, що губернії зберігаються лише до того часу, поки не зміцнюють округи[518].

Аргументи виявилися переконливими. Більшість із проведених у січні 1923 р. таких конференцій схвалили проведення районування. Так, позапартійна конференція Циківської волості Кам’янецького повіту 9 січня ухвалила резолюцію: “Політику Радвлади о перерайонированию Губерний и волостей найшли правильной і доцільной в інтересах робітників і селян, а тому просить відповідних інституцій провести цю політику в життя якомога скорше”[519].

Безпосередньо процес ліквідації повітів та створення шести округ був проведений стрімко – з 6 до 18 лютого 1923 р. У повітах, які підлягали реорганізації, ліквідаційні комісії провели величезну роботу з інвентаризації не лише майна повітвиконкомів, а й усіх установ повіту, аж до лікарень і шкіл. Потім усе майно та справи, згідно з описами за актами, передавалися представникам округ[520]. Серйозною проблемою на цьому етапі районування була ліквідація заборгованості із заробітної плати (див. табл. 3):

Назва повіту	Розмір боргу (карбованців)
Літинський	136015
Летичівський	126236
Ушицький	71023
Ямпільський	1343037
Жмеринський	16452536
Ольгопільський	287790
Загалом по губернії	18416637

Таблиця 3. Розмір заборгованості із заробітної плати в повітах, які підлягали ліквідації.[521]

Заборгованість було частково покрито переважно через перерахування коштів губвиконкомом, а частково перенесено на майбутнє[522].

[518] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 2.

[519] Там само, спр. 39, арк. 7-9.

[520] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1294, арк. 177, 181-183; спр. 1296, арк. 34-37, 113-114.

[521] Там само, спр. 1285, арк. 24-24 зв.

На даному етапі районування було здійснено обмін територіями з сусідніми губерніями в рамках "вирівнювання меж". Загалом цей процес проходив узгоджено, але мали місце й зловживання. Наприклад, вони були виявлені а) "при ліквідації кол.[ишнього] Брацлавського повіту Тульчинський окрвиконком незаконно вивіз із волостей, які мали відійти до Вінницької округи, належне їм майно, про що справу передано в прокуратуру 15 березня ц.р.", б) при прийомі волостей з Київської губернії. Коли уповноважений Подільської губернії Смєцкой 11 березня 1923 р. прибув до містечка Старі Прилуки Бердичівської округи з метою прийняття відповідної волості до складу Вінницької округи, то голова Бердичівського повітвиконкому Кудрін відмовився з'явитися для передавання справ, посилаючись на відсутність вказівок з центру. Справжня причина полягала в тому, що "розформований агро-центр, місцева агрошкола закрита, все майно їх вивезено, розкрадаються меблі та оснащення установ, вивезено телефонне майно, забрані медикаменти та майно з місцевої лікарні, продаються на знесення будови тощо, волосередки (КП(б)У та комсомолу – **Авт.**) розпущені, кращі працівники відкликані в Бердичів, і таким чином весь волосний апарат фактично зруйнований і його доведеться відновлювати знову[523]. Відтак, Подільський губвиконком змушений був звертатися до Київського губвиконкому, НКВС та ВУЦВК з проханням вжити відповідних заходів, щоб покарати винних у "злочинній діяльності"[524]. Підбиваючи підсумки організації округ, голова Подільського губвиконкому В. Порайко та завідувач відділу управління Петровський звернулися до подолян з листом, у якому високо оцінили проведену роботу. Разом з тим вони вказали на те, що "ліквідація повітів мала цілий ряд дефектів, з яких основними є фіксування уваги на дрібницях, на дрібних питаннях, що безперечно викликало низку суперечок у ліквідкомісіях між представниками різних округ, не зовсім вірний розподіл кредитів, не вповні бережливе ставлення до державного майна, яке проявилося в продажу друкарських машинок з метою ліквідації, ліквідаційна гарячка, яка викликала неорганізованість і нерозторопність в ліквідації і, нарешті, не зовсім точну звітність по ліквідації"[525]. Вони закликали уникнути цих помилок та недоліків при проведенні наступного етапу реформи – районування волостей.

Офіційно другий етап роботи з районування Подільської губернії завершила постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 року "Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії". Вона затвердила створення шести округ: 1) Вінницької у складі 18 районів, 2) Гайсинської – 14, 3) Кам'янецької – 17, 4) Могилівської – 15, 5) Проскурівської – 16, 6) Тульчинської – 13 районів[526]. Вони об'єднали однорідну в економічному та природно-історичному сенсі територію й були побудовані на основі зручності адміністрування, що, за

[522] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1285, арк. 25.
[523] Там само, спр. 1286, арк. 104,187.
[524] Там само, арк. 104-106.
[525] Там само, арк. 73.
[526] ЗУ УСРР. – 1923. – №18-19. –Ст. 311.

невеликим винятком, дало, на думку IV сесії ВУЦВК VIII скликання, потужну у всіх сенсах адміністративно-територіальну одиницю[527].

Третій етап – реформування волостей і створення районів – оновлена ГАТК розпочала, затвердивши на своєму засіданні 24 лютого 1923 р. проект волосного районування. Він передбачав на базі 143 волостей (а з урахуванням волостей, приєднаних від інших губерній, – 150) створити 93 нові волості. Почати відповідну роботу планували 10 березня, провівши перед тим "пробну ліквідацію волостей Вінницької округи". Однак через технічні причини її не провели, а відразу 21 березня розпочали фактичну ліквідацію, яку завершили на початку квітня[528]. Ще йшла ліквідація волостей, а вже було скликано голів сільських рад для проведення пленумів нових волостей (районів) з метою створення їх виконавчих комітетів. На цих пленумах обов'язково мали бути присутні представники окрвиконкомів[529]. Проведення робіт регламентувала "Інструкція по проведенню в життя волосного районування Подільської губернії". Відповідальність за районування волостей покладалася на окрвиконкоми. Також створювалася окружні ліквідаційні комісії, які здійснювали контроль і загальне керівництво. Крім того, призначалися спеціальні уповноважені окружних виконкомів – не менше одного на дві волості. Тому на рівні волості ліквідкоми організовували лише технічні комісії в складі представника старого виконкому, секретаря та статиста. Всі справи ліквідованих волостей поділили на дві категорії: 1) податкові й фінансові, які передавалися в першу чергу; 2) всі інші[530]. Важливим елементом цього етапу районування був поділ нових волостей (районів) на три категорії: а) до 1-ї категорії відносилися волості з кількістю жителів у волосному центрі до 6.000; б) до 2-ї категорії – до 12.000; в) до 3-ї волості – понад 12.000 осіб. У волвиконкомах, віднесених до 2-ї категорії, запроваджувалися посади заступника голови виконкому та справовиконавця з міської частини. У волвиконкомах, віднесених до 3-ї категорії, до цих посад давалася посада секретаря[531]. Певні труднощі при проведенні районування зумовлювалися, на думку Могилівського окрпарткому, відсутністю належної кількості комуністів. Лише після низки перекидань йому "вдалося організувати більш-менш міцні осередки в 9 районах, в 3-х районах осередки вкрай незначні (3-4 особи), і в 3-х районах осередки відсутні і маються лише одиночки-комуністи"[532].

Загалом районування волостей, як зазначалось у звіті про роботу оновленої ГАТК, пройшло безболісно, без ускладнень і протестів населення. Було лише близько 30 клопотань з пропозиціями про перенесення того чи іншого села з одного в інший район[533]. Секретаріат ЦАТК з особливою гордістю відзначав, що

[527] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 29-35.
[528] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1286, арк. 107, 185-185 зв.
[529] Там само, арк. 185 зв.
[530] Там само, арк. 75-77 зв.
[531] Там само, арк. 186 зв.
[532] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 1.
[533] Там само, арк. 187.

в ході районування було зекономлено значні кошти, які дозволили розширити штати райвиконкомів до 12 осіб проти 8 в старих волвиконкомах[534]. Проте він лукавив, ніби не помічаючи, що район мав у 2,5 рази більшу територію, ніж волость, і майже всі права колишнього повіту[535]. Тому насправді штатів у райвиконкомах не вистачало.

Швидкі темпи проведення районування породжували всілякі чутки. Зокрема, про перенесення того чи іншого окружного центру. Наприклад, із Кам'янця-Подільського до Проскурова чи Вінниці. Вони були настільки поширеними, що голова Кам'янецького окрвиконкому Макарів навіть видав наказ № 97 від 8 серпня 1923 р., у якому погрожував притягненням до суду за їхнє розповсюдження[536]. Оцінюючи пророблену роботу з районування волостей по Україні, голова Держплану УСРР Г. Гринько підкреслював: "Лише одна Подільська губернія провела генеральний переділ всіх старих волостей і сформувала райони, не рахуючись з колишніми волосними межами"[537].

На завершальному етапі – районуванні сільрад – було поставлено мету скоротити їхню кількість через укрупнення. Оновлена ГАТК вважала за доцільне, щоб сільрада в західній і північній частині губернії представляла 4.000 жителів в радіусі 3 версти, в Південно-Східній частині регіону – до 6.000 мешканців в радіусом 5 верст[538]. У березні 1923 р. оновлена ГАТК розробила проекти районування сільрад по районах, окремо для кожної округи. Вони були обговорені і лише тоді затвердженні губвідуправом, оновленою ГАТК і президією губвиконкому. Безпосередньо процес реформування сільрад проходив "з 7 травня по 10 червня без будь яких перешкод"[539]. Його підсумки оновлена ГАТК подала в таблиці 4:

Округи	Кількість сільрад		На скільки % скорочено сільрад	Кількість рад де не дотримано норми	Кількість рад де норму дотримано
	до райо-нування	після районування			
Вінницька	479	221	54	12	209
Проскурівська	424	230	46	17	213
Кам'янецька	444	237	47	24	213
Могилівська	301	198	35	22	176
Тульчинська	252	152	32	10	142
Гайсинська	221	168	24	9	159
Разом по губернії	2121	1206	43	94	1112

Таблиця 4. Підсумки районування сільрад[540].

[534] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1757, арк. 33.
[535] Там само, спр. 1813, арк. 29-35.
[536] Держархів Хмельницької області, фп. 337, оп. 1, спр. 202, арк. 88.
[537] Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании… – С. XIII.
[538] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1286, арк. 193.
[539] Там само, арк. 189.
[540] Там само, спр. 1293, арк. 62.

При виявленні порушень затвердженого плану губвиконком вимагав негайно їх усунути. Зокрема, він звернув увагу Могилівського окрвиконкому на неприпустимість розділення великих містечок на два райони (м. Чернівці та Чернівецький район), виділення містечкових центрів у безпосереднє підпорядкування району (Мурафа та Шаргород), необґрунтований поділ м. Бар на 4 райони, об'єднання сіл, які могли бути самостійними сільрадами з радіусом понад норму в 5 верст (с. Миронівка і Гордіївка Ямпільського району), часткове перенесення меж районів і навіть їх перейменування (Могилівський район самовільно перенесли в м. Яругу й перейменували в "Ярузький")[541].

Одночасно з укрупненням сільрад проводилася кампанія з їхнього зміцнення. На думку президії Подільського губвиконкому, насамперед необхідно було підвищити заробітну плату працівникам сільрад і райвиконкомів[542]. Справжню мету проведеного районування на цьому рівні яскраво розкриває "Інструкція по проведенню зміцнення сільрад" тульчинських окрпарткому та окрвиконкому. В ній прямо й чітко говорилося, що воно повинно: "1) Ставити за мету посилення комуністичного впливу в сільрадах, для чого є необхідним у селах, де є осередки, а також у волосних центрах мати головою сільрад комуністів, зобов'язавши осередки виділити таких. А також виділити товаришів у члени сільрад. 2) В селах, де комосередків немає склад сільради повинен бути переважно з членів Комнезамів чи демобілізованих червоноармійців […] 3) В селах, які об'єднуються в одну сільраду, уповноважений намічає групу членів з кожного села в об'єднану сільраду, а також намічає голову з тим, щоб на момент районування був весь необхідний матеріал. 5) Під час двотижневика зміцнення сільрад уповноваженому, спільно з волвиконкомом, надається право перевиборів сільрад"[543].

Загалом, як наголошувала О. Сагач, постановою IV сесії ВУЦВК VII скликання "Про підсумки та чергові завдання районування України" від 4 листопада 1923 р. проміжні результати реформи визнавалися такими, що "цілком відповідають поставленій меті спрощення й скорочення радянського апарату та його зміцнення і наближення до населення"[544]. Разом з тим районування було проведено настільки швидко, що потрібен був час на усвідомлення суті змін і виправлення допущених помилок. Одне з перших клопотань щодо перегляду результатів районування на Поділлі ЦАТК розглянула 15 листопада 1923 р. В ньому губвиконком просив перенести окружний центру з Вінниці до Жмеринки. Мотиви перенесення – нестачу житла та відірваність від основної робітничої маси, сконцентрованої в Жмеринці, – визнали слушними. Однак, враховуючи, що Жмеринку "абсолютно не можна вважати благополучною в житловому

[541] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1286, арк. 194.
[542] Там само, спр. 1297, арк. 15.
[543] Там само.
[544] Сагач О. Діяльність центральної адміністративно-територіальної комісії… – С. 209.

плані" навіть до переселення туди окружних установ, а розташування окрцентру на периферії округи створить значні труднощі щодо управління і обслуговування районів, частина яких "буде за 100 верств, тоді як зараз не більше 60", пропозицію відхилили[545]. Оскільки в масштабах України розглядати кожну скаргу чи клопотання окремо було нераціонально, то ЦАТК, після належного їхнього опрацювання, подавав проекти рішень пакетом ВУЦВК і РНК. Поки такі пропозиції готувалися, Раднарком 5 жовтня 1923 р. заборонив місцевим органам самовільно змінювати межі округ та районів[546]. Прикладом такого підходу є постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про зміни в адміністраційно-територіяльному поділі Поділля" від 19 листопада 1924 р. Її проект ЦАТК розглянула й затвердила на своєму засідання ще 16 серпня. Вона передбачала створення на території Гайсинської округи нового Джулинського району, з центром у с. Джулинці, з частин Зятковецького, Красносільського та Устянського районів цієї округи, яких мали розформувати. Решта сіл, які входили до них, приєднувалися до Бершадського, Гайсинського, Ладижинського, Теплицького та Соболівського районів Гайсинської округи. Одночасно 44 села передали зі складу одних районів у підпорядкування інших адміністративно-територіальних одиниць різних округ регіону. А с. Ільяшівку зі складу Старосинявського району, Проскурівської округи, передали до складу Старокостянтинівського району, Шепетівської округи на Волині[547].

Однією з особливостей Поділля традиційно були містечка. Зі своїм багатоетнічним населенням, міжконфесійною строкатістю, багатомовністю мешканців, торгово-ремісничим характером господарства тощо вони суттєво впливали на всі процеси, що відбувалися в краї. Проте в процесі адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. містечка були ліквідовані. Одна частина з них отримала статус міста, інша – селища міського типу, а третя – села.

Складовою частиною районування було формування "сталого списку міських поселень". 18 травня 1923 р. на засіданні ГАТК було створено спеціальну "технічну підкомісію Подільської ГАТК з питання про міські поселення"[548]. 31 травня вона доручила губфінвідділу, комгоспу, земвідділу та губпродкому подати свої пропозиції щодо віднесення населених пунктів до міст, містечок і поселень сільського типу. При цьому необхідно було взяти до уваги їхній економічний розвиток, кількість населення, соціальний стан і характер занять мешканців, можливість подальшого економічного розвитку тощо. Вже 2 червня 1923 р. оновлена ГАТК доручила професору Ярошевичу

[545] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1297, арк. 35.

[546] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 616а, арк. 145.

[547] ЗУ УСРР. – 1924. – № 49. – Ст. 295; Сагач О. Діяльність центральної адміністративно-територіальної комісії… – С. 214.

[548] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1288, арк. 29-29 зв.

скласти вмотивовану доповідну записку до президії губвиконкому з відповідними пропозиціями[549]. 9 жовтня 1923 р. президія губвиконкому схвалила його проект. В ньому підкреслювалося, що, з огляду на особливості Поділля, віднесення того чи іншого містечка цілковито до міського чи сільського типу поселення за формальними ознаками, запропонованими НКВС, тобто за простою більшістю міського чи сільського населення, недоцільне. Потрібен індивідуальний підхід. У випадку, коли немає явного домінування міського або сільського населення, пропонувалося розділити населений пункт на дві частини, а саме: основне ядро містечка, населене торговим і промисловим елементом, виділити в особливу одиницю й назвати поселенням міського типу. Іншу частину, заселену селянами, перейменувати в село з тією ж назвою, що й містечко. Містечка з явним домінуванням серед мешканців селян пропонувалося перейменувати в села. Ті з містечок, у яких явно переважає торговий і промисловий елемент, мали б належати до поселень міського типу[550].

До міст пропонувалося віднести: Вінницю, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Тульчин, Гайсин, Бар, Жмеринку, Хмільник, Летичів, Літин, Брацлав і Дунаївці. До поселень міського типу: Рудницю, Вапнярку, Крижопіль, Княже (Боярські корчми), Ямпіль, Шаргород, Гайворон, Уладівку, Гнівань, Чорний Острів, Ярмолинці, Меджибіж, Томашпіль, Ольгопіль, Бершадь, Нову Ушицю, Сальницю, Немирів. Перейменувати в села: Печару, Верхівку, Цеканівку, Комаргород, Горишківку, Марківку, Загнитків, Верхівку другу, Вербовець, Куну, Івангород, Зятківці, Коблин, Райгород, Балин, Маків, Кривчик, Тину, Збриж, Черче, Вільхівець, Яругу, Мизиків, Юзвин, Студницю, Снитківку, Вовковинці, Буцнівці, Тарноруду[551].

До містечок змішаного типу віднесли: Уланів, Калинівку, Пиків, Янів, Новий Костянтинів, Стрижавку, Нові Прилуки, Вихрівку, Вороновицю, Тиврів, Браїлів, Ворошилівку, Межирів і Красне[552]. Однак з якихось причин не згадувалися споконвічні містечка, частина з яких свого часу навіть мала Магдебурзьке право: Зіньків, Сатанів, Деражню, Куяву, Іллінці тощо.

З метою визначення міської межі змішаних поселень пропонувалося створити спеціальні комісії з представників окрвиконкомів, окркомунгоспів, окрфінвідділів і комнезамів. Ці межі мала затверджувати ГАТК, а згодом округи, отримавши її постанову, – втілювати в життя[553].

Крім того, зверталася увага на необхідність терміново вирішити питання з передмістями, без чого неможливо було чітко визначити межі міст. Необхідно було або віднести їх чи до складу поселень міського типу, чи

[549] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1288, арк. 35-36.
[550] Там само, спр. 1285, арк. 36, 77, 94.
[551] Там само, арк. 36 зв., 94 зв.
[552] Там само, арк. 48.
[553] Там само, арк. 36 зв., 94 зв

перейменувати у села[554]. Відтак, технічна підкомісія ГАТК, проаналізувавши фактичний матеріал, на засіданнях 10, 12 і 15 жовтня визначилася з їхньою належністю до міст чи сіл. Наприклад, Великі і Малі Вінницькі хутори визнали сільською місцевістю, а Старе Місто і Дубовецьку Слобідку включили до складу Вінниці[555].

На виконання постанови президії губвиконкому від 9 жовтня 1923 р. створені в округах спеціальні комісії впродовж жовтня-листопада провели детальне обстеження й визначили тверді межі поселень міського типу. При цьому використовувався досвід, нагромаджений у Вінницькій окрузі в червні-липні 1923 р. Тоді на підставі постанови Вінницького окрвиконкому від 2 червня за № 21 були проведенні обстеження в Уланові, Тиврові та Браїлові тощо із складанням схематичних креслень (планів) містечок[556].

Коли робота ГАТК із складання "сталого списку міських поселень" вийшла на фініш, надійшли листи від НКВС за № 16685 та ЦАТК за № 16473 про те, що ЦАТК самостійно розробляє свій список міст і селищ міського типу у всеукраїнському масштабі. Подільський губвиконком 27 грудня 1923 р. у листі-відповіді "Про сталий список мійських поселень" на ім'я ЦАТК і НКВС вперше вжив термін "селища міського типу". Фактично це був лист-обурення тим, що містечко Красне, яке в проекті ГАТК зараховувалося до селищ мішаного типу, ЦАТК віднесло до села, а місто Ольгопіль, яке по проекту ГАТК мало залишатися селищем міського типу, ЦАТК теж віднесла до села на тій підставі, що в Ольгополі 90% мешканців займаються сільським господарством, хоч насправді все було навпаки – 90 % ольгополян займалися торгівлею та ремеслами, тобто вели життя міських мешканців[*]. На думку губвиконкому, такий паралелізм у роботі "може шкідливо відбитися на всій цій справі, попсувати місцевий бюджет та загальмувати адміністраційно-організаційну та податкову працю"[557]. Наполегливість ольгополян, окрружного і губвиконкому принесла бажаний результат: до реєстру укруг та ройонів України станом на 1 жовтня 1925 р. Ольгопіль отримав бажаний статус[558].

Проте центр у більшості випадків не дослухався до слушних пропозицій з периферії. Ухваливши 14 квітня 1924 р. "Інструкцію про порядок переведення населених пунктів до категорії міських або сільських поселень", ВУЦВК

---

[554] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1285, арк. 94 зв.

[555] Там само, арк. 80, 82, 93-93 зв.

[556] Там само, арк. 49-68.

[*] 20 грудня 1923 р. президія Гайсиського ОВК через президію губвиконкому звернулася з проханням до ЦАТК скасувати своє рішення від 6 грудня 1923 р. щодо Ольгополя. Вона наголошувала, що з його перетворенням на село "впаде весь кошторис району", оскільки податки і збори розраховані як з міста. Крім того, Ольгопіль здавна був повітовим містом, має 3000 дес. власної землі, 1711 будинків, 6524 населення за даними 1923 р., кустарів – 2000. Щотижня діють базари і щодня ринки. В місті є районна лікарня, пивзавод, лазня і торгові підприємства. (Держархів Вінницької області, фр. 836, оп. 1, спр. 9, арк. 725-726).

[557] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1285, арк. 3-3 зв.

[558] Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР… – С. 68.

фактично перекреслив всю попередню роботу Подільської ГАТК. Справа в тому, що вона визначала "поселення міського типу" за критеріями всесоюзного міського перепису, проведеного в березні 1923 р. Як слушно зауважила Я. Верменич, за ними містечка повинні були мати не менше 500 мешканців, головним заняттям яких було не сільське господарство[559]. "Інструкція…" ж містечками визнавала поселення міського типу, де проживало понад 3 тис. мешканців, основним заняттям яких було не сільське господарство, та за наявності певної інфраструктури. Статус міста відтепер надавали лише "міським оселям, де є не менш як 10 тис. мешканців на чолі з міськрадою"[560].

Остаточно приголомшила губвиконком і ГАТК постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 10 грудня 1924 р. " Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі". Відкинувши всі пропозиції, вона встановлювала: "Нижчезазначені залюднені пункти на Поділлі вважати за віднесені:

а) до розряду міст: Винницю, Проскурів, Кам'янець-Подільськ*, Гайсин, Тульчин і Жмеринку;

б) до розряду містечок: Бар, Бершадь, Літин, Хмільник, Брацлав, Дераженю, Літичів, Нову Ушицю, Томашпіль, Ямпіль, Дунаївці, Немирів, Меджибіж, Браїлів і Шаргород"[561].

Після наполегливих доказових протестів ГАТК, 23 січня 1925 р. до категорії міст віднесли Могилів-Подільський[562], а до поселень міського типу – 9 вересня 1925 р. – Іллінці та Липовець[563]. Опісля 28 жовтня 1925 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР "Про загальну назву селищ міського типу" замість терміну "містечко" запровадили цей новотвір, поширивши його і на раніше ухвалені документи, які друкувалися українською мовою[564].

Разом з тим, мешканці не всіх містечок, які попередньо були включені до "сталого списку міських поселень", хотіли зберегти такий статус. Зокрема, впродовж 1923-1924 рр. 1140 жителів м. Гнівань протестували проти його включення до поселень міського типу. Підставами для цього вони вважали те, що містечко не є ні торговим, ні промисловим центром, а головним їхнім заняттям є сільське господарство. Ще одним аргументом була ліквідація в ході районування Гніванської волості. Вінницький окрвиконком надав пояснення, що серед мешканців Гнівані до 80 % належить до робітничого класу і лише через те, що один з найбільших на Поділлі цукрозавод не працює вже 5 років, вони змушені займатися сільським господарством, яке дає натуральні ресурси для прогодування себе і своїх сімей. Губвиконком і

[559] Верменич Я. В. Урбанізаційні процеси в УРСР... – С. 259.

[560] ЗУ УСРР. – 1924. – № 9. – Ст. 86.

* В "Реєстр міст та залюднень міського типу по Україні та АМСРР" станом на 1 жовтня 1925 р. Кам'янець-Подільський був включений до категорії поселень міського типу (Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР… – С. 78).

[561] Там само. – № 52. – Ст. 318.

[562] Там само. – 1925. – № 3. – Ст. 22.

[563] Там само. – № 68-69. – Ст. 390.

[564] Там само. – № 80. – Ст. 417.

головне управління комунального господарства НКВС вважали доцільним надати Гнівані статус міського поселення, оскільки поміщик Ярошинський закладав його для робітників цукрозаводу та каменоломень. При цьому наводилася довідка Вінницького окрвиконкому, що серед мешканців Гнівані до 80% належить до робітничого класу і лише через те, що один з найбільших на Поділлі цукрозаводів не працює вже 5 років, змушені займатися сільським господарством, яке дає натуральні ресурси для прогодування себе і своїх сімей. Натомість скаргу підтримав відділ регулювання земельних відносин НКЗ і висловився за недоцільність віднесення Гнівані до поселень міського типу. Зазначимо, що поки тривала суперечка між НКЗ і НКВС щодо статусу Гнівані, 5 вересня 1923 р. було призупинено стягування міських податків і зборів до врегулювання питання, яке завершилося наданням їй статусу села[565]. Легшим для влади був розгляд скарг с. Довжок і с. Підзамче про невірне приєднання їхніх сіл до Кам'янця-Подільського. Кам'янецьке земельне управління, якому НКВС надіслав їхню скаргу для реагування, оперативно, впродовж двох тижнів, 25 червня 1924 р. відповіло, що Довжок до міста не приєднується, а лише Підзамче, що й затвердила президія ВУЦВК 24 жовтня 1924 р.[566] Зазначимо, що мешканці тих чи інших населених пунктів виступали проти отримання статусу міського поселення лише в тих випадках, коли головним заняттям більшості з них було сільське господарство. Це зумовлювалося тим, що орендована ними земля обкладалася спочатку продподатком, а з осені 1923 р. – єдиним сільськогосподарським податком. У поєднанні з міськими податками це призводило до того, що орендарі змушені були сплачувати 75 % із свого врожаю на податки. З того, що залишалося, вони вижити не могли[567].

Одним з напрямків проведення районування було перейменування населених пунктів, які мали "релігійну чи іншу контрреволюційну" назву. Зазначимо, що перша спроба такого перейменування була ще в 1921 р., коли президія губвиконкому 10 листопада висловилася за перейменування м. Томашполя в Радянськ, а Ямпільського повіту – в Радянський. Проте ВУЦВК, після консультації з ЦАТК, 15 березня 1922 р. цю ініціативу відхилив[568]. Впродовж літа-осені 1923 р. окрвиконкоми організували пошук "документальних історичних матеріалів" стосовно назв сіл. Для цього аналізувалися публікації в "Подольских епархиальных ведомостях", церковні літописи, проводилося опитування старожилів. Відповідні списки з пропозиціями окрвиконкомів щодо перейменування з "побажаннями населення" передавалися до губвиконкому, а потім – у ЦАТК[569]. Особливо ретельно із цим завданням впоралися в Гайсинській окрузі. Тут по кожному

[565] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 253, арк. 1-19; ф. 5, оп.2, спр. 817, арк. 9-32.
[566] Там само, ф. 5, оп.2, спр. 817, арк. 94-95, 125, 133.
[567] Там само, оп. 1, спр. 2764, арк. 93.
[568] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 28 зв.; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 679, арк. 13.
[569] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 163, арк. 144, 208.

району підготували детальні списки сіл і містечок із короткою інформацією про походження їхньої назви та пропозиціями відносно доцільності чи недоцільності перейменування. Наприклад, с. Брідок Соболівського району, назва якого походило від того, що в цьому місці був брід через р. Буг, пропонувалося залишити, а с. Антонівку того ж району, назва якого походила від імені Антона, сина поміщика Потоцького, – перейменувати в с. Серпівку на знак того, що "серп і молот – емблема праці". Замість Попівок, Ксендзівок, Романівок, Катеринівок тощо найчастіше селяни пропонували такі назви: Тарасівка, Шевченкове, Франківське, Жовтневе, Селянівка тощо[570]. Крім сіл, пропонувалося перейменувати й досить великі містечка. Зокрема, м. Ладижин, назва якого походила від старослов'янської богині Ладо, але нової назви не запропонували; м. Ольгопіль, ймовірно назване на честь "якоїсь великої княгині", запропонували перейменувати в м. Рева – на честь начальника 12 дивізії, вбитого повстанцями в 1921 р. Проте це прохання ЦАТК відхилила на засідання 7 липня 1924 р.[571]. Траплялися випадки, коли мешканці просили перейменувати село із немилозвучною назвою. Наприклад, Михайлівський райвиконком Проскурівської округи просив змінити назву села "Свинне" на "Шевченкове". Проте окрвиконком вважав перехід від "Свинного" до "Шевченкового" надто різким і запропонував обрати новий варіант з врахуванням місця розташування села. Райвиконком згодився й запропонував назвати село "Долина". Окр- та губвиконкоми підтримали цю пропозицію[572]. Загалом прохань про перейменування надійшло настільки багато, а грошей було настільки мало, що ВУЦВК був змушений рішенням IV сесія ВУЦВК VIII скликання в лютому 1925 р. припинити перейменування. Проте були й винятки. Так, постановою Президії ВУЦВК від 31 жовтня 1927 року Воньківці перейменували в Затонськ, а район – у Затонський[573].

Одночасно з цією роботою органи влади відслідковували хід виправлення помилок, допущених у ході районування та укладання "сталого списку міських поселень". Республіканське керівництво змушене було визнавати, як звернула увагу Я. Верменич, що "попри кардинальні перекроювання територіальної структури в саму систему управління не вдалося внести скільки-небудь істотних змін. Кількість проміжних управлінських ланок (4) лишилась такою ж самою"[574]. Відтак, 9 січня 1924 р комісія ЦК КП(б)У з районування УСРР обговорила доповідну записку ЦАТК щодо ліквідації губерній та переходу на триступеневу систему управління й доручила їй підготувати детальний аналіз підсумків адміністративно-територіальної реформи в 1923 р. та проект подальших

[570] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 163, арк. 211, 214.
[571] Там само, арк. 211 зв, 213 зв., 268 зв.
[572] Там само, арк. 215-215 зв., 218-218 а.
[573] Олуйко В. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія і сучасність / В. Олуйко; П. Слободянюк; М. Баюк. –Хмельницький. –2005. – С. 194.
[574] Верменич Я. Зміни адміністративно-територіального устрою України… – С. 81.

кроків з районування[575]. Через різні обставини підготовча робота затягнулася до 15 листопада 1924 р., коли на засіданні цієї комісії ЦК створили підкомісію в складі П. Буценка, М. Черлюнчакевича, О. Ашуп-Ільзена. Їй доручили в тижневий термін розробити схему засідань з районування УСРР і підходи з проведення заключного етапу реформи, проект кошторису для фінансування підготовчої роботи. Крім того, доручили М. Черлюнчакевичу та О. Ашуп-Ільзену вияснити, які матеріали слід публікувати, а які залишати лише "для службового користування"[576]. Вже 19 листопада, за поданням підкомісії та ЦАТК, затвердили проект "Положення про перехід на трьохступеневу систему управління". В ньому зазначалося, що цей перехід не слід розглядати як реформу, яка є продовженням розпочатого в 1923 р. районування. Розробники "Положення…" нагадували, що суть реформи полягає в усуненні проміжних ланок управління, тому на цій її стадії передбачалася лише ліквідація губернських центрів, без корінних змін окружного та районного поділу, які можна було вносити незалежно від даного етапу реформи з урахуванням набутого досвіду. Головною метою реформи визначалося проведення подальших заходів в сфері здешевлення, спрощення та наближення апарату до населення. Підкреслювалася недоцільність виділення великих губернських міст у самостійні адміністративні одиниці. Особливо наголошувалося на необхідності перебудови роботи окружних апаратів, які тепер ставали самостійними й не могли сподіватися на допомогу губерній, визначенні порядку взаємодії округ з центром, між собою, з районами та сільрадами. Центральні органи влади, насамперед Держплан і Наркомат фінансів, повинні були протягом двох тижнів подати свої пропозиції. Підкомісія на чолі з П. Буценком призначалася головним постійно діючим органом із підготовки реформи[577]. А вже 23 листопада вона дала вказівку створити в губерніях "комісії для попередньої проробки всіх питань з ліквідації губерній". При цьому наголошувалося, що вони не мають права вживати будь-яких дій без санкції центру[578].

Отримавши відповідні вказівки, Подільський губвиконком оперативно оновив ГАТК, ввівши до її складу представника військкомату Ілліна. Наявність значних наукових напрацювань дозволила досить оперативно, до 23 січня 1925 р., розробити проект поділу території Поділля, після ліквідації губернії, на чотири округи, як "найбільш доцільний в адміністративному та територіальному відношенні"[579]. Він був переданий до ЦАТК, яка готувала доповідь на IV сесію ВУЦВК VIII скликання, що планувалася на 15-19 лютого 1925 р. і не мала змоги розглянути цей проект. В процесі подальшої роботи пропозиції подолян були

[575] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813, арк. 2.
[576] Там само, арк. 4-4 зв.
[577] Там само, 8-9,11-14.
[578] Там само, арк. 26-27.
[579] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 276, арк. 1.

частково враховані – ЦАТК визнала доцільним одночасно з ліквідацією губерній поділити територію Поділля на 5 округ. До травня узгодили, що розформувати слід Гайсинську округу – найслабшу в економічному плані. Свої пропозиції щодо цього ГАТК затвердила на засіданні губвиконкому 6 травня 1925 р. Одночасно на виконання доручень центральних органів влади Гайсинській окрАТК доручили провести всю підготовчу роботу з ліквідації округи до 1 червня[580]. Крім того, губвиконком вповноважив членів ГАТК Демченка та Ярошевича на засіданні ЦАТК 9 травня домагатися включення південних районів Шепетівської округи до складу Проскурівської. Однак їхні аргументи не переконали колег із центру. Вони вирішили додатково вивчити дане питання[581].

Старт завершальному етапу адміністративно-територіальної реформи дала постанова IX Всеукраїнського з'їзду рад, який проходив 5-10 травня 1925 р., "Про перехід на 3-х ступеневу систему управління на Україні". Вже 12 травня проект розформування Гайсинської округи, схвалений Держпланом, затвердили на засіданні ЦАТК. Він передбачав, що Хощевський район слід передати до Первомайської округи на Одещині; Гранівський, Теплицький і Тернівський райони – до Уманської округи колишньої Київської губернії; Ситковецький і Дашівський райони – до Вінницької округи; Гайсинський, Ладижинський, Соболівський, Джулинський, Бершадський та Ольгопільський – до Тульчинської округи. Крім того, за наполяганням представників Подільської ГАТК було вирішено розформувати Юзвинський район Вінницької округи; Калюський – Кам'янецької; Великокосницький – Тульчинської; Озаринецький – Могилівської та створити тут новий Ярузький район[582]. Окрилений тим, що його пропозиції стали рішеннями ЦАТК, ГАТК на засіданні 23 травня вирішив "категорично наполягали перед ЦАТК" на передачі від Шепетівської округи колишньої Волинської губернії до Проскурівської округи Красилівського, Базалійського і Старокостянтинівського районів, мотивуючи це згодою місцевого населення, територіальними та географічними умовами[583]. Але безрезультатно.

Звернімо увагу, що, всупереч усім попереднім вказівкам про початок практичної роботи з ліквідації губерній з 1 червня, постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про ліквідацію губерень і перехід на трьохступневу систему управління" була прийнята тільки 3 червня 1925 р. Вона передбачала до 1 серпня скасувати адміністративно-територіальний поділ України на губернії. На Поділлі залишалися Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська й Тульчинська округи, а Гайсинська підлягала розформуванню. Того ж дня ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову "Про скасування Гайсинської округи на Поділлі й зміни адміністраційно-територіяльного поділу Поділля

[580] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 276, арк. 8
[581] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3152, арк. 166.
[582] Там само, арк. 174-176.
[583] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 276, арк. 9.

та Київщини"[584]. Зазначимо, що положення щодо створення та повноважень губернських ліквідаційних комісій вони взагалі затвердили 10 червня[585].

Зволікання з оприлюдненням нормативних документів суттєво утруднило практичну роботу на місцях. Певним чином становище рятувало те, що в листопаді-грудні 1924 р. в губернських установах, а навесні 1925 р. в усіх закладах Гайсинської округи провели інвентаризацію майна. Використовуючи досвід районування 1923 р. і керуючись рекомендаціями центру, були створені губернська та Гайсинська окружна ліквідаційні комісії. Вони досить оперативно вирішили всі матеріально-фінансові та кадрові питання[586]. Після проведення ліквідаційної кампанії було порушено відносну рівновагу між округами регіону. Якщо до цього їхні розміри коливалися від 4752,4 в.^{2} до 5463,5в.^{2} з населенням у середньому 540 тис., то після розформування Гайсинської округи та приєднання частини районів до Вінницької та Тульчинецької округ баланс було порушено. Вінницька округа збільшилася до 7085,8 в.^{2}, а населення – до 758 тис., Тульчинська відповідно – до 7075,8 в.^{2} та 708 тис. осіб[587].

Зауважимо, що робота з ліквідації губерній не зупинила процесу уточнення адміністративно-територіального устрою. Зокрема, одночасно із зазначеними постановами 3 червня 1925 р. ВУЦВК, як зауважили В. Артеменко та О. Врублевський, ухваливши рішення про ліквідацію Калюського району Кам'янецької округи. Його територія увійшла до складу Новоушицького району тієї ж округи. 21 липня 1925 р. ЦАТК, за клопотанням населення, підтриманого Могилівським окрвиконкомом, попросила президію ВУЦВК припинити розформування Бабчинецького району, що й було зроблено[588]. Робота з коригування зазначеної структури продовжувалася й надалі. Так, мала президія ВУЦВК 3 липня 1928 р. за пропозицією ЦАТК і Проскурівського окрвиконкому постановила розформувати Бахматовецький район. Сільради: "а) Аркадівецьку, Бахматовецьку, Давидківську, Копистинську, Стуфчинецьку, Ходаковецьку і Шпичинецьку" передати до Проскурівського району; б) Масиковецьку, Пироговецьку, Редвинецьку і Терешивецьку – до Меджибізького району"[589].

Отже, в ході адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. було докорінно змінено устрій Поділля. Замість 12 повітів організували 6 округ, майже на 40 % скоротили кількість волостей з утворенням натомість районів, на 56,86 % зменшили кількість сільських рад. Особливістю проведення районування в регіоні було застосування наукових напрацювань

---

[584] Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР… – С. 8-9, 13-14.

[585] Там само, с. 10-12.

[586] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 136, арк. 282-285зв.; фп. 29, оп. 1, спр. 136, арк. 16.

[587] Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР… – С. 36, 43,56,63,68.

[588] Врублевський О. С.Територіальна реформа: від моделювання до реалізації: Інформ. матеріали для Хмел. обл. / О. С Врублевський, В. П. Артеменко. – К.: ІКЦ "Леста", 2006. – С. 8; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3152, арк. 211.

[589] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2508, арк. 36.

подільських географів, землевпорядників і статистиків, насамперед, запропонованої Демченком облікової селянської дачі. Це дозволило максимально врахувати особливості кожного населеного пункту, об'єктивно визначити культурно-економічні центри. Такий підхід дозволив, з одного боку, не порушувати усталених господарських і культурних зв'язків і меж населених пунктів із прилеглим земельним клином, а з іншого – організувати нові адміністративно-територіальні одиниці – райони – з таким розрахунком, щоб упродовж доби можна було з віддаленого села дістатися райцентру й повернутися додому. Задля цього на Поділлі, на відміну від інших губерній України, зламали старі межі волостей і, використовуючи зазначену дачу, створили компактні райони. Низовим рівнем рад після ліквідації волостей стали сільські ради.

Важливе значення мало реформування містечок. Всі спроби подільських фахівців і місцевої влади провести реформу на базі об'єктивних критеріїв і з максимальним дотриманням історичних і соціально-економічних традицій були проігноровані. За поданням ЦАТК і НКВС ВУЦВК і РНК УСРР до категорії міст із запропонованих 13 віднесли лише 6, а з 32 "поселень міського типу" – лише 15 містечок. Зазначимо, що перед початком цієї кампанії на Поділлі нараховувалося 20 міст, 106 містечок, 91 станційний пункт. Всі вони мали "зв'язуюче значення для населення та господарського життя в певних околицях"[590].

Загалом, зазначена реформа наблизила органи влади до людей, зекономила кошти на утримання органів влади, на чому наголошувала як влада на всіх рівнях, так і радянська історіографія. Проте замовчувалося головне: через розширення мережі компартійних і правоохоронних органів за рахунок районного рівня (раніше комітети КП(б)У, відділення міліції та ЧК-ДПУ були лише в губернському та повітових містах), було взято під повний контроль все життя подолян.

* * *

Після встановлення в листопаді 1920 р. на Поділлі радянської влади її органами були революційні комітети та військові, керівництво якими, на правах державної партії, здійснювали комітети КП(б)У. Досить швидко абсолютна влада та безконтрольність призвели до зловживань з їхнього боку та загострення відносин з населенням. Щоб подолати це та, враховуючи вкрай незначну кількість комуністів в регіоні, особливо місцевих, влада опиралася на комітети незаможного селянства. Завдяки цьому впродовж січня-червня 1921 р. шляхом проведення непрямих і нерівних виборів було сформовано вертикаль рад у губернії. Це дозволяло переконувати населення, що радянська влада є всенародною та виражає інтереси трудового народу. Через те, що КНС і парткоми ще не встигли охопити своїм впливом всі села та містечка, результати виборів до сільських і волосних рад не вповні задовольнили владу. Відтак з допомогою ЦК КП(б)У в краї суттєво активізували пропагандистську кампанію, взяли під жорсткий контроль

[590] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 162, арк. 7 зв.-8.

парторганів процес відбору делегатів на повітові та губернський з'їзди рад і сформували бажаний склад повітових і губернського виконкомів. У них майже всі відповідальні посади займали члени партії, переважно прислані з центру та інших регіонів України й навіть Росії.

Задля збільшення свого впливу на ради та всі сфери буття подолян партія упродовж 1920-х років постійно здійснювала роботу із залучення нових членів, насамперед робітників. Одночасно відбувалося очищення партійних лав під колишніх членів ворожих партій, самі ці партії були заборонені, їхні організації розгромлені, активні члени – арештовані, засуджені й відправлені до в'язниці, на заслання або розстріляні. Регулярно проводилися перевірки та чистки партосередків від комуністів, які "обміщанилися", "загрузли в побуті" чи підтримували опозицію. Ті ж, хто демонстрував відданість політиці партії, висувався на посади в радянських і господарських органах. При цьому рівень освіти висуванця особливої ролі не грав. Комуністів, які вели себе недостойно чи навіть вчиняли злочини, оберігали від покарання. В разі їхнього арешту правоохоронні органи повинні були повідомляти про це парткомітети. На їхню вимогу затриманого чи заарештованого слід було випустити на поруки. Не дивно, що із зміцненням радянської влади в регіоні зростала кількість бажаючих вступити до партії.

Підхід до підбору кадрів за принципом відданості, а не компетентності, призвів до загалом низького рівня відповідальних працівників. Для його підвищення було організовано радянсько-партійні школи. Проте вони страждали від недостатньої кількості кваліфікованих викладачів, поганої матеріальної бази та небажання курсантів вчитися. Певні надії покладалися на систему політичної освіти, в якій зобов'язані були навчатися комуністи та безпартійні активісти. Загалом вона, через вкрай низький освітній рівень керівників, погану забезпеченість навчальною літературою і малограмотність слухачів, надій не виправдала.

Однак усі ці фактори не зашкодили партійним органам вже з 1923 р., за підтримки ДПУ та комнезамів, взяти під повний контроль формування виборчих комісій та забезпечити необхідний склад депутатів рад усіх рівнів. Для цього активно використовувався інститут позбавлення виборчих прав представників колишніх правлячих кіл, куркулів, служителів культу, непманів, контрабандистів тощо. Характерно, що, коли комнезами почали заважати компартії проводити лінію на зближення з середняком, їх позбавили впливу на формування рад, перетворивши в 1925 р. на громадські організації.

Встановлення радянської влади супроводжувалося поширенням на Поділля продрозкладки та примусових методів її виконання, розпалюванням класової боротьби на селі. В поєднанні з уседозволеністю владців, свавіллям червоноармійців, ігноруванням інтересів подолян тощо це зумовило розгортання масового антирадянського руху опору. В краї він мав яскраво виражений, за термінологією чекістів, самостійницький, або петлюрівський, напрямок. Упродовж 1920-х років він проявлявся в різних формах: збройній боротьбі повстанських загонів, селянських повстаннях, діяльності підпільних

організацій, саботажі розпоряджень нової влади, ухилянні від виконання продрозкладки, а з часом – продподатку тощо. Його соціальною базою були всі верстви селянства та українська інтелігенція.

Збройна боротьба переважала в 1921-1922 рр., коли ще існувала надія на відновлення української держави спільними зусиллями повстанців, збройних сил УНР і допомоги союзних держав. Однак розрізненість дій численних повстанських загонів і підпільних організацій, відсутність координації між із структурами УНР в екзилі послаблювало рух опору. Проте на Поділлі завдяки Я. Гальчевському (Орлу) вдалося досягти певного прогресу в цьому напрямку. Зокрема, в травні та серпні 1922 р. відбулися з'їзди повстанських загонів регіону, було створено об'єднану Подільську групу під проводом отамана Орла. Але об'єднати всіх повстанців йому не вдалося. Проте навіть часткове згуртування сприяло тому, що саме тут повстанський рух набув найбільшого поширення на Правобережжі. Завдяки цьому вдавалося досить ефективно захищати селян від безчинств продовольчих загонів, зірвати виконання плану продподатку 1921/1922 р. та загальмувати складання продподаткових списків у 1922 р. Радянських активістів і червоноармійців, які особливо знущалися з подолян, страчували або й кастрували.

Влада адекватно оцінювала небезпеку з боку повстанців і вжила комплекс заходів, спрямованих не лише на їхній розгром, але й викорінення самої думки про можливий опір. Задля цього до губернії ввели значну кількість військ регулярної Червоної армії, підрозділи курсантів, частини особливого призначення, формування ДПУ та міліції, створили загони незаможників. Активно використовувалася спеціальна тактика антиповстанської боротьби: терор летючих винищувальних загонів, які виділялися військовими частинами з числа найбоєздатніших підрозділів; виявлення та ліквідація підпільних організацій; "викачування" зброї в селян. Велике значення надавалося організації інформаційної та агентурної мережі на селі, проведенню спеціальних агітаційно-пропагандистських операцій, вербуванню та засланню в повстанські загони та підпільні організації інформаторів і секретних співробітників. Перед ними ставилися завдання збору інформації, здійснення вбивств очільників повстанського руху, розкладання особового складу та схиляння його до добровільного складення зброї. Крім того, широко застосовувалася практика колонізаторів: було запроваджено інститут відповідачів, з числа заможних селян і сільської інтелігенції. В разі вбивства активіста або червоноармійця, недонесення про появу повстанців тощо на заручників чекав розстріл або, в кращому випадку, в'язниця. В якості "пряника" повстанцям пропонувалася амністія. В своїх діях проти них влада спиралася не лише на військову силу та чекістів, а й на частину незаможного селянства, яку називали "балалаєчниками" та "голодранцями". Всі ці дії дозволили до кінця 1922 р. витіснити за кордон великі повстанські загони та розгромити їхні залишки, які залишилися на Поділлі. Встановлений тотальний контроль над регіоном дозволив чекістам в наступні роки не лише своєчасно виявляти та ліквідовувати окремі спроби переходу озброєних повстанських загонів через кордон, але й ефективно

боротися із спробами створення антирадянського підпілля. Задля залякування подолян і демонстрації своєї пильності керівництву вони навіть вдавалися в 1927-1928 рр. до роздування викритих ними учнівських патріотичних груп до рівня антирадянських підпільних організацій.

Боротьба з повстанським рухом показала необхідність наближення влади до населення з метою встановлення тотального контролю за ним. Проте офіційно метою адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. називали лише наближення влади до людей з метою підвищення її ефективності та здешевлення шляхом переходу на трирівневу систему організації управління. Її проведення на Поділлі мало низку особливостей, зумовлених як прикордонним характером губернії, так і великою кількістю містечок і малоземеллям регіону. Тут однією з перших в Україні сформували губернську адміністративно-територіальну комісію на чолі з професором О. Ярошевичем. На основі аналізу великого масиву фатичного матеріалу вона запропонувала свій план районування губернії, в основі якого були культурно-економічні критерії та застосування облікової селянської дачі при організації районів і округ. Наполегливість голови комісії, його підтримка губпарткомом і губвиконкомом дозволили реалізувати її план майже повністю. Саме тому Поділля було єдиним регіоном в Україні, де при створенні округ і районів відбулося не їхнє механічне об'єднання, а конструювання цих адміністративно-територіальних одиниць на основі зазначених критеріїв із дробленням, за потреби, старих волостей.

На другому етапі реформи в 1925 р., одночасно з ліквідацією губернії, було розформовано Гайсинську округу, постійно відбувалося коригування проведеного районування. Це свідчило про відсутність в СРСР та УСРР чіткого розуміння оптимальної структури адміністративно-територіального устрою. Відтак перехід на триланкову систему управління "округа-район-сільрада", в ході якого округи отримали можливість розвитку без оглядки на губернський центр, не був остаточним. Вже в 1930-х роках, коли влада остаточно взяла під контроль всі сфери життя суспільства, вона вирішила зекономити кошти шляхом об'єднання округ у області та укрупнення районів, зберігаючи трирівневу систему управління.

В ході проведення адміністративно-територіальної реформи було ліквідовано традиційні для Поділля містечка. Натомість одні отримали статус поселень (селищ) міського типу, інші – села.

Таким чином, упродовж 1920-х років більшовикам вдалося створити підконтрольну собі систему органів радянської влади, придушити антирадянський повстанський рух і, з допомогою реформи, пристосувати адміністративно-територіальний устрій для тотального контролю за всіма сферами життя подолян.

Розділ ІІ
Соціально-економічні процеси в подільському селі в 1921-1928 рр.

2.1 Перетворення в аграрному секторі Поділля в 1920-х роках

На початку непу прикордонна Подільська губернія (на заході вона межувала з Польщею, а на півдні – з Румунією) займала територію 30097 квадратних верст проти 30282 – у Волинській та 48373 – в Київській губерніях. Тут була найбільша густота населення – 90 осіб на квадратну версту, тоді як у сусідніх Волині і Київщині вона відповідно складала 57 і 86. Характерно, що така висока густота населення була в краї, де 87,9 % його проживало в селі проти 85,44 % на Волині та 70,21 % на Київщині.[591] Не випадково губернські органи влади розглядали Поділля як аграрно перенаселений край і вважали за необхідне переселити до менш заселених районів республіки 200 тисяч подолян[592].

За роки революції відбулися суттєві зміни в селянському землекористуванні. Так, якщо у 1917 р. селяни використовували 1350353 дес. земель різних форм власності, то в 1922 р., після отримання колишніх поміщицьких, церковних, казенних, громадських земель, – 2024915 дес. Тобто селянське землекористування зросло на 33,31 %. У власності держави залишилося 924735 дес. для забезпечення землею цукрових і спиртових заводів, радгоспів і селекційних станцій[593]. В середньому на одне селянське господарство тут припадало 3,03 дес. землі проти 3,64 дес. на Київщині та 5,19 – на Волині[594]. Причому 69,3 % з них мали в своєму користуванні менше однієї десятини землі. Це був найгірший показник на Правобережжі. В сусідніх Волинській та Київській губерніях він становив відповідно 61,2 % і 66,8 %[595]. За рівнем забезпеченості землею на душу селянські господарства розподілялися наступним чином (див. таблицю 5):

	Групи господарств за землезабезпеченістю									
	До 0,50 дес.	Від 0,50 до 0,75 дес	Від 0,76 до 1,00 дес	Від 1,00 до 1,25 дес.	Від 1,26 до 1,50 дес.	Від 1,51 до 2,00 дес.	Від 2,01 до 2,50 дес.	Від 2,51 до 3,00 дес.	Від 3,01 і більше дес.	Всього
%	18,2	26,7	24,4	14,3	7,4	5,7	1,7	0,8	0,8	100

Таблиця 5. Розподіл господарств за групами землезабезпеченості на одну душу (у відсотках) (*За продподатковими списками на 1922 р.*)[596].

[591] Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – С. 3.
[592] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 2-3.
[593] Сельское хозяйство Украины. – Х.: Изд. отдел НКЗ, 1923. – с. 110; Григорчук П. С. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля. – С. 281.
[594] Сельское хозяйство Украины. – С. 110, 113.
[595] Там само.
[596] Там само. – С. 113

Однією з причин хронічного малоземелля подолян було те, що значна частка землі перебувала в користуванні цукрових заводів. В роки національно-визвольних змагань селяни обробляли її шляхом самозахоплення. Із зміцненням своїх позицій радянська влада розпочала наводити лад у взаємовідносинах щодо спірних земель. На основі рішень І Подільського губернського з'їзду рад у липні 1921 р. у селян забирали захоплену землю й відводили її цукрозаводам[597]. Однак в умовах розгортання масового повстанського руху влада мала враховувати, що повернення землі цукровим заводам призведе до зменшення посівних площ селянських господарств. Це, застерігало Подільське губвідділення ДПУ, "викликало гостре невдоволення селян"[598]. Розуміння цього змусило комуністичну фракцію І з'їзду представників цукрової промисловості 8 листопада 1921 р. ухвалити резолюцію з пропозицією передати частину націоналізованих земель в тимчасове користування селянам[599]. Наступним кроком у пошуку компромісу стала постанова ВУЦВК "Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України" від 4 січня 1922 р. Вона передбачала передачу комісіями з націоналізації земель частини "нетрудових земель" цукроварень земельним органам для розподілу між безземельними і малоземельними селянами на загальних підставах з іншими нетрудовими землями, тобто поміщицькими[600]. Постанова ВУЦВК передбачала, що колишні землі цукроварень насамперед доцільно передавати об'єднанням незаможних селян та колективним господарствам для створення взірцевих культурних господарств. На землях, які переходили в користування селян, передбачалося обов'язкове запровадження "плодозміни з буряковим клином". Наголошувалося, що засів буряка має проводитися селянами добровільно на підставі договорів (контрактів), укладених з цукрозаводами, з подальшою їхньою реєстрацією у волекономнараді[601]. Згодом така практика отримала назву контрактації. Щоб залучити селян в бурякосіяння в радіусі 15-20 верств від заводів, контракти передбачали надання допомоги добривом, виплату авансу на посівну кампанію тощо[602].

У випадку невиконання селянами цих умов до них могли застосувати один з таких заходів: "а) тимчасово передати буряковий клин иншим селянам для засіву буряків; б) дозволити цукроварням засіяти буряковий клин своїми засобами та в) зовсім позбавити, згідно з судовою постановою, користування селянами, що не виконали своїх зобов'язань […] земельну площу і здати її в користування иншим селянам".

---

[597] Поділля в період відбудови… – С. 91.
[598] Держархів Вінницької області, фп 1, оп. 1, спр. 492, арк. 29.
[599] Поділля в період відбудови. – С. 135.
[600] ЗУ УСРР. – 1922. – № 1. – Ст. 5.
[601] Там само.
[602] ЦДАВО України, ф 2, оп. 2, спр. 881, арк. 274-275; Социалистическое строительство на Винитчине. – С. 44.

Практична робота з виконання постанови ВУЦВК від 4 січня викликала опір селян. В умовах малоземелля та невпорядкованості земельних відносин, коли, як наголошував П. Григорчук, "в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель"[603], селяни сприймали прагнення держави виділити кращі землі для цукрозаводів як посягання на свої інтереси. Тим більше, що відведення землі заводам досить часто справді погіршувало землезабезпеченість селянських господарств. Так, в с. Червона Гребля Тульчинської округи для Чечельницького цукрозаводу "землемір "помилково" відвів на 60,5 дес. більше, ніж належало за планом", а в селах Завадинці Кам'янецької округи для Вишнівецького цукрозаводу та в Грижівці Тульчинської округи для Гніванської цукроварні взагалі залишили селян без землі[604]. Проте, незважаючи на думку селян, за даними Наркомзему, станом на 15 січня 1923 р. із запланованих 81020 дес. націоналізованого земельного фонду цукровим заводам було передано 75724 дес., або 93,4 %[605]. Було поставлено завдання завершити дану роботу до 15 серпня 1923 р.[606]. Однак через протести селян цю дату неодноразово переносили. Крім того, через нетактовну поведінку місцевих представників влади в місцях розташування цукроварень під час посівної кампанії 1923 р. виникали різні інциденти. Наприклад, за свідченнями ПГВДПУ, в районі Проскурова[607]. Ситуація ще більше загострилася навесні 1924 р., коли в багатьох місцях селяни почали колективно відмовлятися від контрактації буряків у знак протесту проти націоналізації землі для цукрозаводів. Крайньою формою протестів було пряме захоплення землі, яку планували закріпити за цукроварнями.

Перший такий випадок стався в с. Підлісний Олексинець Городоцького району Проскурівської округи. Тут 350 га колишньої поміщицької землі, які з 1921 р. оброблялися незаможниками, з весни 1924 р. передавалися Городоцькому цукрозаводу. Про це їм повідомили восени 1923 р., і КНС відразу ухвалив, що незаможники повинні перейти на землі середняків і куркулів, а ті – на менш зручні площі. Вони такої ротації не бажали, тому почали підбурювати незаможників, щоб зберегти status qwo. Оскільки сільрада вирішити дану проблему не змогла, то 30 березня 1924 р. сільський схід, за пропозицією Івана Морозовича та Віктора Кучеревича, вирішив не чекати законного розв'язання питання, а "виїхати і засівати землю, націоналізовану для цукрозаводу". Коли 3 квітня селяни почали там сіяти, їх спробував зупинити представник підприємства. Після відмови селян підкоритися він викликав начальника районної міліції, загін коменданта цукрозаводу, прокурора району, але їхня спроба арештувати організаторів наткнулася на опір селян. 17 квітня окружний прокурор запросив у Городок делегацію від

[603] Григорчук П. С. Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії. – С. 201.
[604] Держархів Вінницької області, фп 1, оп. 1, спр. 241, арк. 13.
[605] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 1728, арк. 67 зв.
[606] Держархів Хмельницької області, фп 3, оп. 1, спр. 23, арк. 3.
[607] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 29-30.

селян Підлісного Олексинця, але замість перемовин заарештував п'ятьох делегатів. Коли наступного дня їх відправляли до Проскурова, то по дорозі близько 100 озброєних кілками, вилами та лопатами односельців відбили заарештованих. Справа набула широкого розголосу. До Городка прибули очільники окрвиконкому, окркому КП(б)У, ДПУ, міліції та заступник голови губвиконкому Чаков. Залучили кінний загін окрвідділу ДПУ. Проте на ультиматум з вимогою повернути заарештованих селяни відповіли відмовою та висунули вимогу справедливо вирішити земельне питання й не чіпати звільнених з-під арешту. За таких умов влада вдалася до силового вирішення суперечки. О п'ятій ранку 22 квітня загін з 20 кіннотників під керівництвом начальника окрвідділу ДПУ Адамовича увійшов у село та заарештував 6 активістів. За 20 хвилин понад 600 селян оточили силовиків, мирно вимагаючи видати заарештованих. Але їх уже відправили в Городок. Після випадкового пострілу міліціонера, який поранив одного селянина, натовп кинувся в погоню за ними, але тих на підводах манівцями вивезли до Проскурова. З великими зусиллями вдалося уникнути застосування зброї. На мітингу домовилися провести справедливе землевпорядкування[608].

Менш гострими були схожі конфлікти в с. Попелюхи Піщанського району Тульчинської округи, с. Федорівка Гайсинського району тієї ж округи, с. Юринцях Юринецького та с. Порохня Війтовецького районів Проскурівської округи[609]. Зазначимо, що випадки захоплення земель, відведених цукрозаводам, були ретельно проаналізовані ПГВДПУ. Було зроблено висновок, що їхніми причинами були: діяльність куркулів і "амністованих бандитів", а також помилки влади. Зокрема, не було враховано, що частину землі, націоналізованої для цукрозаводів, селяни виорали на зяб восени 1923 р. і вважали своєю, оскільки окружні земельні управління не провели "внутрішньо селянської роботи та не розподілило землі куркулів серед незаможного селянства". На основі таких висновків відділенням цукротресту було надіслано секретні рекомендації: "Намагатися вирішувати такі суперечки мирним шляхом і лише в крайніх випадках звертатися до суду". Причина такої миролюбності, на нашу думку, крилася в необхідності зберегти та розширити мережу контрактації буряків, без яких робота цукрозаводів була неможлива[610].

Більш поширеною формою протесту була відмова селян передавати заводам націоналізовану землю, якою вони користувалися з часів революції, чи обмінювати свою трудову, тобто наділену їм, землю, яка потрапляла до масиву націоналізованих заводських земель, на інші ділянки. Селян обурювало не лише те, що в них забирали, як вони вважали, їхню землю, а й нездатність цукрозаводів самим обробляти її, що зумовлювало здавання заводської землі в оренду[611]. Негативно сприймалися випадки

[608] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 3-7.
[609] Там само, арк. 8-9, 42.
[610] Там само, арк. 9-11.
[611] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 48,108.

нераціонального витрачання коштів на "купівлю гарних, зайвих у нашій дійсності, екіпажів, пишні виїзди на автомобілях" тощо[612].

Упродовж 1922-1924 років, поки селяни та цукрові заводи сперечалися за землю, в багатьох місцях, за даними начальника ПГВДПУ І. Леплевського, великі плантатори в змові з адміністраціями заводів налагодили різноманітні схеми обману як селян, так і держави при проведенні контрактації та розрахунків за здані буряки. Найрезонанснішою була слідча справа № 383 "Про звинувачення адміністрації, плантаторів і орендарів підприємств Юзефівського цукрокомбінату Вінницької округи" в зловживаннях у ході контрактації. За цим провадженням арештували плантаторів Хакеля та Ківу Ліберманів, Мордка та Мойсея Блітштейнів і членів адміністрації заводу – адміністратора Єфимова, бухгалтера Клапермана, завідувача бурякосіянням Бистрицького та інших фігурантів справи. Слідство, яке вело ЕКО ПГВДПУ, встановило, що адміністрація заводу впродовж 1923-1924 рр. шахрайством змушувала селян відмовлятися від укладених за посередництва КНС і кооперативів угод з контрактації буряку та переукладати їх з великими плантаторами Ліберманами, Блітштейнами і Клаперманом. За це вона отримувала від плантаторів 5 % комісійних. Було виявлено родинні та дружні відносини поміж арештованими. Фігуранти справи були притягнені до суду й отримали покарання[613].

Із цієї справи були зроблені певні висновки. Зокрема, вже в 1924 р. частку великих плантаторів у бурякосіянні зменшили, відмовившись укладати з ними контракти, з 28,5 % в 1923 р. до 4 % (Додаток № Е)[614]. Підкреслимо, що, ставлячи завдання щодо контрактації буряків на 1925 рік, IV пленум Подільського губкому КП(б)У 8 грудня 1924 р. наголосив: "Зазначену роботу провадити через кооперативні, колективні і малі плантаторства цілком, не допускаючи великих приватних плантаторів"[615]. Крім того, практично на всі цукрозаводи Поділля була впроваджена агентура ПГВДПУ – аби виявити політичні настрої працівників, розкрити зловживання та злочини членів адміністрації з дореволюційним стажем. Найактивніше інформацію сексоти надсилали з Гайсинського, Уладівського, Красносільського, Проскурівського, Соболівського та Капустянського заводів[616].

Фактично найбільше страждали від націоналізації землі незаможні селяни, оскільки саме їм належала левова частина захоплених так званих нетрудових земель, тобто відібраних у поміщиків, куркулів і в цукроварень. Тому вони, як наголошувалося в доповідній записці Подільського губкому на адресу ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У "Про земельні захоплення на Поділлі" від 10 листопада 1924 р., складали основну масу учасників захоплень і суперечок. Проте, на переконання партійних органів і ДПУ, "неофіційне, негласне

[612] Держархів Вінницької області, фп 1, оп. 1, спр. 7, арк. 19.
[613] Там само, спр. 496, арк. 29-50; спр. 497, арк. 45-50.
[614] Там само, спр. 7, арк. 32; спр. 235, арк. 126.
[615] Поділля в роки відбудови… – С. 415.
[616] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 44-45, 51-53.

керівництво рухом з боку куркульських елементів відчувалося скрізь". Зверталася увага, що в прикордонних районах таке керівництво здійснювали "підозрілі елементи (з попів, окремих інтелігентів тощо)", та на широку участь в протестах жінок, яких "чоловіки посилали на збори "вимагати землі". Не залишилося поза увагою авторів записки й те, що 22 червня 1924 р. в с. Чоботарка Тульчинської округи селяни доручили члену КНС Ткачуку підняти на Всеукраїнському з'їзді незаможного селянства питання про перегляд націоналізації землі для Капустянського цукрозаводу, а на одній з безпартійних селянських конференцій на Кам'янеччині вчитель запропонував перенести цукровий завод до Катеринославської губернії, де багато землі, й роздати заводську землю селянам[617].

Для вирішення конфліктів губземуправління надсилало для перевірки своїх інспекторів. З липня по жовтень 1924 р. вони здійснили 49 виїздів на місце конфлікту та обстежили 28 заводів. З 35 розглянутих конфліктів 23 повністю вирішили на користь цукрозаводів, 7 – повністю на користь селян, 4 – на користь селян частково, 1 справу передали безпосередньо для вирішення в судземкомісію. З оспорюваних 6014 дес. землі 681,66 дес. передали селянам, а 5332,83 дес. залишили заводам[618]. Характерно, що, з огляду на соціальний склад учасників конфліктів, влада намагалася підходити до їхнього вирішення "особливо обережно […] не зупиняючись перед деякими поступками". Судові справи про "безпорядки" та "самовільні захоплення" були припинені згідно з розпорядженням ВУЦВК про "розвантаження судів від усяких справ про безпорядки, які виникли до 1 липня 1924 р."[619].

З метою вирішення конфліктів бюро Подільського губкому 11 червня 1924 р. рекомендувало земельним органам провести пересунення меж з метою ліквідації в селах далекоземелля та черезсмужжя, знищити посередництво спекулятивних елементів між заводом і селянином під час посівної кампанії, дозволило передавати спірні ділянки там, де є велике малоземелля, в довготривале користування селянам на умовах оренди з обов'язковим впровадженням на цих ділянках бурякового клину[620]. В листопаді 1924 р. президія губвиконкому доповнила ці заходи зверненням до керівних органів УСРР із пропозицією для стимулювання селянського бурякосіяння звільнити плантації на трудових землях від єдиного сільськогосподарського податку: індивідуальних – до 1-ї десятини, а також плантації комун і сільськогосподарських виробничих товариств (артілей, колективів тощо), надавши цьому заходу виключно класовий характер[621]. Через місяць IV пленум Подільського губкому КП(б)У поставив перед адміністрацією цукрокомбінатів категоричну вимогу – не пізніше весни

[617] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 241, арк. 14.
[618] Там само, арк. 12-13.
[619] Там само, арк. 14.
[620] Там само, спр. 235, арк. 13; спр. 241, арк. 12.
[621] Там само, фп. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 183.

1925 р. вирішити всі спірні земельні питання, та зобов'язав бюро губкому вжити заходів для негайної ліквідації заборгованості цукротресту перед селянством[622].

Однак вжиті заходи, як і те, що, відповідно до запевнень Подільського управління цукротресту в "Короткому огляді стану цукрової промисловості Поділля та Волині на 1-е липня 1924 р.", 2/3 всіх оборотних коштів цукрової промисловості надходить винятково довколишньому селянству, лише частково послабили напруження й не змогли подолати "поганого ставлення селян до цукрозаводів"[623]. Тому постійні затримки виплати грошей за здані буряки, на що вказувалося в доповіді губкому та виступах делегатів IV партійної конференції Вінницької округи, яка відбулася 19-23 березня 1925 р., викликали невдоволення селян і провокували нові захоплення[624]. Зокрема, в селах Ометинці та Мельниківці Ситковецького району Вінницької округи, в яких забезпеченість землею становила 0,35 дес. на душу, мешканці захопили землі Кам'яногірської цукроварні, що було спровоковано "нечуйними і казенними" діями її адміністрації та керівництва Уманського відділення цукротресту, які "зовсім не рахувалися з інтересами селян і вимагали собі землю"[625]. Загалом, попри значні проблеми у взаємовідносинах селян і цукрозаводів, до кінця 1924 р. проблема націоналізації землі для цукроварень була в основному вирішена.

Пом'якшити невдоволення селян націоналізацією землі для цукрозаводів і одночасно покращити забезпеченість незаможників землею влада вирішила апробованим у інших регіонах чином – забрати в заможних селян, яких більшовики називала куркулями або сільською буржуазією, її надлишок, який перевищував стійку трудову норму, тобто ту кількість землі, яку селянин міг обробити силами своєї родини без залучення найманої праці. В регіоні вона в середньому становила 5,85 дес.[626]. В основі такого курсу були рішення Всеукраїнської наради губернських земвідділів, яка проходила 17-21 червня 1921 р. Вона ставила завдання обов'язково завершити "відбирання лишків земель у куркулів" у "самий короткий період" з дотриманням норми трудового господарства[627]. Планувалося цю роботу завершити до зими 1921 р.[*] Однак через опір повстанських загонів упродовж 1921-1923 рр. комнезами не змогли провести масштабне розкуркулювання. Крім того, повстанці надихали постраждалих на боротьбу за повернення своєї землі силою або шляхом звернення до суду. На цьому ґрунті нерідко виникали конфлікти. Наприклад, 17-18 липня 1921 р. 60-70 селян с. Степанівна з вилами та кілками прогнали з поля

[622] Поділля в період відбудови… – С. 414-415.
[623] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 311, арк. 42.
[624] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 133, арк. 1, 4
[625] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 243.
[626] Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період... – С. 30.
[627] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 115, арк. 14, 24.

[*] 3 липня 1923 р. РНК УСРР уточнив, що "крайнім терміном для завершення розкуркулювання" слід вважати 15 листопада 1921 р., коли було опубліковано постанову ВУЦВК "Про реквізиції та конфіскації" (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 604, арк. 483.)

комісію в складі куркулів з сусіднього м. Лянцкорунь і двох озброєних міліціонерів, яка намагалася засвідчити для суду, які саме землі в них конфіскували в ході розкуркулювання. Селяни ж вирішили, що вони прибули відбирати свою власність. Необхідно звернути увагу на миттєву реакцію подвідділення ЧК на сигнал про вірогідне селянське повстання. Вже наступного дня до села було послано серйозну силу – 20 кавалеристів при двох кулеметах під командуванням його представника Науміна. Він одразу взяв 5 заручників із заможних селян, зібрав схід села, блискавично, протягом доби, провів розслідування та об'єктивно встановив, що ніякого повстання чи його загрози не було. Версію про повстання висунули керівники комісії, щоб приховати те, що вони були п'яні та здійснювали об'їзд полів без узгодження з громадою с. Степанівки[628].

Опір повстанців і спроби розкуркулених законним чином повернути свою землю змусили владу потурбувалася про закріплення проміжних результатів розкуркулювання. Для цього ВУЦВК постановою "Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села" від 10 травня 1922 р. запропонував "усім судовим та адміністративним установам припинити і надалі не приймати до розгляду ніяких справ за клопотаннями осіб, що не належать до незаможників, про повернення їм відібраного майна або винагороди за таке, якщо майна було вилучено комнезамами або за їхнім дорученням в порядку розкуркулювання села до вступу в силу декрету 15 листопада 1921 р. "Про реквізиції та конфіскації"[629]. Фактично це означало амністію для комнезамів.

Зазначимо, що вподовж 1922 р., коли повстанський рух охоплював усю губернію, розкуркулювання майже не проводилося. Але, як тільки повстання придушили, то боротьба з куркулями відразу поновилася. Причому, наголошувалося в доповіді комісії ВУЦВК і РНК УСРР з обстеження радапарату на Поділлі від 23 листопада 1923 р., ініціатива виходила від губвиконкому та губкому. Воно проходило з лютого по липень місяць та було призупинене до особливого розпорядження телеграмою губвиконкому (№ 2151, без дати). Характерно, що основною жертвою розкуркуленнґ стали переважно середняцькі господарства. Не випадково РНК УСРР 3 липня 1923 р. визнав усі подальші розкуркулювання незаконними і пригрозив притягненням винних до кримінальної відповідальності, навіть якщо воно буде проводитися за мотивами, які раніше вважалися революційно доцільними. Постанову ввели в дію по телеграфу. Одночасно в окружних центрах слід було створити ліквідаційні комісії в складі: окрпрокурора, голів окружних комнезаму, земвідділу та окрвиконкому. Судово-слідчі органи передавали їм всі справи щодо суперечок між комнезамами та їхніми жертвами в ході розкуркулювання. Вони, "відповідно до господарської та

[628] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 38, арк. 3-16.
[629] ЗУ УСРР. – 1922. – № 22. – Ст. 357.

політичної доцільності", у 2-х місячний термін мали завершити їхній розгляд. Постанови цих комісій були остаточними і оскарженню не підлягали[630].

Однак судово-земельні та ліквідаційні комісії фактично саботували розгляд спорів щодо розкуркулювання. Скарги, які надходили, ними не розглядалися, що призвело до нагромадження в губернії 52000 справ. Причиною цього стало те, що дані комісії, зазначалося в згадуваній вище доповіді комісії ВУЦВК і РНК УСРР, "не мали керівництва по розгляду справ, пов'язаних із розкуркулюванням, оскільки земельний кодекс на Поділлі фактично відмінено"[631]. Навпаки, у серпні 1923 р. пленуми окрпарторганізацій, зокрема, Проскурівської, ухвалили резолюції "Про землеустрій", які містили фразу "посилити роботу по розкуркуленню по суду". Губпартком циркуляром № 28 від 3 вересня 1923 р. роз'яснив їм, що таке формулювання провокує партосередки та комнезами розглядати саме розкуркулювання, "тобто відбирання надлишків землі та передача її малоземельним і інші заходи вирівнювання розмірів землекористування", як такі, що повинні продовжуватися тими ж темпами, лише з "наданням цим діям законного вигляду". Він наголосив, що така поведінка "суперечить лінії партії. Суди можуть розглядатися лише справи, які стосуються земельних суперечок щодо розкуркулювання яке вже пройшло"[632]. Саме такий підхід губком вимагав покласти в підґрунтя роботи окружних комісій з розгляду скарг на порушення, допущені в ході розкуркулювання. Так, у Кам'янецькій окрузі така комісія працювала з 9 липня 1923 р. до 16 квітня 1924 р.[633].

Проте комнезами не зважали на вимоги припинити розкуркулювання. Їх навіть не задовольняла позиція комісії ВУЦВК і РНК УСРР з обстеження радапарату на Поділлі, яка пропонувала "визнати проведене розкуркулювання антизаконним і господарськи шкідливим, але враховуючи ситуацію – узаконити його"[634]. Вони вимагали продовжити його, відносячи до куркулів середняків[635]. Наприклад, у доповіді про роботу Кам'янецького окркомнезаму за січень-лютий 1924р. похвалялися, що велику увагу звертали на проведення розкуркулювання. Відповідно до їхньої директиви райкомнезами та низові організації КНС "терміново і акуратно" провели облік надлишків землі, якою ще користувалися куркулі. Сільські КНС склали списки і надіслали їх окрземсудкомісії. Вони призначали виїзні сесії, до складу яких входили голова окружної КНС та, як додатковий член, голова районної КНС. Комісія виїздила в села й у відкритому засіданні чинила правосуддя. Інша сесія працювала в Кам'янці та по два рази в тиждень розбирала спірні справи з розкуркулювання. Відтак до 1 березня на

[630] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 604, арк. 484; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1671, арк. 88-91; Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 138.
[631] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1671, арк. 88.
[632] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 307.
[633] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 350, арк. 4.
[634] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1671, арк. 91.
[635] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

Кам'янеччині "розкуркулили 90 сіл"[636]. Кому із заможних селян поталанило уникнути розкуркулення в цей час, той у квітні 1924 р. дочекався зміни політики більшовиків. Як звернув увагу Р. Конквест, її 24 квітня 1924 р. обґрунтував ідеолог РКП(б) М. Бухарін в центральному партійному органі – газеті "Правда": "Наша політика стосовно села повинна розвиватися в напрямі *послаблення, а частково і заборони багатьох обмежень, що гальмують зростання заможного й куркульського господарства.* Селянам ми маємо сказати: "Збагачуйтеся, розвивайте свої господарства й не бійтеся, що на вас накладуть обмеження"[637]. Досить швидко в керівництві України, а відтак і Поділля, як слушно зауважив В. Лазуренко, утвердилася точка зору, що куркуль – це середняк, який завдяки непу зумів покращити своє господарство. І навіть у 1924-27 рр. в партійних документах майже не вживався термін "куркуль". Його замінили на "заможне селянство"[638].

Загалом, оскільки землю отримали переважно бідняки, не забезпечені ні живим, ні мертвим інвентарем, то, як свідчать статистичні дані, зростання загальних обсягів селянського землекористування не супроводжувалося збільшенням посівних площ[639]. Навпаки, внаслідок революції та війни вони скоротилися в 1921 р. проти рівня 1916 р. на 17,5 %. Так, якщо в 1916 р. незасіяними, тобто під паром, було 30,9 % орної землі, що відповідало практиці використання трьохпільної системи, то в 1921 р. – 47 %. Зростання на 15,1 % безпосівних площ було найбільшим серед губерній України. Одночасно змінилася структура посівів. З 22,2 % до 14,2 %, тобто на 8 % проти рівня 1916 р., зменшилися в 1921 р. посіви головної ринкової культури – озимої пшениці, тоді як в Україні зменшення становило 1,8 %. Посіви ж ярої пшениці, яка займала незначне місце в зерновому балансі, зменшилися з 0,5 % в 1916 р до 0,4 % в 1921 р. З 15,8 % до 11,9 % скоротилася частка посівів під вівсом. Продовольчий баланс певним чином рятувало збільшення з 20,5 % до 30,5 % клину озимого жита та незначне зростання площі під ячменем – з 11 % до 11,1 %[640]. На думку укладачів статистичного збірника "Сільське господарство України", виданого до першої сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки СРСР у Москві 1923 року, причиною переорієнтації селян на жито було погіршення техніки рільництва за роки війни[641].

Одночасно різко збільшилися посіви пізніх ярових (круп'яних) культур, гречки та проса – відповідно на 27,3 % та 22,6 % проти 7,0 % та 88,5 % в Україні. Аналогічні тенденції прослідковуються і з посівами кукурудзи – зростання на 24,1 % (у Волинській та Київській губерніях її посіви були вкрай незначними), та картоплі – зменшення на 38,4 % (у Волинській зменшення на 15,8 %, а в

[636] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 66.
[637] Конквест Р. Жнива скорботи. – С. 74-75.
[638] Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – С. 7, 32.
[639] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 3, спр. 26, арк. 4.
[640] Сельское хозяйство Украины. – С. 65 – 68.
[641] Там само. – С. 68.

Київській – на 43,7 %)[642]. Крім наслідків війни, таку диспропорцію, на думку автора, можна пояснити асиметричною відповіддю селян на продовольчу розкладку, а потім і продовольчий податок. Оскільки влада вилучала зерно ринкових культур – жита, пшениці, ячменю та картоплі, називаючи все разом "зернохлібом", – то селяни почали сіяти культури, які в них не вилучали. Прагненням мінімізувати податковий тягар можна пояснити приховування від обліку селянської землі. Його масштаби були настільки великими, що для виявлення прихованої землі в повітах, як уже наголошувалося, навіть створювалися спеціальні комісії, а селян, запідозрених у цьому, обкладали продовольчим податком "колективним порядком"[643].

Не сприяла ефективності господарювання й забезпеченість селянських господарств робочою худобою. Так, на Поділлі 54,01 % господарств зовсім її не мали, тоді як на Київщині таких господарств було 21,88 %, а на Волині – 34,17 %[644]. До того ж, 62,6 % господарств не мали робочих коней. Гірша ситуація в Україні була лише в Донецькій губернії, де таких господарств було 64,5 %. Серед власників коней більшість – 27,4 % – мали одного робочого коня, 9,8 % – двох, по 0,1 % – трьох і чотирьох та більше коней, що було найгіршим показником в Україні[645]. Нестача робочих коней змушувала селян використовувати на сільськогосподарських роботах волів. Це робили у 8,06 % господарств Поділля проти 8,3 % на Волині та 7,99 % на Київщині. Оскільки їх також бракувало, то 2,7 % подільських господарств змушені були використовувати працю волів-третяків, тобто трьохрічних особин, яких зазвичай лише привчали до роботи[646].

Все вищезазначене та засуха 1921-1922 рр. призвели до різкого падіння врожайності, що наочно показує таблиця 6. Врожайність у середньому зменшилася на 46 %, що на фоні катастрофічного падіння в 1921 р. у п'яти південних губерніях України в середньому на 87,12 %, робило Поділля "щасливою" губернією[647]. Зазначимо, що розуміння такого "щастя" буде неповним, якщо не звернути уваги на те, що 43,3 % селянських господарств у краї до того ж не мали корів. Серед власників 53,9 % мали одну корову, 2,5 % – дві та по 0,1 % – по три-чотири і більше. Гіршим становище було лише в Київській губернії, де корів не мали 45,1 % господарств.[648] Зазначимо, що, на думку місцевих органів влади, зокрема, Жмеринського повітвиконкому, до 20 % всієї худоби селяни приховали від обліку.[649] Загалом, як зазначалося в дебатах на VI-й партійній конференції

[642] Сельское хозяйство Украины. – С. 65-71.
[643] Держархів Хмельницької області, фп. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 179 зв.
[644] Сельское хозяйство Украины… – С. 198.
[645] Там само. – С. 208
[646] Там само. – С. 198.
[647] Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины… – С. 27
[648] Сельское хозяйство Украины. – С. 208.
[649] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 43, арк. 89

Проскурівщини в жовтні 1923 р., селяни наголошували, що "земельна справа на селі не вирішена" і тому "село живе і досі, як жило при царі"[650].

Роки	Озиме жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Картопля
Сер. 1905-1914	73	68	53	66	67	54	72	74	498
Сер. 1915-1919	62	60	83	49	56	45	57	-	387
1920	30	29	-	38	40	25	34	46	384
1921	43	36	30	33	36	23	35	31	371
1922	45	42	40	32	34	28	43	44	-

Таблиця 6. Урожайність основних культур (пудів з десятини)[651].

Початок планомірної роботи в царині сільського господарства Поділля припав на 1923 рік. Цьому сприяли як придушення масового повстанського руху, так і сприятливі погодні умови. Для об'єктивного вивчення стану справ і внесення пропозицій щодо подальших дій радянської влади в регіоні важливе значення мала робота створеної в травні 1923 р. ЦК КП(б)У комісії під головуванням М. Скрипника за участі представників ДПУ, УВО та Наркомату робітничо-селянської інспекції із обстеження державного кордону з Польщею. Вона встановила, що баланс сільського господарства на Поділлі в 1922-1923 рр. "зводився з дефіцитом в 2046232 пуди (в житніх одиницях)". Відтак: "Становище селянських господарств Поділля таке, що над ним слід серйозно задуматися і знайти вихід із становища. Деградація сільського господарства, пов'язана сукупністю умов як адміністративне становище, зростаючі податки, слабкість кооперації, малопожвавлена торгівля, перехід до старої первісної техніки вимагають всебічної постановки питання як на місці, так і в центральних органах влади. Головний фактор, який виділяється, що підлягає строгому обліку це припинення збільшення податків і категорична ліквідація всіляких самовільних зборів і незаконних податків. Комісія має низку фактів, що селянство розорює землю весною, а восени в нього забирають 75% врожаю. Судові комісії бездіють. Комнезам не має належної підтримки в Радянських органах. Звідси можемо зробити певний висновок: село на Поділлі переживає [19]17-18 рік"[652].

Під впливом висновків цієї комісії губвиконком на розширеному засіданні за участі голів окрвиконкомів 20-21 липня 1923 р. зробив висновок, що становище сільського господарства краю надзвичайно важке, а

[650] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 11.
[651] Там само. – С. 182
[652] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758, арк. 63-64; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 33, арк. 47- 50 зв.

тваринництва – "близьке до катастрофічного"[653]. Значну роботу щодо оцінки стану сільського господарства здійснили органи ЦСУ. За їхніми даними, посівні площі на Поділлі у 1923 р. збільшилися проти 1922 р. і вперше перевищили довоєнні, зрісши на 5 %, тобто до 1531 тис. дес.[654] Проте в умовах незмінності форм і методів діяльності органів влади селяни залишалися об'єктом репресій під час численних кампаній зі збору податків, пожертв на подолання наслідків голоду, допомоги Червоній армії тощо. Відтак, не маючи змоги захистити себе, восени 1922 р. – навесні 1923 р. вони знову скоротили посівні площі під головною "податковою культурою" – озимою пшеницею – на 16%: з 191,3 тис. дес. у 1922 р. до 161,2 тис. дес. у 1923 р. (у 1916 р. засівали 337,1 тис. дес., тобто на 52,2% більше)[655].

Посівна кампанія весною 1923 р. загалом проходила вкрай складно. Через недостатню кількість робочої худоби замість 6-7 десятин на пару припадало 12, а в деяких місцях по 15 десятин ріллі. Окружні земельні управління реальної змоги допомогти селянам не мали. Становище порятувало застосування селянами "супряги", тобто об'єднання зусиль кількох господарств. Проте влада, як це зробив Могилівський окрпартком, бадьоро відрапортувала, що "весняна посівна кампанія пройшла загалом задовільно, з перевищенням завдання"[656].

Держплан УСРР, аналізуючи ситуацію в доповідній записці від 4 грудня 1923 р. "Сільське господарства Волинської та Подільської губерній", забив на сполох: "Задовго до отримання підсумків за 1923 р. було видно ознаки деградації господарства". Зазначалося, що втрати від скорочення посівних площ озимої пшениці не змогло компенсувати певне підвищення врожайності. Оскільки воно "нівелювалося падінням цін на хліб, тому господарський ефект від цього був незначним".[657] Крім того, відбулося подальше скорочення поголів'я худоби: коней – на 59,3 тис., або 13,8%, великої рогатої худоби – на 67,6 тис. або 8,24%, молодняка й телят – на 149 тис., або 43,4 % та свиней – на 155,6 тис., або 14,5%[658]. Особливо наголошувалося, що аналіз вікового складу худоби свідчить про скорочення переважно молодняку, що є проявом регресивності господарств. Зазвичай у селянському господарстві молодняк є тим резервом, куди вкладаються вільні капітали. В кризові ж часи він у першу чергу йде під ніж. Відтак робився висновок, що, "якщо не вжити негайних заходів, то наслідки будуть набагато трагічнішими, ніж голод 1921 року"[659].

Фактично на початок 1924 р. селяни Поділля залишилися без будь-яких продовольчих запасів, що загрожувало голодом у разі навіть невеликих

---

[653] Держархів Вінницької області, фп. 925, оп. 8, спр. 33, арк. 11.

[654] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 3; Социалистическое строительство на Виннитчине. – С. 68.

[655] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1741, арк. 11; спр. 1746, арк. 46.

[656] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, Арк. 4.

[657] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1746, арк. 46.

[658] Там само; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 33, арк. 5 зв.

[659] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1746, арк. 46 – 46 зв.

природних негараздів. Проте, як ми вже зазначали, при складанні хлібофуражного балансу на 1924-1925 господарський рік ЦСУ УСРР дало необґрунтований прогноз врожаю та виходячи "з максимальних скорочень", зменшило норми витрат продуктів, а саме: "Витрати на корм худобі в розмірі 40% минулорічних норм і втрати на продовольство замість 17 пудів на душу – лише 15 пудів". Тобто, з одного боку, максимально збільшувалися прогнози щодо врожаю, а з іншого – зменшувалися витратні статті[660].

Реалістичніше змушені були дивитися на дійсність місцеві органи влади. Аналізуючи становище в краї, голова губвиконкому Ремейко в доповіді на X Подільській губернській конференції КП(б)У 8 травня 1924 р. звернув увагу делегатів на те, що навіть Раднарком визнав надзвичайно складне становище селянських господарств у краї. Він підкреслив, що, коли без робочої худоби весною 1922 р. було 49 % господарств, то восени 1923 р. – 60 %. За той же період кількість господарств без корів зросла з 35 % до 51, %. Відтак він запропонував конференції "рішуче поставити питання про зменшення податку, […] бо ми не можемо доводити Поділля до такого стану, щоб, скажімо Кам'янецький селянин для сплати податку повинен був продавати своє майно"[661].

Звернення подільських очільників зустрічали розуміння в керівництві УСРР, оскільки воно було ознайомлене з висновками секретаря ВУЦВК П. Буценка (в минулому – голови Кам'янецького повітвиконкому) про об'їзд Подільської губернії 15-25 березня 1924 р. У своїй доповіді він зазначив, що "економічний стан губернії надзвичайно важкий. 57 % селянських господарств без коней і взагалі без робочої худоби. Мертвий інвентар також відсутній. Посівна кампанія на 100 % буде проведена власними ресурсами"[662].

Однак усі зусилля з відновлення сільського господарства перекреслив недорід 1924 р. Внаслідок засухи на півдні, аномально теплої весни та холодного літа, нашестя шкідників* і місцями неймовірного граду в 1924 р. вдалося зібрати лише 74% озимини від рівня 1923 р., або 62,41 млн. пудів проти 84,34 млн. пудів. Дефіцит продукції за зерновим балансом становив 6,78 млн. пудів, оскільки видатки визначалися в 69,16 млн. пудів. Ярі культури – овес і ячмінь – дали ще менший врожай: 68,35 %. Їх у 1924 р. зібрали 7,2 млн. пуд. проти 10,53 млн. пуд. у 1923 р., що становило 52,4% від потреб губернії[663]. Крім того, з весни до осені 1924 р. на 2,9 % зменшилося

---

[660] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1887, арк. 62, 70; Поділля в період відбудови. – С. 324.

[661] Бюллетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У. – Винница,1924. – 6-7 мая. – № 1. – С. 4, 7, 16.

[662] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2187, арк. 6-8 зв.

* Так, на боротьбу з мишами в 1924 р. губвиконком виділив 70 тис. крб. проти 11 тис. крб. в 1923 р. Закупили отруту, але від неї ті почали лише товстіти. Агрономи випустили 30 тис. листівок про боротьбу з гризунами. (Голод та голодомор на Поділлі… – С. 98).

[663] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 96-101; Поділля в період відбудови… – С. 324; Василенко В. М. Голодні лихоліття… – С. 279; Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору… – С.115-116.

поголів'я худоби, а кількість господарств без робочої худоби зросло з 57,5% до 60,5%[664]. До того ж, на 18,8 % проти 1923 р. зменшилася кількість господарств, які не мали ременанту, й досягла 56 %. Від посухи та шкідників в середньому по Поділлю загинуло 18 % клину, тоді як у Вінницькій окрузі в середньому постраждало 43 % посівів. Усе разом восени 1924 р. призвело до зменшення на 3,8 % озимого клину. Поширювалися чутки про можливість голоду[665]. Аби краще зрозуміти стан справ у сільському господарстві краю, президія Подільського губвиконкому 14 жовтня 1924 р. заслухала доповідь завідувача губстатбюро про наслідки весняного 1924 р. обстеження селянських господарств на Поділлі. Він звернув увагу на зростання кількості господарств без будь-якої худоби на 13 %, без робочої худоби – на 5,17 % й безреманентних господарств – на 19 %. У доповіді наголошувалося, що при обробітку землі лише 19,37 % господарств користуються власною худобою й 21,7 % – своїм реманентом. Основна ж маса господарств – 55,32 % і 56,33 % відповідно – використовують найману худобу та реманент. Ще 20,98 % худоби і 15,44 % ременанту використовувалося "супрягою". Тривогу присутніх викликало порушення трипільної системи сівообігу, "позаяк площа пару й толоки займає лише 25 % площі ріллі"[666]. Однак нічого іншого, ніж доручити губземуправу "вивчити та обрахувати процес порушення трипільного сівообігу", президія зробити не зуміла[667]. Не випадково голова Подільського губвиконкому Новиков у звітній доповіді на V губернському з'їзді рад 15 квітня 1925 р., характеризуючи стан сільського господарства в регіоні, вимушений був визнати, що "все рухається ніби вниз", 60% господарств не мають засобів для обробки своїх полів, 39 % – "більше чи менше середняцькі" і лише 1 % – заможні[668]. Як звернув увагу Ю. Святець, на Поділлі навесні 1925 та 1926 рр. "такі умови спричиняли високу трудомістськість за низької капіталоємності", а відтак – домінування "споживчо-трудових селянських господарств"[669]. Їхній натуральний характер зумовлював велику залежність від погодніх умов і інших факторів.

Загалом нагромадження об'єктивних і суб'єктивних факторів призвело до масштабного голоду 1925-1926 рр. на Поділлі, про що мова піде нижче.

Нагромадження негативних процесів у сільському господарстві вимагало вжиття невідкладних заходів. Перед владою постала альтернатива: відмовитися від застосування насильства й дати простір розвитку ринкових відносин на селі чи перейти до ще більшого державного втручання через масову колективізацію. Зазначимо, що впродовж усього періоду непу влада розглядала селянство як потенційно ворожу дрібнобуржуазну силу та

[664] Поділля в період відбудови... – С. 498.

[665] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 18, 35; спр. 45, арк. 10; Голод та голодомор на Поділлі… – С. 101.

[666] Держархів Вінницької області, фп. 925, оп. 1, спр. 130, арк. 110-111.

[667] Там само, арк. 110 – 111.

[668] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 96.

[669] Святець Ю. А. Українське селянське господарство… – С. 191, 215.

прагнула перетворити його на сільськогосподарських робітників. Для цього потрібно було об'єднати селян у виробничі колективи, тобто здійснити колективізацію. Тому було несуттєвим, якої форми набуде цей колектив: "комуна", "колгосп", "товариство із спільної обробки землі (ТСОЗ)" тощо. Лише в грудні 1924 р. ЦК КП(б)У визначив вимоги до різних форм колективів. Так, їхньою вищою формою визнавалися комуни та артілі. Передбачалося, що комуна повинна мати відповідне обладнання і господарське облаштування: комунальні будівлі, обладнання для складних машин – сіялки, молотарки, локомобіль тощо. Артілі потребували наявності складних машин і громадських капіталів у господарстві. До нижчих типів колективів віднесли товариства із спільного обробітку землі та інші кооперативні об'єднання з окремих видів виробництва – машинні товариства з вирощування інтенсивних культур, з тваринництва тощо[670].

Серед перших колективів були створені в 1921 р. комуна імені Карла Маркса в містечку Калюс Кам'янецького, артілі: "Господар" в с. Журавне Вінницького та "Труд" в с. Дзигівка Ямпільського повітів[671]. Зазначимо, що мабуть досвід створення артілі в Дзигівці був позитивним, бо вже впродовж 1922 р. тут було організовано шість колективів – "Плуг", "Земля і воля", "Колос", "Хлібороб", "Комнезам" і "Нива"[672]. Всього до 1 січня 1922 р. на Поділлі з'явилося 36 колективів[673].

Перший досвід їхнього створення та функціонування підбили на засіданні бюро Подільського губкому КП(б)У 21 вересня 1922 р. Було зроблено висновок, що економічні умови "(малоземелля селянських господарств і кабальні угоди) безперечно сприяють організації колективних господарств". Тому повітовим парторганізаціям потрібно розгорнути "роботу серед селянського населення в напрямку популяризації колективізму серед незаможників". Для підготовки кадрів, здатних провадити таку роботу, ухвалили створити в губернській радянсько-партійній школі земельну секцію, випускників якої слід було надавати в розпорядження губземвідділу. Крім того, попросили Наркомзем направити на Поділля працівників "для популяризації колективів, а також відпустити кошти для підтримки колгоспів"[674]

Механізм проведення агітаційної кампанії із закликом до колективізації розкриває листівка Брацлавського повітового земельного відділу про умови об'єднання селян в артілі, поширена в жовтні 1922 р. Їм обіцяли наділення землею з розрахунку 1,1 дес. на кожного члена сім'ї, включно з уже наявною в них, відведення землі одним клином, що створювало умови для запровадження багатопільної системи

[670] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк.11 зв.

[671] ЦДАВО України, ф. 257, оп. 1, спр. 474, арк.47-48; ф. 27, оп. 4, спр. 420, арк. 73; Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 31, арк.18-19 зв.

[672] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 31, арк.1-16.

[673] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 6.

[674] Поділля в період відбудови... – С. 221-222.

господарювання, 50 % знижку на орендовані садки, ставки та споруди, пільгові кредити тощо[675].

Важливе значення для розгортання колективізації мали рекомендації комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі від 12 листопада 1922 р. щодо реалізації "всіх заходів по залученню селян до сільгоспколективів[676], а особливо правове врегулювання земельних відноси на рівні держави ухваленням 29 листопада 1922 р. Земельного кодексу УСРР. Він передбачав колективне землеволодіння у формі артілей, товариств зі спільного обробітку землі та комун. Реалізовуючи положення кодексу, за вказівкою губвиконкому повітвиконкоми створили комісії з проведення колективізації та розгорнули системну роботу з організації колгоспів. Так, за розпорядженням такої комісії Жмеринського повітвиконкому від 12 грудня 1922 р. голови волосних виконкомів разом із головами повітового земвідділу зобов'язані були підбирати склад колективів із незаможників і середняків, враховуючи кількість працездатних членів сімей і їдоків, живого та мертвого інвентаря. Колгоспи повинні були мати не менше 10 членів[677]. Одним з лідерів у колективізації була Кам'янеччина, де впродовж "ударного" місячника в грудні 1922 р. було створено 12 колгоспів "виключно з незаможного населення". Планувалося до квітня 1923 р. організувати в окрузі 40-50 колгоспів. Оскільки новостворені господарства гостро потребували посівного матеріалу, то передбачалося забезпечити ним кожний колгосп "хоч би на 50%".[678] Для порівняння – у сусідній Проскурівській окрузі в 1922 р. створили лише одну комуну та одну трудову артіль[679]. Загалом на Поділлі протягом 1922 р. створили 72 колгоспи[680]. Новостворювані колективи, всупереч постанові ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. "Про порядок реєстрації товариств і союзів, що не переслідують мети отримання прибутку, та про порядок нагляду за ними", яка не передбачала їхньої реєстрації, на вимогу губернської міжвідомчої комісії у справах про товариства і союзи при адміністративному відділі губернського виконавчого комітету зобов'язані були з метою обліку подавати інформацію про себе до зазначеної комісії.[681]

Новим поштовхом до активізації роботи з колективізації стала директива губкому КП(б)У, губвиконкому та губземуправління від 27 лютого 1923 р. Відзначаючи, що на Поділлі вже діють 136 сільськогосподарських колективів, вона вимагала вжити всіх заходів із зміцнення існуючих і створення нових колективів[682].

---

[675] Поділля в період відбудови... – С. 228-229.
[676] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1046, арк. 4-4 зв.
[677] Поділля в період відбудови… – С. 234-235.
[678] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 46, арк. 1.
[679] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 34; Метельський Е. Колективне будівництво Проскурівщини – С. 9.
[680] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 6.
[681] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 159, арк. 79.
[682] Поділля в період відбудови... – С. 260-262.

У березні 1923 року серед одноосібних селянських господарств, на думку партійних органів регіону, було "бажання об'єднуватися в колективи для суспільного обробітку землі"[683]. Щоб його задовольнити, окрземвідділи, зокрема Кам'янецький, рекомендували волвиконкомам (упродовж березня-травня 1923 р. паралельно вживалися терміни "волость" і "район"), створювати "бюро колективізації сільського господарства (бюро колгоспів)" у складі: "завволземуправління, голови волкомнезаму, агронома, секретаря комосередку, двох представників від існуючих колгоспів" До їхньої компетенції віднесли "1) пропаганду колективізації; 2) доповіді на з'їздах, сходах про колективізацію; 3) перша інструкторська допомога – роз'яснення та продаж Статутів, протоколи, заяви та сімейно-помайнові списки, які громадяни подають про бажання перейти в колективні форми; 4) попередній висновок про організацію колгоспу, спостереження за виконання колгоспами прийнятого ними статуту". Спеціально наголошувалося, що такі бюро слід створювати негайно. В разі зволікання погрожували притягненням до суду[684].

Зусилля окрземвідділів і створюваних бюро колгоспів приносили плоди. Впродовж 1923 р. лише на Кам'янеччині було створено 66 колективів, зокрема 63 артілі та 3 комуни. Вони об'єднували 1131 селянське господарство, у яких було 1284 дес. ріллі, понад 116 дес. саду, 2959 їдців, з яких 2376 працездатних і 563 непрацездатних осіб. В соціальному плані серед членів колективів 78,5 % становили незаможники, 12 % – середняки та 9,5 % – робітники. З боку держави колективам надали певну допомогу. Зокрема: 50 пудів квасолі, як насіннєву позику; а також передали від окрземуправління на пільгових умовах 3 молотарки, 2 жатки, 13 плугів, 12 борін, 8 культиваторів 2 коня і 6 волів і 117 червінців позики.[685]

Значно посилилася в 1923 р. робота з колективізації в Проскурівській окрузі, де окрпартком систематично вимагав від районних партійних організацій "проводити роботу по колективізації", а членів партії, які займаються індивідуальним господарством, зобов'язував входити в колективи[686]. Питання про хід колективізації систематично заслуховувалися на засіданнях партійних та радянських органів[687]. Як наслідок, в окрузі було створено 32 колективи, зокрема, 27 артілей та 5 комун. Вони об'єднали 464 сім'ї, в яких нараховувалося 1463 осіб, з яких 1283 були працездатними. В їхньому розпорядженні було 600 дес. землі, 177 голів робочої худоби та 244 корови.[688]

У той час як Кам'янецька та Проскурівська округи звітували про успіхи колективізації, Тульчинський окрпартком на засіданні бюро Подільського

[683] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 46, арк. 2.
[684] Там само.
[685] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 515.
[686] Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окрпартконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). – Проскуров: Гос. типография, 1923 – С. 13; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 56, арк. 38.
[687] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 3, арк. 34.
[688] Там само, спр. 1, арк. 28.

губкому 30 серпня 1923 р. змушений був визнати "майже повну відсутність роботи з колективізації та недостатню увагу існуючим колективам"[689].

Зазначимо, що по губернії картина не була однорідною. Якщо в західних прикордонних округах ходом колективізації влада була задоволена, то в східних, зокрема, в Гайсинській окрузі, бідкалася: "Робота по колективізації проходить кепсько"[690].

Загалом, серед партійно-радянського керівництва регіону щодо ходу колективізації панував оптимізм. У інформаційному звіті Подільського губкому за серпень 1923 р. наголошувалося, що "в даний час спостерігається широкий рух на користь колективізації сільського господарства. Усвідомлення користі цієї справи охоплює все глибше широкі верстви незаможного селянства". Всі колгоспи в губернії "хліборобські, в яких є земля, зведена в один масив, засоби виробництва повністю усуспільнені й земля обробляється колективним шляхом". 20% колгоспів мали підсобні промисли: різні майстерні (слюсарні, столярні, шевські), а також млини, крупорушки тощо. Деякі колективи орендували в кооперативного об'єднання Господарсоюз сади, ставки, зразкові поля. Зазначалося, що станом на 1 вересня 1923 р. в губернії нараховувалося 240 артілей і комун з 11000 дес. землі та 9928 працездатними членами. Спеціально підкреслювалося, що сівозміна в більшості колгоспів 4-х пільна, а в деяких навіть 6- та 8-пільна.[691] Невдовзі Подільське губземуправління заявило, що станом на 1 жовтня 1923 р. нараховувалося 26 сільськогосподарських комун та 218 артілей. Ліквідувалося 7 колективів. Характерно, що комуни розміщувалися переважно в приміщеннях колишніх поміщицьких маєтків, а артілі – у власних будинках[692].

Враховуючи багатоетнічний характер населення Поділля, влада докладала значних зусиль до створення національних колгоспів. Вже восени 1923 р. в губернії зафіксували 49 єврейських колективів[693]. Але на 1925 р. через відсутність вільної землі їхнє створення практично припинилося. Було організовано 75 єврейських колективів, зокрема всі Дзигівські Ямпільського району Могилівської округи[694]. В той же час в краї нараховувалося, як зазначав В. Нестеренко, лише 6 польських колективних господарств[695]. Характерно, що однією з цілей створення єврейських колективів було їхнє наступне переселення на вільні землі, оскільки власної вони практично не мали. Зокрема, комісія нацменшин Подільського губвиконкому 25 липня

[689] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 22.
[690] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 142, арк. 199.
[691] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 81.
[692] Поділля в період відбудови… – С. 309-311.
[693] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 251-251 зв.; Держархів Вінницької обл., фр. 489, оп. 1, спр. 31, арк.1-19 зв.
[694] Поділля в період відбудови… – С. 480.
[695] Нестеренко В.А. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv. gov.ua/portal/soc_gum /Npkpnu/Ist/2009_19/19.48%20Nesterenko.htm.

1924 р. звернулася з листом до ВУЦВК з проханням виділити землю "в порядку переселення трудових нацменшостей – колективу "Труд" з 43 сімейств 142 працездатний і 241 їдця"[696].

Ставлення населення до колективізації було двоїсте: "свідомий елемент" – із співчуттям, "малосвідомий елемент незаможного селянства, а також куркулів" – вороже. Особливо негативно вони сприймали організацію колгоспів там, де вони створювалися на "наділеній землі і вносили корінну ломку в землекористування всієї громади"[697]. Значною мірою це стосувалося виділення в березні 1922 р. 157 дес. сільськогосподарській комуні імені Дж. Ріда в с. Шереметка* під Вінницею, яку створили емігранти з Америки. Однак передові методи ведення комунарами господарства, добра її забезпеченість реманентом сприяли налагодженню товариських відносин. Саме це стало вирішальним аргументом для Наркомзему УСРР ухвалити 5 травня 1923 р. постанову про передачу, як виняток, даній комуні сусіднього Якушинецького радгоспу – в зв'язку з прибуттям другої групи емігрантів з Америки[698]. Проте не завжди конфлікти вирішувалися мирно. Так, у с. Куращівці Муровано-Куриловецької волості Могилівської округи в квітні 1923 р. стався конфлікт між церковною громадою та сільськогосподарським колективом. Причиною стало вилучення колективом сільгоспзнарядь, які належали громаді. Відтак "біля 30-ти осіб під впливом агітації священиків кинулися з метою відібрати вилучене. Прибула міліція і зупинила розграбування колективу"[699].

Важливо зазначити, що досить часто процес колективізації проходив стихійно, поза впливом партійних та радянських органів. Як підкреслювалося в резолюції "Про колективізацію" розширеного пленуму Проскурівського окрпарткому 28 травня 1924 р., цей процес "часами має небажаний для нас ухил"[700]. Саме тому партійні структури намагалися повністю контролювати хід колективізації та діяльність колгоспів. Вони зобов'язували свої фракції в радянських органах забезпечити проведення обстежень колгоспів. Для їхнього проведення у 1923 р. Наркомзем розробив друковані бланки обсягом 16 сторінок. Спеціальні комісії окрземів повинні були заповнити всі їхні розділи. Так, 16 вересня 1923 р було обстежено сільськогосподарську артіль "Господар" у с. Журавне Пиківського району Вінницької округи. Комісія зазначила, що "найближчі торгові та промислові центри від артілі – м. Янів за

[696] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 125, арк. 295.

[697] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 81; спр. 7, арк. 88.

* Тепер с. Пирогове в передмісті Вінниці.

[698] Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) / АН УССР. Институт истории; Сост. С. А. Кокин и др.; Отв. ред С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 71; Ковальчук О. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20-30 роки XX ст.). / О. Кововальчук, Т. Марусик – [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://histans.com/JournALL/pro/16/1/25.pdf. – С. 206.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1741, арк.1.

[699] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 37.

[700] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 78.

8 верст і м. Пиків за 10 верст. Найближчі залізниця і пошта – с. Уладівка за 2 версти. Артіль була створена 9 листопада 1921 р. і складалася в 31 незаможника. Перереєстрували її 30 листопада 1922 р. Статут затвердили 10 квітня 1922 р. На момент обстеження в ній нараховувалося 10 чоловіків і 11 жінок. 20 віком від 18 до 50 років і 1 старше 50. З дітьми – 45 осіб. Всі українці; членів КНС 5; належать до релігійних груп 32. Вказано, що робочий час дорослого працівника взимку тривав з 8 ранку до 5 вечора та влітку – з 4 ранку до 8 вечора з перервою на 5 хв. кожної години. Діти працюють з 10 років. На роботи призначаються за здібностями, персонально. Землі 47 десятин. Використовувалося в 1923 р. – 16 дес. Земля була виділена 12 січня 1923 р. із колишньої нетрудової землі графа Потоцького. В 1923 р. жита і пшениці не сіяли, але вирощували буряки на 6 ¼ дес. Сівозміна не застосовувалася, з весни 1924 р. планують впровадити 4-х пільну систему. Планують внести 1800 пудів гною на 6 десятинах. Врожайність була в 1923 р.: овес – 48 пудів, гречка – 42 пудів , просо – 40 пудів, картопля – 400 пудів, буряк – 300 пудів (його вирощували для цукрозаводу). Наявний реманент: 2 вози із дерев'яними осями, 2 – із залізними, 2 саней, 1- кіс, 10 лопат, 20 серпів., 30 сап, 10 сокир, 10 залізних вил, 10 дерев'яних вил, 20 ґабель дерев'яних, 30 мішків. Безкоштовно орендують в Уладівського цукрозаводу плуги, культиватори, сівалки, борони. Колгоспу потрібно 3 плуги, 3 культиватори сіялку, жатку, віялку. Колгосп має 1 будинок, 3 корови, 1 теля, 3 телички до 1 року, 4 свині, 62 курки. Худоба перебуває в індивідуальному користуванні, робоча худоба належить окремим членам колгоспу. Середньорічний надій однієї корови 45 відер. За своєю продуктивністю корови збиткові. Садів, городів, промислових підприємств немає. Продукція після сплати податків і зборів розподіляється за їдцями. Допомогою агронома не користується. Потрібен кредит на інвентар у 200 крб. золотом на 4 роки. Діти ходять в семирічку. Бібліотеки, хору, оркестру не мають, газет не передплачують. Селяни ставляться до колгоспу доброзичливо"[701].

Без попереднього обстеження заборонялася реєстрація колективів. За підсумками обстежень, "приймаючи до уваги бідність колгоспів", ухвалювалися рішення про надання їм матеріальної допомоги, постачання жаток, молотарок, сівалок, виділення кредитів тощо. Окремо наголошувалося на необхідності передплати колгоспами преси[702]. Велике пропагандистське значення, на думку ЦК КП(б)У, Наркомзему та Укрдержплану, повинна була мати "індустріалізація сільського господарства", рішення про яке було ухвалене 20-23 лютого 1924 р. Наголошувалося, що "індустріалізація концентрується на переробці сільськогосподарської сировини як своєї, так і всього району. Індустріальні підприємства сільськогосподарських комун та колективів повинні відразу стати кооперативними підприємствами з

[701] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 420, арк.73-80 зв.
[702] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 78-79.

переробки того чи іншого виду продуктів, які виробляє сільськогосподарське населення в районі цих господарств. Ці підприємства не повинні зливатися з основним господарством сільськогосподарських комун та колективів." Пропонувалося в кожному з типових районів України виділити окремі комуни та зробити їх зразковими завдяки індустріалізації. На Поділлі до обраних потрапила комуна "Мурашник" с. Янківці Михампільського району Проскурівської округи. Вона була організована 5 січня 1923 р. з незаможників у складі 17 сімей при 65 їдцях і 33 працездатних на колишній нетрудовій землі, яка належала Радгосптресту. Серед комунарів було 3 члени КП(б)У та 11 комсомольців. Всі комунари – члени КНС. При організації комуна отримала поміщицький маєток з 5 житловими будівлями, 5 сараями для худоби, 2 клуні для сільськогосподарських продуктів та інші господарські будови. З реманенту їй передали: 5 плугів, 6 борін, 1 сівалку тощо. Крім того членами комуни внесли: 1 плуг, 4 борони, 3 драпака та інший реманент. Землі комуна мала 133 десятин, з якої 5 дес. незручної, 84 дес. ріллі, 10 дес. лісу, 13 дес. саду, 7 дес. городу. Живого реманенту – 10 коней, 7 голів молодняка, 6 овець, 9 свиней. В рамках індустріалізації їй запланували виділити: холодобойню вартістю 50.000 крб. і плодосушарку – 10.000 крб.[703] Однак особливого впливу на хід колективізації на Поділлі проект з індустріалізації сільського господарства не мав. Натомість величезне враження на сучасників мала зразково-показова "комуна Г. Котовського". Ініціативну групу з її створення радянський полководець організував у 1922 р. на чолі з політпрацівниками В. Левицьким і М. Гажаловим. Безпосередньо комуна, в якій спочатку було 12 демобілізованих котовців з Бесарабії, почала працювати у 1924 р. в колишньому маєтку графа Сабанського в с. Ободівка Тульчинської округи. Його комунарам передали розпорядженням командування 2-го кавалерійського корпусу. В маєтку було: 5 поламаних культиваторів, 6 іржавих плугів, 3 розбиті вози, 4 клячі та палац на 64 кімнати без жодної шибки із зірваними з петель дверима.[704] Далі розпочалися справжні дива. Розпорядженням штабу корпусу комунарам передали шість десятків вибракуваних коней; запросили досвідченого агронома О. Петикова, який у Києві зробив аналіз ґрунту та впровадив дев'ятипільну систему рільництва; цукротрест позичив зерна на посів; без проблем отримали кредит і придбали плуги, борони, 50 корів тощо. Відтак уже восени 1924 р. до комуни вступили перші місцеві – п'ятеро комсомольців. У 1925 р. з допомогою Г. Котовського придбали три трактори "Фордзон", а вже в 1927 р. створили цілу тракторну колону з 12 тракторів, яка обслуговувала весь район. За розпорядженням Г. Петровського комуні під вексель видали динамомашину для електростанції. Електрика справила велике враження на селян. Восени 1926 р. в Ободівці організували сільськогосподарську виставку. Вона стала щорічною. Під головуванням

[703] ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, т. 1, спр. 1449, арк. 2-16.
[704] Гажалов М. О. Комуна Котовського. – С. 2-10.

В. Левицького комуна процвітала й приваблювала масу екскурсантів. У 1930 р. її відвідало 10 тис. осіб[705].

Під впливом пропаганди відбувався ріст числа колективів. Станом на 1 січня 1925 р. на Поділлі нараховувся 591 колектив, з них 43 комуни та 548 артілей, які об'єднували 1,03 % всього сільськогосподарського населення проти 0,15 % станом на 1 січня 1923 р. та 0,62 % – станом на 1 січня 1924 р. Лідером з колективізації була Вінницька округа – 140 колективів, причому лише впродовж жовтня їхня кількість зросла з 47 до 62. Проте більшість з колгоспів, як і раніше залишалися економічно надто слабкими, не мали реманенту, а існуючі ціни на сільськогосподарську продукцію не давали жодних шансів на їхній розвиток[706].

Важливу роль у розвитку колективізації відіграла дана в грудні 1924 р. вказівка ЦК КП(б)У щодо неприпустимості прискорення переходу від нижчих форм колективів до вищих, визначення базою колективізації незаможних господарств і дозвіл створювати середняцькі колективи. Проте категорично заборонялася реєстрація куркульських товариств.[707] Таке рішення сприяло стрімкому розвитку ТСОЗів. Одночасно починається розпад комун і колгоспів, що видно з таблиці 7:

Форма колективу	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Комуна	8	92	3
Артіль	6	80	10
ТСОЗ	4	79	144

Таблиця 7. Динаміка розвитку сільськогосподарських колективів у Проскурівській окрузі[708].

Зменшення вищих форм виробничих кооперативів Подільський губком пояснював їхньою перереєстрацією у 1925-1926 рр. і ліквідацією "колгоспів, яким ідеї колективізації були чужі (лжеколгоспів)"[709]. Крім того, впливало вкрай негативне ставлення до колективів значної частини бідняків. Такі настрої передавав політлист Подільського губкому та Вінницького окркому до ЦК КП(б)У й ЦК РКП(б) від 31 серпня 1925 р., який цитував виступ неназваного селянина: "На селі заможні та середняки організовують свої с. г. товариства – машинні та інш., купують машини та заробляють добре. Потрібно буде цього не допускати, а підривати їхню роботу, щоб перешкоджати їхньому росту". Наголошувалося, що ця заява зустріла

[705] Нариси історії Поділля. – С. 225; Гажалов М. О. Комуна Котовського. – С. 13-14, 20-21, 52.
[706] Поділля в період відбудови. – С. 419-435; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 23; спр. 44, арк. 4.
[707] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк.11 зв.
[708] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 34.
[709] Там само, арк. 34.

“сильне схвалення аудиторії”[710]. Зазначимо, що, крім таких настроїв, новим колективам, особливо ТСОЗам, доводилося долати чимало бюрократичних рогаток. Так, у політлисті про посівну 16 березня 1925 р. секретар Проскурівського окрпарткому Попков обурювався: “Створене за всіма правилами біднотою в с. Ярославка Меджибізького району товариство зі спільної обробки землі на запит до Сельбанку про кредит отримало відповідь – доведіть, що ви станете найбільш потужним”[711].

Суттєвим чином на характер колективізації вплинуло завершення відбудовного періоду. З метою впровадження нових форм обробітку землі уряд за кошти сільськогосподарського кредиту розпочав тракторизацію сільського господарства. До вересня 1925 р. на Поділлі розподілили поміж “колгоспами та окремими господарствами” понад 30 тракторів і “мали для продажу ще 35 штук тракторів системи “Фордзон”. Найактивнішими в їхньому придбанні були Тульчинська округа, в якій закупили 12 тракторів, і Вінницька – 11. Могилівська та Проскурівська округи придбали по три трактори, а Кам’янецька – жодного. Звертає увагу те, що рекламуючи трактори, Подільське губернське товариство сільськогосподарського кредиту наголошувало, що це “дуже практична і вигідна машина”, якою можна “не лише орати біля 3 десятин у день, але їздити – в годину 17 верст, тягнучи вагу”. Один трактор коштував 1700 крб.[712] Для порівняння – центнер жита коштував у 1925 р. в середньому 6,2 крб., пшениці – 10, пара волів – 259,8, кінь – 156,9, дійна корова – 86,8, вгодована свиня – 48,7 крб.[713] Умови розрахунку передбачали завдаток в 29-50%, залежно “від категорії покупця”, а решту – векселем до 1 січня 1927 р.[714] Однак використання тракторів було вкрай незадовільним, що змусило селянський банк (Сельбанк) і зазначене кредитне товариство 28 листопада 1925 р. обіжно звернутися до всіх сільськогосподарських колективів, тракторовласників і окрвиконкомів, звернувши увагу на “надзвичайно сумну картину” з використанням тракторів. За ними, наголошувалося в обіжнику, не було ні технічного, ні навіть звичайного господарського догляду. Зазвичай вони зберігалися на дворі, без накриття, часто в болоті. Багато трактористів були вкрай погано підготовлені. Так, деякі з них “робили тракторами не змащуючи їх і, звичайно, поламали такі важні частини, як поршні, шатуни, підшипники. Був випадок, коли тракторист не вмів відкрутити кран для спуску води і почав його відбивати молотком, звичайно, кран побито на куски”. Досить часто трактористи “вживали поганий гас, погане масло, забуваючи про те, що зберігаючи копійки, псували цінну машину на сотні карбованців”. Крім того, колективи не вели

[710] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 251.
[711] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 56, арк. 15.
[712] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 354, арк. 708.
[713] Рух цін на Україні в 1927-1928 р. // Статистика України.– Харків, 1930. – Серія XII. – Т. І. – Вип. 7. – №179. – С. 2-3.
[714] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 354, арк. 708 зв.

обліку роботи тракторів, використовували не завжди раціонально. Тому Сельбанк поставив категоричну вимогу обов'язкової підготовки трактористів на курсах Автопромторгу в Києві та гарантував безкоштовне навчання й проживання. Без посвідчення про закінчення цих курсів працювати на тракторі заборонялося. Одночасно ставилася вимога запровадити облік роботи цієї техніки[715].

З метою раціонального використання тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, подолання зазначених недоліків наприкінці 1925 р. - на початку 1926 р. на Поділлі почали створювати машино-тракторні товариства (МТТ). Так, у Проскурівській окрузі в 1926 р. створили 8 таких товариств, а наступного року діяло вже 29 МТТ[716].

Швидке поширення простих форм виробничої кооперації на селі, ТСОЗів і МТТ, зумовлювалося тим, що вони не посягали на майно селян і передбачали лише "усуспільнення" процесів виробництва. Вищі форми, комуни та артілі, передбачалося стабілізувати та поширювати в міру "зміцнення та перетворення нищих форм колгоспів у вищі".[717] Загалом усіма формами колективів у 1928 р. було охоплено від 5,48% селянських господарств у Деражнянському районі Проскурівської округи до 0,90% в Меджибізькому районі тієї ж округи. За наявною землею вони ранжувалися таким чином: від 15 до 30 дес. мали 41,56 % колективів, від 31 до 40 – 17,83, від 41 до 50 – 12,40 %, від 51 до 70 –12,40%, від 71 до 100 – 9,30%, від 101 до 150 – 2,33%, від 151 до 200 – 2,71%, від 201 до 250 – 1,16%. Тобто переважали малоземельні колгоспи. Зазначимо, що в комунах усуспільнювалося 100 % худоби, в артілях – 80%, у ТСОЗах – лише частина коней, а в МТТ – нічого. Тваринництво як галузь почало розвиватися в колгоспах лише з 1926 р. За прийнятою на той час методикою підрахунку забезпеченості робочою худобою на 100 дес. засіву комуни мали – 6,66, артілі – 11,45, ТСОЗи – 12,70, МТТ – 25, а селяни-одноосібники – 31 одиницю. Таким чином, комуни і частково артілі не були забезпечені робочою худобою, ТСОЗи мали достатню кількість худоби, а машинно-тракторні товариства – надлишок. В одноосібників спостерігався надлишок тяглової сили[718].

Складне становище було із забезпеченням колективів реманентом. Лише комуни мали повний комплект складних машин. Гірше почувалися артілі, вкомплектовані сівалками на 70 %, жниварками – на 62 %, молотарками та зерноочисними машинами – "задовільно". "Вкрай поганим" у цьому сенсі визнавалася оснащеність ТСОЗів і МТТ. Стримувала розвиток колгоспів незадовільна кількість спільних будівель. Виняток

[715] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 354, арк. 858-859.
[716] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 34.
[717] Там само.
[718] Там само.

становили лише ті колективи, які отримали панські садиби[719]. Похмуру картину щодо стану колективізації змалював секретар Нестерін у доповіді про роботу Кузьминського райкому КП(б)У від 31 травня 1927 р. Він писав на адресу Проскурівського окрпарткому, що в районі лише два колгоспи, їхній "економічний стан слабкий, недостатнє забезпечення худобою, відсутність ремаменту, віддаленість землі від мешкання колгоспів. Робота по утворенню нових колгоспів переводиться кволо"[720].

Частина колективів застосовувала передові методи господарювання й ставала зразком ведення сільського господарства. Так, у Маначинській артілі "Заповіт Ілліча" Волочиського району Проскурівської округи були розвинені свинарство, товарне тваринництво та рибальство; в артілі "Червона зоря" Городоцького району тієї ж округи – садівництво; в Лісово-Гриневецькій артілі "Червоний орач" Проскурівської округи – трудомісткі культури та техніка обробітку ґрунту[721].

Підтримуючи курс на інтенсифікацію сільського господарства, X окрпартконференція Проскурівщини в листопаді 1927 р. ухвалила з цією метою спрямовувати переважну частину кредитів на "широке розгортання мережі с. г. колективів, т-в по спільній обробці землі, фахових тощо, втягуючи туди в першу чергу бідноту". Проте інтересами інтенсифікації нехтували, коли мова йшла про кредитування МТТ. Парторганізації радянського та кооперативного апарату зобов'язані були не допускати виділення їм кредитів з бідняцького фонду, оскільки "машинові товариства не сприяють асиміляції й покращенню обробки землі з боку бідноти"[722].

Великою проблемою для колгоспів, як і для всього Поділля, були низькі темпи землевпорядкування. Плани уряду щодо завершення цієї роботи у 1928 р. були зірвані. Землеустрій провели лише в 33 % господарств, що породжувало складі взаємини з селянами-одноосібниками.[723] Так, у вересні 1928 р. у с. Стара Синява Старосинявського району Проскурівської округи спалахнув конфлікт між заможними селянами, частиною середняків і незаможників, з одного боку, та артіллю імені Г. Петровського з іншого. Його причиною було порушення інтересів значної частини селян-одноосібників під час землеустрою. Конфлікт супроводжувався підпалами копиць хліба в полі, цегельні та клуні зі збіжжям, лунали погрози вбити найбільш активних членів артілі. Для вгамування конфлікту райпартком викликав загін ДПУ, який провів арешти серед підбурювачів конфлікту. Як доповідав начальник Проскурівського окружного відділу ДПУ Камінський, "арешти викликали панічні настрої серед куркульства"[724].

[719] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 35.
[720] Там само, спр. 62, арк. 116 зв.
[721] Там само, спр. 130, арк. 35-36.
[722] Там само, спр. 44, арк. 50.
[723] Там само, спр. 130, арк. 36.
[724] Там само, спр. 152, арк. 57-59.

Характерною рисою більшості колгоспів була погана організація праці, налагодженого обліку, відсутність зацікавленості та норм виробітку, низька дисципліна. Не сприяли зростанню продуктивності праці і способи розподілу вирощеного. Зазвичай застосовували один з таких варіантів розподілу: за їдоками; за робочими днями, за їдоками і робочими днями, за їдоками, робочими днями і кіньми. Характерно, що продподаток колективні господарства сплачували із 25 % знижкою на їдока[725]. Зазначимо, що весною 1928 р., рятуючись від посилення податкового тягаря та пам'ятаючи про дану пільгу, селяни почали активніше вступати в колгоспи. Зокрема, в с. Шиїнці на Проскурівщині створили відразу три колективи і навіть, згадавши часи столипінської аграрної реформи, запропонували виселити заможних селян на відруби[726].

Загалом стан сільського господарства Поділля на кінець непу яскраво видно на прикладі Тульчинської округи, яка, вказувалося у "Відомостях про стан сільського господарства за 1927-1928 рр.", була типовою сільськогосподарською округою. Середня забезпеченість землею тут була біля 3 га на господарства, 0,75 га на їдця, що свідчило про її значну перенаселеність. Це зумовлювало наявність великої кількості вільних рук – 30-40%. В окрузі домінували бідняцько-середняцькі господарства: 80,7 % господарств мали землезабезпеченість до 3,09 дес.; 64,6 % – не мали мертвого інвентаря, 62,6 % – робочої худоби, 68,8 % – корів. Тобто становище не змінилося з 1921 р., а за забезпеченістю коровами навіть погіршилося. 91,88 % землі належало селянським господарствам, а решта – державним господарствам. В окрузі працювало 46 кредитних товариств, 88 бурякових спілок, 35 % селянських господарств округи, або 60 тис., були охоплені сільськогосподарською кооперацією, що складало 90-95 % незаможного селянства і середняцтва. Станом на 25 квітня 1928 р. було законтрактовано: соняшника 200 дес. – 100 % від завдання; кукурудзи 1500 дес. – 73%, гороху 250 дес. – 63,2 %, квасолі 30 дес. – 10%, картопля технічної 2000 дес. – 100%, цукрових буряків 34670 дес. – 113,5 %. Активно створювалися прокатні пункти ґрунтообробних і зерноочисних машин. Впродовж 1927 - початку 1928 рр. було організовано 52 з 96 наявних пунктів. В окрузі було 49 тракторів. Для забезпечення тягловою силою бідноти в частині бурякоспілок створювалися супряжні гуртки. Станом на 15 квітня 1928 р. їх було 56 з 427 господарств[727].

Отже, впродовж 1921-1928 рр. сільське господарство Поділля пережило кілька етапів перетворень: від розпалювання на селі класової боротьби незаможників проти заможного селянства у формі розкуркулення – до союзу з середняком і нового витка опори на незаможників з метою проведення добровільної колективізації. Проте колективи були переважно малоземельними, малочисельними, економічно слабкими, тому не могли

[725] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 36.
[726] Там само, спр. 56, арк. 20.
[727] Держархів Вінницької області, фр. 93, оп. 1, спр. 93, арк. 1-9.

стати зразком для перебудови основної галузі краю. Відтак аналіз аграрної політики радянської влади свідчить, що принципи, проголошені при запровадженні непу, в сільському господарстві регіону не були реалізовані, що не дозволило подолати глибоку кризу, в яку воно потрапило ще в роки національно-визвольних змагань.

2.2 Практика реалізації податкової політики радянської влади в краї у 1921-1928 рр.

Остаточне встановлення радянської влади на Поділлі супроводжувалося поширенням на край продрозкладки. Це, як і в інших регіонах, викликало невдоволення мешканців та масовий повстанський рух. Заміна в березні 1921 р. продрозкладки продподатком суттєво не змінила ситуації. Оскільки впровадження продподатку, розмір якого зменшувався по Україні на 28% порівняно з розміром продрозкладки, передбачалося лише з нового врожаю. До того часу мала виконуватися продрозкладка. Крім того, первісно продподатком мали обкладати лише зернові, але досить швидко його поширили не лише на інші культури та продукцію тваринництва, а навіть на сіно й солому[728]. Характерно, що під час оголошення рішення про введення продподатку на Поділлі провадився місячник по збору продовольства (продмісяць) шляхом "викачування" продрозкладки. На його проведення були мобілізовані партійні та профспілкові сили. До середини липня 1921 р. на продроботу було мобілізовано 150 комуністів з губернської організації, 10 % з військових частин і 100 профспілкових активістів[729]. Виділили три "ударних повіти: Могилівський, Новоушицький і Брацлавський, куди кинуто до 200 мобілізованих"[730]. Одночасно із завершальними роботами зі стягнення продрозкладки партійні та радянські органи Поділля розпочали підготовку до кампанії зі збирання продподатку (продкампанії). Його розміри та порядок стягнення встановлювала постанова РНК УСРР "Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння" від 28 травня 1921 р. Запроваджувалося 7 розрядів з урожаю від 25 до 70 пудів з десятини та 7 груп господарств за кількістю ріллі на 1 їдця в господарстві. Ставки податку на десятину встановлювалися шляхом переведення всіх зернових культур картоплі та олійного насіння в житні чи пшеничні одиниці в таких розмірах (див. таблицю 8). Загальний розмір податку визначався множенням подесятинної ставки на кількість десятин. Розряд із урожаю для кожної волості встановлював губвиконком, а для кожного господарства окремо здійснювала сільрада під контролем волосних і сільських КНС.[731]. Сільради, підкреслював

[728] Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР. – С. 197.

[729] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 103-105.

[730] Там само, спр. 412, арк. 7.

[731] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 412, арк. 7; Игошина М. В. Продовольственный налог... – С. 29.

І. Герасимович, механічно розподіляли продподаток між селянськими господарствами відповідно до кількості землі, якою вони володіли. При цьому не враховувалося, міг селянин її обробити чи ні. Якщо він не мав власного збіжжя для виконання податку, то мусив його для цього купити[732].

Оподатковувана земля на їдока в десятинах	Урожай з десятини в пудах						
	до 25	25-30	30-35	35-45	45-55	55-70	Понад 70
До 0,5	10	30	50	90	110	140	150
0,6-1,0	20	40	60	110	130	160	180
1,1-1,5	40	70	90	140	160	200	250
1,6-2,0	70	100	130	180	210	250	320
2,1-3,0	130	160	190	250	300	330	400
3,1-4,0	190	230	270	320	400	480	500
4,1-5,0	260	310	350	450	510	550	600
	фунтів*						

Таблиця 8. Ставки податку на десятину оподатковуваної землі (в фунтах) за продподатком на 1921-1922 р.[733].

Хоч, відповідно до цієї постанови, господарства до однієї десятини від податку звільнялися, проте, як звернула увагу М. Ігошина, інструкція Наркомпроду УСРР від 4 червня 1921 р. дозволяла КНС лише частково звільняти від податку дві перші категорії малопотужних господарств, але не більше ніж на 50 % ставки продподатку. Причому дана знижка мала перекладатися для виконання на дві вищі групи з розрахунку, що на одне господарство припадатиме не більше 25 % встановленої для нього ставки. Крім того, затверджувалися коефіцієнти заміни одних культур іншими за житнім еквівалентом: за 1 пуд жита потрібно було здати 32 фунти (12,8 кг) пшениці, або 40 гречки (16 кг), або 50 проса (20 кг), або 20 олійного насіння (8 кг), або 160 фунтів картоплі (24 кг)[734].

На практиці завдання з продподатку, попри задекларованe зменшення проти розмірів продрозкладки, були непосильними для подолян. Наприклад, станом на 14 серпня 1921 р. у Кам'янецькому повіті з 61 тис. дес. озимого клину зібрали на круг 1435000 пудів збіжжя й із 97 тис. дес. ярини – 3395000. Разом – 4830000 пудів при середній врожайності 35 пудів з десятини. Обов'язкові витрати на майбутній рік становили: насіння озимого – 610000 пудів, ярого – 970000 пудів. На виконання продподатку – 1515000 пудів. Разом – 3095000 пудів. Відтак на харчування 300 тис. мешканців

[732] Герасимович І. Життя та відносини… – С. 53.

[*] Фунт – міра ваги 453,6 грама.

[733] ЗУ УСРР. – 1921. - № 10. – Ст. 265.

[734] Игошина М. В. Продовольственный налог... – С. 29.

Кам'янеччини та 200 тис. голів худоби залишку могло вистачити на перших п'ять місяців – до середини січня 1922 р.[735]

Це було однією з основних причин того, що в червні 1921 р., відповідно до вимог циркуляру ЦК КП(б)У № 287, на місцях ужили заходів із зміцнення податкового інспекторського апарату з одночасним забезпеченням вимог директивних документів про те, що "старшим інспектором в районі є заступник райпродкомісара, делегований партією"[736].

При формуванні штату податківців у губернії зіткнулися з проблемою браку підготовлених кадрів. Так, Літинський повітвиконком скаржився на "повну відсутність бухгалтерів і спеців з податкової справи"[737]. Загалом з 445 податкових інспекторів у Подільській губернії на початку вересня 1921 р. було лише 95 письменних, а напівписьменних і неписьменних – 350. Не влаштовувало владу й те, що комуністів серед них було лише 136[738]. Саме тому голова Подільського губвиконкому В. Порайко на початку жовтня просив надіслати в розпорядження губернії з центру "200 секретарів, справоводів, бухгалтерів"[739] До того ж, у незадовільному стані перебувала продовольча міліція (продміліція). Вона була забезпечена обмундируванням на 40%, взуттям – на 65 %. Відтак бажаючих іти до її лав було небагато[740]. Тому значний обсяг роботи із "викачування" хліба виконували робітничі дружини зі збору продподатку загальною чисельністю 2064 члени[741].

Низький якісний склад податкових інспекторів змусив владу впродовж жовтня 1921 р.-лютого 1922 р. провести ревізію та за її підсумками "вичистити" непридатних чи неблагонадійних працівників. Щоб хоч якимось чином покращити якісний склад інспектури, ЦК КП(б)У циркуляром № 142 від 21 лютого 1922 р. вимагав від губернських комітетів: "Виявити і послати туди (в податкові органи – **Авт**.) на роботу всіх комуністів, які до революції працювали в фінорганах, податкових інспекторів, бухгалтерів, рахівників, їхніх помічників"[742]. Проте виконати цю вимогу на Поділлі виявилося неможливим, про що свідчить "Інформаційний бюлетень № 2 Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР про політичне становище в губерніях України": на середину березня 1921 р. з потрібних 229 набрали лише 208 інспекторів[743]. Вихід із ситуації вирішили шукати через створення курсів для підготовки і перепідготовки податкових інспекторів. Впродовж 1922 року вони здійснили три випуски інспекторів для Подільської губернії: перший – 33 особи, другий – 48, третій – 37[744]. Це дозволило дещо покращити якісний склад податкових інспекторів (див. таблицю 9).

---

[735] Держархів Вінницької області, ф. 925, оп. 2, спр. 370, арк. 18.
[736] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 403, арк. 69-69 зв.
[737] Держархів Вінницької області, ф. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 22 зв.
[738] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 82**.**
[739] Там само, спр. 412, арк. 70**.**
[740] Там само, спр. 635, арк. 84**.**
[741] Там само.
[742] Там само, спр. 990, арк. 44.
[743] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1276., арк. 11.
[744] Там само, спр. 1179, арк. 32-33.

Назва інспектури	число інспекторів	партій ність		загальна освіта				трудова освіта		вік				соціаль-ний стан		
		комуніст.	безпарт.	ниша дом.	вище початк. училище.	середня	вища	пройшли курси 1922 р.	не пройш. курси	до 21 року	від 21 до 30	від 35 до 45	від 45 і вище	робітників	селян	інших
Повіт. інспекторів	25	4	21	11	1	13	-	5	20	2	23	-	-	2	2	21
Ст. районних	27	9	18	7	6	10	-	6	21	1	25	1	-	4	5	18
Мл.районних	27	7	20	12	5	9	1	8	19	2	21	4	-	3	4	20
Волосних	146	43	103	83	29	32	1	98	48	5	135	5	-	24	36	85
Резервних	27	9	18	14	6	7	-	14	13	6	21	-	-	9	6	12
Всього	252	72	80	125	47	71	2	131	121	16	225	10	-	48	53	156

Таблиця 9. Якісний склад податкових інспекторів Подільської губернії станом на 19 жовтня 1922 р.[745]

Не тішачи себе думкою про підтримку продкампанії селянством і з огляду на зростання масштабів повстанського руху[746], ЦК КП(б)У в середині липня 1921 р. "ще раз вказав" "всім губкомам на надзвичайне значення швидкого і повного збору продподатку" і запропонував: "Визнати необхідним при перших же ознаках протидії збору продподатку чи сповільнення в його внесенні негайно застосовувати самі рішучі заходи примусового характеру вводячи в волості, які впираються і поселення військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії Ревтрибуналів і найстрогіше караючи тих, які чинять опір"[747].

Безпосередньо продкампанія розпочалася на Поділлі 1-4 серпня 1921 р. з "реалізації авансу в рахунок продподатку". Організаційна робота з його проведення покладалася на губернську оперативну трійку (губопертрійку) на чолі з головою губвиконкому В. Порайком за участі представників фінансового та продовольчого управлінь, повітові трійки в складі голів повітвиконкому, управління банку та продовольчого комітету (продкому). Крім того, за пропозицією ЦК КП(б)У до їхнього складу вводили представників комсомольських осередків[748].

Губопертрійки проводили мобілізацію радянських службовців для продроботи. Зазначимо, що на рівні волосних і сільських рад мобілізація охоплювала 100% працівників виконкомів. Усім мобілізованим на час даної

[745] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1179, арк. 32-33.

[746] Там само, спр. 435, арк. 145 – 147, 153 – 155; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 1.

[747] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 397, арк. 27.

[748] Там само, спр. 604, арк. 44.

роботи видавали плату та пайок[749]. Вони повинні були разом з податковими інспекторами складати списки платників продподатку, готувати зсипні пункти для прийому зерна, провадити агітаційну роботу, за потреби застосовувати до селян нажим, тобто тиск[750].

Коли проведена робота давала позитивні результати, це негайно ставало предметом потужної пропагандистської кампанії. Саме такий підхід стосувався, наприклад, Браїлівської волості Жмеринського повіту, яка до 21 серпня 1921 р. майже повністю виконала завдання з внесення авансу продподатку[751]. Особливо наголошувалося, що села Стрижівської волості Вінницького повіту Тютюнники, Дубова та Вільхова, які виконали завдання з продподатку до першого вересня 1921 р., рішенням президії Подільського губвиконкому були занесені на червону дошку. Їхні мешканці на два тижні звільнялися від гужової та трудової повинності, за винятком підвезення продподатку[752].

Однак, збір продподатку загалом проходив складно. Губвиконком скаржився в ЦК КП(б)У на те, що "продроботу гальмує бандитизм"[753]. З місць надходили повідомлення про випадки відмови від виконання продподатку[754]. Як підкреслював у телеграмі від 4 жовтня на адресу голів повітвиконкомів голова губвиконкому В. Порайко: "Надходження хліба на місцях іде дуже погано", тому "Подільська губернія залишається далеко в хвості інших урожайних губерній України". Причину цього він бачив у тому, що "виїзні Сесії продревтрибів на обов'язку яких лежить здійснення заходів примусу за своєю роботою не справляються і не виконують покладених на них завдань". Відтак головам повітвиконкомів було поставлено завдання "дати негайно відповідні вказівки судам відносно їхньої роботи"[755].

З метою мобілізації селян на виконання продподатку та активізації продроботи за рішенням президії губвиконкому від 27 вересня 1921 р. з 8 жовтня на Поділлі проводився продподатковий десятиденник. Були затверджені "уповноважені губвиконкому, губпаркому та губпродвідділу з проведення 10-денника"[756]. Вони повинні були очолити створювані в повітах оперативні податкові трійки. До них мали також входити голови повітвиконкомів і повітовий продкомісар. Одночасно слід було створити волосні п'ятірки під головуванням уповноваженого від повітової трійки та за членства голови волвиконкому, голови волкомнезаму, волподаткового інспектора й волвоєнкома. В наказах про створення повітових трійок

[749] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 43, арк. 1, 79; Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 3, арк. 6 зв.
[750] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 49, арк. 5-5 зв.
[751] Там само, спр. 43, арк. 1.
[752] Там само, оп. 1, спр. 200, арк. 18 зв.
[753] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 121-122.
[754] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 22 зв.
[755] Там само, спр. 34, арк. 3.
[756] Там само, оп. 1, спр. 200, арк. 19.

підкреслювалося, що всі розпорядження повіт- і волтрійок є "обов'язковими до негайного та точного виконання", що військові частини зобов'язані брати участь у продкампанії та негайно виконувати всі їхні розпорядження[757].

Крім того, президія губвиконкому доручила губопертрійці "вияснити питання з планомірним і найбільш радикальним використанням збройної сили впродовж десятиденника". Одночасно голова губвиконкому В. Порайко звернувся по прямому проводу до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора з проханням надіслати порожняк, оскільки "через відсутність порожніх вагонів є загроза зупинення прийому хліба"[758].

Звертає на себе увагу те, що, як і у випадку з виконанням авансових внесків з продподатку, активно популяризувалися досягнення в ході десятиденника. Так, с. Літки Держанської волості Летичівського повіту президія губвиконкому 20 жовтня занесла "на червону дошку за виконання в 4-х денний строк всіх видів податку"[759]. Однак ні пільги за своєчасну здачу продподатку, ні занесення на червону дошку не змогли переконати селян у необхідності його виконання. А в охоплених повстаннями районах збір продподатків припинився взагалі[760].

У відповідь влада вдалася до репресій. Так, у Брацлавському повіті в жовтні 1921 р. було запроваджено в трьох волостях кругову поруку та введено військові підрозділи. Це дозволило дещо зменшити масштаби "розгулу бандитизму"[761]. Однак виконати план збору продподатку впродовж жовтня не вдалося. Тому було поставлено завдання будь-якою ціною виконати його до 7 листопада. Для цього "мобілізовувалися всі відповідальні, партійні та радянські працівники та, – як у Жмеринському повіті, – кидалися в повіт у якості волосних уповноважених чи просто продпрацівників"[762]. Проте на збір продподатку серйозно впливало "пересування банд, яке створювало тривожні настрої як серед селян, так і в лавах самих продпрацівників". Відтак, мабуть, для заспокоєння (чи залякування) селян, "використовувалася військова сила для демонстрації"[763]. Паралельно з такою "демонстрацією" в жовтні почали проводити виїзні сесії ревтрибу, рішення якого мали "величезний моральний вплив на селян"[764]. Загалом проведення десятиденника та мобілізація всіх сил на продроботу дозволили відрапортувати, що станом на 10 листопада 1921 р. в Подільській губернії було зібрано 6,3 млн. пудів хліба, або 39,2% від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, зібрали відповідно 10,1 млн. пудів, або 77,8%, та 5,6 млн. пудів, або 79,8%[765]. І це при тому, що Поділля

[757] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 43, арк. 182.
[758] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 412, арк. 70.
[759] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 23 зв.
[760] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 149.
[761] Держархів Вінницької області, ф. 925, оп. 2, спр. 40, арк. 80.
[762] Там само, спр. 43, арк. 87.
[763] Там само, арк. 87, 95 зв.
[764] Там само, арк. 87.
[765] Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. – С. 62.

розглядалося як найважливіша в продовольчому плані губернія України[766]. Не випадково план продподатку з урожаю 1921 р. для регіону був найбільшим по Україні – 16 млн. пудів. Другий за розмірами план встановлювався для Київської та Полтавської губерній обсягом 13 млн. пудів[767].

Суттєвою проблемою для збирачів продподатку з листопада 1921 р. стало приховування селянами розмірів землі, оскільки саме від них визначався обсяг продподатку. Відтак розгорнулася "жорстока боротьба" з цим явищем[768]. Повітвиконкоми, як, наприклад, Жмеринський, надіслали волвиконкомам циркуляри з вимогою розгорнути агітацію проти приховування землі, провести в кожному селі сходи, на яких попередити про відповідальність за приховування землі, мобілізувати незаможників на стеження за діями куркулів і при виявленні фактів приховування ними землі вилучати її на користь незаможників[769]. З 26 листопада 1921 р. оголошувався десятиденник добровільної реєстрації прихованої землі. Обіцяли, що тим селянам, які добровільно зроблять це, покарання не буде. До всіх інших застосують суд ревтрибуналу. Винні будуть покарані "строго і безжально, як вороги трудового народу"[770]. Задля проведення цього десятиденника рішенням бюро губкому всіх мобілізованих на продроботу навіть "затримали для роботи до 1-го січня"[771].

Як наслідок уже в середині грудня 1921 р. у політичному зведенні Наркомату продовольства (Наркомпроду) УСРР зазначалося, що після вживання репресивних заходів ревтрибу масове приховування землі відсутнє[772]. Разом з тим насильницькі дії влади викликали невдоволення селян. Як зазначалося в кінці грудня 1921 р. у бюлетені № 21 інформаційного відділу Кам'янецької прикордонної надзвичайної комісії про політичний стан у повіті: "Надходять скарги на надто круті заходи, які застосовували до несправних платників у вигляді конфіскації майна тощо", а в с. Брага на своєму сході навіть оголосили продагентам, які прибули в село для збору залишків податку, що продподатку більше не дадуть[773]. На цьому фоні дисонують офіційні повідомлення, що у Вінницькому повіті продподаток охоче виконують середняки, ухиляється біднота, в Брацлавському – масових ухилянь немає, в інших повітах – податок виконується задовільно[774].

Зазначимо, що у випадках, коли селяни пробували продати хліб до виконання продподатку, то у Вінницькому повіті в них за відсутності продовольчого паспорта, тобто документа, у якому робився запис про виконання продподатку, відбирали зерно; в Брацлавському – встановили норми привозу на

[766] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 398, арк. 77.
[767] Там само, спр. 397, арк. 108.
[768] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 43, арк. 97.
[769] Там само, арк. 243.
[770] Там само, арк. 120 зв.
[771] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 2.
[772] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 115.
[773] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 35-36.
[774] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 635, арк. 114-115.

базар, за виконанням яких слідкувала міліція; в Жмеринському – безпаспортних переслідувала міліція; а в Ольгопільському – закрили базари. Крім того, для "викачування" продподатку в Могилівському, Жмеринському повітах застосовувалася збройна сила, а у Вінницькому – її лише "демонстрували"[775].

Ефективність усіх цих заходів і справжній вплив повстанського руху на хід продкампанії наглядно демонструє таблиця 10 (дані по Кам'янецькому повіту в документі відсутні).

Повіт	Хліб (у %)	М'ясо (у %)	Об'ємфураж (у %)
Брацлавський	62,5	-	11,3
Вінницький	52,5	2,4	13,0
Гайсинський	17,1	0,4	-
Жмеринський	45,4	-	-
Летичівський	17,4	9,6	6
Літинський	43,6	1,3	6,4
Могилівський	40,9	-	14,7
Ольгопільський	34,6	7	13,4
Проскурівський	34,4	3,4	29,4
Ушицький	24,8	9,7	5,1
Ямпільський	6,2	29,3	18,1

Таблиця 10. Виконання продподатку повітами станом на 30 грудня 1921 р.[776]

Проте провальні показники не завадили ЦСУ Росії збільшити в грудні 1921 р. завдання з продподатку для Поділля до 16756000 пудів хліба[777]. Наркомпрод УСРР скоригував його, визначивши "максимальний розпис – 16500 тис. пудів, реальний – 15200 тис. пудів"[778]. Загалом за період з 1 серпня 1921 р. до 15 січня 1922 р. на Поділлі було зібрано 10636400 пудів зернохліба. Більше зібрали лише в Київській губернії – 11297600 пудів[779]. Проте в "Доповідній записці В. І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збирання хліба в Україні" наводилися запевнення керівництва Подільської губернії, що воно "розраховує ще дозбирати до загального обсягу 15 млн. пудів"[780].

Виконуючи дану обіцянку, губпартком і губвиконком вкотре оголосили "головною роботою – продподаткову". На її проведення мобілізували понад 50% членів повітових партійних організацій і 100% членів сільських партосередків. У Брацлавському повіті парком мобілізував на продроботу всіх членів партії та всіх членів профспілок. Проте збір продподатку проходив, як і раніше, з великими

[775] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 635, арк. 115-116.
[776] Там само, спр. 981, арк. 136.
[777] Там само, спр. 981, арк. 2.
[778] Там само, спр. 397, арк. 117.
[779] Там само; спр. 981, арк. 16.
[780] Там само, спр. 981, арк. 2.

труднощами. Станом на 1 лютого 1922 р. вдалося зібрати лише 11,5 млн. пудів. Лише Ямпільський і Новоушицький повіти виконали план на 100%[781]. Цьому сприяло застосування практики "вилучення всього належного з приховувачів землі продподатку колективним порядком"[782]. На думку широкого пленуму Кам'янецьського повітвиконкому (20-21 лютого 1922 р.), "цілком задовольняючим є спосіб реалізації продподатку за поточну землю через колективне обложення є воно розумним і доцільним"[783]. Одночасно, за вже виниклою традицією, Довжоцьку, Балинську, Циківську волості, які першими зібрали 100 відсотків продподатку "без всякого оружного натиску", занесли на Червону дошку. Крім того, пленум запропонував нагородити ці волості, "тобто продп'ятірки, головів волвиконкомів та секретарів комгуртків"[784]. Зазначимо, що нелегкою справою було вивезти зібраний продподаток. Постійною проблемою стала відсутність вагонів. 26 січня 1922 р. губопертрійка вкотре надіслала телеграму голові РНК Х. Раковському зі скаргою на "відсутність порожняка, накопичення хліба під відкритим небом на станціях Дунаївці та Балин і вимогою негайно перекинути порожняк на Жмеринський напрямок 70, Гречанський 30 з тим, щоб дати можливість відвантажувати 100 вагонів щодоби"[785]. Коли ж вагони надходили, то часто вони були "сирі, з землею, гноєм, котрі чистити і просушувати треба"[786].

Упродовж лютого план виконав і Жмеринський повіт. "Слабкими" повітами в продроботі вважалися: Літинський, Летичівський, Гайсинський і Ольгопільський. Туди було кинуто "ударні групи мобілізованих товаришів, організовані Сесії Ревтрибу та послано військові частини". Посилили виявлення прихованої землі. Зокрема, в Хмільницькій волості Літинського повіту було знайдено майже 6000 десятин[787]. Занепокоєння у влади викликало те, що деякі сільради інертно ставилися до продподаткової кампанії[788]. Щоб стимулювати їхню активність і змусити селян ліквідувати заборгованість, 17 березня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про надання в розпорядження Подільського особливого продовольчого комітету (опродкомгубу) збройної сили для посилення збору податку". При цьому наголошувалося на "необхідності суворої обережності при застосуванні військової сили, щоб не створювати на Поділлі настроїв, сприятливих для вторгнення петлюрівських банд"[789].

Проте, незважаючи на всі зусилля влади до початку посівної кампанії 1922 р., на Поділлі вдалося зібрати 13,197 млн. пудів продподатку[790]. Це

[781] ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 3.
[782] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 179 зв.
[783] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 8 зв.
[784] Там само, арк. 8 зв. – 9.
[785] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1179, арк. 16-16 зв..
[786] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 20-20 зв.
[787] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 3, 14.
[788] Там само, спр. 1276, арк. 3, 11.
[789] Україна: хроніка XX століття. Рік 1922... – С. 84.
[790] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1282, арк. 110.

становило 79,98 % від максимальний розпису та 86,82% – від реального. Проте, не маючи змоги "викачати" решту запланованого хліба, влада зробила важливий пропагандистський хід: на період весняно-польових робіт були звільнені засуджені за несплату продподатку – з умовою сплати заборгованості у подальшому. Цим селянам демонструвався "справедливий" характер радянської влади та створювалися умови, щоб не втратити базу для наступного оподаткування. Опісля, відповідно до постанови ВУЦВК від 13 вересня 1922 р., було юридично припинено подальший збір продподатку 1921-1922 р. із відтермінуванням сплати боргових зобов'язань на наступний рік. Рішенням податкової секції губернського продовольчого комітету від 2 лютого 1923 р., "з огляду на адміністративно-територіальну ломку губернії, її економічний стан, а також неточне та незначне виявлення індивідуальних недоїмщиків", недоїмку 1921-1922 рр. взагалі припинили стягувати, навіть номінально[791]..

Крім того, було проаналізовано причини невдалої продподаткової роботи. Насамперед 11 квітня 1922 р. декретом ВУЦВК і РНК УСРР "Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік" п'ятнадцять видів податків на продукти об'єднали в один натуральний податок з шістьма видами натури: зерновий хліб, олійне насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Об'єктом оподаткування визначалася корисна земля та середня продуктивність господарства. Податок нараховувався в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці з переведенням інших продуктів у них за коефіцієнтами. З урахуванням досвіду стягнення продподатку в попередній період було не лише збільшено кількість розрядів врожаю з десятини та групгосподарств за кількістю ріллі на 1 їдця до 10 кожен, але й суттєво зменшено податкове навантаження на нижчі групи (див таблицю 11). З метою стимулювання селян до укладання контрактів з державними або кооперативними організаціями на вирощування цукрових буряків, поліпшених сортів зернових і кормових трав, за наявності підписаного договору про це, податок декретом зменшувався чи зовсім скасовувався. Також пільга на 50 % надавалася для господарств, які мали менше 1,5 дес. землі і не мали "великої худоби". При встановленні ставок податку на окремі господарства, де був червоноармієць, який у цей час перебував на службі, його потрібно було зараховувати до числа їдців. Курсантів і командирів – як двох їдців[792]. Ще 20 травня 1921 р. Наркомпрод роз'яснив, що вони "встановлюються на підставі даних оцінок на ринку впродовж останніх трьох місяців з таким розрахунком, щоб державний еквівалент був вище ринкового на 10%, що слугує для держави важливим стимулом конкуренції з вільним ринком". За своєчасне виконання продподатку його розмір зменшувався на 10%[793].

---

[791] Котик Ю. В. Стягнення трудгужподатку в Україні у добу непу… – С. 87 – 88; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1286, арк. 28.

[792] ЗУ УСРР. – 1922. – № 17. – Ст. 276; Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші… – С. 73.

[793] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 850, арк. 49.

Групи з оподаткування землі на їдця в десятинах		Розряди по врожайності дес. оподатковуваної землі (в пудах)									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		До 15 пуд.	Від 15-20 пуд.	Від 20-25 пуд.	Від 25-30 пуд.	Від 30-35 пуд.	Від 35-40 пуд.	Від 40-45 пуд.	Від 45-50 пуд.	Від 50-60 пуд.	Від 60 і більше пудів
I	До 0,25 дес. на їдця	10	10	20	30	40	50	70	90	120	160
II	Від 0,26-0,50	10	20	30	40	60	80	100	120	160	190
III	0,51-0,75	10	20	40	60	80	110	140	160	200	230
IV	0,76-1,00	20	30	50	80	110	140	180	210	240	270
V	1,01-1,25	30	40	60	100	140	170	210	250	270	300
VI	1,26-1,50	40	50	80	120	170	200	240	280	300	340
VII	1,51-2,00	50	70	100	140	190	230	270	310	330	400
VIII	2,01-2,50	60	90	120	180	210	260	300	340	400	480
IX	2,51-3,00	80	110	140	180	240	290	330	400	480	480
X	3,00 і понад	100	130	160	210	270	320	400	480	560	640
		фунтів									

Таблиця 11. Шкала податкових ставок з єдиного продовольчого податку[794].

Паралельно із запровадженням єдиного натурподатку на продукти сільського господарства, "у зв'язку з можливістю розвитку епідемічних захворювань серед населення голодуючих губерній" в літній період і "важким матеріальним становищем Комдопголу", постановою ВУЦВК від 3 квітня 1922 р. на Україну було поширено запроваджений у Російській Федерації загальногромадянський грошовий податок на 1922 р. для боротьби з голодом і епідеміями. ЦК КП(б)У визнав кампанію з його збору ударною. Відтак Подільський губком КП(б)У циркуляром № 153 від 12 травня 1922 р. запропонував повітовим парткомам "1) негайно виділити одного члена повкому для нагляду та керівництва зазначеною роботою, 2) посилити фінапарати членами партії та профспілок, для чого мобілізувати необхідну їх кількість, 3) всіляко сприяти та впливати на швидке складання й перевірку списків платників, а також стягнення по таких податках"[795]. Проте місцеві органи влади, переобтяжені "викачуванням" продподатку та іншими кампаніями, поставилися до нового податку не досить відповідально. Губкомдопгол навіть змушений був "поставити на вид" головам Гайсинського, Могилівського, Кам'янецького та Ямпільського повітвиконкомів 20 червня 1922 р. за вкрай повільне його надходження та попросив губком "розвинути масову усну

[794] ЗУ УСРР. – 1922. – № 17. – Ст. 276

[795] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 102.

та друковану кампанію по всій губернії" з тим, щоб до 15 липня зібрати по губернії 50 млрд. крб.[796].

Враховуючи досвід продкампанії 1921-1922 рр. щодо ролі військових частин у ній, 7 червня 1922 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив "Інструкцію по проведенню єдиного натурподатку". Її 233-й параграф унормовував "застосування військової сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку". Звернімо увагу, що цією постановою відновлювалася практика колонізаторів щодо стацій, тобто розміщення військ на постій в помешканнях селян. Вони повинні були своїм коштом утримувати постояльців за нормами червоноармійського пайка та забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування після виконання продподатку. Разом з тим начальників загонів зобов'язували "не допускати виникнення обивательськ"[797]. Зазначимо, що, як і передбачав декрет "Про єдиний натурподаток", його розміри були визначені для Поділля майже своєчасно – в ході жнив, у липні 1922 р. Причому меншим, ніж раніше, розміром – 11 млн. 150 тис. пудів. Проте в грудні Наркомпрод збільшив його до 11 млн. 500 тис. пудів[798]. Отримавши завдання, місцеві органи влади, як, наприклад, Кам'янецький повітвиконком 30 липня (див. таблицю 12), "розписали" його поміж податкових районів, які, для зручності стягування натурподатку, поділили на повіти.

Загалом організовано проходило складання продподаткових списків. Як доповідав губвиконком Податковому управлінню (Податуправ) Наркомпроду УСРР, станом на 10 червня 1922 р.: "Роботу виконано по губернії на 90%, за винятком Ольгопільського, Летичівського і Літинського повітів, де діють банди"[799]. З 20 липня розпочалася масова агітаційна кампанія, а 10 серпня – безпосередньо збір нового натурподатку[800]. При цьому в політичних зведеннях податуправи Наркомпроду відзначалося "халатне ставлення сільрад і волвиконкомів до продподаткампанії з причин слабкості апарату"[801].

Негативно впливали на проведення цієї кампанії зловживання представників влади. Так, голова Баговецької волвиконкому "тов. Сидоренко багато арештовує громадян бідняків, ходив з дому в дім і находив у бідняків по 1-2 пуди хліба і починав кричати, ругатись і погрожувати нагайкою біднякам і говорити що через якщо не віддаш останній хліб то я тебе провчу"[802]. Голова ж сільради с. Савинець Кам'янецького повіту "Давид Майковський здійснював махінації з продподатком, які дали йому 1600 пудів лишнього хліба і змогу розпочати будівництво двохповерхового будинку та мати 18 моргів землі, а платити лише за чотири"[803]. Крім того, "більшість відповідальних робітників і взагалі робітники по стягненню

[796] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 443, арк. 1 зв.
[797] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 81, арк. 119-119 зв.
[798] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 131 зв.
[799] Там само, спр. 1282, арк. 23.
[800] Там само, спр. 1175, арк. 64.
[801] Там само, спр. 1282, арк. 36.
[802] Там само – С. 123.
[803] Там само – С. 147.

податку, – зазначалося в обіжнику Кам'янецького повітвиконкому 27 липня 1922 р., – до населення відносяться погано"[804]. Зазначимо, що такі прояви, принаймні публічно, засуджувалися владою, а винних обіцяли притягувати "до суворої відповідальності"[805].

Назва району	Кількість господарств	Кількість обкладеної землі	Число їдоків	Оклад податку в житніх пудах
Кам'янецький	33137	102344	128405	471285
Балинський	12614	48048	54391	254942
Городоцький	16305	59041	70604	328817
Всього:	62057	209433	2534000	1055044

б) СЛУХАЛИ: Про відсоткове збирання культур по районах		б) УХВАЛИЛИ: Затвердити слідуюче відсоткове збирання єдиного натурподатку по районах
	Кам'янецький р-н	Балинський р-н	Городоцький р-н
Пшениці	15%	15%	19%
Жита	27%	27.5%	30%
Вівса	10	12	8.9
Ячменю	7	9	6
Гречки	4	7	9
Кукурудзи	11	10	11
Фасолі	7	10	11
Олійом-сем'ян	0.1	0.08	0.1
Картоплі	2.4	0.5	1
Говядини	14	15.96	12
Сала	2	2.5	2
Сіна	0.5	0.5	1

Таблиця 12. Встановлення розмірів натурального податку на Кам'янеччині[806].

Однак загалом збір єдиного натурподатку розпочався успішно. Губвиконком з радістю доповідав, що "1 вересня Дзигівська волость Ямпільського повіту вже виконала план і була занесена на Червону дошку"[807]. Коли ж виникали затримки зі збором натурподатку, влада вдавалася до репресій. Так, Новоушицька повітвійськнарада на засіданні 12 вересня 1922 р., розглядаючи питання "Про виділення в/ч по викачці

[804] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 53.
[805] Там само.
[806] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 146.
[807] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 83.

продподатку", ухвалила: "Просити Начповітдільниці виділити одну сотню козаків у Мукарівську волость, яка явно впирається у виконанні продподатку. Назначеній сотні видати мандат згідно інструкції Наркомпрода. Сотні довольствуватись за рахунок платників"[808].

Позитивний для влади хід продкампанії проти попередньої зумовлювався придушенням до кінця вересня 1922 р. масового повстанського руху на Поділлі. Крім того, у випадках пасивності сільрад і волвиконкомів до них безжально застосовували адміністративні та судові репресії, за несумлінне ставлення до стягнення податку передавали до суду членів волвиконкомів і сільрад. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам'янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали "розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністративних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника"[809]. Крім того, широко застосовувалася збройна сила в Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому повітах. Тобто у семи з дванадцяти повітів[810].

Вжиті заходи дали бажані результати. Як зазначалося в звіті від 30 грудня 1922 р. Кам'янецького повітвиконкому: "За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів тощо)". Разом з тим зверталася увага на те, що "дії загонів по викачуванню продподатку супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства"[811].

Загалом до 5 січня 1923 р. на Поділлі було зібрано 11 млн. пудів натурального податку, що складало 95,65% збільшеного завдання.[812] Невиконання плану оформлялося як "недоїмка". На селян, які відмовлялися її "гасити", складалися акти, описувалося майно на суму "недоїмки", справи передавалися до суду.[813] За рішенням податкової секції губпродкому від 2 лютого 1923 р. всі заборгованості слід було "погасити" до 15 лютого, застосовуючи "посилений нажим". Після цієї дати в зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи та реорганізацією податкових органів податкова робота практично припинилася.[814] Проте головною причиною цього було зовсім не проведення реформи, а "викачування всіх

[808] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 15, арк. 32.
[809] Котик Ю. В. Стягнення трудгужподатку в Україні у добу непу. – С. 91.
[810] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1282, арк. 36-66.
[811] Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 215.
[812] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 131 зв.; фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 6.
[813] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 100, арк. 86.
[814] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 4, арк. 29.

запасів хліба на податки”.[815] Звертає на себе увагу критична позиція до податкової політики губернського керівництва. Так, голова губвиконкому В. Порайко, виступаючи на IX Подільській конференції КП(б)У в березні 1923 р., назвав її “вавилонським стовпотворінням”, маючи на увазі наявність поряд з єдиним натуральним податком “малоприродних” грошових податків: загальногромадянський податок на відновлення сільського господарства, подвірно-грошовий, посадибний і трудгужподаток. Крім того, він вказав, що доводилося виконувати різні кампанії, зовсім не легші від податків. Зокрема, в рамках кампанії допомоги голодуючим було зібрано 750 тис. пудів хліба, шефської – понад півтора трильйона карбованців, в ході місяця допомоги дітям – трильйон карбованців, збору худоби для голодуючих губерній – біля тисячі голів, або майже трильйон карбованців, тощо. До того ж, селянин платив ще й місцеві податки, які довільно встановлювалися місцевими органами влади, аж до волосного відділу освіти. Звідси робився висновок про те, що “саме сильне селянське господарство витримати не зможе” і що збереження такого стану “надзвичайно пагубно відіб’ється на нашому сільському господарстві”. Разом з тим В. Порайко підкреслив, що, оскільки сільське господарство залишається єдиним “солідним” джерелом надходження податків, то “мови про їхнє скорочення бути не може, потрібно лише правильно підійти до методів і способів стягнення цього податку”. Він запропонував, а конференція підтримала ідею, яка “намітилася в центрі”, про встановлення єдиного сільськогосподарського грошового податку на класовій основі. На перехідний період пропонувалося тимчасово збирати його частково натурою, в житніх одиницях, частково – грошима[816].

Неможливість без ризику для існування радянської влади зберігати існуючу систему податків, з одного боку, та постійні вимоги не лише селян, але й місцевих органів влади, про послаблення податкового тиску, з іншого, а також необхідність запровадження податків, які б стимулювали розвиток товарно-грошових відносин, з третього, зумовили рішення XII з’їзду РКП(б) у квітні 1923 р. про доцільність переходу до єдиного сільськогосподарського податку та скасування всіх інших податків з селян. Як підкреслювалося в резолюції “Про податкову політику на селі”, податок частково повинен був збиратися в грошовій формі, що повинно було стимулювати розвиток селянського господарства, прискорити його пристосування до ринку, покращити загальний господарський стан країни через розширення товарного обігу, покращити загальний господарський стан країни через розширення товарного обігу, ліквідацію фінансової розрухи та забезпечення стійкості грошового обігу. Особливо підкреслювалася необхідність проведення податкової політики в інтересах бідноти та середняків, а також “ретельного

[815] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 37.
[816] Там само, арк. 196-199; фп. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 215-217.

врахування дійсної платіжної сили селянських господарств як в цілому, так і по окремих районах"[817].

На виконання рішень з'їзду ВУЦВК і РНК УСРР 10 травня 1923 р. прийняли декрет "Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку". Він передбачав уніфікацію всіх податків, доведення селянину остаточної норми податку завчасно, заборону встановлювати будь-які інші податки. Податковою базою визначалася вся земля, а також худоба, крім породистої та молодняку. Податок мав стягуватися порівну в натуральній і грошовій формі, а з 1 січня 1924 р. – лише в грошовій. Для Поділля він встановлювався в розмірі 5,5 % від валового продукту по губернії, тобто 7137 тис. пудів від прогнозованого валового збору – 130581 тис. пудів.[818] Зазначимо, що ще до прийняття вказаного декрету президія Подільського губвиконкому 9 травня створила "губернську Комісію з підготовки необхідних заходів із впровадження єдиного сільсько-господарського податку" в складі губпродкомісара, замзавгубфінвідділу, замгубземуправління. Аналогічні комісії мали створюватися в округах[819]. Одночасно з цим було проведено "перевірку і зміцнення" повітових продподаткових апаратів. Як наслідок, у травні-червні 1923 р. на лаві підсудних опинився весь склад Жмеринського повітпродкому, а Літинського – частково[820].

Старт підготовчій роботі дав циркулярний лист ЦК КП(б)У № 2199 від 25 травня 1923 р. з вимогою до всіх партійних і радянських органів розгорнути масову агітаційну роботу з роз'яснення переваг цього податку.[821]

З огляду на те, що "податкові настрої" селян мали "негативний характер"[822], окрпарткоми (наприклад, Вінницький) зобов'язували всіх членів сільських осередків популяризувати рішення XII з'їзду РКП(б) і декрет про єдиний сільськогосподарський податок, "детально ознайомитися з методами проведення та сутністю податку", а також вимагали від губкому КП(б)У чітких методичних рекомендацій[823]. У червні в усіх округах були проведені розширені з'їзди рад або пленуми окрвиконкомів за участі голів райвиконкомів та сільрад, представників комітетів незаможників і вчителів, на яких розглядалися переваги єдиного сільгоспподатку та завдання органів радянської влади із його провадження[824]. Враховуючи те, що успіх податкової кампанії багато в чому залежав від правильного складання

[817] О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б). / Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи). – Изд. 5, исправл. и доп. – М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 498-501.

[818] Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. – С. 92.

[819] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 20.

[820] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 6.

[821] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

[822] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 9.

[823] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

[824] Тами само, фр. 337, оп. 1, спр. 77. арк. 6; спр. 86, арк. 364.

списків платників, підкреслювалася важливість занесення в них всіх господарств, які підлягають оподаткуванню, точних відомостей про кількість землі та худоби, число їдців. Як перший крок в цьому напрямку на підставі даних довоєнної статистики були підготовлені контрольні матеріали із землекористування. Початок безпосереднього проведення спискової кампанії дали окружні та районні з'їзди продпрацівників, які відбулися в другій декаді червня 1923 р. Всі райвиконкоми отримали текст декрету, інструкції з проведення податкової роботи та із складання списків, план роботи та контрольні завдання. Оскільки цих матеріалів для сільрад не вистачало, то райвиконкоми організовували їхнє розмноження. Списки складали так звані переписувальники. Ними були переважно секретарі сільрад, вчителі та просто письменні. Впродовж місяця, спираючись на податкові списки минулих років, вони складали нові списки, які загалом були визнані задовільними. Успіхові спискової кампанії сприяло залучення до вироблення списків сільських сходів, де були присутні "від 50 до 75% платників податку". Їм роз'яснювали сутність нововведення, вигідність його для селян, переваги проти минулих податків та розміри (ставки) єдиного податку[825].

Окремо складалися списки пільговиків – сімей червоноармійців, слухачів радянсько-партійних шкіл та робітфаків, інвалідів громадянської війни. Господарства, у складі яких не було працездатних, а на їдця припадало не більше 0,5 дес. землі, звільнялися від сплати податку. Також отримували 50 % знижки з податку ті господарства, що не мали худоби, яка підлягала обкладенню, та з розміром наділу в 1-1,5 дес.[826] Крім того, встановлювався 18-відсотковий пільговий фонд на випадок стихійних лих і недороду[827].

Після складання списків 16 серпня 1923 р. на губернській нараді було узгоджено розряди продукції для районів. Їх затвердили на розширеному засіданні губвиконкому 21-22 серпня. Зазначимо, що для округ та районів встановлювалося індивідуальне співвідношення натуральної та грошової частини податку у діапазоні від 20 до 60 %[828]. Після цього окрвиконкоми встановили розряди для сіл і нараховували оклади (розміри) податку на селянські господарства. До 12 вересня селянам були вручені окладні листи й доведені строки виконання податку[829].

Важливим елементом підготовки до збирання податку були безпартійні районні конференції, проведені у вересні 1923 р. Їх організовували виділені партійними комітетами уповноважені. Так, Кам'янець-Подільський окрпартком призначив для організації та проведення безпартійної конференції в Ново-Ушицькому районі "т. Сталіна. Він зробив на конференції дві доповіді – про міжнародне становище, про повітрофлот і

[825] Держархів Хмельницької області, фп. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 50; спр. 86, арк. 365-365 зв.
[826] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 181.
[827] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. . 4, арк. 88.
[828] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 62; фп. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 87-87 зв.
[829] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 62.

співдоповідь про єдиний сільсько-господарський податок"[830]. Тому не повинна дивувати схожість ухвалених такими конференціями резолюцій на кшталт: "Вітаємо новітній крок радянської влади, найновітніший етап податкової політики на селі, як закріплення змички робітників і селян, основи радвлади, закріплення економічної змички їх, яка оздоровлює фінансовий стан країни, а найголовніше, що дає можливість вести покращення зруйнованого імперіалістичною війною сільського господарства".[831] Поряд з бравурними рішеннями конференцій до партійних органів надходила й інша інформація. Подільське відділення ДПУ повідомляло про невдоволення селян надто великим обкладенням, їхньою стурбованістю тим, що для покриття грошової частини податку їм доведеться продати майже весь хліб[832].

Безпосереднє збирання податку розпочалося на Поділлі 15 вересня 1923 р. Відразу податкові органи були здивовані "масовим прагненням швидше здати податок". Цей небувалий феномен пояснювався побоюванням селян, що з усіх господарств, які не виконають завдання до 1 січня, буде стягуватися пеня.[833] В той же час "зовсім несподівано виявилося масове прагнення селян до здавання податку в грошовій формі. Фінансовий апарат виявився непідготовленим, кількість відкритих приймальних кас недостатнім"[834]. Окружні фінансові відділи виконкомів пояснювали це відсутністю необхідних інструкцій і бланків квитанцій. В них виникла "паніка та розгубленість". Однак до початку жовтня проблему вирішили. Цьому сприяло не лише відкриття додаткових кас, але й практика здавання грошової частини податку одним селянином за все село за колективними списками[835]. Вже 18 вересня губвиконком звернув увагу на різке зростання пропозиції худоби на ринку та доручив окрвиконкомам з'ясувати причину цього[836]. Характер їхніх відповідей видно з політичної доповіді Подільському губкому за вересень 1923 р. секретаря Тульчинського окрпарткому Зеленського. Він привів висновки експертної комісії окрпарткому та окрвиконкому, яка виділила чотири причини вказаного явища: 1) мала кількість наявного в селян хліба, що змушує їх продавати для виконання податку свиней і малу худобу; 2) низькі ціни на хліб, які " нижчі не лише проти продуктів фабричного виробництва, а й дешевше проти худоби, птиці тощо"; 3) погані види на врожай змушують притримувати хліб; 4) надто високі вимоги до кондицій зерна на приймальних пунктах. Найсуттєвішими причинами вважали: "Низькі ціни на хліб і погані види на врожай"[837]. Так, у вересні пуд жита коштував 30 коп. золотом, тоді як в липні – 60 коп., що

[830] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 11.
[831] Там само, арк. 14; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 13.
[832] Держархів Вінницької області , фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 70-77.
[833] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 26, арк. 134 зв.
[834] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 18.
[835] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 1-1зв.
[836] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 447, арк. 2.
[837] Там само, фп.1, оп. 1, спр. 45, арк. 21.

“приводить селян в стан, близький до роздратування та розпачу”[838]. Відтак, підкреслювали окрвиконкоми, селяни вважають за доцільне продавати худобу та зберігати хліб до підвищення ціни на нього. Причому, якщо у вересні вони “ліквідовували худобу молоду”, то незабаром – “худобу робочу”. Але “коли ліквідовується худоба у великій кількості, то ціна безумовно знижується і великої користі від цього не мають”.[839] Тому населення змушене було використовувати таку особливість Поділля, як прикордонний характер краю. Оскільки в селах і містечках за Збручем ціни на худобу і хліб були вдвоє і втроє вищими, то селяни масово займалися контрабандою. Вони “транспортували з прикордонних районів у Польщу худобу, особливо коней і деякі сільсько-господарські продукти, як наприклад квасолю”. Причому за кордон “спрямовувалося більшість худоби”.[840] Розвитку контрабанди сприяло те, що “до даного часу впровадження в обіг радянського карбованця ще не вповні досягнуто”. Його обіг “ледве помітний у Вінниці, а що стосується Проскурова, Кам’янця і Жмеринки, то там радянська валюта відсутня. Відсутність замінюється царським срібним карбованцем, який є, таким чином, еквівалентом на ринку. Тому сільське населення та сільські кооперативи […] ведуть свої господарські операції на срібний карбованець, користуючись радянським карбованцем, а останнім часом також червінцем винятково лише для здавання податків”. Здавати ж податок безпосередньо срібними карбованцями селянам було невигідно через те, що офіційний курс був на 15-25 % нижчим від курсу “чорної біржі”[841].

Певну роль у тому, що в натуральній формі податок станом на 15 жовтня було виконано лише на 20-30 %, відігравали завищені вимоги до якості зерна, яке здавали[842]. Проте не вирішальну. Це підтверджується тим, що на обсяги здавання податку натурою практично не вплинуло рішення РНК УСРР від 26 жовтня про зниження вимог до кондиції зерна при його здаванні та дозвіл зараховувати цукор у рахунок грошової частини податку з наданням квитанції від цукрозаводу[843]. Відтак у жовтні в грошовій формі було здано 75 %, а в листопаді – 90 % всього обсягу податку[844].

Загалом по губернії завдання з єдиного сільськогосподарського податку 1923/1924 р. повністю виконали лише два райони – Ямпільський та Могилівський. 68 районів виконали його в середньому на 95 %, 24 райони – на 85 %, а Чемеровецький – менше, ніж на 80%. В середньому по губернії виконання склало майже 90 %, з яких натурою – лише 18 %. Невиконання

[838] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 16, 18.
[839] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 5.
[840] Там само, спр. 10, арк. 108; спр. 26, арк. 134 зв.
[841] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 447, арк. 5-5 зв.; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2187, арк. 6.
[842] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 108.
[843] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 616 а, арк. 156-158.
[844] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 34.

за існуючою традицією оформлялося як недоїмка[845]. До її ліквідації залучалися члени сільрад, працівники продовольчих органів, міліції та прокуратури. Їм дозволялося застосовувати "всі заходи": опис майна та його продаж на торгах. Складання протоколів на злісних неплатників і притягнення їх до адміністративної та судової відповідальності. Для викачування недоїмок встановлювалися "крайні терміни". Спочатку – 22 січня, потім – 15 лютого[846]. Але марно. Селянам нічого було здавати – з осені 1923 до весни 1924 р. кількість господарств без робочої худоби збільшилася з 59 % до 68 %, а таку худобу селяни збували в самому крайньому випадку[847]. Не сприяло ліквідації недоїмок і рішення президії ЦВК СРСР від 28 березня 1924 р. про їхнє стягнення в червінцях за курсом, який був станом на 1 листопада 1923 р.[848].

Одночасно були вжиті заходи із заборони використання срібної монети, що призвело до виникнення "серед власників більш-менш значних сум паніки. Були випадки самовбивств на цьому ґрунті"[849]. Щоб не допустити соціального вибуху, використовуючи досвід попередніх податкових кампаній, ВУЦВК і РНК УСРР 16 квітня 1924 р. під приводом забезпечення якісного проведення весняно-польових робіт призупинило до 1 жовтня розгляд справ за невнесення єдиного сільськогосподарського податку та відбуття покарання засудженими за цей злочин. Одночасно їм гарантували, що при погашенні заборгованості за 1923/1924 господарський рік вони будуть звільнені від відповідальності[850].

Підсумки проведення цієї податкової кампанії підбили на X-й Подільській губернській конференції КП(б)У 21-23 травня 1924 р. В доповіді про роботу ЦК КП(б)У секретар ЦК В. Затонський зробив висновок: "Податок був зрозуміло важким, але податок було зібрано, значить він себе виправдав, але виправдав не вповні, тому, що нам здали більше грішми, чим ми очікували. Ми на цьому прогадали, тому, що здавали податок як раз тоді, коли хліб був дешевим." Зазначимо, що голова Подільського губвиконкому Ремейко в своїй доповіді обійшов питання виконання податку. Проте він зазначив, що аргументи губвиконкому та губпарткому переконали Держплан УСРР і він визнав, що "податок 1923/1924 р. на Поділлі був надто великим"[851].

Ще не завершилося встановлення результатів податкової кампанії 1923/1924 рр., як президія ЦВК СРСР прийняттям 9 травня 1924 р. "Положення

---

[845] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 167-168.

[846] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 1, арк. 21-28; фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 6.

[847] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 166.

[848] ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 624, арк. 2.

[849] Там само, ф. 1, оп. 2. спр. 2187, арк. 6; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 64.

[850] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 169, арк. 1

[851] Бюллетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У. – Винница, 1924. – 6-7 мая. – № 1. – С. 4, 16.

про єдиний сільсько-господарський податок на 1924/1925 р." фактично дала старт новій кампанії. Її особливістю було те, що платниками цього податку визначалися не лише селянські, а й колективні господарства, а також радгоспи. Податок нараховувався в золотих карбованцях і повинен був вноситися червінцями. За одиницю обкладення бралася десятина ріллі. Худоба прирівнювалася до неї за певними коефіцієнтами. Характерно, що залежно від прибутковості господарств встановлювалося три ставки податку. Його розряди та ставки визначалися ВУЦВК окремо для кожної губернії та округи на підставі видів на врожай, але не пізніше 15 серпня[852]. Зазначимо, що станом на 1 травня 1924 р. один срібний карбованець на "чорній біржі" коштував 52 червоних карбованці, золота десятка – 11 крб. 80 черв. крб., американський долар – 1 крб. 05 коп.[853]

Однак ніякі нові офіційні рішення не могли здолати практики ігнорування органами влади реалій. Так, при визначенні хлібофуражного балансу на 1924/1925 господарський рік ЦСУ УСРР надто оптимістично поставилося до того, що вперше посівні площі на Поділлі перевищили довоєнні, та спрогнозувало врожай на 1924 р. в розмірі 186,8 млн. пудів проти 130,6 млн. пудів у 1923 р. (з яких хліб складав лише 67,5 млн. пудів, а 37,2 - картопля)[854]. На основі таких прогнозів визначили план збору ЄСГП на 1924/1925 р. в розмірі 9,53 млн. пуди або 5,1 % від валового збору, тоді як середній відсоток по Україні становив 4,6 %, по Київській губернії – 4,3 % та по Волинській – 5,6 %.[855] Губернське керівництво не згоджувалися з таким планом і вимагало його зменшення. Врешті-решт до нього прислухалося та зменшили розмір даного податку для Поділля до 144 тис. тонн, або 8,8 млн. пудів[856]. На практиці це означало збільшення податку на 1,7 млн. пудів проти рівня 1923/1924 р. та зростання податкового навантаження на одне селянське господарство з 9,43 крб. в 1923/1924 р. до 13 крб. в 1924/1925 р., на одного їдця – з 2,36 крб. до 3,30 крб. та з однієї десятини ріллі – з 3,17 крб. до 4,26 крб.[857]

Зазначимо, що лише 3 липня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало помилки ЦСУ при визначенні врожайності 1924 р.[858]

Внаслідок засухи на півдні губернії, аномально теплої весни та холодного літа, нашестя шкідників та місцями неймовірного граду вдалося зібрати лише 16,8 млн. пудів хліба та картоплі за потреби 99 млн. пудів[859]. Відтак податковий гніт для селян став непосильним. Округи доповідали про вкрай низькі темпи

---

[852] ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 624, арк. 22-23.

[853] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 31.

[854] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1887, арк. 62, 68, 70; Поділля в період відбудови. – С. 324.

[855] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1887, арк. 70-71.

[856] Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору… – С. 115.

[857] Поділля в період відбудови. – С. 71.

[858] Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1925. / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 180.

[859] Василенко В. М. Голодні лихоліття. – С. 279; Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору. – С.115-116.

виконання податку. Так, на пленумі Проскурівського окрпарткому 30-31 листопада 1924 р. відзначили, що "виконання сільгоспподатку проходить незадовільно, особливо в районах Війтовецькому, Проскурівському, Волочиському, Чорно-Острівському і Михампільському"[860]. Щоб виправити становище, влада, за усталеною практикою, вдалася до репресій. Ми поділяємо думку В. Василенка, що "саме застосування примусових методів забезпечило виконання програми збору податку 1924-1925 р. у Подільській губернії більше, ніж на 100 %"[861]. 27 лютого 1925 р. губвиконком констатував виконання єдиного сільгоспподатку в сумі 9043213 крб., що становило 100,6 % твердого завдання на селянські господарства і наказав: "Застосування насильницьких заходів стягнення податку – рішуче припинити"[862].

Внаслідок недороду та стягнення непосильних податків Поділля охопив голод. Вже до червня 1925 р. більшість подолян голодували[863]. Лише 10 липня 1925 р. ЦК КП(б)У відреагував і дав вказівку: "1) В постраждалих районах, де населення не поверне затраченого на посівній – сільгоспподаток на 1925-1926 р. скасовується повністю. 2) При частковому недороді податок зменшується з можливістю відстрочки сплати на наступний рік"[864]. Загалом з урахуванням звільнення від сплати податку малопотужних, червоноармійських і постраждалих від недороду господарств обсяг ЄСГП на 1925/1926 р. був зменшений проти рівня 1924/1925 р. на 48 %. Проте і після цього він залишався непосильним для селянських господарств, про що свідчить, зокрема, доповідь Могилівського окрфінвідділу на засіданні окрвиконкому 15 грудня 1925 р. Він скаржився, що через звільнення багатьох господарств від податку інші всіляко ухиляються від сплати. Так, у "Шаргородському районі замість 45 % за планом на 1 листопада надійшло лише 18 %, в Джуринський – 30%, Барський – 20 %". Виконком у своєму рішенні вимагав від райвиконкомів і сільрад посилити роз'яснювальну роботу і тиск на селян[865].

Встановлення плану з ЄСГП на 1926/1927 р. відбувалося одночасно із переходом до політики економічного удушення заможних господарств. Відтак, при загальному збільшенні розміру податку на 13 %, для бідняцьких господарств, яких нараховувалося 40 % від загальної кількості, він зменшувався на 27-30 %. Тому понад 47 % розміру завдання мали внести середняцькі господарства, яких було 44%, і понад 39% – заможні, питома вага яких складала 16 %[866]. На думку професора І. Рибака, заможним

---

[860] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 117.

[861] Василенко В. М. Голодні лихоліття… – С. 280.

[862] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 43.

[863] Колективізація. Голодомор. Політичні репресії /Барська районна бібліотека. [Электронний ресурс] – Режим доступу //http//www.bar-library.com/index.php? page=199.

[864] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2071, арк. 64-65.

[865] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 55, арк. 69-69 зв.

[866] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 508 А., арк. 47; фп. 301, оп. 1, спр. 44, арк. 115.

верствам населення не залишалося нічого іншого, як розпродувати своє майно і в пошуках кращої долі виїжджати до міста[867]. Тому не випадковим стало наростання проблем із хлібозаготівлею, котрі з осені 1927 р. витіснили на задній план всі інші завдання влади на Поділлі, включно із збиранням єдиного сільськогосподарського податку, роль якого зменшувалася.

Отже, заміна продрозкладки продподатком, як вимушений захід, суттєво не вплинула ні на способи його збирання, ні на сприйняття селянством продподаткової політики радянської влади на Поділлі. Проявом цього став наймасовіший та найтриваліший в Україні повстанський рух. Саме опір селян не дав змоги виконати план з продподатку 1921 р. Лише придушення повстанського руху в регіоні та запровадження в 1922 р. єдиного натурподатку в республіці дозволило подільській владі налагодила пропагандистську та організаторську роботу зі збирання даного податку. Спираючись на збройну силу та стимулюючи населення занесенням на дошку пошани чи врученням Червоного прапора, було забезпечено майже повне виконання натурподатку. Аналіз практики впровадження та реалізації єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі в роки нової економічної політики неспростовно свідчить, що, задуманий в інтересах стимулювання економічного розвитку селянських господарств і товарно-грошових відносин, він через ігнорування інтересів селян, волюнтаризм і насильство лише частково виконав покладені на нього завдання. Загалом же селяни, залякані масовим терором і не маючи реальних способів уникнути податкового тиску, змушені були підкоритися владі.

2.3 Голод на Поділлі та допомога подолян жертвам голоду в інших регіонах

Початок 20-х років минулого століття позначився небувалою засухою та голодом, які охопили п'ять губерній півдня України та значні території в Росії та інших радянських республіках. Для координації роботи з допомоги голодуючим президія ВУЦВК 12 липня 1921 р. створила "Центральну Комісію допомоги населенню місцевостей, які постраждали від неврожаю при ВУЦВК" (ЦКДГ) під головуванням Г. І. Петровського та рекомендувала організовувати такі комісій у губерніях[868]. Зазначимо, що Подільську комісію (Губкомдопгол) під головуванням члена президії губвиконкому Шафранського було створено ще 5 липня 1921 р. Одночасно було відкрито її поточний рахунок і рекомендовано повітовим виконавчим комітетам (повітвиконкомам) створити аналогічні комісії[869]. Проте вони створювалися

[867] Рибак І. В. Колективізація на Поділлі – [Електронний ресурс] – Режим доступу //ttp://museum. vn.ua/articles/pod3/ribak__v_kolektivzatsya_na_.html

[868] Год борьбы с голодом. 192-1922. Через делегатов VII-го Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Х., 1923. – С. 1; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 35, арк. 105.

[869] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 4.

поспіхом, без належних повноважень. Не випадково проведений у вересні 1921 р. триденник допомоги голодуючим через погану організаторську роботу дав незначні результати[870].

Відтак президія ВУЦВК 13 вересня 1921 р. вимагала посилити існуючі повіткомісії та створити там, де їх ще не було, волосні та сільські комісії. Наголошувалося, що склад волкомісій повинні затверджувати повітвиконкоми, а сільських – волвиконкоми. Видана невдовзі інструкція уточнювала, що в місцях розташування військових частин на рівні волості потрібно створювати п'ятірку, до якої включати представника від неї. На початку жовтня було проведено ще одну реорганізацію комісій – їх очолили безпосередньо голови відповідних виконкомів і створювався апарат комісій при секретаріатах[871]. Тобто вибудовувалася чітка вертикаль комісій допомоги голодуючим. Вони фактично були вмонтовані в систему влади.

До кола обов'язків комісій віднесли здійснення пропагандистської роботи з роз'яснення масштабів голоду та його наслідків, а також організацію збору пожертв зерном, речами та грішми. Кожних два тижні вони мали звітувати перед комісіями вищого рівня[872].

Однак одним з перших кроків влади стала не власне організація допомоги голодуючим, а затвердження президією Подільського губвиконкому на своєму засіданні 9 серпня 1921 р. положення про їдальню для відповідальних працівників і її відкриття.[873] Невдовзі також були створені закриті їдальні для радянських працівників у повітових центрах. У них вони могли харчуватися, вносячи "грошові внески та свої натуральні пайки"[874]. Паралельно подільська влада розгорнула масштабну пропагандистську кампанію з метою переконати подолян у необхідності надання максимальної допомоги голодуючим. Так, Жмеринський повітовий комітет КП(б)У 22 вересня ухвалив відозву до безпартійних про збір коштів для допомоги потерпілому від засухи населенню Поволжя[875]. Впродовж жовтня 1921 р. на Поділлі поширювалися різні звернення із закликом про допомогу голодуючим. Зокрема, "Звернення Саратовської губернської комісії допомоги голодуючим"[876]. Літинський повітвиконком у відозві №19 до "Робітників землі" наголошував на жахах голоду в Поволжі й закликав "вносити аванс-податок озимини в рахунок податку". Пропонувалося заносити на "чорну дошку всі ті, хто преступно чи недбало відноситься до зову голодаючих і вмераючих людей"[877].

---

[870] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 35, арк. 43.
[871] Там само, арк. 2,15,121.
[872] Год борьбы с голодом... – С. 102.
[873] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 5.
[874] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 46.
[875] Поділля в період відбудови… – С. 117-118
[876] Держархів Хмельницької області, фр. 1386, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
[877] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 113.

Оскільки подоляни в умовах жорстокої продовольчої кампанії та складного економічного становища не виявляли активності у внесенні пожертв, губернська комісія допголу 17 жовтня 1921 р. припинила бавитися в добровільність і затвердила план стягнення зборів на допомогу голодуючим[878]. При цьому вона керувалася циркулярним листом ЦК РКП(б) №429 від 22.09 21 р. "Про боротьбу з голодом", який вимагав посилити роз'яснювальну роботу серед трудящих і перейти від "філантропії буржуазних елементів до суворих і вдумливих заходів добровільного та рівномірного самообкладення, а за потреби примусового, як форми класової боротьби"[879]. Джерелами збору хліба та грошей, крім добровільних пожертв, були визначені президією пубвиконкому 23 вересня 1921 р. на підставі телеграм ВУЦВК №9101 і №9102 від 17 вересня: відрахування 1 фунту з пуда при товарообмінних операціях; 5% вирівнювального збору; по 10% з квитків у театрах, збору на право торгівлі, вартості промислового свідоцтва та проїзних квитків, за провезення багажу; 50 % з фонду, призначеного для потреб комнезамів, з відсотків відрахування від продподатку[880].

Щоб показати приклад збору пожертв, у Вінниці на центральній вулиці на видному місці губкомісія відкрила спеціальний склад. Грошові пожертви приймала редакція газети "Известия", в якій друкувалися щоденні звіти про надходження.[881] Одночасно комісіям вказувалося, що зібрані грошові кошти та пожертви і збори на користь голодуючих "ні під яким виглядом і ні в якому випадку не можуть витрачатися навіть на голодуючих дітей"[882].

Вжиті заходи та ефективна пропагандистська кампанія допомогла вже до 1 листопада виконати на 14 % та 57 % підвищені планові завдання по хлібу та грошах відповідно (без урахування планових завдань для Вінниці та Вінницького повіту). Це дозволило, докупивши ще понад чотири тисячі пудів хліба, відправити голодуючим регіонам Росії – Татарстану, Марі та Калмикії – 320 тис. пудів зерна жита, гречки та ячменю (зернохліба). Крім того, було зібрано 1000 аршин мануфактури та 50 тис. ярдів ниток для дітей, які почали прибувати з голодуючих губерній[883].

Великого значення в збиранні пожертв губкомдопгол надавав проведенню 7-15 листопада 1921 р. тижня допомоги голодуючим. Проте через слабкість партійного та радянського апаратів і протидію антирадянських повстанських загонів зазначений тиждень фактично було проведено лише в семи з дванадцяти повітів Подільської губернії. Попри це впродовж тижня допомоги в регіоні зібрали 10052 пуди зернохліба та 206 млн. крб. В цілому за жовтень-листопад 1921 р. зібрали 63685 пудів хліба та

[878] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 18.
[879] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 403, арк. 175-178.
[880] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр 9, арк. 18; спр. 48, арк. 31.
[881] Там само, спр. 9, арк. 43.
[882] Там само, арк. 15; оп. 1, спр. 200, арк. 7
[883] Там само, спр. 9, арк. 43 зв.-44.

686 млн. крб.[884] Вже 11 листопада на адресу голодуючих регіонів Росії було відправлено 35 вагонів зернохліба[885].

Під час проведення тижня допомоги голодуючим розпочалося масове прибуття біженців з регіонів, охоплених голодом. Зазначимо, що ще на засіданні 3 серпня 1921 р. президія ВУЦВК визнала "неможливим і недоцільним переселення [переселення] в Україну". Коли ж рух переселенців з голодуючих губерній в УСРР набув масового характеру, 16 листопада вона ухвалила: "Через повну неможливість облаштування переселенців в Україні, просити ВЦВК про вжиття [заходів] до припинення переселення в Україну"[886]. Переселенці нагромаджувалися на залізниці. Для організації їм допомоги 4 листопада губвиконком створив спеціальну трійку[887]. Біженців приймали спочатку в Жмеринському евакуаційному пункті, а затим його "розвантажували на Вапнярський та інш. евакопункти"[888]. Головною турботою було прийняття постраждалих дітей. Поділля готувалося прийняти дві тисячі маленьких переселенців.[889] Однак невдовзі ЦК Допгол встановив план у 3500 дітей. Всього ж 10 санітарними поїздами їх прибуло 5957. Зокрема, із Самарської губернії – 3080, Татарстану – 991, Донецької губернії – 1060 і "самопливом" – 584. Після санітарної обробки їх відправляли до 108 спеціально створених дитячих будинків у повіти: до Вінницького – 257, Гайсинського – 183, Літинського – 193, Летичівського – 176, Могилівського – 580, Кам'янецького – 991, Ольгопільського – 809, Ямпільського – 705 та Жмеринки – 550. Стан дітей "був жахливий. Діти всі були виснажені, роздягнені та роззуті та більшою частиною приїжджали в одній сорочці". І це в умовах "лютої зими". Як наслідок – різними хворобами перехворіло 75% дітей, померло 2%[890].

Оскільки стан дитбудинків спочатку був незадовільний, то для збору коштів регулярно проводилися тижневики, декади та місячники допомоги дітям. Наймасштабніший з них тривав з 15 січня до 25 березня 1923 р. Всі організації та установи обов'язково купували марки "Місяця допомоги дітям"[891]. Зростання масштабів голоду вимагало збільшення допомоги, а відтак і пошуків нових джерел отримання хліба. Першим їх знайшов 3-й Жмеринський повітовий з'їзд рад (27-29 листопада 1921 р.), постановивши "обкласти все населення, як робітників, селян, так і червоноармійців одночасним внеском з кожної душі два (2) фунти на користь голодуючих".[892] Його в грудні 1921 р. підтримав ІІ губернський з'їзд рад Поділля,

[884] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр 9, арк. 4, 21-22.
[885] Там само, спр. 35, арк. 142.
[886] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 54, арк. 24, 43 зв.
[887] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 26.
[888] Там само, оп. 2, спр. 9, арк. 28.
[889] Там само, спр. 35, арк. 105.
[890] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 53 – 54.
[891] Там само. – С. 54; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 181, арк. 11, 18, 41.
[892] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 40, арк. 122 зв.

постановивши: “Обкласти одночасним збором всіх громадян по два фунти зерном. Зібрати його впродовж двох тижнів”. Крім того, запроваджувалася постійна допомога за нормативом “чотири двори годують одного голодного”, тобто вносять 12 пудів зернохліба або борошна впродовж місяця. З врахуванням місцевих умов допускалася норма: “П’ять ситих годують одного голодного”, тобто вносять 40 фунтів борошна в місяць, або 8 фунтів кожен[893]. На початку січня по всій губернії пройшли пленуми повітвиконкомів і повітові з’їзди комнезамів, які ухвалили аналогічні постанови.[894] Підсумував їхні рішення І Подільський з’їзд незаможників, постановивши 17 лютого 1922 р. спрямувати на допомогу голодуючим усі сили та вважати головним завданням розширення мережі дитячих будинків для голодуючих дітей, приписку безприютних дітей до окремих дворів, організацію пересувних дитячих ясел і будинків у голодуючі місцевості[895].

Постановою президії ЦКДГ від 2 січня 1922 р. обов’язок допомагати голодуючим поширили на мешканців міст, запровадивши добровільне самообкладення осіб нетрудових професій у розмірі 5% валового доходу та осіб вільних професій (лікарів, художників, артистів тощо) в розмірі 3% валового доходу. Пояснювалося, що самообкладення громадян розглядається як прийняття на себе зобов’язання регулярно давати голодний пайок у встановлений час, не рідше одного разу в місяць. Кількість таких пайків встановлювалася залежно від рівня середньої врожайності з однієї десятини в тій чи іншій губернії. Поділля було віднесено, разом з Волинню та Чернігівщиною, до першої категорії (всього їх передбачили шість), де врожайність становила понад 85 пудів з десятини. Враховувалася також чисельність населення за розрядами: селянство, робітники (профорганізовані) і нетрудове. Запроваджувалася умовна чисельність родини в кожній категорії: “селянська сім’я – 5 душ їдоків, сім’я робітника – 3 душі і нетрудова сім’я – в 3 душі”. Відтак визначалося, що, з урахуванням поживних речовин, переведених у хлібну порцію, норма голодного пайка становить один фунт у день або 22,5 фунта борошна в місяць на пайок. Для Подільської губернії встановлювалася найбільша кількість пайків – 296 тисяч із 1740 тис. по Україні. Дозволялося залишати на місцях для потреб переселенців 16.650 тис. пайків[896]. Про ненормальність такого підходу, за свідченнями І. Герасимовича, 19 травня 1922 р. у своєму матеріалі писав власкор однієї з німецьких газет: “На Поділля напливають великі маси голодуючих Поволжя […] Большевики розквартировують ті маси між сільським населенням […] Кожному селянинові призначається годувати 5 голодуючих. Рівночасно большевики реквізують далі хліб для війська”[897].

---

[893] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 9, арк. 24-25; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175, арк. 6.

[894] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, Оп. 1, спр. 19, арк. 7; Поділля в період відбудови… – С. 159.

[895] Поділля в період відбудови… – С. 166.

[896] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 35, арк. 248-254.

[897] Герасимович І. Голод на Україні. – С. 171-172.

Вжиті заходи дозволили до 1 лютого 1922 р. зібрати на Поділлі за грудень 1921 р. - січень 1922 р. понад 416 млн. крб. грошима та 34347 пуд. хліба (без даних з Летичівського, Кам'янецького та Проскурівського повітів)[898]. Однак владу не задовольняли такі результати. Тому 23 січня 1922 р. губернська комісія допомоги голодуючим визнала роботу повітдопголу у цьому напрямку недостатньою та рекомендувала головам повітвиконкомів "підняти інтенсивність зборів"[899]. Відтак у лютому цілком логічною стала зміна настроїв влади щодо добровільних пожертв на допомогу голодуючим. Так, губкомдопгол заявив, що вона "не дала бажаних результатів", а другий Всеукраїнський з'їзд незаможників взагалі закликав "застосувати, поряд з широкою добровільною участю всіх верств населення, випробуваний пролетарсько-революційний і реальний спосіб державного податку та примусового здійснення стягнення розкладки шляхом приведення в дію всієї потуги державного апарату примусу"[900]. Спираючись на такі настрої, ВУЦВК 1 березня 1922 р. постановою "Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим" запровадив заходи "самої нещадної боротьби" з такими правопорушеннями. Зокрема, зняття з посади та позбавлення права її займати, ув'язнення до п'яти років, конфіскація майна, вища міра покарання. Такі справи мали розглядатися революційні трибуналом у двотижневий термін[901]. Не менш принципово члени губкомдопголу ставився до роботи своєї комісії. Так, коли на засідання 12 червня 1922 р. без поважних причин не з'явилися заступник голови управління продовольчого комісара Горбенко та представник від ПГВДПУ Радецький, то їх оштрафували на п'ять і три мільйони карбованців на користь голодуючих. Кошти запропонували негайно внести в держбанк на рахунок губкомдопголу, а квитанцію показати його секретареві[902]. Загалом, за даними губкомдопголу, з початку кампанії до 15 липня 1922 р. було зібрано 5826783,53 крб. пожертв і відрахувань, а також 316488 пудів зерно хліба, та відправили в постраждалі від засухи губернії 286344 пуди[903]. Зазначимо, що за рішенням губкомдопголу від 23 січня 1922 р. всі грошові пожертви через мережу губфінвідділу спрямовувалися на закупівлю зернохліба для голодуючих[904].

Становище із проведенням хлібозаготівельної кампанії та збором допомоги голодуючим суттєво ускладнилося влітку 1922 р., оскільки значну територію регіону охопила посуха. Місцями спостерігалися прояви голоду.[905] Надати певну допомогу жертвам голоду покликаний був Подільський комітет допомоги при Американської організації допомоги (АРА), створений 2 червня 1922 р. під

[898] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр 9, арк. 22, 43 зв.-44; Социалистическое строительство на Виннитчине. – С. 32.
[899] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 440, арк. 10.
[900] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 45; Год борьбы с голодом... – С. 108.
[901] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 515, арк. 34.
[902] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 442, арк. 7.
[903] Год борьбы с голодом… – С. 167; Голод та голодомор на Поділлі. – С. 49-51.
[904] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 440, арк. 10.
[905] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 53-54.

головуванням К. Яримовича[906]. Як зазначав В. Васильєв, вже до серпня комітети АРА працювали у 80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду[907].

Оскільки регіон не мав такого статусу, то 2 серпня 1922 р. рішенням губкомдопголу було відновлено збір 2-х фунтів з пуда на користь голодуючих, вирахуваних у житніх одиницях з усіх платників продовольчого, промислового та помол- податків в ході проведенні нової продподаткової кампанії. Він мав вноситися одночасно з продподатком на зсипні пункти[908].

При цьому широко практикувалося складання та публічне оголошення списків платників голодних пайків. Факт здачі пайка мав відмічатися у спеціальному "голодному паспорті". Одночасно видавалася квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках[909]. Однак своєчасне виконання плану ще не було запорукою спокою. Так, 9 вересня загальні збори жителів Волочиська прозвітували про повне виконання плану і збір 10 тис. пудів хліба й трьох мільйонів карбованців. Але їм одразу довели додатковий план у ще 10 тис. пудів. Тому на нових загальних зборах 8 жовтня мешканці містечка визнали цей план непосильним, оскільки через посуху селяни майже нічого не зібрали і не продають зерно на ярмарку. Відтак євреї, головним заняттям яких була торгівля, "не можуть його купити і попросять зняти додаткові пайки"[910].

З метою активізації роботи впродовж жовтня-листопада було розформовано комітети допомоги голодуючим і на їхній основі створено комісії по боротьбі з наслідками голоду (комнаслідгол) в складі голови повітвиконкому, повітпродкомісара та заввідуправи. У волостях слід було організувати волтрійки в складі голови волвиконкому, голови волкомнезаму та волподатінспектора[911]. Під загрозою притягнення "як саботажників і слинтяїв до революційного суду" повітові комнаслідголи вимагали до 20 грудня 1922 р. закінчити збір з нетрудового населення 8 фунтів борошна чи 9 фунтів зерна за 4,5 місяця – з 15 серпня по 31 грудня. Наголошувалося, що в списки нетрудового населення потрібно включати все духовенство: православне, католицьке та іудейське[912].

Від виконання 8-фунтового збору звільнялися: дійсні члени профспілок і безробітні, зареєстровані на Біржі праці; діти до 16 років включно; особи старші 60 років; учні, якщо вони ніде не працюють і не займаються торгівлею; червоноармійці та міліціонери; особи, які перебувають на утриманні Собезу, за наявності відповідних документів; біженці із голодгуберній і пред'явленню відповідних документів; дружини членів профспілок, якщо вони займаються винятково домашнім господарством[913].

---

[906] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 202, арк. 15.
[907] Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору… – С. 114.
[908] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 443, арк. 3.
[909] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 7, арк. 31.
[910] Там само, фр. 4133, оп. 1, спр. 3, арк. 85-87.
[911] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 9, арк. 50.
[912] Там само, спр. 202, арк. 54.
[913] Поділля та Південно-Східна Волинь. – С. 208-209.

Загалом збір допомоги постраждалим від голоду губерніям Поволжя та півдня України продовжувався до літа 1923 р. Вона була гідно оцінена вдячними мешканцями зазначених регіонів. Так, 27 червня 1922 р. газета "Известия" надрукувала лист Велико-Токмацького повітвиконкому Таврійської губернії з подякою за надану подолянами допомогу[914]. На III всеукраїнському з'їзді комнезамів у червні 1923 р. делегація незаможників Одещини вручила делегатам від Поділля за те ж Червоний прапор та подячну адресу[915].

Не встигли подоляни оговтатися від кампанії з порятунку постраждалих від голоду 1921-1923 рр. регіонів, як на початку 1925 р. голод прийшов на Поділля. Недорід 1924 р. та надмірний податковий тягар, за інформацією Подільського губвідділу ДПУ, призвели до того, що більша частина населення не мала хліба та харчувалася картоплею. В Юзвинському районі Вінницької округи, особливо в селах Ільківка, Бискупка, Майдан Юзвинський і Юзвин, які найбільше постраждали від недороду, бідняки були зовсім без хліба. В деяких селах Літинського району, особливо в Боркові, Багринівцях і Дяківцях найбідніше населення продавало спадкову землю куркулям, оформляючи це як оренду. Спостерігався посилений збут худоби, особливо в селах Джулинського району Гайсинської округи – Крушинівка, Маньківка, Шумилів та Овощівка. В більшій частині Шаргородського району Тульчинської округи селяни обговорювали можливість переселення на відрубні ділянки в південних губерніях. У деяких селах Яругського району Могилівської округи, як от Гришківці та Карпівка, на сходах селяни прийняли постанову про звернення до влади за допомогою[916]. Зважаючи на такі повідомлення, Подільський губвиконком доповідав 28 лютого ВУЦВК про ці проблеми у 7 південних районах Могилівської округи. При цьому наголошувалося, що в охоплених недородом районах населення перебуває у важкому продовольчому становищі, та наводилися конкретні дані щодо цього (див. таблицю 13).

Назва р-ну	Число господарств	Кількість населення
Ямпільський	10.476	44.820
Ярузький	6.947	29.779
Бабчинецький	7.527	30.409
Озаринецький	7.007	25.599
Яришівський	6.849	27.235
Чернівецький	8.920	35.495
Мурованo-Куриловецький	8.469	32.682
Всього	56.195	226.019

Таблиця 13. Кількість постраждалих від недороду в Могилівській окрузі[917].

[914] Поділля в період відбудови… – С. 185.
[915] Социалистическое строительство на Виннитчине. – С. 47.
[916] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 79-81.
[917] Там само, – С. 82; Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 26, арк 8.

За забезпеченням продовольством і господарською спроможністю населення цих районів поділили на чотири групи. До першої віднесли незаможників, які мали озимий клин до одної десятини. Проте вони не мали живого і мертвого інвентаря, запасів продовольства та насіння для посіву ярого клину. Ця група становила 15 % від загальної кількості населення, або майже 34000 осіб у 8400 господарствах. Серед цієї групи голодування набуло масового характеру, були випадки опухання. Губвиконком застерігав, що в разі зволікання з наданням продовольчої допомоги смертність від голоду набуде в ній широких розмірів. Відтак їм необхідно надати негайну продовольчу допомогу. Друга складалася також з незаможників, які мали озимого клину до двох десятин на господарство. Однак вони майже не мали живого та мертвого інвентаря, в декого була в користуванні худоба та птиця, але запасів продовольства та насіння для посіву ярого клину не було. Ця група становила 30 %, або 68000 осіб, мала 16800 господарств. Припускалося, що в найближчий тиждень вона вступить в голодування і вимирання, вичерпавши всі засоби до порятунку, шляхом остаточного руйнування їхніх господарств. Ця група теж потребувала продовольчої допомоги. Третя – незаможники і частково середняки які мали дрібний живий і мертвий інвентар, дрібну худобу і птицю, озимий клин до трьох десятин, але насіння для посіву ярого клину не мали. Запасів продовольства у них було на 1-1,5 місяці, після чого їх чекала доля перших двох. Ця група теж становила 30 % населення або 68000 та мала 16.800 господарств. Вона потребувала термінової допомоги ярим насінням у кредит. Четверта – складалася з середняків, мала живий і мертвий інвентар, озимий клин від 3-х до 10 і більше десятин. Деякі господарств потребували ярого насіння для посіву. Вона охоплювала 25 % населення, або 56000 осіб, і 14000 господарств. Допомога їм була потрібна у формі кредиту на закупівлю ярого насіння. Причому кредит потрібно було надати негайно. В кінці доповіді робився жорсткий висновок-прогноз: якщо допомога не буде надана чи вона затримається, то сільське господарство Могилівщини "буде зруйноване і людська сила в більшості загине"[918].

Складність становища потребувала реалізації невідкладних заходів. Спеціальна комісія губвиконкому з надання допомоги постраждалим районам Могилівської округи ще 24 лютого 1925 р. запропонувала заходи двох типів: негайну та таку, яку слід надавати аж до наступного врожаю. До допомоги першого роду віднесли: завдання губздороввідділу відкрити в голодуючих районах і селах три їдальні по сто осіб кожна (і це на 226 тис. голодуючих!), із них дві коштом губкомдопдіту та однієї коштом Червоного Хреста; двох консультацій для дітей, однієї за рахунок держбюджету, а іншої коштом губкомдопдіту; відкриття 9 дитячих садків на 50 дітей кожен, загалом на 450 осіб, з тим, щоб вони почали функціонувати з 1 квітня. Садки мали утримуватися коштом губкомдопдіту. Заодно губкомдопдіту звернувся

[918] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 26, арк. 9-10.

до ЦК допдіту з проханням залишити в його розпорядженні 1000 крб., які губернія перераховувала щомісячно на допомогу Херсонському допдіту. Для регулювання цін на хліб доручили губкомвнуторгу перекинути в постраждалі райони 7,5 тис. пуд. хліба із виділених для Вінниці 15 тис. пуд. на лютий. З метою надання допомоги сільському населенню першої групи та частково другої, виділили на березень Могилівській окрузі 6 тис. пуд. житнього борошна та 9 тис. пуд. картоплі з оплатою за рахунок резервного фонду губвиконкому. Допомога другого типу передбачала збільшення закупівлі в населення тютюну, худоби, яєць та інших продуктів, скасування губвиконком стягнення в зазначених районах зборів у всілякі фонди та організацію громадських робіт, які б дали селянам заробити хоч якісь кошти на придбання хліба[919]. Зазначимо, що 12 квітня 1925 р. "Вісті ВУЦВК" повідомили про відкриття трьох їдалень для 330 дітей у Могилів-Подільському районі[920]. Тобто перевищили заплановану в лютому місткість на 30 місць.

Однак можливості надання дієвої допомоги південним районам Могилівщини суттєво обмежувалися тим, що, як доповідав Подільський губвідділ ДПУ губкому КП(б)У 22 березня, в усіх округах економічне становище селян незадовільне. Великий відсоток бідного селянства не має хліба. А вже 10 квітня він вказував на те, що економічне становище селян з кожним днем погіршується, а кількість бідняцьких сімей, які через відсутність хліба переходять на харчування сурогатами, збільшується. Значна частина незаможних селян відчувала потребу в насіннєвому матеріалі та реманенті. Проте допомога, яка надавалася сільгоспкооперацією у вигляді кредитів була незначною. Як наслідок – "настрій на селі подавлений"[921]. За повідомленням секретаря Могилівського окрпарткому Фесенка, кількість голодуючих в окрузі в квітні, за приблизними підрахунками, досягла 25-30 % і далі зростала. Спостерігалися випадки захворювання дорослих і дітей від недоїдання. Державна допомога, за його оцінкою, була "цілком недостаточна", а вихід "із становища місцевими силами найти не можливо"[922]. Однак влада, зокрема XI Подільська губернська конференція КП(б)У 28-31 березня, і V губернський з'їзді Рад 15-18 квітня 1925 р., причинами голодування вважала лише природні аномалії та недорід[923].

Характерно, що в умовах голодування більшості селян владу турбувало не так становище хліборобів, як зрив плану хлібозаготівель у 8,5 млн. пудів. У той же час голова Подільського губвиконкому Новиков у доповіді про роботу губвиконкому на V губернському з'їзді рад 15 квітня 1925 р. як успіх розцінив заготівлю і вивезення за межі губернії 3 млн. пуд. хліба. При цьому він цинічно просторікував, що теоретичні підрахунки

[919] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 84.
[920] Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925. – С. 96.
[921] Там само. – С. 87, 90.
[922] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 75.
[923] Там само, спр. 7, арк. 94-98; Голод та голодомор на Поділлі… – С. 97.

потреб селянства для прохарчування худоби та насіння, якби такі були проведені, засвідчили б не лише неможливість вивезення будь чого, але був би брак у 10 млн. пудів зерна. Причину успіху, на думку губкому, полягала в тому, що селяни змушені були "щось вигадувати, вираховувати, урізати потреби шлунку, і ось чому нам вдалося дещо вивезти, оскільки селяни нам дещо продали. Але в багатьох господарствах хліба зараз не вистачає". Наголосимо, що навіть у таких складних умовах влада продовжувала провадити класову лінію. Зокрема, при наданні кредиту губсельбанкому у розмірі 1117 тис. крб. (з яких 468 тис. крб. виділялося на закупівлю насіння та 340 тис. крб. – на робочу худобу) для проведення посівної кампанії. Його видавали лише кооперативам і колективам, а не селянам, мотивуючи такий підхід необхідністю гарантувати повернення позики. [924] І це при тому, що, на думку Держплану: "Колгоспи, як виробнича одиниця, в царині сільського господарства України відіграють порівняно незначну ролю. Вони мають мале агрикультурне значення для навколишніх індивідуальних селянських господарств"[925].

Для допомоги ж безпосередньо некооперованим незаможним селянам губвиконком домігся виділення урядом 112 тис. крб. грішми та 150 тис. пудів насіння вівса та ячменю на всю губернію[926]. Крім того, Подільській губернії виділили 20 тис. крб. на проведення громадських меліоративних робіт[927]. "Справжнім бандитизмом" з боку держави назвав таку допомогу в своєму виступі на V губернському з'їзді рад делегат-селянин з Могилів-Подільської округи В. Потерлевич. Оскільки спочатку хліборобів змусили продавати їй пуд збіжжя по 50 копійок, а коли селяни залишилися без хліба та грошей, "влада каже, що вона повернулася до нас обличчям, дає нам хліб. За нього вона вимагає у вісім разів дорожче – по чотири карбованці"[928] .

Відтак весняна посівна кампанія, зокрема на Могилівщині, проходила "кепсько" через відсутність посівного матеріалу (50 % від потреби). Забезпеченість живим і мертвим реманентом становила лише 40 %, бо решту селяни продали "завдяки неврожаю минулого року" для виконання єдиного сільськогосподарського податку. Виділена державою насіннєва позика в 28000 пудів надходила несвоєчасно. До того ж усі 4313 пудів наданого насіння вівса виявилися непридатними до посіву[929].

Неспроможність допомоги в таких обсягах вплинути на ситуацію засвідчило інформаційне зведення Подільського губвідділу ДПУ від 8 травня 1925 р. У ньому вперше з'явилися свідчення про випадки смертей від недоїдання в містечку Сальниця Терешпільського району Вінницької округи.

---

[924] Голод та голодомор на Поділлі... – С. 97 – 98.

[925] Онуфрієв О.О. Стан та перспективи розвитку сільсько-господарської колективізації на Україні / О. О. Онуфрієв. // Труди Українського Держплану – Кн. XII. – Х., 1926. – С. 65, 67.

[926] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 98.

[927] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2071, арк. 52.

[928] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 106-107.

[929] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 75.

Відзначалося, що селяни, які потрапили на роботу до куркулів, цукрозаводи або інші підприємства, вважають себе щасливими. Більшість селян, аби придбати хліб, змушена продавати на базарах домашні речі: плаття, кожухи, білизну тощо. Масово вирізалася або продавалася худоба. Фіксувалися випадки самовільних вирубок лісу та продажу дров, а частіше їхнього обміну на хліб. Селяни, як на це раніше звертав увагу голова губвиконкому Новиков, проявляли кмітливість. Зокрема, в с. Чанькові Дунаєвецького району Кам'янецької округи, щоб отримати кредит, 30 господарств вступили в сільськогосподарське товариство. В зведенні зазначалося, що майже 75 % незаможних селян не мають хліба й харчуються картоплею, кукурудзою та макухою. Навіть на Великдень у більшості сіл "паски не пеклися зовсім". Відтак "настрій в селян похмурий. Звинувачують радянську владу в стягненні надто високих податків"[930].

Те, що голод стає масовим, стало остаточно зрозуміло після доповіді Ямпільського райвиконкому Могилівському окрвиконкому 5 червня про те, що через спеку озимі посіви в районі загинули майже на 90% і це ж чекає на кукурудзу. В доповіді зазначалося, що відсутність кормів змушує селян збувати худобу за безцінь у сусідні райони та губернії (Херсонську, Одеську). Фіксувалися випадки загибелі худоби. Деякі селяни зрубували дерева і листям годували худобу[931]. Загалом у 1925 р. поголів'я худоби на Поділлі скоротилося на 6,7 % проти його зростання на Волині на 7,8 % та на Київщині – на 1,9 % і зменшення по Україні – на 1,3 %[932]. Упродовж червня 1925 р. голод охопив у Барському районі 50% населення, Шаргородському – 60%, Ободнянському, Лучинецькому і Муровано-Куриловецькому, Джуринському та Тульчинському – по 70%, Ямпільському і Бабчинецькому – 75%, Калинівському – від 70 до 80% мешканців. Причому голодували як незаможники, так і значна частина середняків[933]. В окремих селах і містечках, як от с. Козинці Вахнівського району чи м. Пиків Пиківського району Вінницької округи, де були випадки смертей від голоду, голодувало 90-95% селян. Однак клопотання комнезамів про допомогу залишалися без відповіді. Більше щастило мешканцям сіл, поряд з якими були діючі цукрові заводи. Так, у с. Кривошиїнцях Пиківського району, де мешканці вже почали пухнути від голоду, на їхнє прохання та за сприяння райвиконкому Уладівський цукрозавод надав багатьом селянам роботу на бурякових плантаціях з оплатою 40 коп. в день. Проте безпосереднє сусідство із заводом не було гарантією від голоду. В с. Забужжя (тепер – у складі с. Уладівка Літинського

[930] Голод та голодомор на Поділлі. – С. 110-114.

[931] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 26, арк. 194.

[932] Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – Т. III. – Вип. 10. – № 94. – С. XXIX.

[933] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 122-128; Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920 – х рр.– С. 279; Колективізація. Голодомор. Політичні репресії. [Електронний ресурс] – Режим доступу //http//www.bar – library.com/index.php?page=199.

району), на території якого був розташований даний завод, і в сусідньому з ним Журавному голодувало відповідно 50 % і 90 % селян[934].

Поширенню масового голоду сприяло закінчення запасів картоплі та кукурудзи. Відтак голодуючі змушені були їсти буряки, щавель та іншу зелень. Багато селян уже почали збирати ще недозріле жито та викопувати картоплю. Їли навіть падаль. Звідусіль просили допомоги[935]. Безвихідним становищем селян активно користувалися їхні заможні сусіди та торговці, укладаючи кабальні угоди. Вони передбачали, що за пуд хліба, взятого в борг, під час жнив потрібно буде відпрацювати кілька днів, або повернути з нового врожаю 7-8 пудів. При цьому, за інформацією, яку ПГВДПУ подавала до партійних органів, куркулі злорадствували: "Ну що ж ваша влада, а хліба не маєте і їсте бурячиння". Різке зростання конокрадства та інших крадіжок вони коментували словами: "Радянська влада наробила безробітних, то вони мусять іти грабувати"[936].

Щоб зупинити голод, селяни здійснювали хресні ходи з проханням дощу. Крім того, інколи вдавалися до небувалих дій. Так, 18 липня 1925 р. голова Яришівського райвиконкому Могилівської округи доповів окрвиконкому, що "в селі Нагоряни між селянством пройшли толки та балачки о тім, що причиною всього того бездождя служить вішальник, який похований на цвинтарі в селі. Цілком утайкою відкопали похованого вішальника на цвинтарі і перенесли його, закопавши на полях"[937]. Однак ніщо не могло відвернути природного лиха. Засуха позначилася на врожайності (див. таблицю 14).

Округа	Жито озиме			Пшениця озима			Пшениця ярова			Ячмінь		
	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини
Вінницька	10,9	1,8	63,9	10,7	2,8	62,3	9,6	15	39,4	10,9	5,9	41,8
Кам'янецька	10,9	2,3	40,1	10,8	0,4	37,4	10,4	6,8	17,6	10,7	3,3	33,8
Могилівська	10,3	9,9	24,0	10,3	22,9	17,6	9,2	61,4	3,6	10,2	17.1	19,8
Проскурівська	11,3	1,4	59,1	11,4	2.1	53,8	11.6	3.1	44,8	11,4	0,4	66,3
Тульчинська	10,8	2,9	47,4	10,6	4,0	51,8	10,2	8,2	59,3	11,0	30,1	19,0
В середньому по Поділлю	10,84	3,66	46,9	10,76	6,44	44,58	10,2	18,9	32,94	10,84	11.36	36,14

Таблиця 14. Середня врожайність в 1925 р. (пудів з десятини)[938]

[934] Голод та голодомор на Поділлі... – С. 122, 130.
[935] Там само. – С. 130; Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 26, арк. 210.
[936] Голод та голодомор на Поділлі... – С. 129-130.
[937] Там само. – С. 131.
[938] Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки осінніх обслідуванніе сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 12. – № 126. – С. 2-3, 11-13,23-26.

Справжня катастрофа спіткала мешканців сіл Букатинка, Коси, Вила, Мервинці та Слобода Бушанська Бабчинецького району Могилів-Подільської округи, де вродило по одному пуду зерна з десятини[939].

Певну негативну роль відіграв природний процес ділення селянських господарств. Як наслідок, відбулося їхнє збільшення з 669 тисяч у 1922 р. до 47 тисяч у 1925 р.[940] Даний процес супроводжувався певним перерозподілом господарств щодо забезпеченості посівами. При незначному, на 1,9 %, зростанні безпосівних господарств на 10,2 % збільшилася кількість селянських господарств, які мали від 1,1 до 2-х дес. посівів. Одночасно внаслідок ділення зменшилася категорія господарств з посівною площею від 6,1 до 9 десятин і зникли великі господарства, які мали 15 і більше десятин ріллі. Те, що 80,8 % господарств мали до 3 дес. землі, свідчило про низьку товарність селянських господарств, недостатню їхню стійкість у несприятливих умовах (див. таблицю 15).

Рік	Без посівів	Мають посіви							
		0,0 – до 1 дес.	1,1 – 2,0 дес.	2,1 – 3,0 дес.	3,1 – 4 дес.	4,1 – 6 дес.	6,1 – 9 дес.	9,01 – 15 дес.	15,01 – і більше
1923	1,5	19,5	30,3	23,4	9,8	4,5	0,9	0,1	0
1925	3,4	16,9	37,7	26,2	10,6	4,6	0,6	0	0

Таблиця 15. Групування господарств по забезпеченості посівами (у відсотках)[941].

Проте голод 1925-1926 рр. не лише зупинив процес зростання кількості селянських господарств, але й призвів до їхнього скорочення внаслідок банкрутства та припинення виокремлення в самостійні господарства одружених синів. Упродовж 1925-1928 рр. зменшення становило 169 тис. господарств.[942].

---

[939] Голод та голодомор на Поділлі… – С. 126-127.

[940] Сельское хозяйство Украины. – С. 113; Статистика України. Серія ІІ: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925.– Т. ІІІ. – Вип. 8. – № 69. – С. ІХ.

[941] Сельское хозяйство Украины. – С. 208; Статистика України. Серія ІІ: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. – С. XIV.

[942] Статистика України. Серія ІІ: Сільсько-господарська статистика. Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства України в 1927 р. –Т. ІІІ. – Вип. 12. – Серія ІІ – № 107. – С. 2; Статистика України. Серія ІІ: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929.– Т. ІІІ. – Вип. 15. – № 160. – С. 2.

Одночасно погіршилося забезпечення робочою худобою, навіть проти рівня початку 20-х років: 57,06 % господарств її не мали. На одне селянське господарство в середньому припадало 0,4 робочого коня та 0,6 дійної корови[943]. Загалом, сільське господарство продовжувало екстенсивний розвиток, що робило його чутливим до будь-яких впливів. Зокрема, труднощі заготівельної кампанії 1927 р. та насаджування в 1927-1928 рр. технічних культур призвели до різкого зростання цін на сільськогосподарську продукцію. Так, якщо в жовтні 1927 р. середня ціна 1 центнера пшениці на Поділлі була 7,41 крб., то в жовтні 1928 р. вона зросла до 13,25 крб., а в Тульчинській окрузі – до 22,4 крб. Удвічі зросла ціна кілограма житнього хліба – з 8,26 коп. до 17 коп. У Тульчинській окрузі його ціна зросла з 12,5 до 25 коп.[944]

Строкатість врожайності на Поділлі давала можливість для оперативної організації допомоги постраждалим районам. Однак у зв'язку з ліквідацією саме в цей час губерній органу, здатного виконати таку функцію, не виявилося. Окрвиконкоми опинилися наодинці із проблемами. Оскільки вся система влади будувалася на вертикальних зв'язках, то горизонтальні між повітами практично були відсутні. Відтак керівники округ Поділля, як от секретар Могилівського окркому КП(б)У Одегов 26 червня 1925 р., змушені були звертатися до республіканського керівництва за допомогою в боротьбі з голодом. Ці звернення почули. В листі до Одегова, з копіями в усі округи, які постраждали від недороду, 10 липня 1925 р. ЦК КП(б)У не лише дав вказівки скасувати чи зменшити ЄСГП в районах, які постраждали від голоду, а й наказав надати насіннєву позику та продовольчу допомогу постраждалому населенню до збору врожаю кукурудзою в розмірі 1 пуд на їдця. Крім того, ставилося завдання виявити масштаби фактичного недороду, уточнити цифри населення, яке потребує допомоги, інформувати населення про свої дії[945].

На допомогу окркомам КП(б)У постраждалих від недороду 75 районів України ЦК Компартії України розробив "Пояснювальну записку до розрахунків планової допомоги недорідним районам". У ній роз'яснювалося, що продовольча допомога голодуючим повинна складатися з а) допомоги дорослому населенню у вигляді громадсько-меліоративних робіт, б) харчування дитячого населення у вигляді приварку школярам, видачі сухого пайка дітям, які не охоплені школою, в) допомоги харчування матерям, які годують грудьми, та вагітним, г) продовольчої допомоги підопічним Народного Комісаріату Соціального Забезпечення (НКСЗ). Її надання передбачалося впродовж 10 місяців. Для дорослих і підопічних НКСЗ така допомога розраховувалася з норми 16 пудів хліба на рік, а дітям (до 15 років включно) – 15 пудів. Кількість вагітних визначили як 4% від всього населення, а тих, які годують, – 2%. Проте пайок передбачався лише для 40% матерів, які годують грудьми. Були встановлені відсоткові норми для забезпечення

[943] Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. – С. 2-3.

[944] Статистика України. Серія XII. Рух цін на Україні в 1927 – 28 р. –С. 5-6.

[945] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2071, арк. 64-65.

продовольчою допомогою дітей і матерів, а також вагітних, від загальної допомоги (див. таблицю 16):

Округи	% дітей	% матерям, які годують грудьми та вагітним
Кам'янецька	42,8	6,1
Могилівська	42,8	6,1
Тульчинська	43,3	6,0
Проскурівська	42,8	6,1

Таблиця 16. Відсоток проддопомоги дітям і матерям, які годують грудьми, та вагітним від загальної допомоги[946].

Разом з тим із сум, виділених, наприклад, Кам'янецькій окрузі, частину грошей, призначених на оплату громадських робіт і допомогу дітям, зняли на допомогу ще більш постраждалим районам Молдавської АСРР, Первомайській і Зинов'євській округам, а Могилівській окрузі збільшили на 20 %[947].

Обсяг і види допомоги Поділлю (без Вінницької округи) станом на середину липня 1925 р. видно з таблиці 17:

		Округа	Кам'янецька	Могилівська	Тульчинська	Проскурів-ська	Всього
Безповоротна позика	Проддопомога	Громадські роботи	254539	1381479	108128	50407	2375190
		Дит. харчування	270250	1291385	122935	59815	2424023
		Харч.матерів	111000	380000	33000	16000	681000
		Прод.доп. підопіч. НКСЗ	19536	37634	4554	2517	119854
		Загалом прод.доп.	658325	3090498	268617	128739	5600067
	Скидка з акцизу на цукор для утримання бджіл		8674	15019	2064	1162	37427
	Проти епідемічні заходи		5239	11885	2481	2480	38258
	Загалом безповоротної позики		672238	3117402	273162	132381	5675752
Кредит	Ярова посів. позика		99035	245190	60874	126048	23156663
	Найм худоби		50076	174876	36252	31368	643092
	Загалом кредит		377792	958805	210883	308681	5275652
Всього			1050030	4076207	484045	441062	10951404

Таблиця 17. Обсяги та види допомоги населенню (кошторисні розрахунки в карбованцях)[948]

[946] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2071, арк. 74-75.
[947] Там само, арк. 74 зв.
[948] Там само, арк. 77.

Те, що майже половина всієї допомоги спрямовувалася до Могилівської округи, свідчить, що саме тут був центр голоду на Поділлі. Крім загибелі озимини та ярих культур, вже в серпні стало зрозумілим, що їхню долю повторює кукурудза. Більшість сільських рад округи, як сільрада с. Пороги Ямпільського району на засіданні 15 серпня 1925 р., констатували втрату озимини, частини ярини і на 75% кукурудзи та просили про харчову допомогу не лише для себе, а й, як це робили мешканці с. Ратуша цього району, також і для худоби[949]. Нестандартне прохання про допомогу ухвалила Янкулівська сільрада Ямпільського району 22 серпня 1925 р. Вона звернулася до райвиконкому, щоб той, з метою допомоги голодуючим, попросив прикордонників передати селянам острів на Дністрі для збору на ньому фруктів і городини, відпустив селян на роботи на Гонорівській цукроварні цього району й по Україні та надав допомогу харчами дітям. Райвиконком, своєю чергою, звернувся до окрвиконкому, щоб той офіційно попрохав начальника ПГВДПУ задовольнити клопотання селян, "маючи на увазі, що там насовується голодовка"[950].

Звертають на себе увагу наполегливі спроби Могилівського окрвиконкому знайти будь-яку додаткову роботу для голодуючих селян, яка б давала можливість заробити кошти для купівлі хліба. Так, 8 жовтня 1925 р. він уклав із Золотоноським окргосподарсоюзом (Пазюрич Єфим Григорович) угоду про найняття і перевезення до станції Драбів 600 селян з Могилівщини для копання і чищення буряків. На організацію перевезення залізницею Могилів-Подільський окрвиконком отримав 2000 крб. Однак невдовзі з'ясувалося, що селяни мерзнуть, голодують, сидять без роботи на станції Драбово. Тому довелося окрвиконкому телеграмою від 2 листопада 1925 р. просити колег із Золотоноші розслідувати справу і запропонувати Золотоноському союзу згідно умови негайно відправити за свій рахунок робітників у Могилів-Подільський[951].

Паралельно з пошуком заробітків на стороні окрвиконком 22 жовтня 1925 р. звернувся до Подільської філії цукротресту з проханням терміново розпочати ремонт Гонорівської цукроварні, оскільки голодуюче населення Ямпільського району не має ніяких заробітків у районі і "таким чином проковтне де-яку частину робочої сили і предоставить заробітки нуждаючимся". Крім того, їй було повідомлено, що через "такий самий недорід як і минулого року селяни не в змозі повернути 3000 пудів позики отриманої від цукротресту весною. Окрвиконком округи, бюджет якої на ¾ збудовано за рахунок урядових асигнувань, теж не в змозі це зробити. Розрахунок проведемо, коли селянські господарства зміцніють"[952].

Потрібно зазначити, що постійні наполегливі прохання окрвиконкому про допомогу давали певні результати. Зокрема, 21 листопада 1925 р. Раднарком

[949] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 55, арк. 25, 35-40.
[950] Там само, арк. 20-21.
[951] Там само, арк. 1-2, 8.
[952] Там само, арк. 6, 9, 16.

УСРР постановою "Про видачу коштів на харчову допомогу дитячому населенню Могилівської і інших неврожайних округ" виділив їм 200000 крб. з коштів, які надійдуть із центру. Одночасно Наркомфіну УСРР доручили вишукати можливість додатково виділити у вигляді авансу на зазначену мету 300000 крб. Загалом Могилівській окрузі для допомоги населенню з боку уряду УСРР було виділено у 1925 р.: на організацію і проведення громадських робіт – 130000 крб., на дитяче харчування – 106000 крб., озимої насіннєвої позики – 520000 крб.[953]

Однак обсяги урядової допомоги не відповідали масштабу потреби в ній. Свідченням цього є, наприклад, звернення Ямпільського райвиконкому до окрвиконкому та всіх сільрад Ямпільщині від 14 грудня 1925 р. У ньому стан у районі характеризується як "гостро катастрофічний". Зазначалося, що селяни голодують, діти теж, худоба за браком фуражу збувається за безцінь. В цих умовах населення просило: 1) збільшити мережу дитячих їдалень, виділити необхідні коштів для того, щоб охопити всіх дітей, які голодують; 2) широкого розвитку громадських робіт, щоб селяни могли заробити кошти й купити хліба; 3) кредитування населення на підтримку сільського господарства (годівлю худоби та купівлю такої); 4) допомоги непрацездатному голодуючому населенню; 5) утворення в районі хлібної бази, де б населення могло за твердими цінами купувати хліб; 6) відпуск палива тощо. У зверненні вкотре містилося прохання поставити перед урядом рішуче питання про допомогу[954]. Об'єктивна інформація з районів дозволила окрвиконкому зробити висновок про те, що в грудні 1925 р. на Могилівщині "потребували харчування з 102307 дітей до 12 років – 93369" і просити нової допомоги в уряду[955]. Той відгукнувся виділенням 27 лютого 1926 р. кредитів для ліквідації наслідків неврожаю: Могилівській окрузі – 400000 крб., Кам'янецькій – 150000 крб. і Тульчинській – 130000 крб.[956]

Отриманий кредит дозволив створити нові їдальні для дітей. Зокрема, в Могилівському районі в березні 1926 р. було відкрито 25 таких їдалень на 1210 дітей. Це при тому, що тоді в Могилівській окрузі голодувало: матерів – 17187; дітей до 1 року – 5209, дітей від 1 до 8 років – 20683, дітей від 8 до 15 років – 19852. Крім того, інспектура охорони здоров'я повідомляла про випадки підкидання дітей і просила відкрити відділення для них на 20 осіб[957].

Демографічні наслідки голоду 1925-1926 рр. були для Поділля вкрай важкими. Аналіз та співставлення матеріалів вибіркових весняних обстежень сільського господарства краю 1923-1926 рр. та даних Всесоюзного перепису населення 1926 р. дає змогу встановити таке: за період з весни 1923-го до весни 1924 р. чисельність сільського населення Поділля зросла з 2841 тисяч до 3053 тис. осіб, тобто на 212 тис. осіб, або

[953] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 55, арк. 41, 195.
[954] Там само, арк. 50.
[955] Там само, арк. 74.
[956] Там само, арк.149.
[957] Там само, арк. 155-156.

на 8,48 %[958]. З весни ж 1924 до весни 1926 р. воно скоротилося до 2751 тис. осіб, тобто більше ніж на 300 тис., або 9,86 %[959]. Одночасно відбулося зменшення міського населення – з 391 тисяч в 1923 р. до 366 тисяч в 1926 р., або на 25 тис. осіб, чи на 6,39 %[960]. Тобто прямі та непрямі втрати чисельності мешканців краю склали понад 749 тис. осіб.

У 1926 р. становище в регіоні залишалося вкрай важким. Урожай хоч і перевищував минулорічний, проте був нижчим від середнього (див. таблицю 18).

Округа	Жито озиме	Пшениця озима	Пшениця ярова	Ячмінь
Вінницька	46,9	59,7	34,0	44,4
Кам'янецька	42,8	53,7	33,0	46,9
Могилівська	34,9	42,3	21,0	20,3
Проскурівська	56,1	53,8	53,0	52,1
Тульчинська	49,1	65,4	40,9	44,9
В середньому по Поділлю	45,96	54,98	36,38	41,72

Таблиця 18. Середня врожайність в 1926 р. (пудів з десятини)[961]

Проте подоляни, навчені попереднім досвідом і спираючись на вже створену інфраструктуру допомоги голодуючим, не стільки чекали допомоги від держави, скільки проявляли власну ініціативу. Зокрема зосередили максимальні зусилля на розвиткові тваринництва, особливо на відновленні поголів'я робочих коней та свинарстві, яке могло дати відносно швидкий результат (див. таблицю 19). Особливо в округах, які найбільше постраждали минулого року. Тим більше, що погода цьому сприяла.

Округа	Коні	Корови	Свині
Вінницька	15,8	3,5	2,7
Кам'янецька	13,4	1,1	11,0
Могилівська	28,2	7,1	43,0
Проскурівська	6,4	0,7	2,5
Тульчинська	19,1	7,2	114,6

Таблиця 19. Приріст худоби у відсотках від 1926 до 1927 р.[962]

[958] Сельское хозяйство Украины. – С. 72, 99;. Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.-К.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925.– Т. III. – Вип. 7. – № 59. – С. 2, 10;

[959] Україна в цифрах. 1927. – Х.: Ред.-вид. від. ЦСУ УСРР. – С. 6.

[960] Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – С. 2-4.

[961] Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки осінніх обслідуваннів сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. – С. 2-3, 11-13,23-26.

Певний прогрес у рільництві та тваринництві дозволив не лише зупинити неприродне зменшення чисельності мешканців, а й досягти незначного, на 41 тисячу – до 2793 тис. осіб, приросту сільського населення краю[963].

Отже, мешканці Поділля в украй складних умовах неврожаю 1921-1922 років жертовно допомагали постраждалим від голоду регіонам і біженцям з них, які прибули на Поділля. З іншого боку – хоч і було створено дієвий механізм організації збору допомоги в особі відповідних комісій, влада своєю репресивною політикою провокувала поглиблення продовольчої кризи та ризик настання в краї голоду, оскільки ослаблене попередніми податковими кампаніями та збором допомоги голодуючим, сільське господарство регіону не мало сил чинити опір несприятливим природним факторам. Відтак голод 1925-1926 рр. лише частково був зумовлений природними факторами. Головною ж його причиною була податкова політика радянської влади в прикордонному краї, яка, відбираючи в селян до 75% харчів, свідомо прирікала їх на голодування. Метою такої політики було упокорення подолян і помста за масовий антибільшовицький повстанський рух у 1921-1922 роках.

* * *

Подільське селянство покладало великі надії на запровадження нової економічної політики. Насамперед воно сподівалося отримати у власність захоплену в ході революційних подій землю. Натомість V Всеукраїнський з'їзд рад лише закріпив їхнє землеволодіння на 9 років[964]. Крім того, частину земель, які вони вважали своїми, держава націоналізувала та повернула цукровим заводам. Щоб відвернути від себе невдоволення такими діями селян, їхню увагу переключили на боротьбу із заможними селянами. На відміну від інших регіонів України, де розкуркулення проходило в 1920-1921 рр., основна його хвиля на Поділлі припала на 1923 р., оскільки радянська влада тут була встановлена лише в листопаді 1920 р., а потім цьому перешкоджав масовий антирадянський повстанський рух. Характерно, що ініціатором розпалювання класової боротьби на селі були губком і губвиконком.

Не виправдалися надії селян і на полегшення після скасування продрозкладки. Хоч розмір продподатку, який насправді включав у себе 15 видів податків, був меншим за неї, але його завдання для регіону було найбільшим серед губерній України. А загальний стан селянських господарств був настільки важким, що виконати його вони не могли. Замість того, щоб встановити реальні вимоги, влада вдалася до терору задля "викачування" хліба й спровокувала розгортання масового повстанського руху. Активна протидія повстанців дозволила зірвати виконання плану. Попри тиск і насильство з боку

---

[962] Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства України в 1927 р. – С. 30

[963] Статистика України. Серія II. Підсумки весняного сільського господарства України в 1924 р. – С. 2, 10; Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. – С. 2-4.

[964] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 403, арк. 33.

влади, продподатку в краї зібрали найменше в республіці – 4/5 від завдання. Значною мірою це вплинуло на запровадження єдиного натурального продподатку в 1922 р. і зменшення його розмірів. Однак паралельно відбувалося подальше погіршення стану селянських господарств. Зменшення продподатку не відчувалося ще й тому, що селянам доводилося нести тягар добровільно-примусової допомоги жертвам голоду 1921-1923 рр. на півдні України та в російському Поволжі. З осені 1922 р., коли розпочалося масове "викачування" натурподатку, за селян вже не було кому заступитися, оскільки, як зазначалося раніше, основні сили повстанців на початку вересня були витіснені за кордон, а невеликі загони – розбиті. Відтак план збору цього податку практично було виконано.

Чергові сподівання покладалися на запровадження єдиного сільськогосподарського податку. Він був досить зрозумілим за структурою і після перехідного періоду, коли він складався з грошової та натуральної частин, стягувався винятково грішми. Однак він також не виправдав надій. З одного боку, "ножиці цін" змусили селян вирізати худобу, щоб отримати гроші на сплату податку, оскільки ціни на збіжжя були суттєво меншими, ніж на м'ясо. З іншого – плануючі органи помилилися із визначенням прогнозів на врожай. Як наслідок, селянські господарства були виснажені непосильними податками, не мали ніяких запасів продуктів і не змогли протидіяти недороду 1924 р. Результатом став голод на Поділлі в 1925-1926 рр. Через недорід, відсутність у селян коштів на купівлю продуктів і недостатню допомогу прямі демографічні втрати населення перевищили 326 тис. осіб, а разом з непрямими склали майже 750 тис. подолян. Причому найбільші жертви були в районах, які найактивніше підтримували повстанців у 1921-1922 рр. Набутий досвід було використано більшовицьким режимом у 1932-1933 роках.

Дещо краще реалізовувався ще один постулат непу – свобода господарювання. Поки земля була в приватному користуванні селян, змусити їх вирощувати ті культури, які були необхідні державі, влада не могла. Відтак для цього застосовувалися податкові пільги, виділялися мінеральні добрива та насіння. Одночасно селян добровільно-примусово змушували запроваджувати посіви цукрових буряків і укладати договори контрактації на постачання певних обсягів сировини цукроварням. Разом з тим влада не полишала надії об'єднати селянські господарства в комуни та колгоспи. Проте ці зусилля знайшли відгук лише в незначної частини незаможників. Колективи об'єднували біля 1 % господарств регіону, були слабкими і не могли привабити нових членів. Натомість як тільки в 1924 р. держава дещо послабила тиск на селян у рамках політики союзу з середняком, так за ініціативою знизу почали масово створюватися первинні форми виробничої кооперації – товариства із спільного обробітку землі та машинно-тракторні товариства. Оскільки вони не передбачали усуспільнення засобів виробництва, то влада вбачала в них тимчасову перехідну форму до об'єднання селян у колгоспи. Щоб стимулювати такий перехід, у 1928 р. було

запроваджено знижку в 25 % на сплату єдиного сільськогосподарського податку для колективних господарств.

Загалом, перманентне насильство щодо селян, грабіжницька податкова політика, несприятливі погодні умови впродовж п'яти років із восьми, коли офіційно діяв неп, не дозволили досягнути в сільському господарстві видимих позитивних змін. Воно, як і після війни, залишалося дрібнотоварним, орієнтованим на задоволення власних потреб і потребувало глибоких реформ. Вибір полягав між розвитком народної ініціативи в рамках виробничої кооперації та феодальним закріпаченням селян через примусову колективізацію. Обраний владою шлях фактично знищив селянську ініціативу й породив низку проблем, відгомін яких ми відчуваємо й сьогодні.

Розділ ІІІ
Промисловість, підприємництво та соціальна сфера на Поділлі в роки непу

3.1 Місцева промисловість в умовах нової економічної політики

Війни та революції вкрай негативно позначилися на стані промисловості Поділля. За даними губстатбюро, з наявних у краї до революції 811 підприємств, що становило 10 % загальноукраїнської промисловості, в квітні 1921 р. не працювало 715[965]. В регіоні не було "великих підприємств в масштабі Російському чи навіть Українському". Переважали дрібні підприємства[966]. 198 заводів і фабрик, або 70 % усіх цензованих закладів губернії, тобто підприємств з числом працюючих понад 16 осіб при наявності механічного двигуна та 30 без нього, складали підприємства з виробництва харчової продукції, напоїв та наркотиків (так тоді називали тонізуючі засоби), які традиційно переробляли продукцію місцевого рільництва, тваринництва або були підсобними, забезпечуючи їхній ремонт. У той же час тут знаходилися 52 із 180 цукрових заводів України, включаючи зруйновані в роки війни Лознянський, Муровано-Курилівський та Кальницький. Більше цукроварень було лише в Київській губернії[967]. Невелика кількість підприємств займалася експлуатацією природних багатств, добуваючи фосфати, каміння та глину.

За даними Подільського губраднаргоспу, станом на квітень 1921 р. в губернії з 12 середніх металообробних підприємств (у Вінниці – 4, Проскурові – 3, Кам'янці-Подільському – 2, Жмеринці, Могилеві-Подільському та Новій Ушиці – по одному) п'ять націоналізували. Працювали лише 6 заводів з 255 робітниками. На всю губернію діяло лише 12 стельмашних майстерень з ремонту плугів, борін та іншого сільськогосподарського реманенту. В них було зайнято 180 робітників. За даними хімічного відділу Подгубраднаргоспу в краї з 12 миловарних заводів працювало три. Про їхні розміри свідчить число зайнятих на них – 12 робітників. Діяли також два свічкових заводи, одна сірникова фабрика, одна дільниця з сухої перегонки дерева, три лабораторії та одна артіль зі збору лікарських трав. З 30 текстильних фабрик, які до війни були в Дунаївцях, залишилося п'ять, з яких працювало чотири. 197 робітників, зайнятих тут, виготовили в квітні 1921 р. 7000 аршинів гвардійського сукна, 50 хустин, 18 ковдр. Досить трудомісткою була лісова галузь: 1000 робітників працювала на 59 дереворозробках у 12 лісових районах губернії. Заготовлений ліс до війни переробляли 7 лісопильних заводів (у Вінниці – 4, Могилеві-

[965] Поділля в період відбудови… – С. 289, 388, 390.

[966] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 13.

[967] Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 8. – С. 82; Поділля в період відбудови… – С. 388, 390.

Подільському – 2 і Хмільнику – 1) та 8 столярних майстерень. У 1921 р. працювало лише 4 заводи й майстерні, на яких було зайнято всього 103 робітники. Шкіряна промисловість краю була сконцентрована на трьох фабриках: 1) механічного взуття з 285 робітниками, виготовила за квітень 1921 р. 3285 пар черевиків; 2) шкіряних ґудзиків – виготовила їх 30 тисяч та 3) державний шкіряний завод. В губернії нараховувалося 63 друкарні з 322 робітниками. Всі вони були націоналізовані та планувалося об'єднати їх у 15. Через гострий брак кваліфікованих кадрів вони виготовляли 60 % довоєнної продукції. Широкою гамою підприємств була представлена промисловість з виробництва "харчових продуктів, напоїв і наркотиків". Зокрема, було 3 тютюнові фабрики, дві з яких націоналізували. Робітників – 44. За лютий 1921 р. всі вони виготовили 90 пудів легкого тютюну та 50 пудів махорки. До війни було 12 кавових фабрик, але діяла одна з 6 робітниками, яка виготовила 247 пудів кави. 6 кондитерських фабрик об'єднали в одну, але через брак сировини вона не працювала. Обидві ковбасні фабрики з 8 робітниками більшовики націоналізували. З 8 макаронних фабрик працювало дві з 42 робітниками. Обидві націоналізовані. Були також націоналізовані дріжджовий завод з 8 робітниками, п'ять оцтових з 33 робітниками та п'ять хлібопекарень із 31. Загалом на всіх пекарнях працювало 305 робітників, які виготовляли 36000 пудів хліба щомісяця. Найбільше постраждала винокурна промисловість: із 102 заводів половина були зруйновані. Всі підприємства націоналізували. Працювало лише два заводи з 235 робітниками[968]. Зазначимо, що практично на всіх фабриках і заводах було "помічено повну відсутність дисципліни". До того ж у краї було зруйновано 50 % будівель і 80 % доріг[969].

Запровадження нової економічної політики покликане було створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. І. Леніна, ця політика на місцях "залишалася значним чином не роз'ясненою", X Всеросійська конференція РКП(б) 26-28 травня 1921 р. резолюцією "Про економічну політику" пояснила, що держава повинна підтримати "кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства". Місцеві господарські органи отримали право самостійно "дозволяти здачу в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державних підприємств"[970].

Наданим правом досить оперативно скористався І Подільський губернський з'їзд рад. 14 липня 1921 р. резолюцією "Про діяльність губернської ради народного господарства" він зобов'язав її зосередити "центр уваги та зусилля" на відновленні "важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної", а також на потребі "врахування необхідності якнайшвидшого відновлення та розвитку продуктивних сил

[968] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 63 зв.-64 зв.

[969] Там само, арк. 64 зв.

[970] Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26-28 мая 1921 г. // ВКП(б) в резолюциях и решениях. – Ч. 1. – С. 405-406.

дрібної промисловості для виробництва предметів масового селянського споживання, без яких немислимо покращення та збільшення економічної потужності селянського господарства". Для реалізації зазначених завдань ПГРНГ мала забезпечити налагодження трудової дисципліни на виробництві та широко використовувати здачу підприємств у оренду. При цьому слід було "керуватися господарською доцільністю та економічною вигодою". При виборі орендарів з'їзд радив віддавати перевагу "потужним кооперативним об'єднанням (губсоюзу, промисловій кооперації, трудовим артілям)" і приватним особам, які мають адміністративний і господарський досвід[971].

Оскільки певна частина "комуністів-господарників" на Поділлі сприйняли перехід до нової економічної політики як відступ Радянської влади від основних принципів диктатури пролетаріату над буржуазією, то губком і президія ПГРНГ 28 липня 1921 р. з грифом "Абсолютно секретно. Циркулярно. Підлягає врученню лише членам партії" звернулися до всіх радянських і партійних органів регіону, профспілок, відділень надзвичайної комісії, парткомів заводів і фабрик із роз'ясненням суті непу. Особливо наголошувалося, що "ніякої денаціоналізації фабрик, заводів та знарядь виробництва не може бути і мови", а головні заходи радянської влади зводяться лише до того, щоб "оживити дрібну кустарну промисловість і дати розвинутися крупній промисловості. […] З огляду на те, що запустити зараз дрібні підприємства державним органам не вдасться, через відсутність сировини та інших предметів виробництва […] до цієї роботи залучаються кооперація, різного роду артілі та приватні особи, щоб з їхньою допомогою та з їхньою ініціативою швидше викачати сировину з села, забезпечити і пустити в хід всі підприємства". Комуністам-господарникам ставилося завдання шляхом індивідуальних і групових бесід, але не мітингів, роз'яснювати робітникам суть непу. Рекомендувалося широко залучати старих "спеців", за якими слід "зірко і невтомно" стежити. Особливу увагу потрібно було зосередити на боротьбі з саботажем і крадіжками, для чого рекомендувалося встановити тісний зв'язок із спеціальними органами[972].

Ще чіткіше щодо причин переходу до непу та його завдання говорилося в постанові РНК УСРР № 732 від 9 серпня 1921 р. "Про втілення засад нової економічної політики": "Держава не в змозі раціонально керувати величезною масою націоналізованих підприємств, безвідповідальність у постачанні підприємств і організацій; існуючі умови оплати праці призвели до незацікавленості працівників в результатах праці і підвищенні її продуктивності; відсутність єдиного плану розвитку галузей народного господарства". Тому перед ВРНГ і її місцевими органами ставилося завдання щодо запровадження госпрозрахунку на підприємствах, рекомендувалося "до зарплати включити всі види робітничого постачання в розмірах, які стимулюють підвищення продуктивності праці". Дозволялася оренда

[971] Поділля в період відбудови… – С. 90.
[972] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 46, арк. 6-6 зв.

підприємств. Ті з них, якими не могла опікуватися держава та які не взяли в оренду, слід було законсервувати[973].

Відповідно до нових завдань до жовтня 1921 р. було реорганізовано та скорочено апарат губраднаргоспу – з 24 відділів до восьми[974]. Про сприйняття проблеми реформування ПГРНГ образно висловився начальник його виробничо-технічного відділу Є. Медовар: "Колосальний апарат, який концентрував раніше на себе все господарське життя губернії, який проводив жорстку політику підпорядкування державі через його апарат всіх господарських артерій великої, середньої та дрібної індустрії – розпустив свої щупальці і відразу звільнив від своєї безпосередньої опіки та нагляду величезну кількість господарських одиниць"[975]. Відповідно до вказівок центру розпочалася робота з укладення угод оренди "дрібних підприємств, які не становили інтересу для держави". Як доповідали на нараді працівників ПГНРГ 23 жовтня 1921 р. керівники його повітових відділень, у 9 з 12 повітів кооперативні організації, кустарні артілі, підприємства, приватні особи, військові частини та навіть відділення ДПУ взяли в оренду 687 підприємств з 822 зареєстрованих на той час, або 83,58 %. Зокрема: 649 млинів, 7 тютюнових фабрик, 21 миловарний, 5 пивоварних, 4 свічкових заводи та 1 завод фруктових вин. Зазначимо, що в Літинському повіті першими на Поділлі наважилися здійснити денаціоналізацію – колишнім власникам повернули 60 маслобоєнь. Разом з тим на зазначеній нараді наголошувалося, що повітові відділення ПГРНГ, "користуючись гаслом "влада на місцях", проводять свою політику, зовсім не рахуючись з волею центру. […] Кожний повіт проводить свою роботу на свій розсуд, не рахуючись зовсім із завданнями центру, що неминуче тягне за собою негативні наслідки"[976].

Перший досвід проведення орендної кампанії показав, що укладення орендних договорів потребувало чіткого визначення власника об'єкта. Щоб уникнути тривалих суперечок навколо даного питання та заощадити час і гроші, ВУЦВК своєю постановою від 15 березня 1922 р. визначив, що "всі промпідприємства з числом працівників понад 5-ти при наявності механічного двигуна і 10-ти без нього, які перейшли у власність Республіки до 21 червня 1921 р. вважаються націоналізованими"[977]. Всі підприємства, віднесені до розряду великих і середніх, були "залишені за державою". Восени 1921 р. з метою економії коштів на управлінських видатках, здешевлення продукції та мобілізації ресурсів для відбудови промисловості розпочалася їхня концентрація, тобто трестування. Воно передбачало перехід підприємств на господарський розрахунок і самофінансування. Як зазначав В. Прилуцький: "В основу трестування було покладено такі принципи: 1)

[973] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 13, арк. 115-117.
[974] Поділля в період відбудови… – С. 124.
[975] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 9.
[976] Поділля в період відбудови… – С. 125-132.
[977] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 513, арк. 44.

об'єднання групи однорідних підприємств, пов'язаних територіально, для концентрації виробництва на підприємствах найбільш забезпечених необхідним устаткуванням для більш раціонального розподілу виробничих матеріалів по окремих підприємствах; 2) об'єднання групи підприємств, хоч і неоднорідних, але діючих на одній території, що давало можливість забезпечувати їх сировиною, паливом, продовольством; 3) об'єднання підприємств, які взаємно доповнювали одне одного в процесі виробництва"[978].

Подальша робота вимагала чіткого розуміння справжнього стану справ у промисловості, оскільки масовий повстанський рух, становлення та масштабна реорганізація господарських органів цьому не сприяли. Відтак навесні 1923 р., як повідомляла місцева "Рабоче-крестьянская газета", з метою вивчення стану промисловості Поділля одночасно з всесоюзним міським переписом провели промисловий перепис. Він стосувався всіх підприємств, які були "в 106 містах і поселеннях міського типу[*], навіть тих, які не застосовували найману працю". Перепис виявив "1918 підприємств, з яких 818 розміщено в містах і 1100 – в інших поселеннях міського типу"[979]. Найбільша група підприємств – 647 – належала до харчової промисловості. Пошиттям одягу та взуття займалися 457 підприємств. Металообробних заводів (включно з ковалями, слюсарями та жерстяниками) виявили 332. Шкіряне виробництво – 157 підприємств. Млинів, крупорушок і просорушок зареєстрували 318 і маслобоєнь – 116[980]. З цієї маси 54 належали до державних трестованих, з яких 37 перебували в підпорядкуванні центральних трестів і 17 місцевих. 34 підприємства цієї категорії належали до харчової промисловості (15 цукрозаводів, 10 млинів тощо). Державних (не трестованих) нараховувалося 88, з яких 30 були в групі харчових, кооперативних було 55 (з них 22 застосовували найману працю, а решта послуговувалася працею своїх членів). Більшість кооперативних закладів також належали до харчової промисловості. Приватних підприємств нараховувалося 1721, з яких найману працю використовували лише 346. З решти 1375 – на 763 працювали одинаки, а на інших – члени артілей[981].

Найвпливовішим об'єднанням, покликаним провадити державну промислову політику в регіоні, був Подільський губраднаргосп. Після

---

[978] Прилуцький В. Модернізація промисловості радянської України у міжвоєнний період (1921-1938 рр.). / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 98-99.

[*] Це було одне з перших використань даного терміну, замість звичного "містечко".

[979] Поділля в період відбудови… – С. 283.

[980] Там само. – С. 283-284. 23 жовтня 1921 р. на нараді працівників Подільської ради народного господарства та повітових відділів народного господарства оприлюднили інформацію про те, що "всіх шкіряних заводів у губернії зареєстровано до 2500, включно з бочкарями", тобто кустарями. З 55 заводами уклали договори на вичинку шкір. Решту мали закрити, за винятком двох на кожен повіт. Вони мали працювати на господарсько-комерційних засадах. (Поділля в період відбудови… – С. 129).

[981] Поділля в період відбудови. – С. 284; Нариси історії Поділля. – С. 222.

реорганізації його діяльності в декого складалося враження, що до жовтня 1922 р. ПГРНГ лише слідкував за роботою самоокупних підприємств, але з жовтня зв'язок почав міцнішати, причому з ініціативи самих підприємств. Причиною стало їхнє прагнення знайти в Подгубнаргоспі захист від податкового пресу[982].

За його вказівкою всі підприємства були поділені на групи. До першої групи віднесли підприємства, виділені в кущі та інші об'єднання, переведені на госпрозрахунок і самоокупність, які перебували під загальним керівництвом Подгубраднаргоспу. До другої – здані в оренду. До третьої – які перебували на консервації й мали здаватися в оренду чи використовуватися ПГРНГ за виникнення належних умов. До четвертої – які через зруйнований стан не могли використовуватися за призначенням і тому їхнє обладнання мало використовуватися як запчастини для діючих підприємств або розібране й продане з торгів. До п'ятої – дрібні підприємства, призначені для денаціоналізації"[983].

До складу діючих підприємств першої групи входили: 1) Управління Дунаєвецьких текстильних фабрик (Дунсукно), яке фактично мало загальнореспубліканське значення; 2) Проскурівський державний комбінат; 3) Могилівське гірничо-промислове об'єднання; 4) Товариство "Мук-Молот"; 5) Вінницький харчовий комбінат; 6) поліграфоб'єднання "Поділ-Друк". В режим консервації та роботи лише з підтримання в належному стані обладнання були переведені: Лукабарський комбінат, Уладівський оцтовий завод, Паперова фабрика "Совиний Яр", Дунаєвецький чавуноливарний завод, Паперова фабрика "Проскурівка"[984].

Найбільшим трестом місцевого рівня був Проскурівський державний комбінат. В його основу було покладено територіальний принцип, тобто в один комбінат включили підприємства різного профілю: дріжджово-винокурний, пивоварний, керамічний і ливарно-механічний заводи та тютюнову фабрику. Виробнича програма Проскурівського дріжджово-винокурного заводу сладала 10500 фунтів дріжджів. Вона виконувалася на 90-112% залежно від збуту. За відроджуваних у рамках непу ринкових відносин комбінат змушений був витримувати жорстку конкуренцію із більш потужними київським "Чоколівським" і одеським профільними заводами. Дещо допомогли рішення Укрраднаргоспу про районування збуту дріжджів. Проте адміністративні заходи допомагали мало, тому доводилося думати про здешевлення та підвищення якості продукції[985]. Як наслідок, уже у травні-червні 1924 р. завод виробив 20323 фунти дріжджів[986]. Побічним продуктом при виготовленні дріжджів був спирт. Оптовим його покупцем в умовах

[982] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 239; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 10.
[983] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2., спр. 881, арк. 239.
[984] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 9.
[985] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253-253 зв.
[986] Держархів Хмельницької області, фп. 301,оп. 1, спр. 7, арк. 87.

держаної монополії був Спиртотрест, який намагався будь-якими способами занизити ціну. Тому комбінат змушений був вдаватися до всіляких комбінацій та хитрувань, щоб отримати від нього належний еквівалент за свій товар[987].

У скрутному становищі перебувала й пивоварна галузь. Так, Проскурівський пивзавод жодного разу не досягав і 50% завдання в 3150 великих відер[*]. Середня фактична продуктивність, незважаючи на добрий стан заводу, становила лише 500 відер в місяць. На думку ПГРНГ, таке становище було зумовлене "податковою політикою Наркомфіну і тим, що за роки війни населення відвикло споживати пиво. Обкладення пива акцизом доходить до 400% його вартості"[988]. Після зменшення ставок податку та посилення боротьби з самогоноварінням у травні-червні 1924 р. Проскурівський пивзавод виробив 13765 відер продукції[989]. Пивоварне виробництво було зосереджене ще на чотирьох заводах – одному, який перебував у власності Комгоспу, та трьох орендованих приватниками з невеликим виробництвом[990]. Одним з них був орендований в 1922 р. колишнім власником Вацлавом Девішиком Зіньківський медопивоварний завод. Орендар не лише відновив виробництво, але й чисельність персоналу[991]. Однак під тиском обставин на початку 1926 р. він змушений був розірвати договір оренди. Проте нові власники виявилися нездатними забезпечити роботу заводу, який без Девішика зупинився. Тому 1 березня 1926 р. зазначений відділ в особі свого голови Карпова та Проскурівський державний дріжджово-пивоварний завод в особі його представника Іовеля Гальперіна уклали договір оренди на чотири роки. Він передбачав, що орендар упродовж трьох місяців повинен налагодити виробництво, на свій страх і ризик забезпечити виконання щорічної виробничої програми в 10 тисяч відер меду або пива. Перших три роки орендна плата не стягувалася, а на четвертий становила 1500 крб. і повинна була вноситися поквартально. Податки та збори оплачував орендар[992].

Керамічний завод працював сезонно. Взимку нагромаджував паливо, щоб у весняно-літній період виготовляти понад 200 тис. цегли та майже 40 тис. черепиці[993]. Зазначимо, що на заводі переважно працювали селяни з передмістя Проскурова с. Ружична. Вони дуже дорожили роботою та всіма способами захищали свої робочі місця. Так, коли в травні 1927 р. до черепичного пресу прийняли 20-річного селянина з с. Ружичанка Петра Гулу,

---

[987] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2,спр. 881, арк. 253 зв.

[*] Відро – міра об'єму близько 12л. Велике відро – 15л. (Новий тлумачний словник української мови – Т. 1. – С. 323).

[988] Там само, арк. 253 зв.

[989] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 7, арк. 87.

[990] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253-253 зв.

[991] Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2010.– С. 105-106.

[992] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 444, арк. 112-113 зв.

[993] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253 зв.

то вони організували нещасний випадок, і новий робітник втратив руку[994]. Крім того, відбувалася постійна боротьба за краще оплачувані місця. Так, у травні 1928 р. окрвідділ ДПУ арештував двох робітників за звинуваченням у шкідництві. Як показало слідство, арештовані з метою звинуватити осіб, які працювали біля печі, у невідповідності займаним посадам організували випуск бракованої ("пареної") цегли, "поставивши сирець в печі дуже густо, без технологічних прольотів"[995].

Потенційно значні доходи комбінату могла давати Проскурівська тютюнова фабрика, яка була однією з найбільших на Поділлі. Тут працювало до 15 робітників. Однак з планових 100 пудів тютюну та 1 млн. штук цигарок вона "не досягає і половини норми". Причини: відсутність добрих сортів тютюну, високі акцизні ставки, нелегальне виробництво і масова контрабанда[996]. Аналогічна ситуація була і в інших регіонах Поділля. Так, п'ять фабрик Кам'янеччини виготовляли в місяць лише кілька пудів тютюнових виробів, не витримуючи конкуренції з таємною різкою тютюну[997]. Оскільки ринок потребував значної кількості тютюнових виробів, яку не могли задовольнити існуючі державні фабрики, то ситуацією скористалися приватники-кустарі. З їхньої ініціативи у 1922-1923 рр. у регіоні відбувався процес концентрації тютюнових фабрик. Замість 41 утворилося 29 підприємств. Це були фабрики кустарно-артільного типу. В більшості з них на одному, рідше двох, ручному подрібнювальному верстаті працювало до трьох робітників, інколи 5-7, переробляючи тютюн місцевого походження. Зазвичай такі фабрики створювалися на один податковий період – три місяці, а потім зникали, щоб незабаром з'явитися під новою назвою та з трішки оновленим складом. Лише 5-6 артілей постійно функціонували з 1921 р. [998]. Центром тютюнопереробки став Бар. Тут працювало п'ять фабрик: "Ноблекс", "Надія", "Промтовар", "Відродження", "Якір". Держава заохочувала створення таких підприємств як з огляду на потребу подолання безробіття, так і сподіваючись через них налагодити стягнення акцизів на тютюнові вироби. Для контролю обсягів виробництва та сплати акцизу спочатку використовували смужки білого паперу з печаткою відділу непрямих податків повфінвідділу, а з середини 1923 р. губфінвідділ почав використовувати "бандеролі царського часу" – аналог сучасних акцизних марок. Однак підприємці думали інакше, що породило масштабні злочинні схеми, викриті в 1924 р. ДПУ[999], про що мова піде нижче. Під перевірку також потрапила Проскурівська тютюнова фабрика. Мабуть, для того, щоб приховати порушення, в травні 1924 р. вона припинила роботу, хоч мала 93

[994] Держархів Хмельницької області,фп. 301, оп. 1, спр. 63, арк. 28.
[995] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 39.
[996] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253 зв.
[997] Держархів Хмельницької області,фр. 337, оп. 1,спр. 70, арк. 36 зв.
[998] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 83; Поділля в період відбудови… – С. 389-390.
[999] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 496, арк. 2, 7-8.

пуди листового тютюну для переробки[1000]. Щоб змусити підприємців-виробників цигарок працювати легально та сплачувати податки, влада посилила контроль за ринком сировини – листового тютюну. Так, Могилівський окрвиконком обов'язковою постановою № 13 від 15 березня 1925 р. з метою обліку та запобіганню безбандерольному продажу тютюну, зобов'язав усіх виробників впродовж 7 днів подати точні відомості про його запаси. Якщо ж при зберіганні сировини її кількість зменшилася в період до 1 квітня більше ніж 1,5 % то власник мав сплатит 80 крб. золотом штрафу, а якщо в подальші місяці вона перевищувала 1,12 % то він повинен був сплатити вже 300 крб. золотом. Цей штраф можна було замінити трьома місяцями ув'язнення[1001].

Проскурівський ливарно-механічний завод працював на ремонтні потреби округи. На ньому виготовлялися соломорізки, маслобійні преси та інші потрібні в господарстві речі. Перероблялося до 150 пудів чавуну в місяць, хоч потужності дозволяли виготовляти до 416 пудів литва[1002]. Тільки в 1925 р. він вперше виконав виробниче завдання.

У значно гіршому становищі перебував Лука-Барський машинобудівний завод. Для його порятунку президія Подгубраднаргоспу 9 травня 1922 р. навіть доручила губторгу придбати вагон коксу та 1000 пудів нафти. Потрібний чавун-сирець він мав закупити власним коштом. Для цього йому виділили кредит на шість місяців товарами широкого вжитку, зазначивши при цьому, що "розраховуватися потрібно буде по цінах на той час"[1003]. Лише в 1925 р. він відновив свою роботу в повному обсязі[1004]. Однак серйозною проблемою тут залишалися вкрай важкі умови праці та нехтування технікою безпеки. Зокрема, в ливарному цеху на голови робітників постійно протікав дах, була відсутня вентиляція та огорожа небезпечних механізмів. Адміністрація нехтувала вимогою персоналу збудувати колодязь для питної води чи хоч налагодити її підвіз, що змушувало людей пити технічну воду. Суттєвою проблемою був антисемітизм майстра товарного цеха Гіллера, якого підтримувала адміністрація. Крім того, на заводі хронічно затримувалася заробітна плата. Як наслідок у серпні 1928 р. виник передстрайковий стан. Для нормалізації ситуації Проскурівський окрвідділ ДПУ рекомендував негайно звільнити майстра Гіллера, виплатити заробітну плату та розпочати необхідні ремонтні роботи[1005].

Зазначимо, що восени 1921 р. Проскурівський державний комбінат починав з повної відсутності обігових коштів, проте впродовж 1922-1923 рр.

[1000] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 7, арк. 87.

[1001] О постанова № 13 від 15-го березня 1925 р. Могилівського окрвиконкому. // Офіційний бюлетень. – 1925. – Ч. 4. – 20 березня. – С. 1.

[1002] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 7, арк. 87.

[1003] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806,арк. 25.

[1004] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 2, арк. 105.

[1005] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 10-12.

зумів провести ремонти і "майже на 100% відновив обладнання підприємств". Це дозволило на кінець 1923 р. мати "непогані обігові кошти", видавати заробітну плату 140 робітникам та 23 службовцям лише з дво- чи тритижневим запізненням. Досить висока якість продукції всіх п'яти підприємств комбінату дозволяла поставляти їхню продукцію до Києва, Москви, а також Волинську та Подільську губернії. Причому 45 % поставлялося державним і кооперативним установам і 55 % – приватним особам. 60 % сировини, навпаки, закуповувалося в державних і кооперативних закладах і 40 % – у приватників[1006].

Приклад успішної роботи Проскурівського комбінату спонукав президію губвиконкому постановою № 108 від 2 жовтня 1923 р. вивести всі нетрестовані підприємства (чавуноливарні, олійні, лісопильні, шкіряні, пивоварні та інші) з-під підпорядкування Подільського губраднаргоспу та передати їх у розпорядження окружних відділів місцевого господарства[1007]. Зокрема, Кам'янець-Подільський окркомунгосп узгодив підпорядкування собі підприємств, які відновили роботу лише в 1923 р. Зокрема механічних чавуноливарних заводів "Молот" у Кам'янці-Подільському та в Дунаївцях (колишній Лельбаха), пивоварного заводу Клейдермана, паперових фабрик "Совиний Яр" Китайгородського району та "Проскурівка" Солобковецького району. Отримавши в своє розпорядження зазначені підприємства, комунгосп відразу передав чавуноливарний завод у Дунаївцях з 15 працівниками та пивоварний завод Клейдермана в Кам'янці-Подільському з 10 робітниками в оренду[1008]. Зазначимо, що завідувач округового земельного відділу Нольде категорично виступав проти включення до даного переліку "Совиного Яру", мотивуючи свою позицію тим, що фабрика була розрахована на переробку соломи, переважно з Бесарабії. В нових умовах, коли сировинна база залишилася за кордоном, а селянські господарства Китайгородського, Старо-Ушицького та інших сусідніх районів не здатні забезпечити фабрику сировиною, вона не зможе працювати на повну потужність і буде збитковою[1009]. Вже в січні-лютому 1924 р. виявилася його правота – через відсутність коштів і замовлень паперові фабрики не працювали. Крім того, завод "Мотор" виконував лише ремонти[1010].

Третім за значенням на Поділлі було Могилівське гірничо-промислове об'єднання, яке фактично мало губернський характер. Воно включало 12 державних каменоломень із річним господарським завданням: 50 жорен, 10 точил і 20 тисяч пудів вапнякового каміння. Жорна і точила були "дуже високої якості, успішно конкурували із штучними, мали збут і за межами

[1006] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253 зв.; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 7, арк. 87.

[1007] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 141, арк. 47 зв.

[1008] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 53, арк. 4; Поділля в період відбудови… – С. 372.

[1009] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 444, арк. 180-180 зв.

[1010] Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 7.

України". Відтак високий попит на точила дозволяв виконувати план на 800%, як у 1924 р.[1011] У своїй діяльності об'єднання стикалося з низкою перешкод. Зокрема, надрами регіону розпоряджався від імені держави Київський гірничий округ. Він станом на квітень 1924 р. не зробив відведень для гірпромоб'єднання, чим фактично поставив його діяльність поза законом. Як перешкоду в губплані та гірпромоб'єднанні сприймали конкуренцію гірничих артілей, особливо Букатинської, в справі видобутку та реалізації точильних каменів. Не сприяло належній діяльності Гірпромоб'єднання негативне ставлення до нього з боку окрвиконкомів, які прагнули самостійно отримувати доходи від місцевих розробок[1012].

Зауважимо, що до складу даного об'єднання не входили фосфоритні копальні, які давали цінне добриво для сільського господарства. Вони перебували в підпорядкуванні округових раднаргоспів. Найбільші копальні були в Проскурівській та Кам'янець-Подільській округах. Зокрема: "В с. Черкасівка, з кількістю робітників 106 та в с. Вербка з кількістю робітників 1120 осіб" Зіньківського району, "Джуржиївські фосфоритні рудники, де зайнято робітників 264" Миньковецького району, "селах Барбухи, Шарівка та Лисівка […] із загальною кількістю робітників 700 осіб" Ярмолинецького району[1013]. Характерно, що умови праці та відпочинку на копальнях були вкрай складними. Так, на Джуржиївських копальнях робітники жили в клуні без нар, в антисанітарних умовах, недоїдали та часто хворіли. Лікар, передбачений за штатом, на розробках не з'являвся. Однак заробітна плата в 15 пудів зернохліба в місяць змушував робітників терпіти "кошмарні" умови[1014]. Свою продукцію фосфоритні копальні відправляли на єдиний в Україні Вінницький суперфосфатний завод імені Я. Свердлова. Після відбудови його урочисто ввели в експлуатацію 24 жовтня 1922 р. Головним споживачем його продукції та кредитором був цукротрест[1015].

Товариство "Мук-Молот" стало результатом акціонування 1-го Подільського державного промислового комбінату у Вінниці, рішення про яке ухвалила президія ПГРНГ 9 червня 1922 р. Характерно, що цьому рішенню передувала її ухвала від 14 травня щодо виплати працівникам комбінату зарплати за травень з резервів зерна губторгу. Акціонерами в рівних частках (50 % на 50 %) на 7 років стали ПГРНГ та Укрбот. Предметом угоди були: чавуноливарний завод "Молот" і колишній млин Львовича. Керувало комбінатом правління: по одному представнику від ПРНГ і Укрботу та директор[1016]. Завод "Молот", який був найбільшим металообробним підприємством у Вінниці (тут працювало 68 робітників), у

[1011] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 253 зв.-254; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 15.

[1012] Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 6, 15.

[1013] Політ-економічний опис Проскурівської округи. – С. 20, 24, 31.

[1014] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 44, арк. 35 зв; спр. 10, арк. 66

[1015] Поділля в період відбудови… – С. 320-321.

[1016] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 27, 34.

1921-1923 рр. переживав скрутні часи: відсутність обігових коштів, гостру потребу в капітальному ремонті обладнання. Але йому вдавалося якимсь чином з перервами працювати. План у 250 пудів литва і 150 пудів обробки металу виконувався впродовж 1922-1923 рр. на 75%. Паралельно здійснювався ремонт[1017]. Але коли виникали проблеми із збутом продукції, як восени 1923 р., то завод "Молот" не працював[1018]. Оскільки його продукція була важливою для ремонту цукрозаводів, то, на прохання керуючого Подільським відділенням цукротресту Грицевського та зважаючи на його обіцянку виділити для забезпечення роботи заводу "вагон коксу, вагон вугілля і вагон металу", губернська комісія допомоги безробітним 24 березня 1924 р. виділила кредит у 3000 крб. для відновлення роботи "Молота"[1019].

Млин, який входив до складу "Мук-Молота", великими зусиллями на кінець осені 1922 р. був відремонтований. Це було одне з найбільших підприємств галузі, обладнане десятьма вальцями та двигунами в 120 кінських сил. Його виробнича програма складала 23 тис. пудів помолу зерна в місяць. Фактична продуктивність нерідко доходила до 36 тис., що залежало від завантаження млина зерном органами Наркомпроду, який на 50% був співвласником даного млина разом з ПГРНГ[1020]. Враховуючи всі ці фактори, у вересні 1923 р. млин рішенням губекономнаради передали Укрботу. Відтак об'єднання "Мук-Молот" розпалося. В розпорядженні ПГРНГ залишився лише завод "Молот"[1021].

На відміну від попереднього об'єднання, Вінницький харчовий комбінат, як і Дунсукно, включав до свого складу споріднені підприємства: маслобійню, млин і колишню макаронну фабрику Котляра. План – 10400 пудів переробки соняшникових зернят і 3900 пудів помолу зерна – він виконував успішно. В той же час макаронна фабрика через відсутність попиту не працювала. Млин був розрахований лише на переробку селянського зерна[1022].

Варто наголосити, що борошномельна промисловість, враховуючи аграрний характер краю, займала друге місце в його економіці. Так, станом на квітень 1921 р. на Поділлі діяло понад тисячу млинів. 344 з них більшовики відібрали у власників і планували забрати ще 900[1023]. 57 з них, які мали п'ять і більше борошномельних систем, вважалися великими. Вони розташовувалися по всій губернії, зокрема у: Вінницькій окрузі – 9, Гайсинській – 11, Кам'янець-Подільській – 12, Проскурівській і Могилів-Подільській по 8,

[1017] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881,арк. 254; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 27 зв.; Поділля в період відбудови… – С. 301.
[1018] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
[1019] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 2, арк. 87.
[1020] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 254 зв.; Поділля в період відбудови… – С. 389.
[1021] Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 44.
[1022] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 254 зв.
[1023] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 63 зв.

Тульчинській – 11[1024]. Характерно, що 16 найбільших млинів з 630 були відразу націоналізовані[1025]. Співвідношення великих і малих млинів добре видно на прикладі Гайсинської округи: "крупних – 6, малих – 260"[1026]. Наступним кроком було створення Подгубекономнарадою 30 травня 1922 р. комісії для передачі млинів в оренду, оскільки на підставі декрету ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. "всі млини на Поділлі вважаються націоналізованими". Початок передачі млинів в оренду – 10 червня 1922 р. Термін оренди – 3 роки і більше [1027].

Після проведеної в 1922/23 р. денаціоналізації в підпорядкуванні державної компанії "Український борошномельний трест" на Поділлі нараховувалося 15 державних млинів.[1028]. На всіх провели капітальний ремонт і в результаті перевищили довоєнну продуктивність[1029]. Однак через те, що місцевий ринок міг дати лише 40 % потрібного для їхньої роботи зерна, Укрбот використовував лише вісім підприємств[1030]. Зазначимо, що млини, передані Укрботу, були виведені з-під юрисдикції губпродорганів, як от Мещерський млин Брацлавського повіту[1031].

При визначенні орендарів приймально-здавальна комісія, на яку було покладено вирішення таких питань, віддавала перевагу державним підприємствам перед приватними підприємцями. Так, попри заяви орендарів, вальцеві млини, які знаходилися на території спиртзаводів у Сутисках Тиврівської волості та в Мартинівцях Межирівської волості Вінницького повіту, передала спиртзаводам[1032]. Так само слід було чинити, відповідно до розпорядження Правобережної контори Укррадгосптресту від 24 вересня 1923 р., при виборі орендаря млинів, які розташовувалися на території радгоспів. Однак місцеві органи влади не поспішали передавати млини радгоспам. Вони воліли краще перездавати їх в оренду приватникам і отримувати більші надходження від орендної плати. Приватники ж, задля отримання вищих доходів, економили на ремонтах і підтриманні всього млинарського господарства в належному стані, що призводило до деградації млинів. Тому вповноважений радгосптресту Поділля 23 вересня 1924 р. звернувся до губвиконкому зі скаргою на неправомірні дії місцевих органів влади та вимогою негайно передати млини радгоспам[1033]. Доцільно зазначити, що при укладенні договорів оренди органи влади зазвичай вимагали, щоб орендарі своїм коштом здійснювали ремонт млинів[1034].

[1024] Поділля в період відбудови… – С. 389.
[1025] ЦДАГО України, ф. 1,оп. 20, спр. 540, арк. 63 зв.
[1026] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 42,арк. 16.
[1027] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 440, арк. 5-5 зв.
[1028] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 4.
[1029] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 261.
[1030] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 4.
[1031] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 457,арк. 1.
[1032] Там само, арк. 2.
[1033] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 213.
[1034] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 1, арк. 47.

Лише коли державні підприємства не справлялися з орендованими млинами, губпродком дозволяв передавати їх у суборенду приватникам. Зокрема, у вересні 1923 р. така доля спіткала збиткові млини: Мизяківський (Вінницька заготконтора) – суборендар громадянин Дарер; Муравський (Жмеринська заготконтора) – Штаркман; Станіславчикська – Котик; Черчецька (Кам'янецька заготконтора) – Шриєр. Загалом ще 14 млинів[1035].

Паралельно з передачею млинів у оренду проходила їхня денаціоналізація. Відповідно до доповідної записки губернської приймально-здавальної комісії від 20 жовтня 1923 р. "Про порядок денаціоналізації борошно-круп'яних підприємств" роботу з денаціоналізації проводили в кожному окремому випадку. Характерно, що колишній власник повинен був доводити неправильність націоналізації. Млини та інші підприємства з 5 робітниками і більше взагалі не підлягали денаціоналізації і залишалися у власності держави[1036]. Остаточне рішення мала ухвалювати, за поданням губернської млинарської комісії, президія губвиконкому[1037]. Якщо взяти до уваги, що орендна плата складала суттєву частку місцевих бюджетів, то цілком зрозумілою є позиція окрвиконкомів, зокрема Могилівського, які прагнули будь-що не допустити денаціоналізації млинів[1038]. У цьому ж руслі були дії Кам'янецького окрмісцьгоспу, який до квітня 1924 р. з 423 наявних у окрузі млинів денаціоналізував лише 55[1039]. Загалом на адресу губплану, якому президія губвиконкому доручила розгляд спорів щодо денаціоналізації, надійшло 200 скарг колишніх власників на неправомірні дії окрвиконкомів. Характерно, що на вимогу губплану надати докази невірних дій приймально-здавальних комісій під час денаціоналізації жоден окрвиконком цього не зробив[1040]. Проте, під тиском економічних обставин, окрвиконкоми змушені були провадити подальшу денаціоналізацію. Так, в Проскурівській окрузі до 1 грудня 1925 р. з наявних 458 млинів у державній власності залишилося лише 11, з яких 10 здали в оренду. 35 млинів передали у власність кооперативам, і 412 – приватним власникам[1041].

Укрбот самостійно вирішував питання передачі млинів у оренду. Оскільки це були великі сучасні вальцеві напівавтоматичні підприємства, то бажаючих орендувати їх вистачало. Між претендентами відбувалася запекла боротьба. Зокрема, восени 1924 р. секція місцевого господарства губплану підтримала клопотання Тульчинського окрвиконкому та Тульчинської райспоживспілки щодо вилучення з відання Укрботу та передачі до відання губвиконкому великих товарних млинів: Печарського, продуктивністю 2500 пудів на добу, Брацлавського – 1000 пудів і Забузького – 800 пудів.

[1035] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 457, арк. 20-20 зв.
[1036] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 457, арк. 45-47.
[1037] Там само, спр. 130, арк. 65.
[1038] Там само, спр. 2, арк. 80.
[1039] Поділля в період відбудови… – С. 372.
[1040] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 14.
[1041] Проскурівська округа. ЦСУ УСРР. – Х., 1926. – С. 25.

Підставою для цього рішення було те, що Брацлавський і Забузький млини Укрбот передав у оренду приватним особам Гросману та Солітерману, а Печарський – Тульчинській райспоживспілці. Такі дії не давали змоги провести трестування цих млинів і зекономити на накладних витратах, а також "свідчили, що Укрботу вони не потрібні". Передача цих прибуткових млинів в розпорядження губвиконкому "дозволила б суттєво збільшити надходження до місцевого бюджету"[1042]. Зазначимо, що курс на передачу млинів у оренду сільськогосподарській кооперації був визначальним у всіх округах Поділля. Так, на Проскурівщині їй впродовж 1924-1927 рр. передали майже третину – 100 з них, що дозволило "вирішити болюче питання про більш правильне використання працюючих в окрузі млинів"[1043].

Проте не завжди місцеві органи влади та державні установи переймалися турботою про благо громади. Непоодинокими були випадки іншого ставлення. Так, коли в 1924 р. переукладалися договори оренди, Гайсинське відділення ДПУ продовжило орендний договір на потужний Ладижинський млин, який воно орендувало з 1922 р., за 1500 крб. щорічної плати. В той же час орендна плата з менших млинів складала щонайменше 3000 крб. Як зазначалося в скарзі на ім'я губвиконкому від Мойсея Рабиновича, фактичним орендарем був Ель Штейн. Його відносини з формальним орендарем не зміг встановити навіть юрисконсульт губвиконкому Черкаський, який розглядав скаргу. Він зробив висновок, що відділення ДПУ, згідно постанови ВУЦВК від 17 жовтня 1923 р. про заборону урядовим органам мати підприємства торгівельного та промислового типу, не має права орендувати млин. Крім того, орендна плата є "невідповідно низькою". Відтак юрисконсульт дав рекомендацію вказаний договір оренди розірвати[1044].

Відповідно до зазначеної постанови ВУЦВК упродовж листопада-грудня 1924 р. чекісти повернули райвиконкомам орендовані ними млини. Всі організаційні питання при цьому вирішували спеціально створені комісії[1045]. Однією з причин цього була запроваджена постановами губвиконкому № 195 від 11 жовтня 1924 р. та Кам'янецького окрвиконкому № 56 від 14 жовтня вимога про передачу 40 % помолу відділенням Держбанку для постачання населенню[1046]. Отож у користуванні Укрботу залишилося 6 млинів, об'єднаних у два кущі – Вінницький (млини у Вінниці та Браїлові) та Бершадський (4 млини в Бершадському районі). Лише з цього часу вони почали працювати прибутково. Проте заробітна плата, з урахуванням масштабу цін, складала лише 50-60 % довоєнної[1047].

Починаючи з 1926 р. державна політика щодо орендованих та приватних млинів почала змінюватися в бік їхнього витіснення з ринку. Для цього

[1042] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 45, 65, 106-107.
[1043] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 53.
[1044] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 159, арк. 140 зв.
[1045] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1,спр. 346, арк. 415.
[1046] Там само, спр. 57, арк. 166 зв.
[1047] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497,арк. 14-15.

вдавалися до підвищення орендної плати та податків, заборони селянам молоти там зерно, прямих провокацій. Економічні аспекти не бралися до уваги. Наприклад, те, що в Тульчинській окрузі в 1926/27 господарському році в оренді перебувало 199 млинів, які переробили 4 млн. пуди і сплатили 130 тис. крб. податків, з яких 56 тис. крб. до державного бюджету та 74 тис. – до місцевого[1048]. Внаслідок такої політики вже в 1928 р. приватних млинів на Поділлі не залишилося[1049].

Невеликим, але важливим у структурі Подільського раднаргоспу було поліграфічне об'єднання шести друкарень "Поділ-друк", розташованих у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Томашполі, Тульчині, Могилеві-Подільському та Хмільнику[1050]. Воно входило до складу Поліграфсиндикату України, завдяки чому змогло отримувати додаткові замовлення. Однак допомоги в придбанні обладнання ні від кого не було. Тому для його ремонту змушені були використовувати техніку з друкарень, які не працювали[1051]. Про господарське становище друкарень яскраво свідчить телеграфна пропозиція президії ПГРНГ 20 січня 1922 р. повітраднаргоспам "провести оплату жалування робітникам поліграфічної промисловості із своїх ресурсів. При відсутності грошових знаків дозволили реалізувати майно, яке є в повітраднаргоспів"[1052]. Президія ПГРНГ і надалі не залишала об'єднання без уваги. Зокрема, 12 вересня 1923 р., схваливши роботу "Поділ-друку" з проведення концентрації поліграфічного обладнання, рекомендувала звернути особливу увагу на обґрунтованість складання калькуляції та здешевлення виробництва, необхідність скорочення накладних витрат і підвищення якості продукції[1053]. Паралельно з турботою про його долю губвиконком і ПГРНГ вимагали від окрвиконкомів пильно стежити, щоб на підконтрольній їм території не було приватних друкарень і ніхто не торгував друкарськими шрифтами та приладдям[1054]. Проте постійна опіка даного об'єднання президією ПГРНГ і його нездатність досягти самоокупності призвели до того, що після ліквідації губернського раднаргоспу в губернії влітку 1924 р. воно було розформовано. Друкарні перейшли у відання окружних відділів місцевого господарства[1055]. Проте губернське керівництво і надалі прагнуло керувати ними, що викликало протести окрвиконкомів. Так, Тульчинський ОВК 25 травня 1925 р. категорично виступав проти рішення президії губвиконкому щодо денаціоналізації друкарень в Томашполі, Брацлаві, Крижополі, Чечельнику та Піщанці. Як аргумент наводилися

[1048] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 170 зв.
[1049] Там само, фр. 29, оп. 1, спр. 365, арк. 5.
[1050] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 254 зв.; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 27 зв.
[1051] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 27 зв.
[1052] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 4.
[1053] Поділля в період відбудови… – С. 306.
[1054] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 70,арк. 100.
[1055] Поділля в період відбудови... – С. 392.

докази, що з січня 1921 р. усі вони "перебували в розпорядженні держави, яка виплачувала робітникам зарплату". Тобто фактично були націоналізовані. Особливо окрвиконком обурювала пропозиція повернути друкарню в Брацлаві колишньому власнику Срулю Рабиновичу[1056].

Надзвичайно велике значення радянська влада надавала встановленню контролю за заготівлею та вичинкою шкур. Декретом РНК УСРР від 30 серпня та постановою УЕН від 19 жовтня 1921 р. було встановлено державну монополію на заготівлю шкіряної сировини. Єдиним державним заготовачем шкур визнавався шкіряний трест. Одночасно заборонявся забій худоби поза межами зареєстрованих боєнь. Наголошувалося, що всі вони зобов'язані були здавати шкури Шкіртресту в особі його органів на місцях. Кооперативні та приватні шкіряні заводи, орендарі державних підприємств повинні були отримувати від тресту дозвіл на заготівлю сировини в межах встановленої потреби підприємств раднаргоспу. При цьому Шкіртрест встановлював порядок та район заготівлі[1057]. Як зазначалося у виступі представника Шкіртресту 23 жовтня 1921 р. на нараді працівників Подільської ради народного господарства та повітових відділів народного господарства: "Всіх шкіряних заводів у губернії зареєстровано до 2500, включно з бочкарями", тобто кустарями[1058]. Більшість цих заводів утворилася в роки війни для задоволення потреб армії та переробляла місцеву сировину. Це були кустарні підприємства, обладнані невеликими чанами, без застосування механічної сили та найманої праці. В них працювали безпосередньо члени артілей. Процес виробництва був вкрай примітивним і затягувався на 2-3 місяці. Найбільшим підприємством був заснований в 1916 р. Жмеринський державний шкіряний завод, обладнаний 4 барабанами та 12 дубильними чанами продуктивністю в 100 шкур. Шкірзаводи розміщувалися групами в містечках: Юзвині та Яневі Вінницького, Зінькові Летичівського, Миколаєві Проскурівського та Китайгороді Гайсинського повітів [1059]. З огляду на брак сировини та прагнучи усунути конкурентів державних підприємств, влада прагнула ліквідувати більшість шкірзаводів. З 55 заводами Шкіртрест уклав договори на "доопрацювання шкур, які перебували у виробництві". Це давало можливість заготувати до січня 1922 р. 13500 готових шкур. Крім того, планувалося на кожен повіт залишити по два шкірзаводи. Вони мали працювати на господарсько-комерційних засадах[1060]. Такі заходи дозволили Подільському держшкіртресту отримати необхідну кількість сировини та пустити 18 грудня 1921 р. взуттєву фабрику у Вінниці, що мало не лише господарське, але й політичне значення[1061]. Внаслідок політики витіснення

[1056] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 159, арк. 2-2 зв.
[1057] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 63-64.
[1058] Поділля в період відбудови… – С. 129.
[1059] Там само. – С. 390.
[1060] Поділля в період відбудови… – С. 129.
[1061] Україна: хроніка XX століття. Рік 1922. – С. 279.

приватників із стратегічно важливої сфери до червня 1923 р. на Поділлі залишилося лише 157 шкіряних підприємств[1062].

За вказівкою з центру велику увагу ПГРНГ надавала реалізації орендної політики (див. додаток № И): 33 підприємства увійшли до різних об'єднань; 62 було здано в оренду; 50 підприємств губекономнарада планувала продати, а щодо 88 провести денаціоналізацію, тобто повернути попереднім власникам. 72 підприємства, які перебувала в катастрофічному стані, передали на консервацію. Дана робота проходила вкрай складно. Передачу об'єктів у оренду гальмували: 1) руйнація багатьох підприємств; 2) загальний важкий стан губернії; 3) непомірно важка орендна плата та податки[1063]. Так, для тютюнових фабрик податки становили 180 %, з них прямі – 23 %, непрямі – 150 %, відрахування – 7 %. Для інших галузей вони складали 30-40 %. Безпосередньо орендна плата становила 18-20 % відрахувань від продуктивності[1064]. Зазначимо, що підприємства здавалися в оренду: "Держустановам – 2, артілям – 4, колишнім власникам – 20, приватникам – 4, держустановам – 2". За термінами: на рік – 16, на три – 5, решта – понад 4 роки[1065].

Етапи ухвалення рішення про передачу підприємства в оренду добре видно на прикладі Вінницької державної сірникової фабрики. Спочатку президія Подгубраднаргоспу в березні 1922 р. намагалася стимулювати якісну роботу персоналу фабрики натуральним преміюванням, виділивши: "50 пар чобіт, 50 робочих костюмів, 50 комплектів легкої матерії для жіночих костюмів, 10 халатів для робітників, зайнятих на брудних роботах і 150 пудів деревного вугілля"[1066]. Наступним кроком став дозвіл президії ПГРНГ від 2 травня 1922 р. директору фабрики Мільману надати працівникам двотижневу відпустку для проведення городніх і польових робіт. За цей час на фабриці повинні були провести ремонт обладнання. Крім того, йому наказали створити підсобні підприємства при фабриці. Для проведення ремонту виділили через губторг 2,5 млрд. крб. радзнаками оборотних коштів і наказали вжити заходів з "якнайшвидшого і дорожчого розпродажу сірників". Також "зміцнили керівництво" фабрики, призначивши заступником директора Гейлера[1067]. В цьому ж контексті слід розглядати рішення щодо виплати зарплати за травень, ідентичне з рішенням щодо Вінницького держкомбінату[1068]. Однак ніщо не допомогло. Тому рішенням президії Подгубраднаргоспу від 17 липня 1922 р. Вінницьку сірникову держфабрику здали в оренду на умовах орендарів – "Блайваса і Труба:

[1062] Україна: хроніка XX століття. Рік 1922. – С. 284.

[1063] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 256; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 13 зв.

[1064] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 44, арк. 25-25 зв.

[1065] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 256; Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 541,арк. 13 зв.

[1066] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 11.

[1067] Там само, арк. 22.

[1068] Там само, арк. 27.

впродовж місяця, потрібного на ремонт і трьох пільгових місяців орендна плата не стягується, в наступні 6 місяців орендна плата стягується в розмірі 15 ящиків сірників на місяць, а далі – 8% загального виробництва або його вартості"[1069].

Оригінальний підхід Подгубраднаргосп застосував щодо процедури денаціоналізації, тобто повернення підприємств їхнім колишнім власникам. Формально всі промислові об'єкти, які до 21 червня 1921 р. не перейшли державі, вважалися "власністю своїх господарів і мали бути повернуті їм за їхнім проханням і рішенням Губекономнаради"[1070]. Через рік, 13 червня 1922 р. ПГРНГ затвердила постанову про денаціоналізацію всієї дрібної та середньої кустарної промисловості, за винятком шкіряної, деревообробної та поліграфічної[1071]. Вважалося, що дана процедура повинна відбуватися безкоштовно. Проте, за рішенням Орендного бюро при ПГРНГ від 1 вересня 1922 р., за надання необхідних "ввідних документів" почали стягувати 25 млн. крб. [1072]

Відбудова промисловості супроводжувалася пошуками раціональної моделі управління. Так, 27 січня 1922 р. президія Подгубраднаргоспу, враховуючи "розпорядження Центру та перехід багатьох підприємств на комерційний розрахунок і передачу інших в оренду кооперативним організаціям і приватним особам", постановила "визнати необхідним і своєчасним ліквідувати всі повраднаргоспи в губернії, залишивши тимчасово Кам'янецький, Проскурівський і Жмеринський. Замість ліквідованих повраднаргоспів залишити на повіт по одному Уповноваженому"[1073]. А вже рішенням 27 березня 1922 р. вона, керуючись циркуляром раднаргоспу УСРР від 24.01 за №390/35, ухвалила скоротити штати ПГРНГ до 100 осіб, а загальну кількість співробітників на місцях довести до 20 осіб. Задля цього зазначені повраднаргоспи ліквідували, а вповноважених ГРНГ, з попереднім штатом 4 особи, залишили лише в "найбільших промислових пунктах", доручивши їм "відати господарськими питаннями кількох суміжних повітів, а саме: в Кам'янці (район Кам'янець – Ушиця), Проскурові (Проскурів – Летичів), Жмеринці (Жмеринка – Літин), Могилеві (Могилів – Ямпіль) і Гайсині (Гайсин – Брацлав – Ольгопіль)". Інститут уповноважених ПГРНГ в інших семи повітах ліквідували[1074]. Однак ця реорганізація виявилася проміжною. 29 серпня 1923 р. комуністична фракція при ПГРНГ, виконуючи рекомендації ЦК КП(б)У, висловилася за скорочення впродовж трьох днів апарату ПГРНГ "з виплатою компенсації за 2 тижні". Внаслідок виконання даного рішення апарат скоротили з 33 бо 23 працівників[1075].

Перманентна реорганізація апарату та його скорочення в умовах наростання кризи збуту та неможливість ефективно керувати всіма підприємствами, які перебували в розпорядженні Подільського

[1069] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806арк. 39.
[1070] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 513, арк. 44.
[1071] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 437, арк. 5
[1072] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 48.
[1073] Там само, арк. 5.
[1074] Там само, арк. 14-15.
[1075] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 36, 44 зв.

губраднаргоспу, змушували його активізувати роботу з передачі підконтрольних йому підприємств у оренду. Станом на 28 серпня 1923 р. орендні договори уклали щодо 106 підприємств із 666 робітниками. Було отримано 8773 червінці орендної плати[1076]. Більше уваги почали надавати проведенню денаціоналізації. Насамперед, з метою уникнення зловживань, 29 серпня 1923 р. рішенням комуністичної фракції ПГРНГ створили "авторитетну комісію в складі представників Губвиконкому, ДПУ, Промуправління ПГРНГ т. Ісерзона, Фінторгуправління ПГРНГ т. Рабина, Орендного Управління ПГРНГ т. Длугача під головуванням т. Литвинова"[1077]. Того ж дня президія ПГРНГ затвердила перелік з 426 підприємств із 1250 працівниками, які підлягали денаціоналізації. В розпорядженні раднаргоспу залишалися 103 працюючих підприємства з 750 робітниками та 73 законсервованих[1078]. Зауважимо, що рішення про денаціоналізацію великої кількості дрібних підприємств, які підпорядковувалися Подільському губраднаргоспу, та чутки про ліквідацію самого ПГРНГ "ослабили, – вказувалося в політлисті секретаря Подільського губкому КП(б)У Дениса за серпень 1923 р., – темп його роботи, створивши в службовців "демобілізаційні" настрої"[1079].

Загальне погіршення становища в економіці проявилося в закритті приватних підприємств, яке пришвидшилося в другій половині 1923 р. Так, якщо в Кам'янець-Подільській окрузі за перший квартал 1923 р. отримали патент на право ведення промислової діяльності 296 підприємств, то на друге півріччя – лише 158, або 53 %.[1080].

Подальше поглиблення кризи змушувало центральні органи влади шукати нові моделі управління економікою. В дусі соціалістичної демократії губерніям надали право внести свої пропозиції. Для їхньої підготовки губвиконком створив у грудні 1923 р. відповідну комісію, яка не погодилася з пропозицією ВУЦВК утворити замість ПГРНГ губернське управління місцевої промисловості. Натомість запропонувала функції раднаргоспу передати промисловій інспектурі при губвиконкомі. Підприємства, які були в підпорядкуванні раднаргоспу, пропонувалося поділити на три групи. До 1-ї мали увійти Дунсукно, Гірпромоб'єднання та Поділліс, які перебували в безпосередньому віданні (через Промінспектуру); до 2-ї групи – всі інші промоб'єднання, передані у відання місцгоспів; до 3-ї – орендні підприємства, які також слід було підпорядкувати місцгоспам[1081]. Певною мірою такі пропозиції були враховані в журнальній постанові президії ВРНГ УСРР від 31 грудня 1923 року: губернські раднаргоспи на Волині та Поділлі ліквідували з передачею їхніх функцій підвідділам губвиконкомів. Підставою

[1076] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 39.
[1077] Там само, арк. 36.
[1078] Там само, арк. 38 зв.
[1079] Там само, спр. 40, арк. 13.
[1080] Держархів Хмельницької області, фп. 337, оп. 1, спр. 70, арк. 37.
[1081] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 64 зв.

для такого рішення став висновок про те, що кількість працюючих промислових підприємств не потребує спеціального органу управління (див. таблицю 20):

ГРНГ	число підприємств		число робітників		продукція	
	1923	1912	1923	1912	за 1/III -1/X 1923 р.	за 1912 р.
Волинська	14	219	335	11073	158.000	39.898.950
Подільська	39	263	909	28056	568.000	93.804.069

Таблиця 20. Стан промисловості на 1 жовтня 1923 р. проти 1912 р.[1082]

Однак такі дані не співпадали з тими, які містилися в інформаційному звіті Подільського губкому за серпень 1923 р. У ньому на підставі відомостей про патентний збір вказувалося, що державних і комунальних підприємств нараховувалося в губернії 70, кооперативних – 43, приватних – 2804[1083].

Такі підрахунки були, на нашу думку, звичайною маніпуляцією зі статистикою з метою видати бажане за дійсне, коли до переліку підприємств включили навіть дрібні майстерні. Наприклад, 11 шкірообробних підприємств, які працювали в 1923 р. в Кам'янці-Подільському, були настільки дрібними, що не могли задовольнити навіть місцеві потреби. А діюча тут сірникова фабрика, яка почала працювати з листопада 1922 р., за оцінкою окрраднаргоспу, була в "жалюгідному" стані, мала незначний обіг, "виготовивши з 1 січня по 1 травня лише 145000 коробок"[1084]. Насправді рішення щодо ліквідації губернських раднаргоспів жодним чином не було пов'язане з кількістю працюючих підприємств і зумовлювалося логікою перебудови управлінських структур. Упродовж січня-листопада 1924 р. націоналізовані підприємства були передані у відання відділів місцевого господарства округ. Оскільки вони не мали необхідних кадрів і навиків управління такими підприємствами, то, за рішенням губвиконкому від 20 січня 1924 р., в усіх округах до березня створили місцеві планові комісії, яким губплан надав необхідну методичну допомогу. У підпорядкуванні губернських органів залишилися лише Дунсукно та Поділліс[1085]. Ці комісії спільно з округовими та районними виконкомами продовжили проведення денаціоналізації дрібних підприємств. Зокрема, в Кам'янецькій окрузі впродовж 1924/25 р. із 285 підприємств, які були в підпорядкуванні райвиконкомів, денаціоналізували 260. Решту 25 планували здати в оренду. Коли це не вдалося, окрвиконком наполіг на їхній передачі приватним

[1082] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1728, арк. 35 зв.
[1083] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 83.
[1084] Там само, фп. 337, оп. 1, спр. 70, арк. 37.
[1085] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 7, 12.

господарям за умови, що ті приведуть отримані об'єкти до належного технічного стану[1086].

Паралельно проводилася кампанія зі зменшення кількості службовців щодо числа робітників на підприємствах. Так, якщо на 1 січня 1922 р. на 100 робітників припадало 27 службовців, на 1 січня 1923 р. – 23, то на 1 січня 1924 р. – 22. За окремими групами підприємств це співвідношення коливалося від 7 у текстильній, 10 в поліграфічній до 24 у цукровій, що пояснювалося великою кількістю законсервованих заводів[1087].

Загалом, за даними губстатбюро (що не співпадали з тими, якими керувалася ВРНГ УСРР при ухваленні рішення від 31 грудня 1923 р.), станом на 1 січня 1924 р на Поділлі "працювало 119 або 47,6 % підприємств (недіючих: 131 з 5473 робітниками). На них було зайнято 3283 або 60 % робітників, середнє число двигунів було 4531. Валова продукція – 3311182 крб." Характерно, що з числа державних підприємств діяли лише 54, або 34,18 %, з 2539 робітниками (недіючих 104 з 5284 робітниками). Тут було найбільше двигунів – 2924, та виготовлявся найбільший обсяг валової продукції – 2033156 крб. Кооперативних підприємств працювало 17, або 73,08 %, з 329 робітниками (недіючих: 7 з 160 робітниками). Середнє число двигунів становило 701, а валова продукція – 545035 крб. Приватновласницьких – 46, або 69,7 %, при 424 робітниках (недіючих 20 з 29 робітниками). Середнє число двигунів – 906, валова продукція – 732991 крб. У той же час на державних підприємствах середня зайнятість робітників на одне підприємство була найбільшою – 47; у кооперативних – 19 та приватновласницьких – 9[1088]. Дещо інші дані наводилися в доповідній записці до річного звіту Вінницького комісіонерства Промбанку. В ній зазначалося, що цензових підприємств станом на 1 січня 1924 р. "110 з персоналом у 9020 осіб, 7009 – робітників і 2011 – службовців. Найбільша кількість підприємств розташована у Вінницькій окрузі (23), Гайсинській (18) і Могилівській (11). […] Більша частина підприємств експлуатується безпосередньо Державою (97 закладів)"[1089].

Офіційне завершення відбудовного періоду в СРСР і проголошення в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію передбачало новий етап у господарському житті. На Поділлі він розпочинався з оцінки реального стану відбудови промисловості – від 48,2 % довоєнного рівня в Тульчинській окрузі до 58,7 % в Кам'янецькій[1090]. Тому реалізація курсу на індустріалізацію потребувало одночасного завершення відновлення старих підприємств. Попри це, з 1926 р. в регіоні розпочалося масштабна підготовка до спорудження нових промислових об'єктів. Першим кроком стало створення 1 жовтня 1926 р. Вінницького державного цегляного тресту в

[1086] Держархів Хмельницької області, фп. 337, оп. 1, спр. 508 а, арк. 35.
[1087] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 18 .
[1088] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 423, арк. 7.
[1089] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 537, арк. 3 зв.
[1090] Там само, фп. 31, оп. 1, спр. 45, арк. 14; Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 508 а, арк. 35.

складі 6 заводів із проектною річною продуктивністю до 17,7 млн. штук цегли. Маючи власного статутного капіталу 65,8 тис. крб., трест, залучивши 103 тис. крб. кредитних коштів на три роки з початком виплати в 1928 р., за короткий термін зумів провести ремонт обладнання. Це дозволило виробити в 1927 р. 10 млн. штук цегли не лише для Поділля, але й Київщини та Волині. Такий же обсяг виготовлення цегли передбачали на 1928 р. Крім того, власним коштом провадилося відпрацювання технології виробництва вогнетривкої цегли[1091].

Одночасно з утворенням Віндержцегтресту, з метою забезпечення цеглою Проскурівської округи, було збудовано Волочиський цегельний завод. Він розпочав роботу в 1927 р.[1092]

Введення в дію кожного відбудованого чи нового підприємства відбувалося за рішенням відповідного окружного виконкому після ретельної перевірки виконання всіх робіт. Саме таким чином Вінницький ОВК на засіданні 20 березня 1927 р. дозволив розпочати з 1 квітня 1927 р. роботу після реконструкції Росошської паперової фабрики[1093]. Пуск нових промислових об'єктів перетворювався на велике свято. Наприклад, на Проскурівщині відзначали відновлення Війтовецького маслобійного та Меджибізького плодосушильного заводів, Городоцької ремонтної майстерні, а особливо – побудову нового хлібозаводу в Проскурові[1094].

Загалом, як зазначали автори "Нарисів історії Поділля", відбудова народного господарства регіону завершилась до 1927 р., коли воно за виробництвом продукції вийшло на рівень 1913 р.[1095] Проте, на думку автора, цей висновок надто оптимістичний, оскільки частина підприємств не працювала через брак сировини або продовжувала ремонтні роботи[1096].

Важливе значення в задоволенні потреб сільського господарства, населення та навіть промисловості мала наймасовіша сфера економіки Поділля – кустарна промисловість, у якій в 1921 р. працювало 65 тисяч осіб[1097] (до війни – 67271, або 3 % сільського населення)[1098]. Її роль була особливо важливою з огляду на аграрне перенаселення регіону, хронічне малоземелля та наявність численної бідноти в містечках. Упродовж 1920-х років ставлення до цієї промисловості постійно змінювалося. В перші місяці існування радянської влади воно визначалося класовим підходом. Як писала газета Подільського губревкому та губкому КП(б)У "Вісті" в березні 1921 р.:

[1091] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 290, арк. 26-29.

[1092] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 53.

[1093] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 1, спр. 24, арк. 94.

[1094] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 52-53.

[1095] Нариси історії Поділля. – С. 223.

[1096] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 365, арк. 4; фр. 93, оп. 1, спр. 93, арк. 4.

[1097] Нариси історії Поділля. – С. 222; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 81.

[1098] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 48, 57; спр. 537. арк. 3; спр. 546, арк. 30.

“В Подільській губернії, внаслідок відсутності великої фабрично-заводської промисловості, особливо розвинута кустарна […], куди увійшла дрібна буржуазія, яка звикла до легкої наживи та спекуляції”[1099]. З проголошенням переходу до нової економічної політики ставлення до кустарів почало поступово змінюватися. Цьому сприяли рішення І Подільського губернського з’їзду рад. 14 липня 1921 р. в резолюції “Про діяльність губернської ради народного господарства” він поставив завдання зацікавити кустарів у “роботі на державні органи”, зокрема через створення для “організованих кустарів, які працюють на державу”, кращого “економічного та правового становища ніж у кустарів, які працюють на вільний ринок”[1100]. Наслідком стало збільшення числа кустарних майстерень із 159 у квітні до 517 у жовтні 1921 р.[1101]. Продовження такого курсу сприяло утворенню нових “763 промислових закладів кустарно-ремісничого типу”, які працювали без використання найманої сили, про що свідчили дані промислового перепису, проведеного навесні 1923 р.[1102]. Всього, за даними інформаційного звіту Подільського губкому за серпень 1923 р., сформованого на підставі відомостей про патентний збір, було зареєстровано 77000 кустарів[1103].

На розвиток кустарної сфери негативно впливали, з одного боку, “ножиці цін”, а з іншого, зниження купівельної спроможності селян через потребу сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Так, у Кам’янецькій окрузі за перший квартал 1923 р. кустарі отримали 946 патентів на право займатися особистим промислом, а за другий квартал – 645, або 68 %[1104]. Робота ж без патенту категорично заборонялася. Відтак, враховуючи важливість діяльності кустарів і ремісників для “економічного та політичного оздоровлення містечок, як місця безпосередньої змички міста і села”, в березні 1924 р., за вказівкою наради з роботи на селі при губкомі, губстатбюро провело анкетне дослідження стану кустарних промислів і ремесел у регіоні. Було зафіксовано 60213 кустарів, з яких 12418 працювали в містах, а 47795 – у сільській місцевості[1105]. В порівнянні з довоєнним періодом кількість господарств кустарів “становить лише 89,8 %, число душ – 86,09 % довоєнної”. Відбулася зміна структури промислів. Якщо до війни ткачі становили 46,9 %, то тепер – 23,3 %; також зменшилася кількість корзинників, каменотесів. Проте збільшилася кількість кушнірів: з 13,1 % до 18,3 %; деревообробників – з 12,2 % до

[1099] Поділля в період відбудови… – С. 60.
[1100] Там само. – С. 90.
[1101] ЦДАГО України, ф. 1,оп. 20, спр. 540, арк. 64 зв.; Поділля в період відбудови… – С. 125-132.
[1102] Поділля в період відбудови… – С. 283.
[1103] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 84.
[1104] Там само, фп. 337, оп. 1, спр. 70, арк. 37.
[1105] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 48, 57; спр. 537,арк. 3; спр. 546, арк. 30.

15,9 %; ковалів – із 5,4 % до 10,2 % тощо. Загалом "зменшилися чисто сільськогосподарські промисли". Одночасно з'явилися нові, наприклад, промисел ложкарів у Проскурівській окрузі. За місцем праці кустарі розподілилися так: 12418, або 25,98 %, осіб працювали в містах і містечках, а 47795, або 74,02 %, – на селі. Найбільшими були професійні об'єднання вишивальників (художньо-килимові вироби) у с. Клембівка Могилівської округи і ткачів – у містах Бар, Хмільник і Проскурів. Економічний стан більшості кустарів був поганим: "податки падають на нього всією тяжкістю". За підрахунками губфінвідділу, за півріччя на одного кустаря в середньому "падає 20 крб. прямих податків, не рахуючи плати за патент, оренду приміщення та обов'язкової до останнього часу передплати газет". Через велике безробіття звичним явищем стали "походи кустарів з містечок по селах у пошуках роботи". Мірило заможності кустаря в різних місцях було різним. Зокрема, в Бару заможним вважався той ремісник, який заробляв у тиждень 15-20 крб., а бідняком – 3-4 крб.[1106]. Немало серед сімей кустарів було таких, майно яких "оцінювалося в 5 крб., податки їх остаточно добивали". В доповіді євсекціїї губкому про кустарів у грудні 1924 р. наголошувалося: "Бувають випадки, коли за несвоєчасне внесення податку в них забирають єдину машинку, інструменти та останню подушку", як у Кам'янці, коли "в дружини кустаря відразу після пологів вирвали з-під голови подушку". Звичним явищем було обкладання бідних кустарів податками "на рівні з непманами". На губернській нараді євсекції губкому у грудні 1924 р. повідомлялося про 12 кустарів, які втонули в Дністрі при спробі втекти за кордон від податкового гніту. В світлі цього відомості євсекції про те, що на Поділлі в цей час нараховувалося 40 тис. кустарів, на нашу думку, свідчать про їхнє намагання уникнути оподаткування. Так само, як інформація щодо 60 тис. зареєстрованих у травні 1925 р. ремісників, з яких понад 80 % становили євреї, опосередковано свідчить, що влада досить швидко навчилася боротися з, за сучасною термінологією, тінізацією їхньої діяльності[1107]. Зазначимо, що зазвичай в кустарних майстернях працював лише її власник. Наприклад, у Проскурівській окрузі на кінець 1925 р. у 2119 закладах працювало 2686 осіб. З них на 1805 був 1 працюючий, на 212 – по 2, на 89 – 3-5, на 9 – 6-10. Лише 1 підприємство мало 11-15 працівників і 3 – понад 15. Загальна кількість найманих робітників становила 376 осіб[1108].

На думку губкому, поліпшити становище кустарів могла їхня виробнича кооперація. За статистичними даними виробничих артілей, станом на 1 липня 1924 р. було 205, а на 1 січня 1925 р. – 244, тобто приріст склав 19 %. Однак реально працювало лише 55 % з них. З усіх зареєстрованих артілей "29 з 1441 учасником були в селі, 44 з 549 членами – в містечках і 78 з 541 членом – в

[1106] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 2-3.
[1107] Там само, арк. 24, 28; спр. 546, арк. 29-34.
[1108] Проскурівська округа… – С. 26.

містах". Крім незначного рівня кооперування, кустарі загалом майже не мали зв'язків з кооперацією (див. таблицю 21). Такий стан кооперування кустарів губком називав "неприглядним"[1109].

	У замовника	На базарі	Мають свою сировину/ продають скупникам	Кооперації	Державних органах
Купували сировину	43,5 %	33,5 %	12 %	8 %	3 %
Збували продукцію	63,7 %	22,3 %	10,2 %	3,8 %	-

Таблиця 21. Купівля сировини та збут продукції кустарями Поділля станом на 1 січня 1925 р.[1110]

Більш суттєву роль для кустарів і ремісників містечок відігравали позичково-ощадні товариства, більшість яких була створена в 1923 р. "закордонними національно-єврейськими товариствами (насамперед Джойнт)". У 46 товариствах із 7154 членів 5960 складали кустарі. В середньому за 1924 р. вони отримали 40 крб. позики на п'ять місяців під 6 % річних. За свідченнями губкому, керівні посади в цих товариствах займали "куркульські, заможні елементи за участю старих єврейських "громадських діячів". Вони не втягували до товариств кустарну бідноту, прагнучи зберегти притаманні для єврейських містечок "традиції філантропічної допомоги". Характерною рисою цих товариств була їхня етнічна замкнутість – вони розглядалися як виключно єврейські організації. Так, у Гайсині в серпні 1924 р. в позичково-ощадному товаристві було близько 400 членів. Всі – євреї. Поза товариством "залишилося 200-300 кустарів не євреїв"[1111]. На противагу цим товариствам влада намагалася налагодити кредитування об'єднань кустарів через кредитну спілку. Однак безрезультатно, оскільки та "хотіла надавати кредит під 24 % річних", хоч "Сельбанк хотів взяти від них зобов'язання, що кредит надаватиметься під 12 %". Були випадки, коли кредит надавали під 45 і навіть 50 %[1112]. Не зумівши в конкурентній боротьбі перемогти кредитно-позичкові товариства, влада вдалася до позаекономічних методів. Наприкінці 1924 р. було проведено масову чистку цих структур від неблагонадійних елементів. Однак, як показав досвід Могилівського окрпарткому, з "47 вичищених лише 10 осіб можуть вважатися багатими, а 30 потрібно приймати назад". За даними губпромсоюзу, на 1 січня 1925 р. соціальний стан 6164 членів у 30 позичково-ощадних товариств був таким:

[1109] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 4.
[1110] Там само, арк. 4.
[1111] Там само, арк. 4-5; 26.
[1112] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 216.

кустарів і ремісників – 4833 особи, дрібних промисловців – 264, землеробів (головним чином євреїв) – 267, торговців – 148, інших – 131, артілей – 55 [1113].

Органом, який мав на меті об'єднувати та організовувати кустарів і ремісників, був губпромсоюз. Але він так захопився торгівлею, що нічим іншим не займався. Коли ж його керівникам вказали на призначення союзу, вони хоч і зменшили обсяги торгівлі, але опанувати становищем не змогли[1114]. Однак після ліквідації губернських структур і переходу їхніх повноважень до окрпарткомів і окрвиконкомів така робота суттєво посилилася в Тульчинській окрузі. Тут на 1 квітня 1927 р. в містечках "кустарною кооперацією" було охоплено 71,2 % кустарів. Але на селі їхнє кооперування залишалося слабким[1115]. В інших округах, як і раніше, переважали заклики. Так, на засіданні польбюро Проскурівського ОПК 9 березня 1927 р. вкотре ставилося завдання "посилення кооперування кустарів, пришвидшення створення округових органів кустарно-промислової кооперації"[1116]. Проте й надалі ця робота йшла вкрай повільно. Так, у райцентрі Фельштин Проскурівської округи артіль кустарів "Перемога" була створена лише в листопаді 1927 року за активної допомоги нацбюро Фельштинського райкому партії, яке наперед визначило її керівний склад і навіть назву[1117]. Зазначимо, що, незважаючи на всі зусилля влади поліпшити становище кустарів, воно залишалося важким. Як підкреслювалося на VIII округовому з'їзді рад Кам'янеччини 25-30 березня 1927 р.: "Кустарна промисловість у нас слабка, в окрузі мається понад 1500 кустарів, але вони бідні і їм потрібна допомога, як матеріальна, так і в збуті їх виробів"[1118]. Причини повільного кооперування на загал досить об'єктивно визначив пленум Тульчинського ОВК 7-10 травня 1927 р.: "Слабкість кредитування кустаря, відсутність спеціальних капіталів, слабкість постачання з боку промисловості". Проте найбільше владу турбували не економічні фактори, а те, що "містячковий кустар-ремісник безпосередньо зв'язаний з ринком, сам регулює свою продукцію"[1119].

Саме така позиція кустарів зумовила їхню фактичну ліквідацію як ворожого дрібнобуржуазного стану після припинення непу.

Отже, після завершення національно-визвольних змагань та іноземної воєнної інтервенції переважна більшість місцевої промисловості Поділля потребувала відновлення. Ні коштів, ні засобів для цього влада не мала. Тому великі, за подільськими мірками, підприємства Подільський губраднаргосп, відповідно до вказівок з центру, об'єднав у місцеві трести. Більшість середніх і дрібних, відповідно до загального курсу про допуск капіталістичних елементів в народне господарство, він здав в оренду державним установам і організаціям, кооперативам, приватним особам, зокрема колишнім

[1113] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 6.
[1114] Там само.
[1115] Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 18.
[1116] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 11.
[1117] Там само, арк. 33.
[1118] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 508-а., арк. 27.
[1119] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 18.

власникам. Одночасно проводилася денаціоналізація дрібних підприємств, переважно маслобоєнь і млинів. Орендарів, яких частіше називали непманами, всіляко утісняли податками й блокували можливість розширення бізнесу. В другій половині 20-х років, з відбудовою промислового потенціалу регіону, під різними приводами орендні договори розривалися. Впродовж 1928 р. орендарів-приватників, яких влада вважала класово ворожою силою, на Поділлі практично не залишилося.

Аналогічна доля спіткала ремісників і кустарів, яких влада не могла контролювати, – від повного несприйняття та заборони діяльності до її заохочення, а опісля – фактичної заборони через податковий тиск.

3.2 Цензова промисловість регіону в 1921-1928 роках

Провідною галуззю трестованої промисловості Поділля була цукрова. Тут працювало понад 50 % персоналу всіх 282 цензових підприємств краю[1120]. Її значення суттєво зросло в умовах паралічу товарно-грошових відносин, коли цукор перетворився в універсальний продукт. Його прагнули заполучити як органи влади та військові, так і повстанці й навіть робітники цукроварень. Не випадково документи того часу рясніють повідомленнями на кшталт: "Гайсинський поввиконком насильно вилучив у Гайсинського цукрозаводу 1000 пуд. цукру. Із Тростянецького, Ободівського, Устянського цукрозаводів крадуть жовтий цукор. В ніч 31 серпня на 1 вересня 1921 р. в Уладівський цукрозавод з'явилася банда, вбила 3-х міліціонерів 3-го розряду"[1121]. Саме тому керівництво Подільського районного управління цукрової промисловості в серпні 1921 р. скаржилося, що "втручання військових та цивільних в життя цукрозаводів, арешти, які почастішали останнім часом, обшуки, ревізії деморалізуюче діють на трудящих цукрової промисловості. За таких обставин говорити про відродження цукрової промисловості не доводиться і лише повне усунення вищезазначених причин, за нового курсу економічної політики, дасть можливість Управлінню налагодити цукрову промисловість і поставити її на ту висоту, яку вона повинна займати по своєму значенню для Республіки". Реакцією Подільського керівництва стала телеграма голови губвиконкому В. Порайка до повітвійськнаради, якою пропонувалося "з метою реальної охорони цукрозаводів негайно ввести в районах цукрозаводів кругову поруку куркульства і встановити інститут відповідачів"[1122]. Ці заходи були покликані допомогти загонам промислової міліції на чолі з комендантами охороняти цукрозаводи[1123]. Оскільки міліція не завжди справлялася зі своїми функціями, то губвійськнарада 8 грудня 1921 р. надала військову охорону цукрозаводам,

[1120] Поділля в період відбудови… – С. 388.

[1121] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 202, арк. 4-4 зв; оп. 8, спр. 18, арк. 4; спр. 59, арк. 148.

[1122] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 60, арк. 6

[1123] Там само, оп. 2, спр. 202, арк. 4.

де її ще не було[1124]. Однак це мало допомогло. Тому охорона цукрозаводів рішенням Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР від 20 травня 1922 р. була передана найбільш боєздатним підрозділам – військам ДПУ. Охорона мала здійснюватися на комерційній основі з оплатою їхніх послуг цукрозаводами. В регіоні керівництво нею здійснювала створена в травні 1923 р. наказом № 13 з охорони цукрової промисловості УСРР третя Подільська обласна комендатура. Вона розташувалася у Вінниці, підпорядковувалася Київській обласній комендатурі та нараховувала 10 осіб штату[1125]. Як встановив В. Окіпнюк, безпосередні функції з охорони заводів забезпечував загін на чолі із заводським комендантом. Він мав статус екстериторіальності, тобто не залежав від адміністрації цукрозаводу, й повинен був здійснювати військову та агентурну розвідку, боротися зі злочинністю та бандитизмом тощо[1126].

Зазначимо, що елітні охоронці спочатку вели себе як справжні окупанти, грабуючи селян і ґвалтуючи "жінок та дівчат по хуторах". Проте після того, як повстанці Я. Гальчевського в серпні 1922 р. за вчинення ґвалту кастрували 35 чекістів-башкирів з охорони Лознянської цукроварні Літинського повіту, командування зазначених загонів вжило заходів із забезпечення дисципліни та належного ставлення до місцевих мешканців[1127].

Загалом охорона цукрозаводів військами ДПУ виправдала себе. Проте з придушенням масового повстанського руху та браком у цукроварів грошей на оплату охорони з осені 1923 р. почалося її скорочення і навіть заміна на цивільних сторожів. Щоб не втратити контроль над безпекою цукрозаводів, Раднарком УСРР 31 січня 1924 р. затвердив передачу охорони цукрової промисловості від ДПУ органам міліції[1128].

Після встановлення радянської влади в краї цукрова промисловість була включена в систему Головного управління з цукрової промисловості (Головцукру) в статусі районного управління. Із проведенням у кінці 1921 р. - на початку 1922 р. трестування галузі та створенням Цукротресту 1 квітня 1922 р. з метою покращення оперативного керівництва його реорганізували в Подільське обласне відділення цукротресту[1129]. Одночасно, щоб скоротити управлінські видатки, були створені 25 "самостійних адміністративних одиниць" – комбінатів у складі діючого та одного чи двох недіючих цукрових заводів. Вони ставали єдиним підприємством із спільним керуючим

[1124] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 17, арк. 4.

[1125] Окіпнюк В. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР / В. Окіпнюк. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 94-96.

[1126] Там само. – С. 103-104.

[1127] Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. – С. 310-311.

[1128] Окіпнюк В. Правове регулювання охорони... – С. 116-118.

[1129] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 529, арк. 57.

адміністратором. Крім того, до цукрокомбінату входили сільгоспи[*], які спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків[1130].

Відновлення цукрової промисловості потребувало налагодження нової системи постачання цукроварень буряками, тобто створення сировинної бази. До революції стабільне постачання необхідної кількості сировини забезпечувалося тим, що 80% цукрових буряків вирощувалося на землях поміщиків і плантаціях цукрозаводів[1131]. Після революції більшість цих земель захопили селяни, що породило "стихійність землекористування" та, як зазначалося на Всеукраїнській нараді губземвідділів у червні 1921 р., поставило "питання про забезпечення цукрової промисловості"[1132]. Відповіддю на них стали рішення І Подільського губернського з'їзду рад 14 липня 1921 р. Враховуючи "величезне значення цукрової промисловості в народному господарстві […], зацікавленість найбіднішого селянства та робітників у якнайшвидшому її відновленні", з'їзд зобов'язав усі органи радянської влади надавати цукрозаводам всю необхідну підтримку. Зокрема – негайно виділити їм на 1922 р. необхідну землю, відвести ділянки для заготівлі палива, допомогти в охороні майна заводів та їхніх господарств, терміново приступити до організації при заводах господарств, виділивши їм достатню кількість живого та мертвого інвентаря, впровадити до сівозміни селянських господарств цукрові буряки і негайно видати цукровим заводам із складів насіння буряків[1133]. Влада прагнула якомога швидше відновити роботу цукроварень, для чого, як говорилося вище, шукала компромісу з селянами. На виробничий сезон 1921/1922 р. планувався пуск 28 цукроварень з 52 наявних. Але суттєві корективи у виробничі плани внесла природа. Від злив, граду, гусені загинуло понад 54 % бурякових посівів. Губвиконком змушений був 17 вересня 1921 р. постановою "Про заготівлю і поставку цукрового буряка" запровадити заходи з арсеналу "воєнного комунізму". Оголосили, що всі посіви цукрових буряків перебувають під "охороною та захистом Республіки". Фактично запроваджувалася конфіскація всього врожаю. Зібрані буряки необхідно було здати виключно цукровим заводам "на умовах і за цінами, які визначить Поділцукор". Під загрозою кримінального покарання заборонялося псувати посіви буряків, ховати чи продавати врожай, годувати буряками коней під час їхнього перевезення на завод, красти цукор під час виробництва тощо. Компетентним органам дозволялося проводити обшуки в пошуку схованих буряків, конфісковувати знайдене та безоплатно передавати цукрозаводам. Зазначимо, що крім "батога", постанова містила і "пряник" – перевізники сировини на цукрозаводи не підлягали гужовій і трудовій мобілізації, а цукор, виданий

[*] Досить часто сільгоспи за звичкою називали економіями.
[1130] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 529,арк. 10.
[1131] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 272.
[1132] Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 115, арк. 4.
[1133] Поділля в період відбудови… – С. 91.

плантаторам та перевізникам, не підлягав реквізиції та конфіскації[1134]. Завдяки вжитим заходам вдалося забезпечити сировиною роботу лише 22-25 заводів[*]. Вони змогли виробити 675 тис. пудів цукру, або 60 % від плану, що складало, за нашими підрахунками, 2,81 % довоєнного рівня"[1135]. Це при тому, що у виробничому сезоні 1920-1921 р. цукроварні краю виробили 735 тис. пудів цукру, або 4,45 % довоєнного рівня"[1136].

Зазначимо, що землі, які залишалися в розпорядженні цукрових заводів, мали бути відведені в натурі до 1 липня 1922 року[1137]. Вони призначалися для задоволення потреб цукроварень у насінні, фуражі, продуктах і для створення сировинного (бурякового) фонду. Однак, як підкреслювалося в "Короткому огляді стану промисловості на Поділлі, її організації та фінансування за час з 1-го жовтня по 1-е квітня 1923 р." Подільського Раднаргоспу, це були невеликі площі, на яких можна було виростити не більше 20% потрібної сировини. Відтак цукрові заводи стали "на 80% залежними від селян[1138]. Це суперечило вимозі з'їзду Рауцукрів у Києві, який ще в 1921 р. поставив завдання (на це звернула увагу Г. Марцінишин), щоб сільгоспи забезпечували заводи цукросировиною "в кількості від 30 до 50 % загальної потреби промисловості"[1139]. До того ж, як констатував у заключному слові на III губернському з'їзд Рад в грудні 1922 р. голова губвиконкому В. Порайко: "Ми провели вказану роботу на 50 проц.[ентів]"[1140]. На господарське освоєння націоналізованих земель заводам відводився термін "однієї плодозміни"[1141], тобто 3 роки, оскільки в той період на Поділлі переважала трипільна сівозміна. Однак цей процес затягнувся. Тільки в 1926 р. цукрозаводи змогли майже повністю, на 97 %, охопити відведені їм землі власними засобами виробництва[1142].

Важливе значення для реалізації рішень центральної влади мала постанова Подгубкому "Про відбудову цукрової промисловості" від 7 березня 1922 р. Вона забороняла будь-яким організаціям, установам і

[1134] Поділля в період відбудови… – С. 116-117.

[*] За даними "Бюлетеня № 3 інформаційного відділу губвиконкому за період з 26 грудня 1921 р. по 2 січня 1922 р.", працювало 25 цукрозаводів, а за інформацією "Бюлетеня № 4 […] з 1 по 15 січня 1922 р.", – 22 цукроварні. (Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 803, арк. 8 зв.; фп. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 15).

[1135] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 15; фр. 925, оп. 2, спр. 202, арк. 2, 3-3 зв.; спр. 803, арк. 8 зв.; Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1921. – С. 278.

[1136] Історія міст і сіл України. Вінницька область. – С. 43; Нариси історії Поділля… – С. 220.

[1137] ЗУ УСРР. – 1922. – № 1. – Ст. 5.

[1138] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 272-274; ЗУ УСРР. – 1922. – № 1. – Ст. 5.

[1139] Марцінишин Г. Державна цукрова промисловість в роки непу. – С. 60.

[1140] III Губернский съезд Советов Подолии // Известия. Орган Подольк. Губерн. Комитета Комунистич. Партии (больш.) Украины, Подольск. Губернск. Исполн. Комитета и Губпрофсовета. – 1922. – 4 декабря. – № 270 (628). – С. 1.

[1141] ЗУ УСРР. – 1922. – № 1. – Ст. 5.

[1142] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 292. – арк. 16.

військовим частинам втручатися в діяльність цукрових заводів та їхніх сільгоспів або забирати у них майно чи будівлі. Органам влади всіх рівнів не можна було конфісковувати чи реквізовувати майно та продукти цукрозаводів без відповідної згоди правління Цукротресту чи його місцевих кущових управлінь. Всі зайняті до прийняття цієї постанови приміщення негайно слід було звільнити[1143].

На фоні становлення структури управління цукровою промисловістю та вирішення земельних проблем в умовах масштабного повстанського антирадянського руху на другий план відійшли питання безпосередньої підготовки цукрозаводів до виробництва. За відсутністю прямих джерел можна зробити припущення, що в 1922 р. працювало стільки ж підприємств, як і в попередньому. Крім того, 23 листопада вдалося пустити Заливащенський цукровий завод Вінницького повіту[1144].

В сезоні 1923 р. губстатбюро планувало, що цукроваріння здійснюватимуть також 22 заводи. Та, отримавши інформацію, що під буряками зайнято 40,5 тис. десятин, прогноз збільшили до 25 цукроварень. Зазначимо, що 39,7 тис. дес., або 98 % загальної площі, становили землі селянських господарств. Однією з причин розширення посівів буряку стала активна пропагандистська кампанія цукрокомбінатів про застосування штучних добрив і виділення селянам за пільговими цінами 20 вагонів сірчанокислого амонію, надання безкоштовних порад агрономів щодо його застосування та обіцянки гарантованої справедливої оплати за зданий буряк[1145]. Вдалося ж забезпечити роботу 23 підприємств, а решта "являла собою великі ремонтні майстерні"[1146]. На діючих заводах штатно працювало майже 3,5 тис. робітників і на період цукроваріння залучалося ще 11238 сезонних і 33800 поденних робітників[1147]. З урахуванням зайнятих на непрацюючих заводах, за даними губстатбюро, в цукровій промисловості було задіяно 5762 постійних робітників та 1588 службовців[1148]. Гостро стояла проблема кваліфікованих кадрів: не вистачало 50 % фахівців. Для її вирішення налагодили підготовку спеціалістів різної кваліфікації в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, цукроварних технікумах у Тиврові та Кам'янці-Подільському, а також у цукроварній профшколі в Чечельнику[1149].

Зазначимо, що ремонт і введення в дію цукроварень вимагали високого професіоналізму і винахідливості персоналу з огляду на важке, "якщо не сказати катастрофічне", становище з ресурсами, яких, як скаржився губкому в політлисті в червні 1923 р. секретар Могилівського окружкому Фесенко,

---

[1143] Поділля в період відбудови… – С. 172-173.

[1144] Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1922. – С. 302.

[1145] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 529, арк. 61.

[1146] Там само, спр. 537, арк. 3 зв.

[1147] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 4; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 28.

[1148] Поділля в період відбудови… – С. 388.

[1149] Там само. – С. 212, 214.

Подільське відділення Цукротресту поставило лише 10 % від потреби[1150]. Відтак, аби відремонтувати заплановані до пуску заводи, як донорів запчастин використовували непрацюючі заводи, які входили з ними в один комбінат. При цьому враховувалися не лише економічні, а й політичні фактори. Так, у Вінницькій окрузі, з огляду на те, що "настрої робітників на Уладівському цукрозаводі на 50% ворожі, петлюрівської та самостійницької орієнтації", з надією, що початок роботи заводу змінить настрої робітників на лояльні до влади, восени 1923 р. перебазували сюди сировину та комплектуючі з Війтовецького цукрозаводу та терміново завершили ремонт[1151]. Складніше було, за наявності кількох відремонтованих заводів, вирішити, який завод має працювати, а який залишати законсервованим. Оскільки тривале перебування в консервації позбавляло заробітку велику кількість як постійних, так і сезонних, робітників, то більшість працівників непрацюючих заводів звільняли. Залишали лише мінімальний штат для підтримання цукроварні від остаточного руйнування (Додаток № Ж). Крім того, тривала консервація призводила до "негідности механічного приладдя, що вимагало лише зайвих видатків"[1152]. Зокрема, впродовж кількох місяців у Ялтушківському цукрокомбінаті Могилівської округи восени 1924 р. проходила запекла боротьба між Ялтушківським і Барським заводами із залученням різного рівня посадовців та авторитетних людей за право розпочати сезон цукроваріння. Перемога виявилася за підприємством із районного центру Бар[1153]. Загалом вжиті заходи дозволили подільським цукровикам у виробничому сезоні 1923 р. виконати план на 130 % і виготовити 4,16 млн. пудів цукру, що становило 17,3 % від рівня 1914 р. (24 млн. пудів). Відтак губплан запропонував збільшити посіви цукрових буряків у 1924 р. на 28 % проти рівня 1923 р. і довести їх до 62708 дес.[1154] Проте рішення IV губернського з'їзду Рад "Про піднесення цукрової промисловості Поділля" від 8 січня 1924 р. із закликами пришвидшити землеустрій, віддавати перевагу при контрактації кооперативам колективам і уникати заборгованості перед поставниками за здані буряки не до кінця переконали селян[1155]. Буряками засіяли 55,4 тис. дес., або на 20 % більше, ніж попереднього року, але менше від запланованого. Це становило лише 3,9 % посівних площ під цукровими буряками в 1914 р., коли засіяли 141 тис. дес.[1156]. В умовах "ножиць цін" восени 1923 р. виникло замкнуте коло. З одного боку – "загрозливе здешевлення цін на плантаційний цукор" через "відсутність нормальних умов його реалізації", а з іншого – викликана цим

[1150] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44. , арк. 4 зв.
[1151] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 10, арк. 96-96 зв.; фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 69.
[1152] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 1, арк. 45.
[1153] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 54-55.
[1154] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 2; Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. – № 3. – С. 8.
[1155] Поділля в період відбудови… – С. 343-344.
[1156] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 201.

“кричуща заборгованість із виплати зарплати” цукроварам та селянам за здані буряки[1157]. Спробою розірвати його стала чергова реорганізація управління цукровою промисловістю в березні 1924 р. В її рамках 15 заводів східної частини губернії забрали в Подільського відділення цукротресту (створеного на базі Подільського обласного управління цукрової промисловості лише в 1923 р.) й передали новоствореному Уманському відділенню[1158]. Натомість до складу Подільського відділення включили шість заводів з Волинської та два – з Київської губерній[1159]. Губернське керівництво протестувало проти такої реорганізації, вказуючи, що вона створює розрив між адміністративною системою та цукровою промисловістю[1160]. Однек його позицію проігнорували. Тому йому лише залишалося “з метою зміцнення комбінатів […] опрацювати питання про підбір нового складу відповідпрацівників” для них[1161].

Проведені під тиском влади розрахунки цукрокомбінатів з селянами викликали нову хвилю їхнього обурення. Причиною стало те, що ті, хто вирощував цукрові буряки, отримали по 47 коп. в день, а коли селяни засівали хліб, то мали до 2 крб. Тому вони заявляли, що не будуть сіяти буряків, поки ціна “пуду буряку не буде стоять [тобто коштувати] одного хвунту цукру”[1162]. Однак потреба в грошах і відсутність додаткового заробітку, окрім вирощування буряків за контрактацією, змусила селян навіть збільшити посівний клин під буряками в 1924 р. з 44290 десятин у 1923 р. до 55390 дес. у 1924 р. Це складало 39,28 % від рівня 1914 р. Але через вкрай несприятливі погодні умови й неймовірно зрослу кількість мишей та інших шкідників, низьку зацікавленість селян у результатах праці, врожайність буряків зменшилася з 63 пудів з десятини до 45,5 пуда відповідно. Відтак у 1924 р. буряків зібрали 92,2 % проти врожаю 1923 р. та 14,8 % від рівня 1914 р.[1163] Цього року в губернії працювала 31 цукроварня. Зокрема, 20 цукрозаводів Подільського відділення цукротресту, 8 цукроварень Уманського відділення та три орендованих підприємства[1164]. В оренді перебували Старосинявський, Щедрівський та Проскурівський заводи – Проскурівської округи[1165]. Серед них виділявся Проскурівський цукрозавод, який орендувала 1-а дивізія Червоного козацтва. Всіма господарсько-виробничими питаннями займався уповноважений від дивізії “крупний

[1157] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 48; Поділля в роки відбудови… – С. 324.

[1158] Марцінишин Г. Державна цукрова промисловість в роки непу. – С. 60.

[1159] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 185.

[1160] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 14.

[1161] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 48.

[1162] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 188, арк. 8.

[1163] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 201.

[1164] Поділля в період відбудови… – С. 527., Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 237; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 108;

[1165] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 77.

непман, син власника кількох підприємств і заводів" Абрам Штеренгас. Він налагодив заготівлю палива на 60 дес. лісу у Проскурівській окрузі та на 90 дес. у Шепетівській окрузі Волинської губернії, що сприяло введенню заводу в дію в 1924 р. Проте це не зашкодило окрвідділенню ДПУ підозрювати його в неблагонадійності, грі на "чорній біржі" та тримати під постійним наглядом[1166]. Загалом через брак сировини цукрові заводи працювали в середньому впродовж 34 днів проти 47,5 – в 1923 р. та 85 – в 1914 р.[1167]

Навіть за умови браку сировини звичним явищем був обман селян при прийомі буряків і затримка оплати за них, на що вказували виступаючі на пленумі Проскурівського окрпарткому 30 жовтня-1 листопада 1924 р.[1168]. Характерний випадок стався в с. Джулинці Гайсинської округи, де у відповідь на заборону адміністратора бути присутніми при зважуванні буряків селяни побили його батогами, і він утік[1169]. Проаналізувавши аналогічні випадки, Могилівський окргосподарсоюз, який був посередником у здійсненні контрактації, 19 грудня 1924 р. звернувся до Подільського відділення цукротресту із листом, де містилося попередження, що затягування із розрахунком з селянами за буряки "загрожує небезпекою" – селяни можуть відмовитися від контрактації буряків[1170]. Традиційною відповіддю партійних та радянських органів були вказівки цукрокомбінатам "вжити всі можливі заходи для виплати заборгованості селянам за буряки" та доручення їхнім адміністраціям надалі віддавати перевагу "кооперативному бурякосіянню перед плантаторами одинаками-селянами, як у бурякосіянні, так і всіляких розрахунках"[1171].

Попри невдоволення селян поведінкою партнерів з контрактації, початок голоду 1925 р. змусив їх поступитися в суперечках з цукрозаводами в надії на обіцяне підвищення плати за здані буряки, що було єдиною можливістю отримати гроші на придбання хліба. Відтак посівні площі під буряками в селянських господарствах зросли на 67,5 %. Це дозволило довести загальну площу під цукристими по подільському відділенню до 81492 дес. при середній врожайності 75 берківців* з десятини. Крім того, особливістю вирощування буряків у 1925 р. стало різке зростання частки землі, яку обробляли сільськогосподарські кооперативи. На заводських землях – на 214 %, а на селянських – на 522 %. Розширення сировинної бази дозволило ввести в дію три законсервованих заводи і довести число

[1166] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1,, спр. 497, арк. 109-110.

[1167] Там само, спр. 532, арк. 201; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 108.

[1168] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 246; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 109.

[1169] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 33.

[1170] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 246.

[1171] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 110.

* Міра ваги: 1 берковець дорівнював 10 пудам. / Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. – С. 94.

працюючих підприємств до 33, з яких 20 підпорядковувалося подільському відділенню, 10 – уманському та 3 перебували в оренді. Одночасно зросла тривалість їхньої роботи в середньому до 70,5 дня, упродовж яких було вироблено майже 11 млн. пудів цукру[1172]. Загальнореспубліканського розголосу, завдяки публікації у "Вістях ВУЦВК", набув пуск у Кам'янецькій окрузі Маківської цукроварні, яка не працювала з 1914 р.[1173] Великий резонанс мало введення в дію рафінадного відділу Соболівської цукроварні Тульчинської[*] округи в листопаді 1925 р. з "програмою вироблення рафінаду в 1 млн. пуд." Однак через скрутне фінансове становище цукротресту загалом та Уманського відділення зокрема після вироблення 700 тис. пудів продукції виробництво припинили та впродовж непу не відновлювали[1174].

Такі досягнення спонукали Подільське відділення цукротресту запланувати на 1926 р. збільшення посівної площі під буряками на 30 %, що складало б понад 80 % від рівня 1914 р. На цій підставі до виробничої програми включили підготовку до пуску 13 законсервованих заводів, переважно Кам'янецької та Проскурівської округ, і доведення загальної кількості працюючих підприємств Подільського відділення цукротресту до 31[1175]. Уманське відділення запланувало розпочати виробничий сезон 1926 р. на 14 заводах. Однак успішна кампанія 1925 року з контрактації буряків вкотре супроводжувалася затримкою виплати селянам грошей за здану сировину та зловживаннями адміністрації цукрокомбінатів. Губернська газета "Червоний край" неодноразово писала про випадки зверхнього ставлення до селян. Зокрема, що наглядачі за роботою на плантаціях Соболівського цукрозаводу "приймали на роботу красивих дівчат і молодиць, а бідних відправляли. Контора зарплату робітникам-поденщикам затримала, а виплатила кільком гарним дівчатам". Ще далі пішов керуючий економією Уладівського цукрового заводу, колишній панський економ Чернецький, який не лише виганяв з роботи батраків, які звали його випадково товаришем, але й "завів гарем дівчат і молодиць, а чоловіків наділив землею, щоби не ремствували"[1176]. Точку зору більшості селян на причину такого ставлення висловив у виступі на ІІІ з'їзді рад Жмеринського району Вінницької округи в березні 1926 р. учитель з с. Тартак Галущак: "Уряд, взагалі звертається більше уваги на інтереси Цукроварень, ніж на селянство. В той час коли цукор дорогий – платня робітникам на плантаціях надзвичайно низька, помічається грубе

[1172] Поділля в р період відбудови… – С. 525-526, 540, 551; Нариси історії Поділля. – С. 223; Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 290, арк. 110; фп. 31, оп. 1, спр. 511, арк. 9; фп. 33, оп. 1, спр. 508, арк. 56 зв.

[1173] Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1925. – С. 246.

[*] До літа 1925 р. – Гайсинської округи.

[1174] Поділля в період відбудови… – С. 556.

[1175] Там само. – С. 535-536.

[1176] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 249, арк. 8, 10.

поводження адміністрації з робітництвом”[1177]. В цих умовах влада не могла придумати нічого нового, як ухвалювати постанови з майже однаковими вимогами: “Взяти курс на зжиття ненормальних відносин між заводами та селянством на ґрунті земельних відносин” і запропонувати, з метою “подальшого розширення та поглиблення селянського бурякосіяння”, зміцнити апарат сільськогосподарських кооперативів агрономами, покращити кредитування селянських господарств через товариства бурякосоюзу, а також налагодити своєчасну оплату за здані буряки[1178].

Особливо гостро проблеми у взаємовідносинах цукрових заводів з селянами склалися у Вінницькій окрузі. В підсумку програма з селянського бурякосіяння 1926 року була виконана лише на 63 %, а самі селяни поставляли 70-80 % необхідної заводам сировини. Відтак, хоч діючих заводів у Вінницькій окрузі було вісім, проти семи в 1925 р. із 17 наявних, цукру вони виробили менше: 2,32 млн. пудів проти 2,5 млн.[1179]. Крім того, врожайність у селян була на 24 % меншою, ніж на заводських плантаціях. Це зумовлювалось як низьким рівнем забезпечення селян, які вирощували буряк, живим інвентарем (21 % господарств не мали коней, а 40 % становили однокінні), так і тим, що використання суперфосфатних добрив становило 60 % від потреби. Тож завантаженість працюючих цукрозаводів склала в середньому 60 %, а собівартість цукру зросла на 11 % проти рівня 1925 року[1180]. Шукаючи шляхи забезпечення цукрозаводів сировиною, виступаючі на березневому 1927 р. пленумі Вінницького окркому КП(б)У наголошували на необхідності “переводити роз’яснювальну роботу серед селянства про вигідність засіву буряка”, “краще організовувати бурякосіяння та своєчасно повертати селянам гроші”, “посилити роботу бурякової кооперації” та “збільшити кількість тракторів у сільгоспах Цукротресту”[1181]. На невдоволення селян ціною “за один берковець” буряків і “несвоєчасністю розрахунку цукроварень” вказували і виступаючі на квітневому 1927 р. пленумі Могилівського окрпарткому[1182].

Кращим було становище в Могилівській окрузі. Тут упродовж 1926 року ввели в дію три відновлених заводи, довівши загальну кількість працюючих цукроварень до дев’яти. Введення в дію ще двох наявних в окрузі заводів – Хренівського та Борівського – гальмувалося браком сировини[1183]. Однак,

---

[1177] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1,, фр. 595,оп. 2, спр. 182, арк. 4.

[1178] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 25, 28; Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 444, арк. 149 зв.

[1179] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 205, арк. 45, 75; спр. 290, арк. 96, Постанови IX-го окружного з’їзду рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів Вінницької округи 25-29 березня 1927 р. – Вінниця, 1927. – С. 6.

[1180] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 14, 16; спр. 292, арк. 17; фп. 33, оп. 1, спр. 508, арк. 55.

[1181] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 9.

[1182] Там само, фп. 31, оп. 1, спр. 238, арк. 9.

[1183] Там само, арк. 8.

незважаючи на пропаганду бурякосіяння та виплату незаможникам авансу в 20 крб. на кожну десятину законтрактованих посівів, вирощуванням цукристих у 1927 р. займалися в середньому 20 % господарств. З них 70 % складали середняки та 21 % – бідняки[1184]. Одну з причин малого відсотка укладених контрактів на вирощування буряків виступаючі на пленумі Могилівського окрпарткому 4-6 березня 1928 р. вбачали в тому, що одночасно з цією контрактацією проходило підписання договорів на вирощування картоплі. Її умови, з урахуванням менших затрат на вирощування цієї культури, були вигідніші, тому "більшість селян переходила на контрактацію картоплі"[1185]. Після тривалого аналізу становища пленум Могилівського окрпарткому 16 листопада 1928 р. запропонував Подільському відділенню цукротресту встановити заборону контрактації та закупівлі "конкуруючих культур в певному радіусі від цукрозаводів". Крім того, "відповідним організаціям" рекомендувалося "перевести гуральні з кукурудзи та картоплі на патоку", налагодити постачання бідняків, які вирощують буряки, "концентрованими кормами (грис, макуха), запровадити в сівозміну обов'язковий клин буряків тощо"[1186].

Діаметрально інша ситуація з вирощуванням буряків та пуском заводів склалася на цукрокомбінатах, які входили до Уманського відділення цукротресту в Тульчинській окрузі. Тут ще в 1925 р. зуміли налагодити співпрацю цукрозаводів і селян, встановивши плату за берковець буряків на рівні 0,5 пуда цукру. Завдяки цьому вдалося майже подвоїти площу під буряками – вона зросла на 92,45 % проти рівня 1924 р. Такий успіх дозволяв ввести в дію 12 з 14 наявних цукрозаводів. Однак вирішили перестрахуватися. Тому в 1925 р., як і в попередньому році, працювало 10 заводів, але з повним навантаженням. В наступних два роки для переробки солодких коренів було задіяно по 12 цукроварень, а частину буряків навіть перевозили на інші заводи[1187].

Проте тривогу викликало те, що середня зношеність виробничого обладнання досягла 48-52 %. Тобто заводи відбудовувалися переважно шляхом ремонту старого обладнання, а не його оновлення[1188]. Таке становище викликало занепокоєння фахівців. Так, у тезах керуючого Уманським відділенням Цукротресту Сніткіна "Про закінчення ремонтів і початок виробництва на заводах Уманського відділення Цукротресту в 1927 році" наголошувалося, що фінансування відновлення обладнання далеко відстає за розмірами відрахувань на амортизацію, інакше кажучи, зношеність заводського обладнання з кожним роком посилюється, як і ризик незабаром опинитися перед фактом падіння продуктивності заводів, якщо не буде

[1184] Держархів Вінницької області, фп. 31, оп. 1, спр. 370, арк. 6-7.
[1185] Там само, арк. 50.
[1186] Там само, арк. 115.
[1187] Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 188, арк. 17, 22; спр. 511, арк. 9.
[1188] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 51; Держархів Вінницької області, фп. 31, оп. 1,спр. 370, арк. 9.

посилених вкладень у капітальний ремонт[1189]. Не залишалися байдужими й органи влади. Зокрема, об'єднаний пленум Могилівських окрпарткому і окружної контрольної комісії за участі голови окрвиконкому, секретарів райпарткомів, партадміністраторів цукроварень 24-28 березня 1928 р. ухвалив: "Сигналізувати перед вищими органами невідкладну потребу щорічних більш значних асигнувань на систематичне відновлення та реконструкцію основного капіталу цукрових заводів, без чого неможливе подальше покращення господарства та підвищення технічних результатів"[1190].

Спільним для всіх цукрових заводів Поділля в 1927 р. стало проведення "ущільнення штатів" в рамках проголошеного XV з'їздом ВКП(б) режиму економії. Зокрема, у Вінницькому відділенні цукротресту було ущільнено, тобто скорочено, працівників проти 1926 р. на один завод[1191]. Скорочення цукроварів, крім здійсненням режиму економії, пояснювалося також і тим, що вони у "масі своїй зберігають економічний зв'язок з селянством і частково зі служилим міщанським середовищем", а тому не є "класово-вихованою силою"[1192].

Зазначимо, що комплексні зусилля всіх гілок влади та трудящих дозволили в 1927/1928 виробничому сезоні ввести в дію майже всі цукрові заводи в усіх округах, крім Вінницького, де законсервованими залишалося шість цукроварень[1193]. Проте вдалося досягти довоєнного рівня виробництва цукру, чому посприяв успіх цукроварів Проскурівщини, де працювало 5 із 7 цукрозаводів, які перевершили цей рівень на 44 %[1194]. Разом з тим не змогли досягти довоєнної тривалості роботи заводів з переробки буряків. В середньому вона становила 78 днів[1195].

Тісно пов'язаною з цукровою промисловістю є спиртова, або, за тодішньою термінологією, винокурна. Як уже відзначалося, із 102 заводів галузі на весну 1921 р. працювало лише два. Вони не могли впоратись із задоволенням потреб медицини в спирті, необхідному для виготовлення ліків у масштабах, зумовлених потребами боротьби з епідеміями. Тому впродовж 1922/23 господарського року було введено в дію 5 заводів. В резерві перебувало ще 12 "добре збережених і готових до запуску винокурень". Однак перспектив на їхній пуск не було, оскільки діяв "сухий закон". Опосередковано це відбивалося на долі винних складів. Із восьми наявних до війни в 1921 р. діяли лише два. Два належали до категорії

[1189] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 12 зв.
[1190] Там само, фп. 31,оп. 1, спр, 370, арк. 9.
[1191] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 290, арк. 96 зв.
[1192] Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 508, арк. 57.
[1193] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 365, арк. 4
[1194] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10, арк. 51; фп. 301, оп. 1, спр. 44, арк.108.
[1195] Держархів Вінницької області,фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 11; фп. 31, оп. 1, спр. 370, арк. 53; фп. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 17.

“бездіючих, але готових до використання”, ще два потребували середнього ремонту, а два були повністю зруйновані [1196].

Однак, попри офіційний “сухий закон”, на діючих Мартинівському винокурному заводі Межирівського району Вінницької округи та Бершадському Гайсинської округи здійснювалася нелегальна торгівля спиртом[1197]. Крім того, винокурні надзвичайно любили відвідувати різноманітні комісії. Як зазначалося в наказі № 2 Губвиконкому Поділля (по винокурній промисловості) від 9 січня 1922 р. за підписом голови ГВК В. Порайка та голови Подгубчека Заковського, на “територію як діючих так і не діючих винзаводів приходять з різними перевірками представники різних установ та військових частин. Замаскованою, а інколи просто ледь не відкритою причиною таких незаконних дій є вимога видати продукти виробництва винпромисловості”. Оскільки “такі самочинні дії терпимі бути не можуть”, то адміністрації винокурень наказали пускати на територію лише за мандатами губраднаргоспу. Всі інші мандати слід було вважати недійсними, а їхніх пред’явників з допомогою міліції доправляти в ЧК[1198].

Важливе значення в подальшій долі галузі мало засідання президії Подгубраднаргоспу 15 березня1922 р., на якому заслухали інформацію комісії про стан спиртової промисловості. За підсумками обговорення ухвалили постанову “Про організацію спиртової промисловості на Поділлі”. За узгодженням з губрадпрофом керуючим Подільським відділенням Укрдержспирту призначили Шафранського, тимчасовим заступником – Червінка[1199]. На виконання даного рішення було підготовлено перелік з 35 непрацюючих винокурень для передачі місцевим раднаркомам. Після затвердження 21 вересня 1923 р. президією Подільської губекономнаради його 28 листопада “санкціонувала” президія ВРНГ УСРР[1200]. Однак заводи, які збереглися краще, залишилися в розпорядженні Подільського відділення. Найпотужнішими з них були: “Бершадський № 142, Немирівський, Калинівський та Вінницький”[1201].

“Ножиці цін” призвели до того, що у виробничому сезоні 1923/24 р. працювали лише дві винокурні – Мартинівська та Бершадська, які разом “виробили 63500 відер 40° спирту”, що становило 100 % виконання плану. Неврожай 1924 р. зумовив пуск цього року лише Мартинівської “для викурки 20 т.[исяч] відер”. Зазначимо, що обмеження збуту лише медичною та харчовою галузями призвели до збитковості спиртових заводів і необхідності виділення коштів “Центром по кошторису для отримання сировини та палива”[1202].

[1196] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 259 зв.
[1197] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1,спр. 497, арк. 60-62; спр. 42, арк. 16.
[1198] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 145.
[1199] Там само, арк. 13.
[1200] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1728, арк. 14 зв.
[1201] Поділля в період відбудови... – С. 389.
[1202] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1,спр. 480, арк. 4.

Справжнє відродження спиртової промисловості розпочалося з 1925 р., коли 5 жовтня було скасовано "сухий закон". Ніби за помахом чарівної палички, негайно розпочали роботу всі чотири винокурні Тульчинської округи та п'ять із 17 наявних – Вінницької[1203]. У 1926 р. до них додався Могилів-Подільський спирто-горілчаний завод[1204]. Завершували період непу на Вінниччині із 7 працюючими винокурнями[1205].

Управління Дунаєвецьких текстильних фабрик було найбільшим і найпотужнішим об'єднанням на Поділлі. Воно являло собою створений восени 1921 р. на базі текстильних підприємств "Дунаєвецького куща" госпрозрахунковий трест місцевого рівня. Оскільки його діяльність мала загальнореспубліканське значення, то, як наголошував у своїй статті В. Кабачек, у час створення Дунсукно намагався захопити в своє управління главк РНГ УСРР Укртестиль. Він призначив свого управляючого Фінкельштейна, який, всупереч існуючій практиці, "не повідомив про свій приїзд і не зареєструвався" в Подільській ГРНГ. Реакція місцевих господарників, писав В. Кабачек, була досить жорсткою. 28 листопада 1921 р. на спеціально скликаному засіданні кущового правління за участі представників ПГРНГ та губернської робітничо-селянської інспекції дії Укртекстилю були охарактеризовані як самоуправство, грубе порушення існуючого порядку, згідно якого главки без рішення УРНГ та висновку ГРНГ не мали права відбирати підприємства у місцевих органів, повноваження Фінкельштейна визнані недійсними, а завкущем Шору було оголошено догану "за незаконну передачу справ Фінкельштейну". Відповідну телеграму ГРНГ надіслав голові УРНГ В. Я. Чубарю[1206]. Важливе значення для більшої зацікавленості фабричних колективів в результатах роботи мало рішення президії Подгубраднаргоспу 9 січня 1922 р. про переведення Дунаєвецьких текстильних фабрик на самоокупність і створення правління фабриками. Воно мало складатися з 3-х осіб – директора-розпорядника (партійного працівника з адміністративним стажем) і 2-х його помічників з комерційної та технічної частини[1207]. В розвиток цієї постанови 20 січня президія ПГРНГ призначила на посаду помічника директора-розпорядника Дунаєвецьких фабрик з технічної частини Шора і з комерційної частини – Фінкельштейна. До призначення директора-розпорядника обов'язки останнього поклали на Шора, як першого заступника, а тимчасове виконання обов'язків технічного директора вирішили покласти "на одного з членів Дунаєвецьких

[1203] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 668., арк. 12; Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. – С. 17.

[1204] Держархів Вінницької області, фп. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 9.

[1205] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 365, арк. 5.

[1206] Кабачек В. В. Історія промислового об'єднання "Дунсукно"… [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kpi.kharkov.ua.archive/Наукова_періодика/vestnik /Актуальні_проблеми_історії_України/2012/24/Kabachek.pdf.

[1207] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 2.

текстильників за призначенням місцевої профспілки"[1208]. Звертає на себе увагу винахідливість Шора, який заради забезпечення об'єднання вугіллям і фарбами в червні 1922 р. уклав бартерну угоду на реалізацію 3600 аршинів сукна з Кіровоградським товариством Лемані за еквівалентом: 1 аршин сукна – 7 пудів вугілля. Зазначимо, що цю угоду затвердила президія ПГРНГ[1209].

Трест об'єднував п'ять фабрик, чотири з яких мали завершений цикл і випускали готове фарбоване сукно. П'ята мала незавершений цикл, її сірі тканини годом оброблялися в апретурних відділеннях інших фабрик. Загальна кількість працюючих у жовтні 1922 р. становила 343 особи. Виробнича програма Дунсукна тоді ж складала 17500 аршинів* сукна в місяць при роботі в одну зміну та 27800 – у дві. В листопаді-грудні 1922 р., коли виникла необхідність виплати сукном за купівлю шерсті, продуктивність досягла 32 тис. аршинів у місяць. Відзначимо, що вдалося перевищити довоєнну якість сукна й успішно конкурувати з продукцією інших фабрик[1210].

Разом з тим, як відзначалося в доповідній записці завідувача виробничо-технічного відділу (ВТВ) Є. Медовара губернському з'їзду уповноважених ПГРНГ і директорів об'єднань від 5 січня 1923 р., суттєвим недоліком була відсутність "технічного критеріуму правильності виходу фабрикатів і затрат сировини" на всіх фазах виробництва. Іншим "дефектом адміністративного характеру" ВТВ вважав "відсутність управлінського начала на фабриках, де директори в чисто суб'єктивних умовах часто стають іграшкою в руках робітників"[1211].

Потенційно фабрики могли виробляти сукна більше, але, враховуючи технічний стан обладнання, виробнича програма на 1923 р. передбачала виготовлення 27 тис. аршинів. Якби все обладнання було справне, то дане завдання могла виконати одна фабрика, за умови забезпеченості сировиною. Саме через брак сировини Дунсукно простоювало впродовж липня 1923 р. й нагромадилася 6-тижнева заборгованість із зарплати[1212]. В той же час зупинка дозволила провести ремонт обладнання, що створювало кращі умови для подальшої виробничої діяльності[1213]. Саме тоді австрійські фірми пропонували австралійську шерсть по ціні 1,5-2 долари/кіло, що з усіма накладними витратами становить 8 червінців за пуд. Як підкреслював ВТВ, "ця шерсть так відрізняється від ростовської, яку ми закупляли по 15 червінців, як ростовська відрізняється від соломи"[1214]. Однак відсутність власних коштів і позиція влади змусила об'єднання відмовитися від

[1208] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 3.

[1209] Там само, арк. 37.

* Аршин – міра довжини, дорівнює 0,711 м (Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. – С. 43).

[1210] ЦДАВО України,ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 239-253; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1,спр. 541, арк. 9.

[1211] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 541, арк. 9-10.

[1212] Там само, спр. 40, арк. 9; спр. 544, арк. 3-4.

[1213] Там само, спр. 541, арк. 44.

[1214] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 49, арк. 4.

пропозиції та закупити великі партії шерсті через Укртекстильтрест та Київський контрактовий ярмарок. Зокрема через нього уклали договори з Раднаркомом Дагестану про поставку 6000 пудів іспанської шерсті, що мало забезпечити виконання виробничої програми до жовтня 1923 р.[1215] Загальну потребу в матеріалах для виконання виробничої програми на період з 1 лютого по 1 жовтня 1923 р. видно з додатку № 7.

Однак загальна економічна ситуація в країні загалом та на Поділлі зокрема негативно впливала на розвиток Дунсукна. Аграрний характер губернії вже з осені 1922 р. відбивався на купівельній спроможності подолян і позначився на економічному становищі об'єднання. До того ж зростання вартості шерсті, "розбухання штатів, зростання кількості сировини на одиницю виготовленої продукції" в поєднанні з непрофільними витратами на порятунок паперової фабрики "Совиний Яр", яка в 1922 р. перебувала в складі Дунсукна, призвели до того, що в червні 1923 р. керівні органи Подільської губернії визнали його збитковим[1216]. Однак проста констатація факту не могла автоматично змінити становище. Спроби адміністрації фабрик запропонувати керівництву Дунсукна, яке перебувало у Вінниці, варіанти подолання кризи натикалися на формальні відписки. Крім того, воно закупило велику партію бракованої шерсті мериносів і непридатну фарбу, що на 10 % погіршило якість сукна. Відтак доводилося продавати аршин сукна по 6 червоних крб. 50 коп. при собівартості 8 червоних крб. Тобто збитки складали 15 %[1217]. Фахівці наголошували, що "змазка шерсті має бути спеціальним маслом, а не керосином, як зараз. Запресовування пилу в пряжу не може перевищувати 25-30% – зараз 60%. Якщо випустити партію якісного сукна, то при ринковій ціні в 15 червінців прибуток буде 120%"[1218].

Нагромадження проблем призвело до заборгованості по зарплаті. Коли робітникам її не виплатили за два місяці, 21-22 листопада 1923 р. виник соціальний конфлікт. Робітники після зміни, без відома профспілкового комітету, зібралися на збори вимагати виплати зарплати. Була створена делегація для перемовин з парткомом та профкомом під керівництвом Братківського, якого часто робітники висували як "крикуна". Авторитету делегації додавала участь у ній ткача Монастирського, колишнього члена губвиконкому та профспілкового діяча, а також колишнього члена РКП(б) Пушка. Більшість членів делегації були в нетверезому стані. Характерно, що в цьому соціальному конфлікті проявилася антиробітнича сутність керівництва профкому. Його попередній керівник Костицький усі кошти профспілки спрямовував не на допомогу її членам, а на проведення вечоринок, фотографування тощо й заборгував організації 800 крб. сріблом.

[1215] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 252-253.

[1216] Кабачек В. В. Історія промислового об'єднання "Дунсукно"… http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/vestnik/Актуальні_проблеми_історії_України/2012/24/Kabachek.pdf.

[1217] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 53

[1218] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 49, арк. 4-5.

Його наступник, 21-річний Кофман, в складній ситуації розгубився й потрапив під вплив адміністрації. Ситуацію вдалося вирішити мирним чином, лише пообіцявши спрямувати 6000 аршинів сукна на погашення заборгованості із зарплати. Крім того, було скорочено 20 зайвих службовців, що дозволило зменшити накладні видатки на 2000 крб. в місяць. Але це суттєво не вплинуло на фінансове становище. Вже в січні 1924 р. знову утворився борг по зарплаті на суму близько 3000 червінців. В поєднанні з початком підготовки до закриття двох фабрик це призвело до вибухонебезпечної ситуації. Страйк вдалося попередити зусиллями парткому. Однак впродовж дня проходило "щось схоже на "італійку" – робітники припинили роботу, і лежачи біля верстатів, вели мову "про зарплату"[1219]. В той же час, як зазначали агенти окрвідділу ДПУ: "Робітники малокваліфіковані, ставлення до роботи недбале, зарплата виплачується несвоєчасно. На найнеобхідніший ремонт фабрики не мають жодного сентиму, заборгованість фабрик безперервна. Все це порушує належну роботу, безкінечно нервує адміністрацію та робітників"[1220]. Але при цьому "управління Дунсукна складало 8,3% і отримувало 15,82% зарплати від всіх робітників і службовців фабрик"[1221]. Проблем Дунсукну додала пожежа 12 грудня 1923 р. на 1-й фабриці. Через нехтування протипожежною безпекою вогнем пошкодило приміщення. Продуктивність фабрики скоротилася на 15 %[1222]. Біда змусила суттєво реконструювати обладнання, зокрема, закупивши імпортне. Було придбано спеціальні прилади для випробування тканин на розрив, поліпшено роботу сушильних цехів. На вимогу ринку 25 % виробничих потужностей перевели на випуск "костюмного та конвекційного* сукна різних кольорів і відтінків"[1223].

В умовах кризи збуту з 1 січня 1924 р. Дунсукно змушене було перейти на роботу лише двома фабриками, при збереженні попередньої кількості працюючих. Робота була організована в дві черги, по два тижні[1224]. Для виходу з кризи вирішили провести концентрацію Дунсукна. Розпочали з реформування адміністрації тресту. Спочатку повернули Управління Дунсукном з Вінниці, де воно перебувало з червня 1923 р., назад до Дунаєвець. У Вінниці з 23 співробітників залишилися лише заступник директора-розпорядника, який одночасно очолював комерційний відділ, і три співробітники оптово-роздрібного магазину. Решту скоротили. Було проведено об'єднання та скорочення управлінського апарату фабрик. Замість

[1219] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 52-53, 64-65; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 545, арк. 2.

[1220] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 49, арк. 4

[1221] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 49, арк. 14.

[1222] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 94.

* В документі допущено помилку. Мало бути "конвенційного", тобто встановленого конвенцією (договором) (Див. Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. – С. 876).

[1223] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 545, арк. 2-3.

[1224] Там само, спр. 480, арк. 5.

4 директорів фабрик і 8 їхніх заступників керівництво здійснював лише директор-розпорядник і один його заступник. Загалом замість 41 управлінця залишилося 12 осіб (без об'єднаної бухгалтерії)[1225]. В квітні 1924 р. розпочали програму зі створення на базі п'яти діючих текстильних фабрик одної, з "допоміжними відділами – монтажним та чесально-прядильним у приміщеннях колишніх 3 і 4 фабрик, а приміщення 2 і 5 фабрик відводяться під квартири для робітників". Одночасно проводилася часткова модернізація обладнання. Зокрема, об'єднаний ткацький цех був оснащений 6 механічними та 97 ручними ткацькими верстатами та двигунами в 253 кінських сили[1226]. Директор-розпорядник тресту Л. Любарський, який на початку червня приїздив з інспекцією в Дунаївці, дав вказівку завершити концентрацію до 15 липня 1924 р. Передбачалося, що вона дозволить раціонально використовувати обладнання всіх фабрик і скоротити накладні витрати. Робота утруднювалася вкрай складним фінансовим становищем тресту, який не мав коштів на придбання "лісоматеріалу для завершення концентрації"[1227]. До того ж, робітники із текстильних цехів, яких із закриттям 2-ї та 3-ї фабрик перевели на роботу в дві зміни, почали отримувати високу зарплату, яка досягала 130 % довоєнної. Довелося проводити складні перемовини щодо перегляду в березні 1924 р. норм виробітку[1228].

На допомогу прийшла економічна група (ЕКО) ПГВДПУ. За її сприяння комісія Держфонду надала потрібні матеріали в кредит на два місяці під гарантії купівельних векселів Кам'янецького окружного промислового союзу. Передбачалося, що після пуску концентрована фабрика зможе щомісячно виробляти 40 тис. аршинів сукна. Однак через брак належного обладнання лише половина з нього було сортове. Решта – звичайне гвардійське сукно. Це створювало проблеми із забезпеченням сировиною, оскільки об'єднання "Південно-східна шерсть" згідно угоди з трестом могло поставляти її в необмеженій кількості лише в обмін на сортове сукно. Купувати ж шерсть за кошти від реалізації власної продукції, якої фабрика мала на 150 тис. крб., було неможливо через часовий лаг у шість місяців – з моменту отримання товару до повернення коштів, – який просили покупці, та відсутності кредитів[1229]. Однак керівництво Дунсукна не здавалося й шукало вихід із становища. В липні 1924 р. директор-розпорядник Л. Любарський був відряджений до Ростова для перемовин з трестом "Південно-східна шерсть" щодо укладання договору на закупівлю річного обсягу сировини на суму біля 180 тис. червінців. Одночасно на Нижегородський ярмарок відрядили комерційного директора Лева Радчика для закупівлі шерсті на 30 тис. червінців[1230].

[1225] Поділля в період відбудови... – С. 446-447.

[1226] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497,арк. 55-56; Поділля в період відбудови... – С. 391.

[1227] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 55-56.

[1228] Там само, спр. 545, арк. 5..

[1229] Там само, спр. 497, арк. 55-56.

[1230] Там само, арк. 112.

Зазначимо, що Дунсукно постійно перебувало під пильним оком агентури ПГВДПУ в рамках справи "Специ" проти старих фахівців. Їх звинувачували в тому, що вони, використовуючи складне становище на фабриці, намагалися через саботаж "повернути фабрику в свої руки". Щоб не допустити здійснення їхніх намірів, керівництво тресту, з відома ПГВДПУ, налагодило через робітника-комуніста Самуїла Лося листування з фахівцями-текстильниками з Лодзі та Білостока, запрошуючи їх на роботу в Дунаївці[1231]. В серпні прибуло два польських фахівці. З приїздом ще двох, спеців-саботажників Альберта та Вільгельма Ретців (колишніх власників) і Ядвігу Вальтер заарештували[1232].

Складнощі перебудови структури Дунсукна та проблеми з сировиною призвели до того, що виробничий план на 1924 р. було виконано лише на 63%. Концентрація фабрик проходила вкрай складно. Проте на початку 1925 р. її завершили. Продуктивність виробництва мала сягати 30 тис. аршинів сукна в місяць, а кількість працюючих – 318 осіб. Планувалося впродовж 1925 р. здійснити технічне оновлення та на 230 % збільшити виробництво. Навесні 1925 р., незадовго до ліквідації губернії, органи влади Поділля опинилися перед дилемою: погодитися на передачу Дунсукна в підпорядкування главку "Укртекстиль" у статусі республіканського тресту чи залишити його в розпорядженні Кам'янець-Подільського окрмісцгоспу. Під тиском столичних структур і враховуючи, що дунаєвецькі фабрики 80-85 % продукції збували поза межами регіону і за виробничими показниками були другими в Україні після харківської фабрики "Красная нить", вони дали згоду на входження Дунсукна до складу республіканського тресту Укртестиль[1233]. У квітні 1926 р. за рішенням Президії ВРНГУ управління тресту "Дунсукно" перевели до Києва[1234].

Чинником, який мав стратегічний вплив на відновлення та розвиток промисловості, була електроенергетика. Її стан на Поділлі був незадовільним. Так, в одному з найбільших промислових центрів Поділля, Проскурові, збудована в 1911 р. електростанція постійного струму із трьома локомобільними агрегатами заводу "Вольф" загальною потужністю 245 кінських сил (180 квт.) була в аварійному стані, через що тиск в котлах був зменшений на третину. Всі три агрегати, працюючи одночасно, забезпечували лише 130 кінських сил потужності, що дозволяло виробити 95,5 квт. електрики. До того ж через зношеність мереж втрачалося до 25 % струму. Невеликі "підстанції", тобто локомобілі на підприємствах і

[1231] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 56-57.

[1232] Там само, арк. 165, 285.

[1233] Кабачек В. В. Історія промислового об'єднання "Дунсукно"… / http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/vestnik/Актуальні_проблеми_історії_України /2012/24/Kabachek.pdf; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 547, арк. 2.

[1234] Трест "Дунсукно" переводять до Києва. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 27 (198). – С. 2.

гідроустановки на млинах[*], не могли суттєво вплинути на хронічний дефіцит електроенергії[1235]. Відтак постала необхідність не лише реконструкції діючих і пуску непрацюючих електростанцій, а й будівництва нових. Насамперед за вказівкою комісії з електрифікації України органи ПГРНГ провели оцінку стану справ у енергетиці краю. Зібрані матеріали лягли в основу роботи створеного у Вінниці 10 жовтня 1921 р. відділу електрифікації раднаргоспу. На проведеній невдовзі губернській міжвідомчій нараді за участі комісії з Москви напрацювали план електрифікації Подільської губернії. З огляду на неможливість імпорту машин, устаткування та матеріалів з-за кордону, а також відсутність коштів для будівництва й утримання великих районних електростанцій на нараді визнали за доцільне "обмежитися найближчим часом облаштуванням невеликих електростанцій, головним чином на існуючих водяних млинах з метою використання на них водяних турбін більш-менш великих потужностей; закінчити вже розпочаті роботи з улаштування електростанцій електровідділом губкомунгоспу і промвідділом губспілки, включивши сюди закінчення робіт, розпочатих раніше електростанціями, які були законсервовані". Загалом план передбачав будівництво 16 електростанцій[1236]. Повітвиконкоми отримали від губвиконкому вказівку розробити детальний план для свого повіту та подати його з пояснювальною запискою до губекономнаради[1237]. Важливе значення для старту програми електрифікації мав урочистий пуск у листопаді 1921 р. першої з включених до неї електростанцій – Новоушицької імені Жовтневої революції[1238]. Щоб краще зрозуміти значення даної події, звернімо увагу на те, що через два роки для проведення поточного ремонту обладнання вартістю 57 крб. 50 коп. сріблом довелося влаштовувати спектакль, оскільки грошей ні у станції, ні у райвиконкому не було[1239].

Невдовзі після ухвалення програми електрифікації І Подільський губернський з'їзд заввідділів комунгоспів поставив завдання відшукати кошти для відновлення всіх електростанцій і доведення їхньої потужності до довоєнного рівня. Водночас категорично заборонялося здавати електростанції в оренду[1240]. Проте така заборона не зашкодила президії губвиконкому 27 березня 1922 р. передати Томашпільську електростанцію Ямпільського повіту в концесійне користування на 20 років Томашпільській

[*] Така типова установка виробляла 10 кіловат електроенергії. Її не вистачало навіть на освітлення такого волосного центру, як Меджибіж Летичівського повіту. (Див. Шафінський М. Ще як млини з турбінами були… / М. Шафінський // Енергія. Газета ПАТ "Хмельницькобленерго". – 2014. – № 4-5 (201-202). – квітень-травень). – С. 4.

[1235] Шафінський М. Ще як млини з турбінами були… – С. 4.

[1236] Там само; Нариси історії Поділля. – С. 223; Социалистическое строительство на Виннитчине. – С. 25-26.

[1237] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 34.

[1238] Нариси історії Поділля. – С. 223.

[1239] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 8, арк. 213 зв.

[1240] Шафінський М. Ще як млини з турбінами були… – С. 4.

райфілії за "умови безкоштовного постачання 20 % енергії для освітлення державних установ і квартир відповідальних працівників"[1241].

Особливе значення зазначений план надавав проведенню обстеження річок Поділля для встановлення їхнього енергетичного потенціалу. Зокрема, завідувач Брацлавським повземвідділу, обґрунтовуючи 17 березня 1922 р. повекономнараді необхідність створення повітової комісії з електрифікації та обстеження потенціалу річок, наголошував, що проведення електрифікації має "промислове, сільськогосподарське та споживчо-освітлювальне значення". На його думку, використання "водяного вугілля" дозволило б забезпечити електроенергією роботу "5 великих млинів (з яких 3 найкращі), 16 сукновалень, 17 економій та освітити 30 сіл"[1242]. Зазначимо, що на підтримку електрифікації активно виступали селяни. Так, загальні збори в с. Яруга Ямпільського повіту 26 грудня 1922 р., заслухавши доповідь представника сільгоспкооперації, не лише "вітали такий захід як електрифікація", а й вирішили створити спеціальний зерновий фонд для її проведення. Кожен двір мав внести до нього "10 пудів зернового хліба, причому 5 пуд. впродовж двох тижнів після зборів і 5 пуд. після врожаю 1923 р."[1243]. Не залишалися осторонь проблем енергетиків і органи радянської влади. Так, президія Кам'янецького окрвиконкому на засіданні 25 березня 1923 р. затвердила кошторис на ремонт Кам'янецької електростанції "на суму 6960 крб[*]. 30 коп. або 174000 крб. в грошових знаках 1923 р. за курсом дня фондової комісії на 23/III-23 р.". Одночасно всіх боржників у категоричній формі зобов'язали до 15 квітня внести на рахунок комунгоспу заборгованість на суму 53 тис. крб. Решту потрібної суми він виділив з місцевого бюджету як безпроцентний кредит на два роки безпосередньо комунгоспу виключно на ремонт електростанції. Разом з тим, враховуючи, що вилучення такої значної суми з місцевого бюджету боляче зачепить установи та організації, які фінансуються з нього, президія ОВК звернулася до губвиконкому та губкомгоспу з проханням виділити дотацію на ремонт у розмірі 50 % кошторису[1244].

Велике значення мало створення акціонерного товариства "Вінелектро". Підготовчі роботи тривали з квітня, а перше засідання правління відбулося 23 серпня 1924 р. Через п'ять днів основні пайовики – губвиконком, Укрдержспирт і Цукротрест – передали до статутного капіталу Тиврівську та Браїлівську ГЕС, а також два товарних млини в селах Демидівка та Сутиски Вінницької округи, загальною вартістю 301 тис. червінців. Основу фінансової стабільності товариства мали забезпечувати зазначені млини, щорічна дохідність яких "при нормальній експлуатації" становила 120 тис.

[1241] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 15.

[1242] Поділля в період відбудови… – С. 173-174.

[1243] Там само. – С. 240.

[*] Можна припустити, що за існуючою в той час практикою ця сума визначалася в золотих карбованцях.

[1244] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 11, арк. 17.

червінців[1245]. 24 жовтня 1924 р. робоча трійка губвиконкому запропонувала всім установам та організаціям краю, всім окрвиконкомам "внести до "Вінелектро" по одному паю, як мінімум". Проте, відгукнулися лише Вінницький і Тульчинський окрвиконкоми, внісши 600 крб. і 100 крб. відповідно, та ще шість губернських установ, які внесли по 100 крб. [1246].

Передбачалося впродовж трьох років модернізувати у Вінницькій окрузі ці ГЕС й збільшити їхні потужності до 200 і 120 кінських сил відповідно та збудувати "крупну станцію Вітавську (с. Вітава біля Гнівані) на 800 кінських сил". Завдяки цьому загальна потужність електростанцій дозволила б електрифікувати 45-50 сіл з 75 тис. селян[1247].

Задля створення привабливого іміджу товариства ще на етапі формування за підтримки мешканців швидкими темпами були проведені роботи з освітлення в с. Демидівка Жмеринського району Вінницької округи в квітні 1924 р. Тут, у млині, встановили турбіну потужністю 30 кінських сил, проклали п'ять кілометрів електроліній і встановили "виключно селянам – 250 лампочок". Досвід проведення робіт у с. Демидівці показав, що масштабні роботи в цьому напрямку неможливі без розвитку самодіяльності населення, оскільки розраховувати на кошти "Вінелектро" "при теперішній фінансовій скруті неможливо"[1248]. Крім того, це дало підстави просити в губвиконкому передати цей млин-елекростанцію до статутного капіталу товариства.

Першим кроком товариства з реалізації цього плану стала угода з мешканцями Тиврівського району, яка передбачала проведення електрифікації 13 сіл у радіусі 25-30 верст довкола містечок Тиврів та Красне. Для проведення зазначених робіт було складено кошторис на 541,9 тис. червінців з планованим прибутком на суму 3016 крб. До фінансування долучилися також Краснянський електрокооператив, внісши біля 5000 крб. Решту "внесли держоргани та держпідприємства". Велике значення мав товарний кредит, наданий Ленінградським електромашинобудівним трестом[1249]. Щоб пришвидшити реалізацію угоди, у вересні 1924 р. в Краснянському районі було створено один з перших в Україні електрокооператив (статут таких кооперативів затвердили лише в грудні). В рамках електрокооперативу селяни активно копали ями під електроопори, перевозили та встановлювали стовпи, що забезпечило швидке прокладання високовольтної лінії електропередачі Тиврів-Красне довжиною 18 км і низьковольтної лінії завдовжки 6 км[1250].

Завдяки спільним зусиллям енергетиків і місцевих мешканців електрифікація Краснянського району була завершена до 1 лютого 1925 р. Світло

[1245] Держархів Вінницької області,фп. 1, оп. 1, спр. 547, арк. 3; спр. 546, арк. 18; фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 100 зв.

[1246] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 130, арк. 384, 389.

[1247] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 546, арк. 18, 40.

[1248] Там само, спр. 547, арк. 5.

[1249] Там само, спр. 242, арк. 51; спр. 547, арк. 3.

[1250] Там само, спр. 546, арк. 19, 45; спр. 547, арк. 4-5.

отримали м. Красне та сім сіл, а в них 2286 будинків і 7900 мешканців, або 50 % будинків. Тут встановили 1000 ламп потужністю 25 ват. Паралельно із завершенням цих робіт було уточнено плани на майбутнє. З урахуванням реальних можливостей "Вінелектро" запропонувало обмежити реконструкцію Тиврівської та Браїлівської ГЕС 120 і 85 кінськими силами відповідно та тимчасово відмовитися від спорудження Вітавської електростанції. Натомість пропонувалося на базі потужної греблі Сутиського млина, його генератора і турбіни в сусідньому непрацюючому винокурному заводі після невеликої модернізації при мінімальних затратах отримати електростанцію потужністю 175 кінських сил[1251]. Одночасно правління "Вінелектро" розвинуло ідею електрокооперативів, запропонувавши об'єднати їх у Електросоюз. Крім того, пропонувалося, щоб для проведення електрифікації певної місцевості електрокооператив укладав договір на здійснення відповідних робіт з "Вінелектро" та вносив 10 % їхньої вартості як заставу. Ще 10 % слід було вносити по завершенню робіт і отримати право власності на електростанцію та мережі. Решту 80 % електрокооперація мала покривати векселями на три роки. Така схема мала забезпечити "Вінелектро" ресурсами для отримання кредитів у електротресті та електробанку[1252]. Робота в цьому напрямку дозволила вже до 1 жовтня 1925 р. створити на Поділлі десять електрокооперативів, які об'єднували чотири тисячі пайщиків-селян[1253].

Результативна робота "Вінелектро" та запропонований ним план знайшли підтримку у губвиконкомі, який у лютому 1925 р. запропонував йому поширити свою діяльність на все Поділля[*]. Відтак товариство, спираючись на дані губземвідділу, провело оцінку енергетичних запасів губернії. За мінімальними підрахунками гідроресурси головної водної магістралі краю – Південного Бугу – становили 6000 кінських сил. Це дозволяло, на думку енергетиків, "мати нові гідроустановки" біля с. Сабарова, Вітави, Тиврова та Янева Вінницької округи, с. Печари – Тульчинської, с. Райгорода, Губника, Тростянця і Хощеватого – Гайсинської. Крім того, пропонувалося збудувати ГЕС в Кам'янці-Подільському на річці Смотрич і в м. Калюс на р. Калюс Кам'янецької округи. У Могилівській окрузі мали з'явитися дві ГЕС на р. Мурафа. Звернули увагу також на поклади торфу. Експерти дійшли до висновку, що при використанні його як палива для електростанцій запасів вистачить на "50 років при вісімнадцятигодинній роботі щодня, для 3000 кінських сил[1254].

Раціональне використання можливостей великих і середніх млинів дозволило на їхній основі досить швидко обладнувати ГЕС. Вже в 1925 р. такі електростанції вносили певну частку в електрифікацію краю. Так, у Тульчинській окрузі з 10 електростанцій 4 були створені на базі млинів і

[1251] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 546, арк. 77-79; спр. 547, арк. 4-5.

[1252] Там само, спр. 546, арк. 80-81.

[1253] Социалистическое строительство на Винитчине… – С. 74.

[*] Бюро Подільського Губкому КП(б)У аналогічну рекомендацію ухвалило ще 21 серпня 1924 р. (Див. Поділля в період відбудови… – С. 401).

[1254] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 546, арк. 79-80.

виробляли по 43 квт. електрики з 242 у 1925 - 1927 рр. при загальній кількості – 242 та 275 квт. відповідно[1255]. Така робота була особливо нагальною з огляду на погіршення стану електростанцій, які давно перебували в експлуатації. Так, на засіданні президії Проскурівського окрвиконкому 19 лютого 1925 р. технічний стан Проскурівської електростанції визнали "дуже критичним", і якщо терміново не вжити заходів, то "праця станції повинна припинитися, вважаючи на те, що в настоящий мент усі двигуни перевантажені, що всі вони потребують ремонту"[1256]. Схоже попередження щодо Тульчинської електростанції проігнорували. Унаслідок через "перевантаженість машин, позаяк вимога на електро-енергію перевищувала виробку енергії", сталася "зіпсованість машин"[1257].

Враховуючи дефіцит електроенергії, важкий матеріальний стан електростанцій, а також постійний брак коштів на ремонт обладнання, окркомунгоспи постійно тримали в полі зору тарифи на електрику. Оскільки звичні в наш час електролічильники ще не застосовувалися, то споживачі укладали договори на оплату спожитої електроенергії відповідно до кількості ламп та їхньої яскравості чи електроприладів (промислові споживачі). Найчастіше використовувалися лампи в 16 і 25 свічок[*]. Тарифи не були диференційовані (див. додаток № К). В разі несвоєчасної сплати боржників слід було відмикати від мережі та стягувати заборгованість у судовому порядку[1258]. Для населення та торгових закладів електрика подавалася з "4 годин ранку до 1 години ночі". Цікаво, що відмикання від мережі, як і наступне приєднання до неї, здійснювалися за окрему плату[1259].

Значні зусилля органи влади спрямовували на будівництво запланованих ще в 1921 р. електростанцій. Тому пуск у 1924 р. Сабарівської, в 1926 р. – Браїлівської та в 1928 – Брацлавської ГЕС відзначали як великі свята. У 1927 р. розпочалося будівництво низки нових потужностей. Зокрема, гідроелектростанції в 450 кінських сил "на водоспаді у Кам'янці"[1260]. Для забезпечення Проскурівської округи електроенергією запланували будівництво дизель-генераторної електростанції в 1200 кінських сил у Проскурові. Попри всі сподівання на те, що її буде споруджувати добре знана компанія "Вінелектро", несподівано, без проведення конкурсу проектів і будівельних компаній, договір на будівництво уклали з харківською акціонерною компанією "Електрика". Можна припустити, що головною причиною такого вибору стали неймовірно вигідні пропозиції харків'ян. Вони зобов'язувалися самостійно виготовити проектно-кошторисну документацію, здійснити кредитування будівництва в розмірі 75 % загальної

[1255] Держархів Вінницької області, фр. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 21.
[1256] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 2, арк. 131.
[1257] Держархів Вінницької області, фр. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 171 зв.
[*] Одиниця виміру сили світла. (Новий тлумачний словник української мови. – Т. 3. – С. 255).
[1258] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 444, арк. 4 зв.
[1259] Офіційний бюлетень Могилівського Окрвиконкому. – 1924. – Ч. 3. – 29 лютого. – С. 2.
[1260] Держархів Хмельницької області,фр. 337, оп. 1, спр. 508 а, арк. 35 зв.

вартості терміном на 1-5 років при завдаткові 25 %[1261]. При цьому було проігноровано затримку з поданням проекту електростанції, що зумовило перенесення початку робіт на 1928 р. і спричинило сумніви Проскурівського окрвідділення ДПУ щодо надійності як самої компанії, так і призначеного керівником будівництва молодого інженера Руцького[1262].

Однак, навіть враховуючи певні досягнення на ниві електрифікації, слід зазначити, що на кінець двадцятих років Поділля залишалося переважно без благ електроенергії.

Отже, впродовж всього періоду непу питання відбудови та розвитку стратегічно важливих для Поділля цензових підприємств цукрової, спиртової, текстильної галузей та електрифікації краю перебували в центрі уваги органів місцевої влади. Їй вдалося, попри брак коштів і відсутність запчастин, налагодити відновлення потужностей. Зокрема, цукровики з одних цукрових заводів демонтували обладнання і встановлювали його на інші, що дозволило налагодити виробництво солодкого продукту спочатку на половині підприємств. Масове відновлення цукрозаводів було проведене лише в другій половині 20-х років. Проте аж до 1928 р. так і не вдалося ввести в дію всі цукроварні регіону.

Концентрація сил та засобів і жорстке придушення проявів невдоволення дозволили вже до початку 1925 р. провести реконструкцію Дунсукна. В її ході 5 діючих фабрик реорганізували в одну, більш ніж у 5 разів скоротили управлінський персонал і на 8 % - робітників. Це дозволило зміцнити дисципліну та підняти продуктивність праці, що позитивно вплинуло на рівень заробітної плати. Все це перетворило Дунсукно в одне з кращих текстильних підприємств України, що й зумовило його реорганізацію в трест республіканського значення із включенням до складу главку "Укртекстиль".

Через тотальне пограбування винокурень і дію "сухого закону" перша половина двадцятих років була катастрофічною для спиртової промисловості: працювали лише два заводи. Проте із відновленням виробництва горілки галузь почала стрімко відновлювати свій потенціал.

В електроенергетиці, за браком коштів на масштабні проекти, в міру можливостей проводилася реконструкція та будівництво малих електростанцій – переважно шляхом встановлення генераторів у млинах. Значну роботу з електрифікації сіл і містечок провадила компанія "Вінелектро".

3.3 Розвиток торгівлі та підприємництва в краї в 1920-х роках

Ставлення до такого важливого сегмента підприємництва, як торгівля, зазнало ще ґрунтовнішої, ніж кустарна промисловість, еволюції поглядів нової

[1261] Слободянюк П. Я. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля /П. Я. Слободянюк/ – [Електронний ресурс] – Режим доступу. – http://www.hoe.com.ua/index.php?r=49.

[1262] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 7-9.

влади. Адже серед її ідеологічних постулатів було і заперечення товарно-грошових відносин взагалі та торгівлі зокрема. Існуючі потреби мав задовольняти прямий товарообмін, або продуктообмін, між промисловістю та землеробством. В резолюції X Всеросійської конференції РКП(б) 26-28 травня 1921 р. "Про економічну політику" він визнавався "головним важелем нової економічної політики", який мав сприяти створенню "стійкої форми економічного союзу" між пролетаріатом і селянством. Разом з тим вказувалося, що боротьба з "анархічним, тобто таким, що вислизає від всякого контролю держави", товарообміном "зовсім не сковує правильну вільну торгівлю"[1263]. Товарообмінні операції дозволялися лише після виконання селянами продподатку, на чому акцентували увагу місцеві органи влади, зокрема Печерський волвиконком Тульчинського повіту в наказі № 31 від 16 червня 1921 р.[1264].

Однак запропонувати селянам, які складали більшість мешканців краю, в обмін на сільськогосподарські продукти промислові товари для еквівалентного обміну нова влада не могла через гостру економічну кризу та зупинку більшості промислових підприємств. Саме тому, враховуючи потреби сільського господарства, І Подільський губернський з'їзд рад 14 липня 1921 р. "доручив ПГРНГ дати завдання кустарям" виготовити для товарообміну "понад податки фабрикати (понад завдання центру) 10 тис. кіс, 10 тис. серпів, 10 тис. відер, 10 тис. сокир, 10 тис. залізних лопат, 5 тис. возів, 25 тис. підків, 10 тис. пар селянської упряжі, 10 тис. ободів, 25 тис. ободів, 10 тис. борін, 10 тис. драпаків, 50 тис. комплектів посуду тощо"[1265]. Це означало фактичну заборону приватної торгівлі: вона "зовсім занепала"[1266]. Суттєво обмежувалося проведення ярмарків. Зокрема, категорично заборонялося продавати на них продукти, котрі можна купити в кооперативах, здійснювати купівлю-продаж і обмін худоби, торгувати за іноземну валюту. За недотримання вимог порушників чекав суд, конфіскація майна, трибунал[1267]. Проте, на відміну від "внутрішніх" губерній, населення прикордонного Поділля мало можливість дещо покращити становище за рахунок контрабанди. Як зазначали офіційні джерела, нею було "зайнято майже 90% населення"[1268]. Цьому сприяло й те, що, внаслідок перебування в краї в 1918-1920 рр. іноземних військ, у населення "осіла велика кількість іноземної паперової валюти і дзвінкої монети"[1269].

Проголошення в березні 1921 р. нової економічної політики суттєво не вплинуло на цю ситуацію, оскільки продовжувалася політика товарообміну.

[1263] Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26-28 мая 1921 г. // ВКП(б) в резолюциях… – Ч. 1. – С. 405-406.

[1264] Поділля в роки відбудови…. – С. 81.

[1265] Там само. – С. 91.

[1266] Держархів Хмельницької області, фп 301, оп. 1, спр. 4, арк. 11.

[1267] Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.

[1268] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1,спр. 71, арк. 46.

[1269] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 5.

Постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. кооперативним організаціям було надане фактично монопольне право на проведення товарообмінних операцій. Вони повинні були створювати товарообмінні пункти та встановлювати еквівалентні ціни. На губекономнараду покладалися функції контролю за діяльністю кооперації та сприяння їй. Як наголошувалося в телеграмі Української економічної наради від 1 грудня 1921 р., губекономнарада "не повинна втручатися в порядок здійснення кооперацією покладених на неї задач, зокрема, висувати вимоги щодо скасування обміну, продажу, купівлі, видачі цим чи іншим організаціям або прийняття на комісію тих чи інших продуктів або товарів. Не повинна забороняти кооперативним організаціям здійснювати ті чи інші угоди, прямо не заборонені законом"[1270].

Проте кооперація не мала достатніх сил, щоб конкурувати з контрабандою. Її масштаби були такими, що в прикордонній смузі організовувалися відділення найбільших польських фірм, "які ставили собі за мету, – зазначалося в літерній телеграмі №5248 від 10 грудня 1921 р. Подільського губвиконкому всім повітвиконкомам, – не зупиняючись ні перед якими затратами вилучити кращу нашу експортсировину з Поділля"[1271]. Зазначимо, що, мабуть, від безсилля перед контрабандистами, міліція Проскурівської округи навіть заборонила виїзд в нейтральну смугу та попередила, що затримані там особи будуть заарештовані та відправлені у концентраційні табори з конфіскацією майна[1272].

Врешті-решт влада змушена була піти на поступове впровадження вільної торгівлі. Бажаючі займатися такою діяльністю повинні були зареєструватися в міліції та отримати дозвіл на право торгівлі. Умовою його отримання було внесення плати в розмірі від 15 тис. до 1 млн. крб. радянськими знаками (радзнаками), залежно від категорії (від торгівлі на лотках до ресторанів)[1273]. Документальним підтвердженням отриманого права було "Свідоцтво на право ведення торгівлі", яке видавали відділи управління повітвиконкомів[1274].

Узагальнивши перший досвід такої реєстрації, ВУЦВК 8 березня 1922 р. ухвалив постанову "Про розряди торгових підприємств". Замість попереднього поділу на чотири категорії запровадили п'ять розрядів – від дрібної роздрібної торгівлі "на базарах одноособово з рук" до оптової торгівлі, тобто "продажу товару великими партіями", і встановили фіксовані розміри оплати за піврічний патент – від 4 до 400 крб., але не в радзнаках, а в дореволюційних золотих рублях, як це практикувалося в 1922 р.[1275].

Крім отримання патенту, торговці на базарах повинні були сплачувати місцеві разові щоденні збори. Їхні розміри встановлювалися місцевими

[1270] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 34, арк. 45-46.

[1271] Там само,фр. 925, оп. 2, спр. 53, арк. 53.

[1272] Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.

[1273] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 201, арк. 18; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 7-7 зв.

[1274] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 140, арк. 50.

[1275] ЗУ УСРР. – 1922. – № 11. – Ст. 187.

виконкомами відповідно до постанови ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. Так, Новоушицький повітвиконком своїм наказом № 48/26 від 22 серпня 1922 р. визначив, що "особи які проводять продаж в рознос будь-яких товарів або речей на базарах чи вулицях з лотків, корзин, посуду чи з рук повинні сплачувати збір в розмірі 60.000 крб. у радзнаках з кожного торгівця і 180.000 крб. з торгуючих означеним з возів. Від зборів звільняються особи, які проводять випадкову, але у вигляді промислу продажу в рознос потриманих речей свого домашнього вжитку. З продажу на базарі худоби в розмірі 3.000.000 крб. с голови великої та 1.000.000 крб. з голови дрібної худоби. Збір стягується з кожної голови худоби, яка пригнана на ринок незалежно від того здійснилась чи ні купівля-продаж. У випадку відмови від сплати разового збору товари і речі затримуються в порядку, який буде встановлено місцевим поввиконкомом"[1276]. Вже 26 березня 1923 р. своєю телеграмою губвиконком рекомендував стягувати такий збір у розмірі 3% від вартості піврічного патенту. Окружні виконкоми мали право на деяке коригування ставок. Зокрема, Кам'янецький окрвиконком наказом № 38 від 2 квітня 1923 р. встановив у містах Кам'янецької округи для торгових підприємств I розряду збір в розмірі "два крб. 70 коп. за базародень", II розряду – чотири крб. 20 коп., а для містечок округи відповідно два крб. 40 коп. і три крб. 15 коп.[1277].

Одним з перших розпочав реєструвати торговцями своїх рідних та знайомих керівний склад правоохоронних органів. Владі навіть довелося певними заходами обмежувати апетити посадовців. Зокрема, своїм циркуляром №38 від 22 січня 1922 р. Подільський губвиконком, звернувши увагу на такі факти та "беручи до уваги роль Міліції в боротьбі з порушеннями торгових норм", рекомендував усім повітовим відділам управління "утриматись від видачі дозволів на право торгівлі дружинам і членам сімей співробітників Міліції, особливо тим, які належать до комскладу"[1278].

Усіх торговців, які не мали "свідоцтва на право ведення торгівлі", розглядали як спекулянтів і прирівнювали до ворогів радянської влади, яких необхідно було знищувати. Неспростовним свідченням такої позиції може бути наказ № 41 Кам'янецького повітвиконкому від 1 квітня 1922 р., написаний у яскравому публіцистичному стилі з погрозами розстрілу як спекулянтів, так і валютників (див додаток № Л)[1279].

Контроль за дотриманням правил торгівлі покладався на міліцію та інспекторів з непрямих податків. При затриманні за торгівлю без "Свідоцтва…" складався протокол і справа передавалася до суду. Наприклад, 13 грудня 1923 р. судово-кримінальне відділення Подільського губернського суду на виїзній сесії в Кам'янці-Подільському за торгівлю цигарками без

[1276] Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 161-162.
[1277] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 202, арк. 49.
[1278] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 81, арк. 3.
[1279] Там само, спр. 7, арк. 9.

патенту засудило “Бліндера Йосифа Хаімовача до двох тижнів некваліфікованої фізичної праці та конфіскації затриманих в нього 13 пачок по 25 шт. папірос і 3-х пачок по 10 шт.” Його брат Тойвель за перешкоджання “інспектору 4-го району в складанні протоколу” був засуджений до шести місяців позбавлення волі із застосуванням “умовного звільнення з іспитовим терміном в три роки”[1280].

Упродовж 1922 р. відбувалося становлення торгової мережі. Завдяки проведеному перепису, який охопив 106 міст і містечок, було встановлено, що станом на 15 березня 1923 р. на Поділлі працювало 11045 торгових підприємств, з яких 10248 – приватних, 698 – кооперативних та 63 – державних. Торговий обіг розподілявся так: 90,7 % – приватна торгівля, 6,5 % – кооперативна та 2,8 % – державна. На березень 1924 р. за цим показником приватні заклади (делегати X Подільської губпарконференції називали їх “чорними”) вже контролювали 94,9 %, кооперативна торгівля – 4,3 % та державна – 0,7% торгових операцій[1281]. Такі дані кореспондуються із загальноукраїнськими тенденціями. На початок 1923 р. “питома вага приватника серед торгових підприємств республіки, – зазначав В. Литвин, – доходила до 96%. Частка його в роздрібному товарообігу становила 92%, оптово-роздрібному – 50%, а в оптовому – 1%”[1282].

Причину такого становища губком КП(б)У вбачав і тому, що в 1923 р. на Поділлі ще не було губернського об’єднання кооперації, що ускладнювало “керівництво і облік роботи”. В губернії були окремі об’єднання споживчої кооперації – “Вінрайсоюз” (Вінницька, Могилівська, більша частина Гайсинської округи, тобто половина губернії), Проскурівський райсоюз (одна округа), Кам’янецький (так само), Тульчинський (більша частина Тульчинської та частина Гайсинської округи)”. Загалом до їхнього складу входило 894 низових (сільських) споживчих товариств, але “активно працювала невелика кількість”. Окрім того, в усіх великих містах діяли робітничі кооперативи. До того ж цукровики мали власне вертикальне об’єднання в “многоловки”, без губернського центру. Самостійними структурами були також військова кооперація та кооперація залізничників, які мали власні губернські об’єднання[1283]. Різко негативно на розвиток системи торгівлі вплинули “ножиці цін” 1923 р., які в звіті про роботу відділу управління губвиконкому називали як “ножиці т. Троцького”[1284]. Восени настала “торгова криза”[1285]. Спостерігався “повний застій в торгівлі, як наслідок великої різниці між цінами на С.-Г. продукти та цінами на фабрикати”[1286].

[1280] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1,спр. 142, арк. 7.
[1281] Бюлетень X Подольской губернской конференции КП(б)У. – С. 10.
[1282] Литвин В.М. Історія України. – С.485.
[1283] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 38-39.
[1284] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 248.
[1285] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 7.
[1286] Там само, спр. 6, арк. 56 зв.

Так, у Вінниці за пару чобіт селянину потрібно було віддати 50 пудів зерна, а за плуг, який коштував 3 червінці або в середньому 15000 крб. радзнаками, 150 пудів Загалом в регіоні на 1 липня 1923 р. довоєнний сільськогосподарський набір коштував 70 коп., 1 жовтня – 46, 1 листопада – 47, 1 січня 1924 р. – 71 коп. У той же час "промисловий карбованець" коштував 160 коп., 1 жовтня – 192, 1 листопада – 163, 1 січня 1924 р. – 146 коп. [1287]. Певне сходження "ножиць цін" відбулося в грудні 1923 р. та січні 1925 р. Зокрема, в м. Гайсині воно мало такий вигляд (див. таблицю 22):

	Грудень 1923 р.	Січень 1924 р.
С. г. продукти	106,4 %	181 %
Тварин.	53,7 %	181 %
Фабрикати	53,6 %	157 %

Таблиця 22. Рух цін у Гайсині в грудні 1923 - січні 1924 рр.[1288]

Низька купівельна спроможність селян, важкий податковий тягар і невміле господарювання, коли накладні витрати досягали 40 % всього обороту, як у Могилівській окрузі, призвели до скорочення мережі сільської споживчої кооперації[1289]. Тим більше, що селяни бачили, що "в польських селах і містечках на кордоні ціни на худобу і хліб вдвоє і троє дорожчі, ціни ж на фабрикати значно дешевші"[1290]. Не рятувало становище зниження райсоюзами, зокрема Бершадським, ціни на свої товари до 25 %. Однак і споживачів не змогли утримати, і зазнали фінансових збитків[1291].

У боротьбі за покупця застосовувалися різні методи. Зокрема, в Кам'янецькій окрузі магазин "Промсоюзу" до свого відкриття закупив товари зі значною знижкою, до 50%, у Москві, й у перший же день роботи створив значну конкуренцію іншим магазинам. З цього питання окрвиконком навіть змушений був скликати спеціальну нараду[1292].

Показовим прикладом боротьби за покупця стало створення в листопаді 1923 р. Вінницького агентства Текстильсиндикату, яке очолив власник найбільшого у Вінниці магазину готового одягу з мануфактурним відділом Евсей Вайнштейн. Метою агентства було "наближення споживача до виробника та створення можливості як міській так і низовій сільській кооперації отримати мануфактуру з перших рук"[1293]. Характерно, що в листопаді кооперативи становили лише 35 % його клієнтів проти 65 % приватників. У травні 1924 р. відповідно до загальної лінії з витіснення

[1287] Держархів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 4, арк. 61, 248.
[1288] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 24.
[1289] Там само, спр. 44, арк. 5.
[1290] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 108.
[1291] Там само, спр. 42, арк. 24.
[1292] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 56 зв.; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 24.
[1293] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 65-66.

останніх співвідношення змінилося на користь кооперативів. Хоч заборгованість приватників перед агентством становила 1815 крб., а кооперативів – 13047 крб., з червня 1924 р. воно припинило відпуск товару приватним оптовикам. Проте продовжило співпрацю з дрібними приватними торгівцями[1294]. Крім того, на розвиток торгівлі негативно впливала висока вартість патентів на право займатися торгівлею. Це змусило значну кількість споживчих кооперативів припинити торгівельну діяльність або зовсім ліквідуватися. Так, у Гайсинській окрузі станом на 1 березня 1924 р. вибрали патенти лише 10 товариств. Такий патент для "сільського кооперативу із 20% знижкою коштував 16,5 червон. крб. та три облігації Золотої позики на 15-ть червон. крб., разом – 31,5 червон. крб. , що складає близько 200 пудів жита. Таким чином, щоб викупити патент, потрібно продати не менше 4 фури хліба"[1295].

Стабілізувати ситуацію вдалося на початку 1924 р., коли було введено в обіг готівковий червінець і вжито заходів з посилення охорони кордон: ціни на промислові товари з січня по березень 1924 р. знизилися на 18,7 %, а на сільськогосподарські – зросли на 44,2 % (див. додаток № М) тощо. Тож із січня відбувається суттєвий ріст товарообігу в губернії: з 377,1 тис. крб. в грудні 1923 р. до 988,9 тис. крб. в січні 1924 р. І, хоч у лютому він скоротився до 510 тис. крб., тенденція була загалом позитивною. Одночасно, за даними губплану, "посилилися позиції приватної торгівлі […] як у сенсі числа підприємств, так і, ймовірно, свого обороту"[1296].

Зазначені процеси прямо стосувалися торгових підприємств. Якщо, попри різноманітні спроби зберегти покупців, за період з жовтня 1923 р. по січень 1924 р. їхнє число зменшилася на 37 %, то до жовтня 1924 р. – зросло на 40 %. За цим показником Поділля вийшло на перше місце в Україні, а за обсягами торгівлі – на сьоме. Зростання відбувалося переважно за рахунок збільшення числа "мануфактурних, шкіряних і залізно-скоб'яних" торгових підприємств[1297].

Варто наголосити, що, дозволивши приватну торгівлю, радянська влада залишалася ворожою до неї. Витіснення приватних торгових підприємств було одним із провідних напрямків її політики щодо торгівлі. Приватник, маючи патент на торгівлю, сплачував прибутковий податок і орендну плату за магазин або щоденний ринковий збір. Крім того, в 1924 р., відповідно до постанови ВУЦВК і Раднаркому від 15 листопада 1923 р., було запроваджено стягнення особливого збору з рахунків понад 5 крб. Власники зобов'язані були вести спеціальні "квитанційні книжки" та заносити в них усі рахунки з продажів. Щоб змусити торговців виконувати дану постанову, регулярно проводилися перевірки магазинів. Так, 9 вересня 1924 р губфінвідділ,

[1294] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 66-67..
[1295] Там само, фр. 836, оп. 1, спр. 9, арк. 178-178 зв.
[1296] Там само, спр. 480, арк. 10, 16.
[1297] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 480, арк. 9; спр. 537, арк. 3 зв.-4.

розглянувши підсумки ревізії торгового підприємства IV розряду Штейна Мордки Гершковича, за відсутність квитанційної книжки наклав на нього штраф у розмірі 30 крб. і зобов'язав завести книжку[1298].

Тиск на приватника призвів до того, що станом на 1 жовтня 1924 р. в оптовій торгівлі частка держави зросла до 71,4 %. Особливо агресивно щодо приватних торговців діяло Українське пайове товариство роздрібної торгівлі "Ларьок". Як зазначалося в доповіді Вінницького комісіонерства торгово-промислового банку СРСР за операційний 1923/1924 рік: "Розпочавши в липні 2-3 магазинами "Ларьок" в даний час має в місті 60 торгових одиниць, з яких 30 дрібних, 15 середніх і 15 великих". Збільшення мережі відбувалося за рахунок "бакалійних лавок, роздрібників і різних буфетів", які, не витримуючи конкуренції, закривалися. Обсяг торгівлі даного товариства зріс з 30 тис. крб. в липні до 100 тис. у жовтні. Одночасно правління "Ларька" активно працювало над формуванням своєї мережі по всій губернії. Його агентства та магазини відкрилися в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Тульчині тощо[1299].

Додаткові витрати поклала на торговців і постанова президії губвиконкому № 223 від 23 грудня 1924 р. У ній окрвиконкомам рекомендувалося зробити обов'язковими для торгових підприємств усіх форм власності оголошення в торгових залах про роздрібні ціни згідно затвердженого переліку товарів. Вже 11 січня 1925 р. Вінницький окрвиконком обов'язковою постановою № 5 виконав ці рекомендації і передбачив такий асортимент: "Мука житня та пшенична; хліб білий пшеничний, житній і пекльований; пшоно; ядриця; масло коров'яче; олія підсонячна; цукор рафінад і пісок; сіль; мило просте; сірники; м'ясо; оселедці; гас; гальоші; обув'я; чай байков. чорний; тютюн кришений; папіроси 1 і 2 сорта; курительна махорка; кофе натуральне; ситець"[1300].

Ще більше діяльність приватних торгових підприємств ускладнила постанова президії губвиконкому № 68 від 17 лютого 1925 р., якою відділи комунального господарства (комунгоспи) зобов'язані були укладати договори оренди на торгові приміщення через торги, що призводило до зростання орендної плати[1301].

Скориставшись із сприятливої ситуації, суттєво активізувалася робітнича кооперація. До літа 1925 р. вона потіснила приватних крамарів у подільських містах. У Кам'янці-Подільському Церобкооп через свої 22 філії у всіх районах міста у боротьбі з приватниками захопив ринок торгівлі бакалією та мануфактурою і на 50% торгівлі хлібом і м'ясом. Вважалося, що бюджет робітника був охоплений Церобкоопом на 70 %[1302]. У той же час у Вінницькій окрузі за перше півріччя 1925/1926 р. державні торгові підприємства становили 1,1 % та мали 21,2 % торгового обігу, кооперативні –

[1298] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 39.

[1299] ЦДАВО України, ф. 283, оп. 1, спр. 77, арк. 110-111; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 537, арк. 4.

[1300] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 5.

[1301] Там само, спр. 159, арк. 27-28.

[1302] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 354, арк. 162.

2,53 та 10,16%, приватні – 98,84 % та 70,95 %[1303]. В Проскурівській окрузі державна торгівля мала 1,28 % торгових підприємств і контролювала 3,77 % торгового обігу, кооперативна відповідно – 11,89 % та 27,23 %, приватна – 86,84 % та 69 % товарообігу[1304]. Найгіршим для влади було становище в Тульчинській окрузі. Тут державна торгівля ледве жевріла – 0,46 % торгових підприємств при 0,7 % торгового обігу. Зате кооперація, маючи лише 4,97 % закладів, контролювала 30 % обігу. Так само поза конкуренцією була приватна торгівля – 94,57 % торгових закладів при 69,2 % торгового обігу[1305]. Вінницький окрпартком пояснював таке співвідношення ліквідацією на користь кооперації держторгів і тим, що вони не встигли швидко опанувати ринок. Приватна торгівля займала домінуючі позиції в "групі сільськогосподарської продукції, а кооперативна з рештками державної – в групі фабрикатів"[1306]. Справедливість висновків показав 1926/1927 р., коли кооперативна торгівля виросла на 58,3 %, а приватна скоротилася на 0,6 %. Проте, в абсолютних цифрах приватні торгові заклади на Вінниччині ще суттєво переважали кооперативні та державні: 4744 (80,49 %) проти 963 (16,34 %) і 187 (3,17 %) відповідно[1307].

Загалом на середину 20-х років на Поділлі було завершено формування системи торгівлі. Державної торгівельної мережі тут практично не було. Зазначимо, що наступ на приватника та зміцнення у неприродний спосіб позицій кооперативних торгових підприємств паралельно супроводжувалися наростанням недоліків у роботі кооперації. Звичними ставали зростання накладних витрат "до 53%, при проходженні краму від тресту до споживача, наявність примусового асортименту" тощо[1308]. Паралельно завершився розгром масової контрабанди, свідченням чого стало згортання польських транзитних фірм і відсутність масових групових порушень кордону[1309].

Необхідно звернути увагу на те, що незалежно від розвитку мережі торгівлі влада постійно прагнула зберегти в своїх руках монополію на торгівлю стратегічно важливими товарами, в першу чергу, сіллю. Подільський губвиконком в наказі № 31 від 23 січня 1922 р. категорично забороняв будь-яку вільну торгівлю цим продуктом й натурпреміювання ним та наголошував, що відпускати сіль населенню мають право виключно державні продовольчі органи чи інші органи лише в порядку планового державного постачання "по нарядах і нормах продорганів". Наголошувалося, що сільське населення отримує сіль в порядку планового державного постачання… лише по товарообміну на сільгосппродукти, а саме: зерно-хліб,

[1303] Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. – С. 18; Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 205, арк. 105.
[1304] Проскурівська округа… – С. 37.
[1305] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 511, арк. 37.
[1306] Там само, арк. 105.
[1307] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 365, арк. 20 зв.
[1308] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 10, арк. 11.
[1309] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 47-48.

зерно-фураж, об'єм-фураж і крупи. Міське ж населення та робітники, які не перебували на державному постачанні, повинні були отримувати сіль, як плату, не більше двох фунтів в місяць на їдока. Одночасно дозволявся вільний товарообмін на сіль, але без права перепродажу. При обміні сільгосппродуктів встановлювався еквівалент: за один пуд крупної солі півтора пуда жита (ціна дрібної солі збільшувалася на 30 %). На залізничному та гужовому транспорті дозволялося провозити не більше 20-ти фунтів солі на людину. Всі приватні особи, кооперативні об'єднання, державні установи та військові кооперативи повинні були в п'ятиденний термін здати сіль на облік продорганів. Завершувався наказ традиційними для того часу попередженнями про судову відповідальність для порушників та наказом для міліції та адміністративних органів вживати найрішучіших заходів для боротьби з незаконним провезенням і продажем солі[1310].

Також до державної монополії належала торгівля спиртними напоями. Хоч офіційно в країні аж до 1925 р. діяв "сухий закон", з метою наповнення бюджету було дозволено виготовлення та продаж вина і пива. Цей вид торгової діяльності жорстко регламентувався. Так, у циркулярі № 37 Подільського губвиконкому від 10 лютого 1922 р. наголошувалося, що роздрібні торговці "зобов'язані закуповувати вино для продажу лише в оптових торговців"[1311]. Циркуляр доповнювався "Правилами проведення роздрібної торгівлі вином з правом споживання на місці, а також на виніс і в розлив". Така торгівля дозволялась лише виноградним вином міцністю до 20 градусів у "ренскових погрібах, столових, ресторанах і тимчасових виставках". Доцільно звернути увагу й на те, що місця для продажу вина та його розпивання мали бути не ближче "250 саж. від буд., які займають лабораторні, інтендантські, продовольчі та інші військові склади, а також на відстані менше чим 1½ версти від ракетних заводів, арсеналів, артилерійських складів і порохових заводів і погребів, а також на ближче 100 саж. від дитячих будинків та лікарень". Спеціально обумовлювалось, що загальний обсяг на продаж не може "перевищувати 500 відер вина всіх сортів" і що вино повинно зберігатися в тому ж посуді, в якому було доставлене з оптового складу. Заборонялося розбавляти вино водою та будь чим-іншим. Звертає на себе увагу заборона продавати вино в готелях, постоялих дворах, мебльованих квартирах і гуртожитках, під заставу або в обмін на речі чи продукти, а також заборона продавати вино підліткам і особам у стані сп'яніння. Враховуючи, що захмелілі відвідувачі прагнутимуть "продовження свята", установам, які продавали вино на розлив, заборонялося влаштовувати азартні ігри, але "облаштування біліарду, а також допущення музики, потребують спеціальних дозволів Відділу Управління, від якого отримано дозвіл на право торгівлі вином. Дозвіл видається за особливу плату". Торгівля вином у "виноторгівлях, які мають

[1310] Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 55-56.
[1311] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 81, арк. 10-11.

право продажу із вживанням на місці дозволялось в містах з 8-ми годин ранку до 11-ти годин вечора, а в інших населених пунктах з 9-ти годин ранку до 10 годин вечора"[1312].

Зазначимо, що регламентація торгівлі алкогольними напоями і надалі була в полі зору влади. Так, Подільський губвиконком наказом № 294 від 14 серпня 1923 р. "Про доповнення правил торгівлі пивом і вином" дозволив "продавати пиво з винних лавок на виніс" і видавати дозволи на торгівлю вином "в сільській місцевості"[1313]. На засіданні 11 березня 1925 р., хоч "сухий закон" вже було скасовано, він визнав "небажаним та шкідливим відкриття крамниць на продаж денатурату [спирту – **Авт**.] в селах, дозволивши цей продаж тільки в поселеннях міського типу". В іншому випадку бажаючі це робити повинні мати посвідчення Райвиконкому з дозволом продавати денатурат[1314]. Наступним кроком стала постанова губвиконкому № 254 від 20-го квітня 1925 р. "Про торгівлю спиртними напоями". В ній наголошувалося, що дозвіл на таку торгівлю в усіх населених пунктах має видавати адміністративний відділ відповідного виконкому. На відміну від "Правил…" 1922 р. дозволялося продавати вино "на виніс". Підкреслювалося, що при наявності дозволу на торгівлю вином можна продавати інші спиртні напої без особливого дозволу, а при торгівлі пивом – торгувати вином без додаткового дозволу заборонялося. Крім того, заборонялася зазначена торгівля в "прикордонній/митній смузі". Посилювалося також покарання за порушення цієї постанови – порушників могли покарати адміністративним штрафом у 300 крб. або арештом до 3-х місяців[1315].

Документи свідчать, що влада всіма методами намагалася змусити торгівців дотримуватися зазначених "Правил…" Оскільки ті не поспішали цього робити, то ЕКО ПГВДПУ періодично влаштовувало провокації з метою нелегальної закупівлі спирту на спиртових заводах (за тодішньою термінологією – винних заводах). Так, у липні 1924 р. в ході спеціальної операції сексотів із такої закупівлі на Мартинівському винзаводі Межирівського району Вінницької округи було виявлено підпільний "трест" з мешканців Межирова Шуля Спектора, Лейзера Зака та Іцка Шнайдера. Вони контролювали весь нелегальний збут спирту з цього підприємства, на що скаржилися дрібні торгівці, зокрема Сара Хазинова, які втратили можливість продавати 1-2 відра спирту в день по ціні 63 крб. за відро. Їм залишили можливість робити це лише раз в тиждень[1316].

Дуже жорстко органи влади ставилися до питань нормування порядку торгівлі. Зокрема, Кам'янецький повітвиконком своєю обов'язковою постановою № 156 від 2 жовтня 1922 р. встановив такий режим торгівлі: "На

[1312] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 81, арк. 10-11.
[1313] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 202, арк. 111.
[1314] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 17.
[1315] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 29.
[1316] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 497, арк. 60-62.

базарах і ринках: а) для осіб, які торгують у відкритих приміщеннях на ларах, рундуках і столиках, з возів в рознос тощо з 10 годин ранку до 8 год. вечора по офіційному часу безперервно; б) для осіб, які торгують у закритих приміщеннях, м'ясних лавках, магазинах із продуктами тощо з 10 год. ранку до 8 год. вечора з перервою на обід з 2-х до 4-х год. дня. Поза базарів – з 10 год. ранку до 2 год. дня і від 4 год. дня до 8 год. вечора. В ресторанах, столових, кондитерських і кофейнях, а також буфетах від 9 год. ранку до 12 год. ночі, причому робітники та службовці таких підприємств працюють у дві зміни з таким розрахунком, щоб їх робочий день не перевищував нормального восьмигодинного робочого дня". Поза вказаний час, а також у недільні та святкові дні торгівля суворо заборонялася, за винятком базарної та підприємств, які торгують продуктами: м'ясні лавки, ресторани, їдальні тощо. Наголошувалося, що власники зобов'язані забезпечити для робітників і службовців не менше одного вихідного дня на тиждень. Купівля-продаж будь-чого по дорозі до базару і не в спеціально відведених для цього місцях, а також торгівля "тютюном, папіросами, галантерейними товарами, зернятами і фруктами в корзинах на тротуарах міста – забороняється, як і торгівля малолітніми – які не досягли 18-річного віку". Винні у невиконанні цієї постанови підлягали адміністративній відповідальності – штрафу до 300 крб. золотом. Контроль за її виконанням, а також за веденням торгівлі у відповідності до патентів, покладався на органи міліції[1317].

Вже 17 квітня 1923 р. обов'язковою постановою № 59 Кам'янецький окрвиконком вніс зміни до даної постанови. Вони дозволяли торгівлю на базарах та ринках з 9 до 19 години та в критих приміщеннях з "9 до 1 год. дня та з 2 до 6, поза базарами в критих приміщеннях – з 9 до 2 і з 4 до 8". У вихідні та святкові дні – з 12 до 4 год. В ресторанах – з 9 до 23 год. Підкреслювалося, що як ті, хто вперше отримав торговий патент, так і особи, які продовжили його дію у зв'язку із закінченням терміну, зобов'язані зареєструвати нові патенти в районних управліннях міліції[1318]. Могилівський окрвиконком пішов ще далі і постановою від 27 грудня 1923 р. надав усім райвиконкомам округи право в адміністративному порядку карати за порушення правил чи розпорядку торгівлі штрафом у 10 крб. золотом, або арештом до трьох діб, або примусовими роботами без позбавлення свободи[1319]. Він же обов'язковою постановою №8 від 25 лютого 1924 р., з метою забезпечення громадського порядку, тиші та благоустрою, заборонив будь-яку торгівлю на відкритому повітрі за межами базарів та ринків. Порушникам загрожував штраф до 300 крб. золотом з виплатою в радзнаках, або арешт до 3-х місяців, або примусові роботи на 6 місяців[1320].

[1317] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 181-182.
[1318] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 202, арк. 59.
[1319] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 7, арк. 3.
[1320] Там само, спр. 141, арк. 4.

Зазначимо, що в березні і травні 1925 р. окрвиконкоми, за рекомендаціями губвиконкому, двічі уточнювали режим роботи торгових підприємств, аж поки не запровадили подовжену роботу в літній час для базарів і ринків, з 8-ї до 24-ї, заборонили торгівлю в магазинах у дні пролетарських свят і скасували реєстрацію торгових патентів у міліції. Крім того, виконавчими органами наголошувалося, що для "спеціальних видів торгівлі: вином, пивом, машинками для друку, шрифтами, вогнестрільними знаряддями та вогнеприпасами, друкарськими виробами, медікаментами, предметами санітарії та гігієни, а також для відкриття та експлоатації готелів, нічліжних будинків та заїздів" необхідно одержати дозвіл[1321].

Крім того, що влада опікувалася режимом роботи базарів і ринків, вона прагнула здешевити їхнє утримання. Характерним у цьому плані є циркуляр № 61 Кам'янецького повітвиконкому від 21 квітня 1922 р., яким задля економії державних коштів пропонувалося утримання комендантів базарів в заштатних містах, містечках, волостях і селах, за виключенням повітових міст, надалі здійснювати коштом торгівців шляхом їх самообкладення"[1322].

Специфічною формою підприємництва була контрабанда. Рятуючись від украй важкого матеріального становища, мешканці краю вдавалися до будь-яких методів заробітку. В умовах відсутності можливості заробити чесною працею єдиним виходом було заняття контрабандою. Тим більше, що в селян нагромадилися великі запаси "царського" срібла, що дозволяло вільно закуповувати товари за кордоном. Радянська влада хоч і розуміла таку небезпеку, проте була не в змозі "вишибти царську валюту" ні запровадженням радянських знаків, ні згодом і червінців, оскільки купувати за них було нічого та й кооперація була слабкою[1323]. Приватна ж торгівля, з якої жили жителі містечок, "зовсім занепала"[1324] через її заборону новою владою. Зокрема, наказом № 1 від 22 березня 1921 р. Особливого відділу Київської військової округи ярмарки скорочувалися до мінімуму. "Продукти, котрі можна купити в радянських закладах торгівлі, кооперативах, категорично заборонено продавати на ярмарках. Продаж, купівля, обмін худоби заборонені. Заборонено торгівлю за іноземну валюту. За недотримання вимог передбачено суд, конфіскацію, трибунал"[1325]. Відтак, як зазначали офіційні джерела, майже все населення прикордонних містечок "з початку революції займається контрабандою"[1326]. Проведений прикордонниками аналіз соціального складу контрабандистів показав, що основну масу правопорушників, "які ходять за кордон і переносять товар з тилу, складають селяни-бідняки, вказану категорію контрабандистів використовують скупники контрабанди і організатори

[1321] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 12, 39.
[1322] Держархів Хмельницької області, фр 336, оп. 1, спр. 81, арк. 22.
[1323] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 11.
[1324] Там само, фр. 4133, оп. 1, спр. 3, арк. 86.
[1325] Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.
[1326] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С.39.

контрабандного промислу. Скупниками та організаторами контрабанди є переважно містечкові жителі – євреї, які проживають у прикордонполосі та в тилу, і в незначній частині заможні селяни"[1327].

Найбільше контрабандою були "заражені" прикордонні містечка та міста Волочиськ, Городок, Гусятин, Дунаївці, Кам'янець-Подільський і Могилів-Подільський, Зіньків, Фрампіль, Смотрич, Ямпіль тощо[1328]. Сприяло нелегальному промислу те, що кордон з Польщею проходив по лінії старого кордону Російської імперії з Австро-Угорщиною. Тут діяли справжні професійні співтовариства контрабандистів, які добре знали місцевість, вміло використовували броди через річку Збруч і навіть близькість сільськогосподарських угідь до кордону. Серед контрабандистів існувала певна градація: "Дрібні, які продають у найближчих прикордонних краях і великі – мають в своїх руках організовані артілі, які доставляють у визначені пункти товари, за 15-ти верстну прикордонну полосу і направляючи такі гужовим порядком в крупні промислові центри"[1329].

У 1921-1922 рр., з огляду на недорід, за кордон переправлялися головним чином антикваріат, золото, срібло, пух, щетина тощо. А назад – промислова продукція, продовольство та польський спирт[1330]. Особливо владу непокоїло контрабандне переправлення за кордон стройових коней, тобто придатних для артилерійських і кавалерійських військових частин: їх там продавали за золото. Військнарада при губвиконкомі 19 липня 1921 р. навіть зобов'язала військові та місцеві органи затримувати всіх таких коней, які рухаються по дорозі до кордону, як табунами так і поодинці[1331].

Сприяло даному промислові важке матеріальне становище прикордонників[1332]. Як зазначалося в "Щомісячному огляді про стан охорони кордону і боротьби з контрабандою станом на 15 грудня 1922 р." ДПУ УСРР: "Ненормальне постачання ставить червоноармійців у залежність від місцевого населення, яке постачає його продовольством і нерідко штовхає його на злочини". Причому, не лише "безсвідомий червоноармійський елемент, але й комсклад потурають переправі контрабанди і перебувають у зв'язку з контрабандистами". Так, командир 1-ї роти 13 прикордонного загону Медведєв разам з політкомом, старшиною і червоноармійцями на початку серпня 1923 р. впродовж п'яти днів "затримав 15 мішків контрабандних товарів і 15 пляшок спирту і напоїв, і все залишив собі. Старшина роти надав сприяння мешканцю с. Жабинці Підлісному Антону в

[1327] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 25; Архірейський Д. Радянська митна служба… – С. 209.

[1328] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 166.

[1329] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 12, арк. 2; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 49, арк. 45.

[1330] Держархів Вінницької області, фп. 1,оп. 1, спр. 49, арк. 45;

[1331] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 1; фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 5.

[1332] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 49, арк. 46; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 1, арк. 10

перекиданні контрабанди за що отримав сукна на 4 костюми, хрому на 2 пари чобіт, матеріал на 3 пари білизни і 15 крб. сріблом"[1333]. Здійснювали прикордонники й послуги із супроводу контрабанди в тил. Наприклад, 31 жовтня 1922 р. прикордонний загін 1-го кавалерійського ескадрону 1-го взводу, який базувався в м. Дунаївці, їхав із кордону – "всі п'яні вкрай". Заїхавши у волосний виконавчий комітет м. Балина, командир взводу Артемов змусив голову виконкому та секретаря партійного осередку випити пляшку спирту. Затим один із загону "в червоному кашкеті та червоних штанах із золотим зубом" прилюдно згвалтував "одну жінку чи баришню". Після цього дорогою на Дунаївці під Залісецьким лісом він порубав голови та плечі селянам, які везли продподаток, а також мішки з зерном. "Цей загін, – скаржився голова Балинського волвиконкому Кисельов, – неодноразово вчиняв такі темні справи, кожен раз проводячи контрабанду під охороною в м. Дунаївці"[1334]. Звідти вона переправлялася вглиб країни[1335].

Таке становище змушувало владу вишукувати можливості кращого забезпечення прикордонників. Один із способів поліпшити їхнє становище та одночасно посилити боротьбу з контрабандою передбачала постанова РНК УСРР № 730 від 30 серпня 1921 р. "Про заходи боротьби з контрабандою та про натурпреміювання за затримані контрабандні товари". Вона поклала відповідальність за таку боротьбу, крім митників і особливі відділи ВУНК, на волвиконкоми, сільради і КНС. Встановлювалися премії в розмірі 20 % вартості контрабанди, яку вивозять, і 15 % – яку ввозять. 50 % від затриманого продовольства мало спрямовуватися на преміювання, а 50% – в державний фонд[1336]. Крім того, як звернув увагу Д. Архірейський, "якщо контрабанду затримували комнезами без допомоги прикордонників і чекістів, комнезамівці отримували премію повністю. Якщо контрабанда вилучалася за доносом, донощик отримував премію в рівних частках із затримувачем"[1337]. Зокрема, якщо грошове забезпечення прикордонників видавалося своєчасно, продуктове – із запізненнями й не завжди якісне, то, зазначалося в "Зведенні особливого оповіщення інформаційного підвідділу управління справами РНК СРСР про політичний і економічний стан губерній України" № 6 від 29 вересня 1923 р., обмундирування їм видали лише на 28% належного. До того ж через важкий характер служби воно не витримувало встановлених нормативних термінів і на 50% було непридатне для використання. Шинелей та зимової білизни не видавали зовсім. Були відсутні також простирадла та матраци. Тому, на наш погляд, автори документу цілком прогнозовано робили висновок про те, що в політичному і бойовому плані стан частин вкрай слабкий[1338].

[1333] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758, арк. 76-77.
[1334] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 189-190.
[1335] Політ-економічний опис Проскурівської округи... – С. 39, 53.
[1336] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 13,арк. 113.
[1337] Архірейський Д. Радянська митна служба… – С. 191.
[1338] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 12, арк. 2

У пошуку можливостей покращити своє життя не відставали від прикордонників і митники. На митницях відповідальні працівники особисто брали участь у контрабандних перекиненнях товарів, пломбували у себе вдома контрабандний крам, тримали постійний зв'язок з контрабандистами[1339].

Масштаби контрабанди були такими, що у прикордонній смузі організовувалися відділення найбільших польських фірм, "які ставили собі за мету, – як зазначалося в літерній телеграмі №5248 від 10 грудня 1921 р. Подільського губвиконкому всім повітвиконкомам, – не зупиняючись ні перед якими затратами, вилучити кращу нашу експортсировину з Поділля"[1340]. Оскільки запропонувати економічні альтернативи влада не могла, то "каральні органи, які охороняють кордон оголосили вищу міру покарання за контрабанду експортсировини за кордон. Такі ж заходи застосовані до осіб, які ведуть злісну скупку по містечках, волостях і селах для контрабандистів […] нашої найціннішої російської експортсировини"[1341]. Принагідно варто звернути увагу на слова про "російську експортсировину", які наочно ілюструють рівень "незалежності" УСРР.

Зазначимо, що, мабуть, від безсилля перед контрабандистами, міліція Проскурівської округи навіть заборонила виїзд в нейтральну смугу та попередила, що особи, затримані там, будуть заарештовані та відправлені у концентраційні табори з конфіскацією майна[1342].

Задля координації дій різних організацій і установ у боротьбі з контрабандою, як слушно наголошував Д. Архірейський, 8 грудня 1921 р. РНК УСРР створив Центральну комісію по боротьбі з контрабандою. Невдовзі було створено її органи на місцях – губернські та дільничні трійки з широкими повноваженнями. До їхнього складу входили представники ДПУ, військового командування та митні комісари. Очільником призначався начальник відділу ДПУ. Через рік, 14 листопада 1922 р., РНК УСРР своєю постановою "Про заходи по боротьбі з контрабандним увезенням і вивезенням товарів" реорганізував дану комісію в Центральну міжвідомчу комісію по боротьбі з контрабандою[1343].

Реагуючи на звернення з місць, колегія НКЮ 14 червня 1922 р. включила до переліку покарань штрафи та конфіскацію контрабандних товарів і знарядь злочину[1344], а ВУЦВК постановою від 6 грудня 1922 р. "Про боротьбу з кримінальним бандитизмом і контрабандою" внормував порядок розгляду цієї категорії злочинів. Встановлювалося, що за рішенням трійки в складі заступника голови губвиконкому, начальника губвідділу ДПУ та губпрокурора справи передаються на розгляд надзвичайної сесії губревтрибуналу. Слідство мало провадити ДПУ. В цьому йому

[1339] Трухманова С.Л. – Контрабанда як вид діяльності. – С. 167.
[1340] Держархів Вінницької області,фр. 925, оп. 1, спр. 34, арк. 53.
[1341] Там само, арк. 53.
[1342] Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.
[1343] Див. Архірейський Д. Радянська митна служба. – С. 197, 200.
[1344] ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 80, арк. 20.

підпорядковувалися органи міліції та карного розшуку. Слідство мали провести за 3 доби. За рішенням особливої комісії при НКВС, на підставі постанови ВУЦВК від 6 вересня 1922 р "Про адміністративне виселення" в місцях адмінвиселення висланих можна було ув'язнювати в Бупр на термін до трьох років у адміністративному порядку. Комісія мала прийняти рішення впродовж двох місяців[1345].

Суттєвою проблемою для радянської влади було те, що контрабандисти за гроші переправляли за кордон учасників антирадянських повстань. Так, за переказами мешканців с. Зіньків Віньковецького району Хмельницької області, вони допомогли втекти за кордон одному з керівників Зіньківського повстання 1921 року Олексі Матуху і його батьку. Коли ж батько спробував переправити через них і свою дружину, то вона зникла безвісти. За чутками, побачивши у жінки золоті монети, контрабандисти вбили її. Зазначений канал переходу кордону був настільки використовуваним, що був описаний в художній літературі[1346].

З метою пошуку економічних важелів протидії контрабанді в січні 1922 р. волосні виконкоми склали заявки на необхідні для селян промислові товари. Так, для Меджибізької волості Летичівського повіту замовили: "плугів 60 шт., різного роду заліза 1000 пуд., цвяхів всіх номерів 60 пуд., вил 500 шт., лопат 200 шт., сокир 100 шт., набір для 200 пар чобіт з бланковими підошвами, колісної доброї якості мазі 100 пуд., скла для вікон 50 пуд., мануфактури зимової 2000 аршин, ниток білих і чорних 1000 котушок, кіс 1000 шт., зошитів для шкіл 1000 шт. тощо"[1347].

Проте, в умовах глибокої кризи задовольнити подібні заявки не було змоги. Тому влада змушена була вдаватися до звичних для неї силових методів вирішення проблеми. Населенню заборонялося "вивозити речі, товари, худобу за Збруч". Особи, котрі відмовлялися користуватися радянськими грішми, вважалися "ворогами робітничо-селянської влади"[1348]. Добові зведення про ексцеси по Кам'янецькій та інших прикордонних округах рясніють повідомленнями на кшталт: "В ніч на 10 цього липня (1923 р.) червоноармійцями Погранпосту № 5 між селами Маліївці та Чорнокозинці під час переходу Українсько-Польського кордону вбиті громадяни села Лясківці Іван Юхимович Осадчук 21 р. і Перля Шулимівна Сирота 40 років"[1349]. Чи "26 серпня біля с. П'ятничани Кам'янецької округи вбитий при спробі втечі затриманий по звинуваченню в проносі контрабанди гр. с. Бережанки Бондар Корній"[1350].

Характерно, що розмах контрабанди компартійні органи часто пов'язували із "слабкістю роботи органів ДПУ". Відтак, як бадьоро

[1345] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1757, арк. 49-49 зв.
[1346] Див. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон. – С. 264-279.
[1347] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 10, арк. 10.
[1348] Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.
[1349] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 115, арк. 11.
[1350] Там само, арк. 57.

зазначалося в звіті Проскурівського окружного партійного комітету за період від “4 до 5 Окрпартконференції (з березня по листопад 1923 р.)”: “З присилкою Нач. ДПУ тов. Іванова вдалося посилити роботу органів ДПУ і таким чином ліквідувати контрабанду”[1351]. Проте дійсність була протилежною.

У 1923 р. із подоланням наслідків засухи й недороду обсяг контрабанди стрімко зростає. Причиною стали “ножиці цін” і податкова політика влади. Оскільки “становище сільського господарства поліпшується занадто повільно, – зазначалося в доповіді про роботу Кам’янецького окружного парткому за грудень 1923 р., – ця притичина сприяє переправці робочої худоби, квасолі, жирів за кордон, де селяне обмінюють їх на продукти фабричного виробу”[1352]. Тим більше, що “в польських селах і містечках на кордоні ціни на худобу і хліб вдвоє і троє дорожчі, ціни ж на фабрикати значно дешевші”[1353]. Саме тому селяни прикордонних сіл “починають звикати ходити на базари та ярмарки тієї сторони, – підкреслювалося в звіті про роботу Кам’янецького окрвиконкому за червень 1923 р., – навіть не з метою контрабанди, а з метою збуту своєї продукції. Так, наприклад, в районі Гусятина селянки йдуть цілими стаями за купівлею керосину, солі, легкої мануфактури тощо” В тому ж звіті зазначалося, що контрабанда на той час “з укрупненого характеру перейшла в більш розкиданий і дрібний тип, а тому стала більше невловима”[1354]. Її розмах був настільки значним, що не лише прикордонні, а й тилові села були переповнені нею[1355]. Досить часто червоноармійці-прикордонники, які покликані були протидіяти контрабанді, через матеріальну скруту змушені були проживати в домівках селян, “входили ними в контакт, допомагаючи їм у справі перевезення контрабанди”[1356].

У вересні 1923 р. з метою ліквідації паралелізму та підвищення ефективності охорони кордону та протидії контрабанді розпочалася реорганізація системи охорони кордону. Прикордонні загони ДПУ та прикордонні війська поступово “привели до принципу єдності”. Тобто в ході реформи, яка закінчилася 1 квітня 1924 р., їх об’єднали в єдині “управління загону”. В ході реформи в грудні 1923 р. охорону кордонів доручили військам ДПУ. Було подолано невідповідність прикордонних частин і адміністративно-територіального поділу краю. Відтепер кожен прикордонний загін відповідав принципу територіальності: прикордонну ділянку Проскурівської округи охороняв Волочиський загін; Кам’янецьку – Кам’янець-Подільський загін; Могилівську – Могилівський кавалерійський загін, причому комендатура № 1 обслуговувала Могилівську округу, а комендатура № 2 – Тульчинську округу. Разом з тим, оскільки значна частина прикордонників розквартировувалася в “негодних кордонах, які не

[1351] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 1,арк. 10.
[1352] Там само, арк. 94.
[1353] Там само, арк. 108.
[1354] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 44, арк. 35 зв.
[1355] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 44, арк. 19.
[1356] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44. – арк. 3

підлягають ніякому ремонтові", потрібно було терміново "побудувати 22 нових кордони, глинобитно-типового зразка". Паралельно зі зміною системи організації охорони кордону вживалися рішучі заходи подолання "розкладання прикордонників", зокрема, "шляхом застосування репресивних заходів з боку Губвідділу". Це дозволило певним чином зміцнити дисципліну та "зживати будь-яке нехлюйство"[1357].

Крім прикордонників, до боротьби з контрабандою широко залучали міліцію. Аналіз щомісячних доповідей міліцейських начальників про її діяльність вказує на циклічний характер активності контрабандистів: залежно від зайнятості селян сільськогосподарськими роботами. Як підкреслював начальник Кам'янець-Подільського карного розшуку: "У вересні місяці [1923 р. – **Авт.**] з огляду на те, що селяне з поля хліб звезли і мають час займатися чім іншім, багато селян в спілці з спекулянтами почали возить і носить контрабанду […] Товари конфісковани Таможнями, а ті особи котри провозили контрабанду притягнени до відповідальности"[1358]. Крім того, на міліцію, спільно з ДПУ, покладався обов'язок контролювати роботу базарів і ринків з метою виявляння фактів торгівлі контрабандними товарами, конфіскації їх і передачі місцевим митницям. Винні в торгівлі такими товарами притягувалися до відповідальності[1359].

Однак далеко не завжди конфісковані товари передавалися митниці. Досить часто органи міліції та карного розшуку здійснювали їхній самостійний продаж, що суперечило статті 21 декрету РНК "Про митну охорону". Масштаб даного явища був настільки значним, що адміністративно-організаційний відділ НКВС УСРР телеграмою №15528 від 15 листопада 1922 р. зобов'язав відділи управління виконкомів прикордонних губерній "роз'яснити органам Міліції та Розшуку […] безумовну необхідність здачі затримуваних контрабандних товарів у найближчу митницю з протоколом і недопущення здійснення самостійних торгів". Крім того, їм нагадували, що право продавати конфіскат мають виключно митні установи[1360]

Доцільно звернути увагу на той факт, що при обстеженні ринків траплялися різні незаплановані ситуації. Так, у жовтні 1923 р. в містечку Смотрич стався "значний" інцидент – "під час великого ярмарку, де була значна кількість контрабанди, співробітник ДПУ спробував арештувати відомого бандита і контрабандиста [прізвище нерозбірливо – **Авт.**]. При спробі втечі він був поранений. Маса присутніх склала думку, що у всіх будуть забирати закордонний крам і обурилась проти співробітника. Коли останній втік до

[1357] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20,спр.1758, арк. 69; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 18-19.

[1358] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 115, арк. 213 зв.

[1359] Там само, арк. 198

[1360] Там само, спр. 201, арк. 340.

Райвиконкому, то "толпа" накинулась на Райвиконком, вибила декілька шибок і забила інструктора Наросвіти випадково присутнього в Райвиконкомі"[1361].

Реакція торговців була проявом самозахисту, оскільки, крім втрати товару, вони ризикували потрапити під суд. Саме судові органи визначали ступінь вини контрабандистів і своїм рішенням встановлювали їм покарання. Типовими для судової практики даної категорії правопорушень є вирок у справі № 2389 від 20 грудня 1923 р., ухвалений виїзною сесією судово-кримінального відділення Подільського губернського суду щодо Мельман Ривки Беньяминівни. За контрабанду їй присудили рік ув'язнення з відтермінуванням виконання покарання на три роки (див. додаток № Н)[1362]. Однак репресії допомагали погано. Контрабанда зростала Лише в січні 1924 р. спостерігалося певне зниження обсягів контрабанди. Воно зумовлювалося, на нашу думку, не успіхами прикордонників і митників, а святкуванням Різдва та Водохреща. Крім судового переслідування, до контрабандистів широко застосовувалося таке типово радянське покарання, як позбавлення виборчого права. Зокрема, в 1924 р. з 215 позбавлених такого права по Гусятинській сільраді 58 осіб позначалися в реєстрі як контрабандисти. Причому вісім з них були євреї, а решта – українці[1363]. Зазначимо, що позбавленці обкладалися додатковими податками та повинностями. Динаміку зростання обсягів контрабанди в листопаді 1923 р.-березні 1924 р. показує таблиці 23:

Місяць	Карбованців	Копійок
Листопад 1923 р.	11.423	49
Грудень 1923 р.	21.011	75
Січень 1924 р.	12.235	08
Лютий 1924 р.	26.246	19
Березень 1924 р.	34.520	05
Всього на суму	105.436	56

Таблиця 23. Вартість затриманої контрабанди з листопада 1923 р. до березня 1924 р.[1364]

В середині 20-х років поступово відбулося певне підвищення рівня життя. На це блискавично відреагували контрабандисти, змінивши характер ввізної контрабанди. Починає домінували "шкіра різна (хром, шавро та лакована); пудра "Коті"; чулки фільдеперсові та шовкові; шарфики шовкові "кашне"; тканина шовкова "трикотин"; сукно різне (гвардійське, кастор, бостон, міль та інш.); тканина напівшерстяна "Вісла"; тканина бавовняна різна (пліс, корт, бумазея та інш.); платки головні ситцеві; платки головні

[1361] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 5 зв.
[1362] Там само, фп. 337, оп. 1, спр. 142, арк. 26.
[1363] Там само, фр. 337 сч., оп. 3, спр 10, арк. 5-8.
[1364] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 19.

шерстяні різні; ґудзики різні (перламутрові, кокосові); взуттєвий крем; шарфи теплі; сведри дамські та чоловічі; штучні перли; штучне хутро "котик" і інш." (див. додаток № П)[1365].

Серед експортної контрабанди переважали "золото старої чеканки, долари американські, червінці, тютюн (в малій кількості – по 1 ф., як подарунок)". Зазначена валюта вивозилася переважно з метою оплати за контрабандні товари. Незаконне вивезення худоби та сільськогосподарської продукції практично припинилося[1366].

За класифікацією прикордонників, "імпортна контрабанда розбивається на промислову та споживацьку". До першої відносили предмети розкоші, парфумерію, галантерею. Її переважно відправляли в "глибокий тил Союзу". Предметами другого виду контрабанди були переважно різна мануфактура та шкіра. Вона поширювалася серед місцевого прикордонного населення[1367].

Зазначимо, що зміна пріоритетів у ввізній контрабанді співпала із завершенням заходів із посилення охорони кордону, розгромом контрабандистських організацій і широким застосуванням органами ДПУ до них адміністративної висилки з прикордонної смуги. Так, за період з 1 січня по 1 жовтня 1927 р. на дільниці 22 Волочиського прикордонного загону в адміністративному порядку було вислано "78 контрабандистів, з них: українців – 50, поляків – 17, євреїв – 11. Крім того знаходилися на затвердженні в Особливій Нараді справи на 62 контрабандистів і оформлялися загоном справи ще на 22"[1368].

Вжиті заходи дали певні наслідки. Якщо за жовтень 1926 р.-березень 1927 р. на ділянці загону було 180 затримань контрабанди на суму 39351 крб. 34 коп., то за квітень-вересень 1927 р. – 137 затримань на суму 20288 крб. 44 коп. Зменшення обсягу контрабанди підтверджувалося закриттям на польському боці "транзитних лавок", які виступали винятково як постачальники товарів нашим контрабандистам. Зокрема, на ділянці Волочиського загону в січні 1927 р. було сім таких лавок, а на 1 жовтня того ж року залишилося лише дві[1369].

Про ще кращі результати своєї роботи вказаний загін повідомляв у "Інформаційному зведенні № 1 про політекономічний стан дільниці станом на 17-е червня 1928 р.": "В даний час ступінь враження дільниці та насищення її контрабандними товарами значно менша, чим це було в 1926/1927 році. Зменшення руху контрабанди через дільницю Загону в даний час підтверджується цілою низкою даних, а саме: згортанням польських транзитних фірм і відсутністю масових групових порушень

[1365] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 23.
[1366] Там само, арк. 23.
[1367] Там само.
[1368] Там само, спр. 146, арк. 10; спр. 153, арк. 25.
[1369] Там само, спр. 153, арк. 25.

кордону тиловими та місцевими контрабандистами. Характер ввезеної контрабанди – це т.[ак] зван.[ий] споживацький, який переважно складається з мануфактури"[1370].

Отже, аналіз процесу створення системи торгівлі на Поділлі дозволяє зробити висновок, що радянська влада, зазнавши краху своїх ідей щодо запровадження прямого продуктообміну, змушена була дозволити торгівлю, але під своїм прагнули тотальним контролем. Це проявилося в жорсткій регламентації всіх сторін торгової діяльності, встановленні монополії на торгівлю сіллю та алкогольними напоями. Під тиском органів влади в краї в неприродний спосіб сформувалася система з домінуванням кооперативних підприємств в оптовій і оптово-роздрібній торгівлі. Натомість приватники, яких називали непманами, до кінця 20-х років зберігали помітні позиції в роздрібній торгівлі та домінували на базарах і ринках.

Намагання держави жорстко контролювати всі сфери підприємницької діяльності, відсутність дешевих і якісних товарів, потреба в коштах для сплати податків сприяли розвитку контрабанди. Нею займалися як досвідчені професійні контрабандисти, так і мешканці прикордоння. Часто така діяльність проводилася за сприяння прикордонників, матеріальне становище яких бажало кращого. Проте поступово владі вдалося налагодити системну охорону кордону та через агентурну роботу, репресії та певне зростання добробуту подолян зменшити масштаби контрабанди. Проте менші її розміри компенсувалися постачанням дорогих товарів споживання для непманів і заможних селян і міщан.

3.4 Соціальна політика та боротьба з протиправними явищами на Поділлі в роки непу

Головним аргументом, який пояснював необхідність надзусиль, спрямованих на відновлення та розвиток промисловості краю, налагодження торгівлі й підприємництва, була необхідність проведення потужної соціальної політики. Оскільки політичні настрої соціальної бази радянської влади – робітників – прямо залежали від їхнього добробуту, а рівень продуктивності праці та дисципліна були вкрай низькими, то необхідно було встановити пропорційну залежність між дисципліною, роботою та її результатами. Зазначимо, що спочатку питання якості продукції навіть не ставилося. Задля вирішення цієї проблеми ВУЦВК 18 квітня 1921 р. запровадив преміювальну систему оплати праці. Її мета – стимулювання зростання продуктивності праці. Вона мала застосовуватися за умов скорочення штатів, відсутності надурочних робіт, терміновості постачання продукції та виробітку її понад норму, індивідуальної ініціативи (див. таблицю 24). Аби підняти дисципліну, запроваджувалася

[1370] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 47-48.

премія за своєчасний прихід на роботу та штраф за прогул чи запізнення. За відсутність надурочних робіт передбачалася премія в 20 %[1371].

Відсоток скорочення штатів	Відсоток преміювання від тарифного окладу	Перевиконання плану на 10%	Преміювання в 15% тарифного окладу
10 %	10 %	15 %	20 %
20 %	25 %	20 %	30 %
30 %	40 %	30 %	50 %
40 %	50 %	40 %	70 %
50 %	80 %	50 %	100 %

Таблиця 24. Шкала преміювання при скороченні штатів та за терміновість[1372].

Однак через гіперінфляцію та відсутність грошей ця система не запрацювала. Замість неї застосовувалася зрівняльна оплата праці натурою. Така система діяла до квітня 1922 р. Вона передбачала видачу так званих премій продуктами. Так, за рішенням президії Подгубраднаргоспу від 5 квітня 1922 р. до свята Паски серед співробітників ПГРНГ, з огляду на вкрай важке матеріальне становище, розподілили 31 пуд білого борошна 1-го ґатунку та 16 пудів 2-го. Зазначимо, що з цієї кількості по 6 пудів кожного ґатунку залишили в розпорядженні президії ПГРНГ. Крім того, ухвалили видати аванс у золотій валюті за квітень у розмірі півмісячного окладу рядовим і відповідальним співробітникам оргстатвідділу[1373]. Проте така система не забезпечувала ні зростання продуктивності праці, ні зміцнення дисципліни. Тому 1922 р. наказом № 400-751 Укрраднаргоспу від 12 травня 1922 р. з травня запроваджувалася щомісячна заробітна плата за 17-розрядною тарифною сіткою. Для висококваліфікованих працівників та вчених спеціалістів встановлювалися надбавки понад тариф 17 розряду від 10 % до 150 % в кожному окремому випадку за поданням керівника. Зарплата мала виплачуватися 2 рази в місяць 10-25 числа радзнаками[1374]. Проте відповідно до роз'яснень РНК від 15 червня 1923 р. зарплата службовця чи робітника держустанови чи підприємства не могла перевищувати 6600 крб.[1375] Характерно, що, за даними ПГВДПУ, у першій половині 1923 р., коли "зарплата була маленька, виплачувалася не регулярно, штати скорочувалися, дороговизна неймовірно зростала, настрій робітників [...] змушував бажати багато кращого". Проте з поліпшенням економічного становища в червні-листопаді та впровадженням колективних договорів і тарифної сітки з оплати

[1371] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 414, арк. 1, 3.
[1372] Там само, арк. 3, 5.
[1373] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 806, арк. 15, 17.
[1374] Там само, арк. 152.
[1375] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 604, арк. 18.

праці настрій покращився[1376]. Інколи це набувало несподіваних для партійних органів форм. Наприклад, ініціатива робітників Гайворонських залізничних майстерень із вшанування пам'яті Леніна. Вона застала партійний осередок майстерень зненацька. Його секретар через снігові перемети та відсутність зв'язку впродовж кількох тижнів не міг повідомити про неї вищестоящим органам і узгодити свою поведінку. Робітники, не питаючи ні в кого дозволу, незважаючи на погане матеріальне забезпечення та низьку зарплату, на суботниках і недільниках відремонтували й подарували до 1 травня 1924 р. "Республіці Першотравневий паровоз і кілька вагонів"[1377].

Загальний стан економіки відповідним чином впливав на розмір заробітної плати. В найкращому становищі перебували працівники цукрової промисловості, на що вказувалося в держполітзведенні № 14/1062/с від 27 березня 1923 р. Вони отримували зарплату згідно колективних договорів частково грішми, частково продуктами, вартість яких вираховувалася з окладу за поточними ринковими цінами. Зарплата визначалася за 17-розрядною сіткою. У квітні 1923 р. її розмір у середньому становив 206 крб. 60 коп. радянських знаків. Крім того, всі робітники і службовці цукрозаводів у рахунок зарплати отримували пайки в розмірі 1,5 пуда борошна на працівника по 0,5 пуда на їдця за ціною 20 крб. 70 коп. пуд., усього не більше трьох пудів на місяць. Додатково до цього видавалося 10 фунтів круп за ціною 58 коп./фунт на сім'ю. Інколи вони отримували як премію 40 пудів дров і 10 фунтів керосину. 5 травня 1923 р. для обслуговування робітників цукроварень було створено Багатолавок цукровиків, тобто об'єднання споживчих кооперативів. Крім зазначених товарів, у ньому можна було придбати цукор за 5 крб. 40 коп./фунт, сіль за 1 крб. 05 коп./фунт. Завдяки доброму матеріальному стану настрої робітників і службовців цукрозаводів розцінювалися як задовільні[1378]. Для порівняння – середні ціни вільного ринку, за даними держполітзведення Подгубвідділу ДПУ станом на 31 серпня 1923 р., в містечках губернії, зокрема, Хмільнику були такі: жито/пуд – 65 крб., пшениця – 110, овес – 108, ячмінь – 65, борошно пшеничне – 90, біле – 340, пшоно – 80, масло коров'яче/фунт – 95, олія – 55, м'ясо воляче – 14, свинина – 40, цукор – 60 крб. У Вінниці рівень цін був таким: жито/пуд – 110 крб., пшениця – 150, овес – 150, ячмінь – 90, кукурудзяна мука – 205, масло коров'яче/фунт – 60, олія – 40, м'ясо воляче – 10, сало – 60, цукор пісок – 60, керосин – 20, мило – 36, тютюн – 275, сатин/аршин – 180, сукно московське – 2000 крб.[1379]

Суттєвою проблемою була несвоєчасна виплата заробітної плати, що породжувало невдоволення робітників і навіть страйки, як на Корделівському цукровому заводі Вінницької округи в листопаді 1923 р.[1380].

[1376] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 28-29.
[1377] Там само, спр. 42, арк. 35.
[1378] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 68, арк. 46; фп. 1, оп. 1, спр. 529, арк. 20.
[1379] Там само, фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 70,79.
[1380] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 43; спр. 492, арк. 28.

На серпень 1924 р. трудові відносини 60,9 % всіх працюючих унормовувалися колективними та індивідуальними договорами. На 1 лютого 1925 р. цей показник досяг 98,25 %. Згідно з ними домінувала місячна оплата праці. Відповідно до тарифної сітки всі посади в одній господарській сфері, попри різне підпорядкування підприємства чи установи, були уніфіковані, тобто працівники отримували однакову зарплату. Для І розряду вона коливалася залежно від галузі. Так, за генеральними договорами в лісовому та сільському (радгоспи) господарстві вона складала в серпні 1924 р. 5 крб. 45 коп., а в лютому 1925 р. – 6 крб. 33 коп., за місцевими договорами в обох випадках вона була – 9 крб. Найвищу зарплату отримували текстильники – 15 крб.[1381]

Працівники невиробничої сфери отримували платню переважно з місцевого бюджету. Для них розміри місячних окладів встановлювалися диференційовано та залежали від категорії населеного пункту. На 1924/1925 р. вони становили в середньому для Вінниці 6 крб., для округових центрів і Жмеринки – 5 крб. 25 коп., для районів і сіл – 4 крб. 25 коп. Окремим категоріям працівників встановлювалися персональні оклади: "Голова сільради, голова КНС – 12 крб., Голова РВК – 50 крб., заступники голови та секретар РВК – 40 крб., начрайміліції, судді – 50 крб., вчителі – 25 крб., зав. райсільбудами – 20 крб., лікарі – 46 крб. 25 коп., фельдшери – 25 крб., агрономи – 46 крб. 25 коп." Загалом середня заробітна плата на Поділлі впродовж 1924 р. дещо зростала: в січні вона становила 30,79 крб., серпні – 34,63, грудні – 34,91 крб.[1382] Щоб краще зрозуміти рівень зарплат, приведемо масштаб цін станом на квітень 1924 р. в Кам'янці-Подільському: пшениця/пуд – 1 крб. 25 коп., жито – 80 коп., борошно пшеничне – 3 крб. 50 коп., борошно житнє – 1 крб. 15 коп., хліб житній/фунт – 4 коп., гречана крупа (ядр.) – 5 коп., масло вершкове – 40 коп., сало – 36 коп., сир – 10 коп., цукор рафінад – 40 коп., цукор пісок – 28 коп., яйця/10 штук – 20 коп., ситець середньої якості (довоєнна ціна 15 коп.) – 50 коп., полотно льняне – 1 крб. 10 коп., сокира – 1 крб.20 коп., відро – 2 крб.[1383]

Зазначимо, що для стимулювання скорочення штатів комуністична фракція Вінницького окрвиконкому 14 січня 1925 р. визнала за необхідне зарплату в установах, які перебувають на місцевому бюджеті, видавати за існуючими окладами і на фактично існуючі штати. В разі економії коштів через незаповненість вакансій економію фонду зарплати розподіляти як додаткову винагороду серед відповідальних і технічних працівників із нарахуванням з розрахунку по 10 крб. за додатковим кошторису[1384].

Глибока криза в усіх сферах економіки супроводжувалася зростанням безробіття. На його рівень впливала не лише економічна ситуація, але й лояльність працівників. Вона цікавила владу значно більше, ніж їхня

[1381] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 44.
[1382] Там само, арк. 44.
[1383] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 345, арк. 243-243 зв.
[1384] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 9, спр. 5, арк. 8.

професійна майстерність. Наприклад, з метою усунення неблагонадійних і скорочення чисельності працюючих на 50 % наприкінці 1921 р. – на початку 1922 р. на 38 цукрових заводах було проведено тотальну чистку членів союзу цукровиків (до складу цієї профспілки входили майже всі робітники та службовці цукрових заводів). За даними інформаційного бюлетеня Подільської губчека, за період з 15 по 31 січня 1922 р.: "З 6470 членів залишено на місці попередньої служби 2715, переведено на інші заводи 397, звільнено зовсім від служби з виключенням із союзу 3358 осіб". На інші заводи також були відряджені "товариші з метою проведення чистки". Була встановлена наступна черговість звільнення: в першу чергу звільнялися робітники, які мали землю, в другу – хто мав майно, яке давало дохід, в третю – випадкові елементи, які "прибилися до цукрозаводів під час Революції" і в четверту – порушники дисципліни[1385]. Для проведення цієї роботи та контролю за діяльністю старих фахівців на цукрові заводи посилалися комуністи. Лише впродовж листопада 1922 р. – лютого 1923 р. було відряджено 85 членів КП(б)У[1386].

У 1923 р. в регіоні почали створюватися колективи та артілі безробітних загальною чисельністю 768 осіб[1387]. Наприклад, станом на листопад 1923 р. в Кам'янецькій окрузі нараховувалося 1336 безробітних. До роботи в колективних майстернях при біржі праці залучили 45 безробітних, з яких: у шевській – 16, кравецькій – 7, перукарні – 13 і хлібопекарні – 9[1388]. А в березні 1924 р. губкомісія допомоги безробітним ухвалила організувати у Вінниці шапкову майстерню для безробітних і окремі нічліжні будинки для безпритульних і безробітних жінок[1389]. На кінець 1924 р. в губернії було 64 колективи з 1201 безробітним, зокрема – 132 підлітки[1390], а за даними Подільського губстатбюро кількість таких колективів зросла "до 70 […], у них було зайнято 1500 осіб". Громадські роботи проводилися лише у Вінниці. В середньому щодня до них було залучалося майже 60 осіб[1391]. Загальна кількість безробітних в січні 1924 р. досягла 9532 особи й зростала до серпня, коли досягла максимуму – 11601 особи". Збільшення кількості безробітних майже на 22 % проти січня в умовах поступового відновлення підприємств викликало підозру губвідділу праці, тим більше, що 50 % з них були зосереджені у Вінниці. Відтак він змушений був упродовж 1924 р. неодноразово комісійно перевіряти обґрунтованість включення людей до списків безробітних та надання їм допомоги. Це призводило до "чисток". У підсумку в жовтні офіційні показники зареєстрованих безробітних

[1385] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1179, арк. 7; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 8 зв., 15-15 зв.
[1386] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 1.
[1387] Там само, спр. 242, арк. 37.
[1388] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 5 зв.
[1389] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 36; фр. 925, оп. 1, спр. 2, арк. 87.
[1390] Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи. – С. 143.
[1391] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 37.

зменшилися до 8884 осіб, в грудні – до 6347, а лютому 1925 р. – до 3725 зареєстрованих безробітних[1392].

Разом з тим органи влади намагалися проблему безробіття якщо не вирішити, оскільки економічне становище залишалося складним, то принаймні пом'якшити. Зокрема, з 29 квітня по 5 травня 1924 р. було проведено двотижневик допомоги безробітним, який "дав 21951 крб. 42 коп."[1393]. Зібрані кошти дозволили відкрити у Вінниці гуртожиток для безпритульних безробітних жінок на 30 осіб, а з січня 1925 р. організувати харчування в їдальні "Нарпиту"* для 390 безробітних. При вартості обіду 30 коп. вони сплачували по 10 коп., страхова каса та профспілки – по 5 коп., Комборбез – 10 коп. Значна увага надавалася працевлаштуванню безробітних. Так, за період з 1 жовтня 1924 р. по 1 березня 1925 р. було "послано на роботу всього 2055, з них: чоловіків – 1807, жінок – 235, підлітків – 13, демобілізованих червоноармійців – 211. 70 % демобілізованих були влаштовані в обов'язковому для установ і підприємств порядку. Не всі на роботі втрималися"[1394].

Звернемо увагу на те, що колишні співробітники радянських установ і державних підприємств були застраховані на випадок безробіття. Щомісяця вони отримували з ощадкаси у Вінниці по 5 крб. (багатосімейні – 7 крб. 50 коп.). Зокрема в жовтні 1924 р. було видано 659 виплат на суму 5432 крб. 02 коп., а в лютому – 1693 на 9577 крб. 08 коп. Незастраховані демобілізовані червоноармійці отримували допомогу від створеного в 1922 р. Комітету боротьби з безробіттям. Крім того, щомісячно майже 600 крб. допомоги виплачувалося підліткам, яких "понад броню" розміщували до шкіл ФЗУ. До того ж, з місцевих бюджетів, щомісячних внесків профспілок, Комборбезу, Червоного Хреста та страхової каси при відділі соціального забезпечення було створено Фонд соціальної допомоги у розмірі до 500 крб. в місяць для надання допомоги "випадковим бідуючим елементам"[1395].

Особливу увагу органи влади звертали на допомогу підліткам.Адже вони першими потрапляли під скорочення штатів. Це зумовлювалося тим, що підприємствам було економічно невигідно утримувати таких працівників. Оскільки, згідно з радянським законодавством, при 4-6-годинному робочому дні підліткам потрібно було платити як за 8-годинний, а тривалість відпустки складала місяць, тоді як для повнолітніх – лише два тижні. Відтак ВУЦВК, турбуючись "про підготовку майбутньої кваліфікованої робочої сили", 17 липня 1922 р. ухвалив постанову "Про

[1392] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 36-37; спр. 235, арк. 128; Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи. – С. 139.

[1393] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 2., арк. 87; фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 37.

* "Нарпит"рос., "Народного харчування" – українською.

[1394] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 36.

[1395] Там само, арк. 37.

встановлення мінімального проценту робочих підлітків на підприємстві". В ній для підлітків 14-18 років запроваджувалася так звана "броня" у всіх галузях народного господарства. Вона передбачала, що кількість підлітків на кожному підприємстві не може бути меншою 5-14 відсотків. Невідповідність мала бути усунута в 3-місячний термін[1396]. Однак під дію постанови не підпадала кустарна промисловість. Цю лакуну усунули 27 березня 1923 р. обов'язковою постановою уповноваженого Наркомату праці УСРР "Про мінімальний процент робочих підлітків у кустарній і дрібній промисловості". Постанова зобов'язувала на таких підприємствах на кожних п'ятьох працюючих приймати на роботу одного підлітка, тобто встановлювалася 20 % броня. За дотриманням даної норми слідкували інспекції з праці[1397]. Велике значення мали школи робітничої молоді – ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Станом на 1 січня 1924 р. на Поділлі в 12 ФЗУ навчалося 402 учні, зокрема у 3-х металообробних школах – 102 учні; 1 залізничній школі – 53; 6 школах цукровиків – 181; 1 текстильній – 44 учні. У 1924/1925 навчальному році планували відкрити ще дві школи цукровиків та по одній сільськогосподарській та харчовиків. Праця учнів повинна була оплачуватися за 1-м розрядом тарифної сітки. Заборонялося навчання без оплати праці майбутніх робітників. Натомість, щоб зацікавити кустарів і ремісників брати учнів, постановою ВЦВК і РНК СРСР "Про пільги з промислового податку ремісникам і промисловим підприємствам, які мають учнів" від 5 вересня 1924 р. ремісників-одинаків, які навчали не менше двох учнів, звільняли від вирівнювального збору та встановлювали мінімальні розміри патенту[1398].

Зазначимо, що ліквідація бірж праці дезорганізувала вже налагоджену роботу з безробітними. Посередницькі бюро, які були створені в усіх округових містах і Жмеринці, не змогли налагодити ефективної роботи з працевлаштування безробітних нібито через відсутність робочих місць. Справжня причина полягала в тому, що підприємства і установи, не бажаючи платити цим бюро, прагнули домовлятися з безробітними без посередників. Відтак посередницькі бюро, які, на відміну від бірж праці, були зняті з місцевого бюджету, не змогли досягти самоокупності. Тому губернський відділ праці вже в березні 1925 р. запропонував залишити їх лише у Вінниці та, можливо, у Кам'янці-Подільському та Проскурові[1399].

Звернімо увагу, що в період непу звичної для нас сьогодні пенсійної системи не було. Як дослідив А. Скоробагатько, з 1922 р. діяла система соціального страхування осіб, зайнятих найманою працею, за рахунок підприємств, на яких вони працювали. Власне державні пенсії

[1396] Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи. – С. 9-11
[1397] Там само. – С. 18-19.
[1398] Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи. – С. 50-51, 65, 114, 120-122.
[1399] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 242, арк. 38.

передбачалися лише для інвалідів війни та праці[1400]. Через складну процедуру проходження медичної комісії та бюрократичні процедури число пенсіонерів було незначним. Так, за даними Кам'янецькогї інспектури окрсоцзабезу, в жовтні 1923 р. округі лише 62 особи отримували пенсію. На ці потреби було витрачено 157 крб. 80 коп.[1401] Детальніше видно з таблиці 25:

Категорія пенсіонерів	Кількість призначених пенсій	Розмір пенсії	Всього
інвалідів війни I групи	8	3 крб. 50 коп.	28 крб.
II групи	13	2 крб. 62 коп.	34 крб. 06 коп.
інвалідів праці I групи	11	3 крб. 50 коп.	38 крб. 50 коп.
II групи	14	2 крб. 62 коп.	38 крб. 68 коп.
вдів інвалідів війни	2	1 крб. 16 коп.	2 крб. 32 коп.
вдів інвалідів праці	14	1 крб. 16 коп.	16 крб. 24 коп.

Таблиця 25. Категорії пенсіонерів, їхня кількість та розміри пенсій станом на 1 жовтня 1923 р. в Кам'янецькій окрузі[1402].

Проте, як дослідив О. Мельничук, згідно з інструкцією Наркомату праці УСРР від 1 листопада 1923 р. інвалідів найманої праці і членів сімей, що втратили годувальника, мали передати із відання органів соціального забезпечення до органів соціального страхування. Така передача мала бути проведена від 15 листопада до 31 грудня, але через неготовність останніх, вона затягнулася аж до початку 1925 р. Контролювала цей процес комісія з представників НКСЗ, НКП, НКОЗ при губвідділі праці Подільського губвиконкому. Поступове зростання рівня пенсій сприяло зростанню числа пенсіонерів, але їхня кількість залищалася малою. До 1927 р. вона збільшилася в регіоні до 5257 осіб. При цьому обсяг страхових коштів на виплату пенсій інвалідам та родинам, що втратили годувальника, за цей період становив 882104 крб.[1403].

Для того, щоб зменшити свої витрати та охопити соціальною допомогою інвалідів III-VI груп, відділи соцстраху до 1 липня 1923 р. організовували до 30 столярних, швейних та інших майстерень для інвалідів і 6 сільськогосподарських інвалідних колоній, зокрема зразкову колонію в с. Супрунові Вінницької округи[1404]. Однак, як звернув увагу О. Мельничук, не завжди функціонування таких установ було раціональним. Він посилається на прохання голови комітету Вінницької окружної каси

[1400] Скоробагатько А. В. Розвиток законодавства про пенсійне забезпечення у період непу / А. В. Скоробагатько // Часопис Хмельницького університету управління та права "Університетські наукові записки". – 2012. – № 3 (43). – С. 237.

[1401] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 263.

[1402] Там само.

[1403] Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. – С. 62-63.

[1404] Поділля в період відбудови… – С. 294.

К. Кравця у листі до Головсоцстраху УСРР від 25 березня 1927 р. ліквідувати інвалідний будинок у м. Немирові, оскільки утримування там одного інваліда протягом місяця обходилося страхкасі у 28 крб. 31 коп. – в той час коли пенсія становила 14 крб. 73 коп. Крім того, утримання молодих інвалідів без залучення до праці, на думку голови каси, "мало негативний вплив на моральний облік утриманців"[1405].

На селі соціальний захист незаможників покладався на комітети взаємодопомоги. Як заначала О. Мовчан, вони організовувалися на підставі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 1 липня 1921 р. "Про посилення органів соцзабезу та селянські комітети взаємодопомоги", декрету РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. "Про комітети взаємодопомоги на селі" та інструкцій Наркомсоцзабезу[1406]. КВД створювалися на сільських загальних зборах і одночасно обиралася президія з 5 осіб і 2 кандидатів. До неї слід було обирати по одному представнику від сімей червоноармійців; інвалідів, вдів і сиріт; кооперативів чи артілі; незаможного селянства; сільради. Районний комітет взаємодопомоги обирався на районній конференції такою ж чисельністю в складі: 2 представників від сільських КВД і по одному – РКНС, кооперативів або колгоспів і райвиконкому[1407]. Для контролю за діяльністю обиралися відповідні ревізійні комісії в складі 8 членів і 2 кандидатів. Крім того, щомісяця мали проводитися збори КВД і раз у 2 місяці – пленум районного товариства [1408]. Їх основні напрямки роботи – допомога сім'ям червоноармійців і малозабезпеченим селянам, зокрема в проведенні весняно-польових робіт і жнив[1409]. Станом на 1 квітня 1923 р., як зазначалося на їхньому 1 губернському з'їзді комітетів, в краї було 93 районних комітетів, 2079 – сільських. Вони мали в своєму розпорядження 36942 пуд. зерна, 63 вироблених шкіри, 952 крб. сріблом і 5906 крб. радзнаками[1410]. До 1924 р. головним джерелом коштів КВД було самообкладення – 95,6% всіх фондових коштів. З метою збору коштів проводилися тижневики та двотижневики "сільської взаємодопомоги". Так, за рішенням президії губвиконкому від 27 лютого 1923 р. такий двотижневик було проведено з 20 березня по 5 квітня[1411]. За клопотанням І Всеукраїнської наради комітетів селянської взаємодопомоги (18-20 липня 1923 р.), як слушно зауважила О. Мовчан, вони отримали в оренду від сільрад волосні насіннєві ділянки та реманент для

[1405] Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. – С. 63.

[1406] Мовчан О. М. Комітети селянської взаємодопомоги // Енциклопедія історії України: – Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2007. –528 с.: іл. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin= Komitety_ selyanskoi_dopomogy; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 15.

[1407] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 15.

[1408] Там само, арк. 16.

[1409] Там само, спр. 142, арк.. 98.

[1410] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 1196, арк.. 81.

[1411] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 8, арк.. 31 зв.

їхнього обробітку, що дало їм можливість мати надходження від господарської діяльності[1412]. Однак лише з 1924 р., особливо другої половини, становище почало змінюватися. Самообкладення стало складати лише 8,1 %, відсоток від експлуатації підприємств і орного клину з 0,5 % зріс до 37,6 %, допомога від держджерел – з 0,4 % до 5,5 %[1413]. Разом з тим районні виконкоми отримали право більш активно контролювати їхню діяльність. Так, Фельштинський райвиконком Проскурівської округи 1 вересня 1924 р. звернув увагу всіх зацікавлених сторін на "не завантаження фонду комітету взаємодопомоги"[1414]. Разом з тим, Проскурівський окрпартком у тезах "Про роботу на селі в зимовий період" (жовтень 1924 р.) різко відреагував на випадки адміністративного втручання в роботу КВД, зокрема, використання РВК їхніх зернових фондів. Він нагадав сільрадам і райвиконкомам, що вони мають право лише контролювати ці фонди. Одночасно КВД отримали наполегливу рекомендацію поповнити склад своїх керівних органів середняками, що відбивало загальнопартійний курс на зміцнення союзу незаможного та середнього селянства[1415].

Джерела свідчать, що й після впровадження зазначених змін обсяг наявних у КВД ресурсів не дозволяв уповні виконувати свої функції. Тому вони як самостійні організації існували номінально й залежали від КНС. Всі ці організації зазвичай обслуговував один апарат, що шкодило здійсненню соціальної функції КВД. Саме тому розширений пленум губвиконкому 23 вересня 1924 р. визнав недоцільним і недопустимим об'єднання КВД і КНС в одну організацію. Він підтвердив необхідність подальшого існування комітетів взаємодопомоги як самостійних громадських організацій[1416]. Розмежування відбулося лише після перевиборів у січні-квітні 1925 р. Наприклад, в с. Левкове Тульчинської округи КВД було створено в 1923 р. До березня 1925 р. на практиці роботою КВД керувала президія КНС. Окремих справ КВД майже не було. Лише після того, як було обрано президію КВД, комісія розгорнула активну діяльність. Але й надалі відбувалася плутанина, де повноваження КВД, а де – КНС. Це зумовлювалося тим, що з 209 членів КВД 204 були одночасно членами комнезаму[1417].

Суттєвою соціальною проблемою післявоєнного періоду була проституція. Як слушно зауважила, спираючись на висновок московського

[1412] Мовчан О. М. Комітети селянської взаємодопомоги… – [Електронний ресурс] – Режим домтупу: httn: // www.history.org.tennim=Komitety_selyanskoi_dopomogy.

[1413] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1179, арк. 2062, арк. 21.

[1414] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 1, арк. 15 а.

[1415] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 4, арк.. 123-124.

[1416] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 304. Таке рішення було відгомоном суперечки в керівництві республіки щодо доцільності існування КВД, як самостійної організації. Зоктема, ще 22 листопада 1922 р. комісія ЦК КП(б)У з роботи на селі висловилася за їхню ліквідаціюз передачею функцій комнезамам. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1046, арк. 25-25 зв.).

[1417] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1046, арк. 25-25 зв.

професора В. Броннера, О. Міхеєва, після введення непу жінки потрапили до групи ризику, оскільки зростаюче безробіття било в першу чергу по них. Головний контингент безробітних припадав на чорноробів, з яких 2/3 складали жінки. Серед повій, порівняно з дореволюційним часом, зросла кількість заміжніх – з 4,4 % до 17 %[1418]. Масштаби проституції викликали занепокоєння влади. Свідченням цього стало затверджене постановою ВУЦВК від 13 липня 1921 р. "Положення про боротьбу з проституцією". В ньому наголошувалося, що боротьба з "паразитичними" верствами суспільства була одним з перших завдань радянської влади. Відтак ставилося завдання залучити до боротьби з проституцією всі радянські, партійні та профспілкові організації. Її слід було вести заходами примусу, а також усної та письмової пропаганди. Арешт рекомендувалося застосовувати у виняткових випадках. Вже 10 серпня ВУЦВК доповнив цю постанову нормою, що загальне керівництво роботою покладається на створену при ВУЦВК комісію із боротьби з проституцією складі – Голови завідувача жінвідділу ЦК КП(б)У і членів: представників Наркомюсту, НКВС, НКОЗ, НКСобезу. Давалася вказівка щодо створення аналогічних комісій на місцях[1419]. Зазначимо, що, поки в центрі та в губерніях створювалися комісії, на місцях чекали конкретних вказівок щодо такої боротьби. Зокрема начальник Кам'янецької міліції в секретній доповіді 22 серпня 1922 р., візначаючи збільшення випадків затримання осіб, які таємно займалися проституцією, просив вказівок, що з ними робити[1420]. Замість конкретної відповіді він і його колеги отримали інформацію про чергову нараду з цього питання. Зокрема, 31 жовтня 1921 р. об'єднане засідання 5-ї Всеукраїнської наради завідуючих губернськими жінвідділами і центральної комісії по боротьбі з проституцією, заслухавши звіт про роботу центрального комітету цієї комісії, хоч і схвалило її, проте визнало роботу комісії недостатньою. Учасники засідання попросили президію ВУЦВК звернути увагу Наркоматів на боротьбу з проституцією та необхідність включення даного питання в плани їхньої роботи[1421]. Характерно, що в грудні 1922 р. при Наркоматі охорони здоров'я створили центральну раду по боротьбі з соціальними хворобами та проституцією в складі представників від НКОЗ, НКВС, ЦК КП(б)У (жінвідділу), ЦК КСМУ, Південного бюро ВЦРПС. Одночасно доручили створити такі ж комісії при губздоровах[1422].

На Поділлі ініціатором активізації такої боротьби став губсоцзабез. У середині лютого 1923 р. за його активного лобіювання було утворено відповідну комісію. Крім того, він порушив перед губвиконкомом питання

[1418] Міхеєва О. Становлення та функціонування правоохоронних органів… – С. 92.
[1419] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 364, арк. 125, 156.
[1420] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 3, спр. 6, арк. 41.
[1421] ЦДАВО Укоаїни, ф. 1, оп. 2, спр. 122., арк.. 6.
[1422] Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1730, арк. 1.

щодо відкриття будинку на 100 знедолених жінок та створення артілі[1423]. Вже 8 травня 1923 р. питання про стан боротьби з проституцією розглянула президія губвиконкому й визнала її недостатньою. Відтак було створено комісію губвиконкому з боротьби із проституцією під головуванням завідувача губвідділу праці Торжинського[1424]. За її вказівкою по всій губернії було проведено облави на сутенерів та підпільні будинки розпусти. Так, у Кам'янці-Подільському співробітники кримінального розшуку під час такої облави 23 липня викрили в кварирах Ночкової Марії та Щуровського Євменія "притон розпусти". За його організацію та утримання судово-кримінальне відділення Подільського губернського суду у виїзному засіданні за місцем скоєння злочину позбавило їх волі на 3 роки з конфіскацією в кожного майна на 25 крб. золотом. Крім того, вони "поражалися в правах" на 5 років[1425]. Суворість вироку, на думку бюро Кам'янецького окрпарткому, значною мірою зумовлювалася тим, що повії спричинили до масового п'янства червоноармійців і зараження 20 % з них венеричними хворобами[1426]. Певні надії в подоланні цього соціального явища покладалися на просвітницьку роботу, свідченням чого є затвердження бюро Проскурівського окрпарткому 11 червня 1924 р. надісланих з Харкова тез лекції "Проститутка і СРСР" Лесера з поправками секретаря окрпарткому Савельєва[1427]. З середини 1924 р. проблема проституції практично зникає з поля зору органів влади та громадськості як через певне її зменшення, так і внаслідок зосередження на боротьбі з нею виключно міліції.

Значною проблемою перехідного періоду були економічні злочини. Про їхню небезпеку свідчить те, що на боротьбу з ними було спрямовано ДПУ. В його структурі навіть створили спеціальну економічну групу – ЕКО. Одним із найбільших її успіхів стала справа під кодовою назвою "Конкурент". В її рамках навесні 1924 р. було викрито масштабні злочинні схеми в тютюнопереробній промисловості. Поштовхом до порушення кримінального провадження стало несподіване сповільнення роботи тютюнових фабрик нібито через брак сировини врожаю 1923 р. Агентурні дані ставили під сумнів таку версію. Слідчі на станції Жмеринка виявили, що кожного дня з Бару відправлялося до 30 посилок тютюну вагою від 1 пуда до 1 пуда 20 фунтів до Ленінграда на ім'я Шиндера та Каца, та до Києва на ім'я Берлянда. До м. Бар Могилівської округи з Вінниці 2 квітня 1924 р. надіслали групу з 5 слідчих. Вона впродовж двох днів арештувала 30 членів артілей всіх п'яти фабрик, включно з "плантаторами, які поставляли на фабрики листовий тютюн і комісіонери зі збуту готової продукції", та 5 інспекторів районної інспектури непрямих податків. В ході розслідування виявили масштабні приховування тютюну. Так, лише в дворі фабрики "Якір", в приміщенні, яке

[1423] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 1196, арк. 39.
[1424] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 8, арк. 51.
[1425] Там само, спр. 142, арк.. 42-42 зв.
[1426] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк.. 98 зв.
[1427] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 7, 12.

формально до неї не мало стосунку, виявили 17 пудів листового тютюну. Це при тому, що за 5 попередніх місяців ця фабрика офіційно виготовила 14 пудів 20 фунтів тютюну. Всі п'ять барських фабрик за той же період офіційно виробили 129 пудів 14 фунтів тютюнових виробів, тоді як, за даними сексотів і залізничної станції Бару, фактично було виготовлено і відправлено залізницею біля 1500 пудів. За злочинною змовою, інспектор Барського району з непрямих податків Кондратюк надавав фабрикам невраховані білі паперові смужки з печаткою, якими ті маркували готову продукцію, не сплачуючи акциз. За це він, як старший дільниці, отримував щомісяця від кожної фабрики по 30 крб. золотом. Помічники інспектора Вигура, Синицький, Длугоборський і Баранов отримували по 50-60 крб. золотом від фабрики, яку вони обслуговували. Не випадково при обшуку в Кондратюка у скляній банці знайшли 2500 крб. золотом, 600 крб. сріблом і "величезну кількість державних грошових знаків всіх випусків, починаючи від царських […], причому в самих крупних купюрах". Коли були введені бандеролі, то їх купували на чорному ринку. Податківці домовилися з фабриками, що обліковуватися буде лише 1 пуд з 8-9 пудів готової продукції. Ще одним джерелом прибутку було фіктивне виробництво цигарок, які обкладалися за ставкою акцизу 3 крб. за 10000 штук. Бандеролі, призначені для такої кількості продукції, наклеювалися на пачки тютюну загальною вагою 6 пудів, акциз на які коштував 480 крб. золотом. Залежно від ринкової кон'юнктури тютюнові вироби продавалася по 35-40 крб. Характерно, що кожного місяця на тютюнових фабриках проводилися ревізії представниками місцевої та губернської інспектур непрямих податків. За їхніми підсумками до Вінниці їздили місцеві інспектори, як вищезгадуваний Кондратюк, і "проводили нагородження своєї братії". Зазвичай такі поїздки фінансували фабрики[1428].

Отримана в ході слідства інформація дозволила виявити злочинну мережу по всьому Поділлю та канали збуту нелегальної продукції не лише до Ленінграда та Києва, а й до Москви, Харкова, Полтави, Кременчука, Катеринослава, Казані, Архангельська тощо. У Вінниці, Жмеринці, Ворошилівці, Браїлові та Гнівані до слідства притягнули понад 100 працівників тютюнової галузі та співробітників інспектури непрямих податків, 80 з яких арештували. Зазначимо, що підприємці Ворошилівки, Браїлова та Гнівані спробували через вінницького крамаря Лехтмана за 2500 крб. золотом домовитись з керівником слідства Роголем про відтермінування арешту на два тижні, щоб вони встигли знищити докази. Після завершення слідства справу передали до суду, який засудив фігурантів до різних термінів ув'язнення[1429].

Суттєвою проблемою в краї було конокрадство. Для боротьби з ним спільними зусиллями міліції, райвиконкомів і КНС по селах розширили інформаторську мережу із залученням 10 і 100 хатників, сільрад. Більше уваги звернули на якісний підбір співробітників міліції та карного розшуку. Завдяки цьому вже в грудні 1923-го Вінницький окрпарком доповідав, що випадки

[1428] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 496, арк. 1-11.
[1429] Там само, арк. 12-28.

конокрадства "зустрічаються дуже рідко"[1430]. Однак оптимізм виявився передчасним. Як зазначалося в "Політогляді Поділля за березень 1924 р.", конокрадство, навпаки, поширювалося. Було навіть кілька випадків самосуду селян над конокрадами. Зокрема, в Хмільницькому районі Вінницької округи, через бездіяльність міліції, селяни вчинили самосуд над конокрадами, вбивши чотирьох і побивши до напівсмерті п'ятьох[1431]. З цього було зроблено висновки, й уже в липні 1924 р. секретар Вінницького окрпарткому доповідав, що міліція змогла "підняти активність з розкриття конокрадства"[1432]. Однак ефективність такої роботи була невисокою. Як зазначалося в доповідній наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до президії ВУЦВК "Про стан конокрадства на Україні та поширення прав ОДПУ в частині адмвислання, заслання і замикання в конц-табор конокрадів" від 3 січня 1927 р., з 1924 р. по 1927 р. конокрадство майже вдвічі перевищило звичайні крадіжки на селі, що зумовлювалося як високою середньою ціною коня – 159 крб., так і великим попитом. Крадіжки здійснювали переважно кваліфіковані злочинці–гастролери. Вони мали широку мережу спільників, особливо на Поділлі, що зумовлювалося його прикордонним становищем. Зазвичай викрадених у прикордонній смузі коней переправляли за кордон. Крім того, досить часто викрадених з внутрішніх округ коней переганяли в прикордонні з метою контрабанди. До того ж, на відміну від інших злочинів, які розкривалися на 46,6-60 %, конокрадство мало розкриття тільки на 34,5-39 %. Лише 1927 р. – на 43 %. Тому, на думку В. Балицького, для боротьби з ним потрібно було широко використовувати "такі заходи суворої репресії, як адмінвислання, а передо-всім замкнення в концентраційному таборі". Він зауважував, що звичайне для радянської практики вислання чи заслання конокрадів в яку-небудь місцевість у межах УСРР не дає бажаних результатів, бо конокради, як "гастрольори", досить швидко налагоджували потрібні зв'язки і не лише самі не переставали красти, а й допомагали конокрадам у місцях вислання. Відтак робився висновок, що боротьбі з конокрадством заважає чинне положення про ДПУ, яке передбачало, що "закрити в концтаборі їх можна лине після 2-х судових звинувачувальних вироків або 4-х припровадженнях в підозрі. Тому НКВС попросив встановити для конокрадів такі ж заходи, як до підозрюваних в бандитизмі, грабежах і розбоях, тобто без зазначених обмежень[1433].

Багато клопоту подолянам завдавав кримінальний бандитизм. На боротьбу з ним, крім міліції, було залучено оперативні сили ДПУ. Саме їм вдалося внаслідок агентурної розробки виявити банду Дзюбанчука чисельністю 10-12 осіб. Вона впродовж двох років оперувала в південно-західній частині Вінницької округи. 8 серпня 1923 р. при спробі затримання, оперативники вбили отамана. Було заарештовано 7 активних членів банди, 16

[1430] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 42.
[1431] Там само, спр. 40, арк. 62; спр. 497, арк. 40.
[1432] Там само, спр. 45,арк. 11 а.
[1433] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1887, арк.. 6-7.

осіб, які мали з нею зв'язки. Внаслідок слідства бандити не лише визнали свою вину, а й видали схований "верстат для чеканки фальшивих срібних грошей миколаївського зразка номіналом 1 крб. та 50 коп."[1434]. Також у серпні було заарештовано банду Слободянюка в складі 8 осіб, яка діяла в Могилівській окрузі в районі Муровані Курилівці – Калюс[1435].

У січні 1924 р. в північних районах Гайсинської округи з'явилася кримінальна банда "Дробот" чисельністю 8 осіб, озброєна "трьома "наганами", трьома гвинтівками та бомбами". Для її знищення було задіяно ДПУ[1436]. На території Терешпільського району Вінницької округи в липні 1924 р. активно діяла кримінальна банда чисельністю 3-6 осіб. Голів сільрад, які чинили опір її грабункам, бандити вбивали, а хати палили. Для ліквідації банди були задіяні секретні співробітники карного розшуку та міліції. Вони викрили її конспіративну квартиру в м. Сальниця. При спробі арешту бандити вчинили збройний опір. Міліції вдалося поранити та арештувати одного бандита. Троє під прикриттям ночі змогла втекти. Крім того, паралельно з цим вдалося заарештувати ватажків двох найактивніших кримінальних банд у Юзвинському та Жмеринському районах. Такі успіхи призвели, як писав секретар Вінницького окрпарткому у політлисті за липень 1924 р., до суттєвого послаблення кримінального бандитизму у Вінницькій окрузі[1437]. Аналогічні процеси спостерігалися й у інших подільських округах. Зокрема, в Кам'янецькій, після ліквідації в 1924-1925 рр. 14 банд загальною чисельністю 118 осіб, на 60% зменшилося число адміністративних правопорушень. Одночасно зменшилася кількість карних злочинів і зріс відсоток їхнього розкриття– з 62,66 % у 1924/1925 р. до 67,93 % у 1925/1926 р.[1438] Проте не всі поділяли захоплення успіхами міліції, особливо після того, як внаслідок "розвантаження Бупру" дещо зріс рівень кримінального бандитизму та "приплив кримінальних елементів" до Жмеринки. Саме тому, виступаючи на III з'їзді рад Жмеринського району Вінницької округи (26-29 березня 1926 р.), представник міськради Палика обурювався, що "По містах і селах ходять цілі сотні хуліганів, а міліція в боротьбі з такими безсильна"[1439].

Великою проблемою, з якою зіткнулася радянська влада після завершення національно-визвольних змагань, було самогоноваріння – побічний результат "сухого закону", запровадженого в Російській імперії влітку 1914 р. і продовженого комуністами. Однак, оскільки для подолання повоєнної кризи потрібні були гроші, а "поступатися принципами" більшовики не могли, то радянський режим пішов на компроміс – дозволив виготовлення та торгівлю виноградним вином міцністю до 20 градусів, яке

[1434] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 34.
[1435] Там само, арк. 35.
[1436] Там само, спр. 42, арк. 25.
[1437] Там само, спр. 45, арк. 11 а.
[1438] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 508 а, арк. 23-23 зв.
[1439] Держархів Вінницької області, фр.595, оп. 9, спр, 5, арк.. 85; оп. 2, спр. 182, арк. 3.

слід було купувати “лише в оптових торговців”, а споживати лише в “ренскових погрібах (винярнях), столових, ресторанах і тимчасових виставках”[1440].

Однак скористатися такою можливістю могли лише в містах. Бо в селах незаможники, через непосильний податковий тягар і низьку товарність господарств, не мали грошей не лише на дороге вино, а навіть і на дешевше пиво. Як доповідав відділ управління Кам’янецького повіту в січні 1923 р., “ціни на пиво надто високі порівняно з купівельними можливостями споживача, який охочіше звертається до самогону”[1441].

Владу турбувало те, що на виробництво самогону витрачалися продукти, які можна було б використати для допомоги голодуючим в 1921-1923 рр. і 1925 р. чи на потреби “соціалістичного будівництва”. Таку стурбованість чітко демонструє відозва № 23 від 25 грудня 1922 р. Кам’янецького повітвиконкому та повіткомнезаму до незаможних селян Кам’янецького повіту (див. додаток № Р) [1442].

Закономірно постає питання про причини такого явища. На нашу думку, головна з них полягає у важкому становищі селян. Воно зумовлювалося не стільки недородом у 1921-1923 роках та засухою на Поділлі 1925 р., скільки тим, що, як ми з’ясували раніше, в них забирали майже весь хліб упродовж усіх двадцятих років. Селянину постійно доводилося робити нелегкий вибір: або практично задурно віддати результати своєї праці, або приховати хліб і використовувати його для власних потреб. Однак цей варіант був небезпечним – на селі ще не забули про продовольчі загони. Крім того, зберігати хліб удома остерігалися через застосування податковими органами “нажиму” під час “викачування” податків. Тому дуже часто перевагу віддавали домашньому гуральництву. Самогон дозволяв забути про важке життя, був універсальним платіжним засобом.

Крім негативного впливу на здоров’я, витрат зерна, був ще один аспект, на який звертали увагу багато органів влади – взаємозв’язок самогону з розвитком злочинності[1443]. Не випадково на першому засіданні Комісії з обговорення питань боротьби з таємним виробництвом і торгівлею спиртними напоями при Управлінні Уповнаркомфіну в Україні від 31-го липня 1922 р. ухвалили: самогоноваріння “повинно всіляко переслідуватися і для припинення вказаного зла, яке є бідою для економічно ослаблого населення, необхідно вжити термінові заходи”[1444]. Весь зазначений комплекс факторів викликав несприйняття самогоноваріння не лише владою, а й активними громадянами. Як з’ясував І. Рибак, у своїх дописах до газети

[1440] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 66-67.
[1441] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 70, арк. 36 зв.
[1442] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 99-99 зв.
[1443] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 66-67.
[1443] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 100, арк. 136; спр. 57, арк. 70 зв.
[1444] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1238, арк. 35.

“Червоний кордон” упродовж 1924-1925 рр. вони яскраво показали його негативну сторону[1445].

Разом з тим, деякі голови сільрад намагалися прикрасити ситуацію та доповідали про відсутність у селі самогоноваріння, як це зробив, наприклад, голова сільради с. Баранівки Шушман, звітуючи про роботу 26 квітня 1923 р. на засіданні президії Зіньківського райвиконкому[1446]. Інші ж не лише приховували цей факт, а й самі виробляли самогонку й пиячили. Так, 2 травня 1923 р. на засіданні президії Новоушицького райвиконкому начальник районної міліції Речкінман звернув увагу на те, що в с. Пилипи-Олександрівські в заступника голови сільради Івана Тютька виявлено “самогонний куб під час викурювання ним самогону, з відому Голови сільради тов. Атаманюка Сергія та Голови сількомнезаму Атаманюка Єфрема”; а в с. Григорівка “Голова сільради тов. Волошин і заступник тов. Галендра, знаючи, що в селі громадяни викурюють самогон, ніяких заходів до припинення такого не вживають і самі пиячать”[1447]. “Приклад” показували районні керівники. Так, у Новоушицькому районі Кам’янецької округи обстеження роботи радянського апарату виявило, що “голова райкомнезаму т. Мигаляс пиячить”, за що був звільнений з посади, а член райвиконкому Куценко та секретар райвиконкому Панич “поїхали в с. Жабинці в службових справах, зажадали самогону і замість роботи почали пиячити та грати на грамофоні”[1448].

У цих умовах влада спрямувала на боротьбу з самогонниками міліцію та сільських активістів. Ті провадили по селах труси й вилучали самогонні апарати, закваску та самогон. Самогонників штрафували, конфісковували в них майно, як це зробили за рішенням “політбюро” (повітового відділення ДПУ)[1449], а найактивніших – висилали за межі повітів. Зазначимо, що рішення про висилку ухвалював не суд, а президія повітвиконкому, як от в Кам’янці-Подільському щодо “самогонника і злодія Лобка”[1450].

Однак не завжди самі міліціонери витримували таку боротьбу. Так, за неявку на службу 20 січня 1922 р., тобто наступного дня після “бурхливого” святкування Водохреща, десятьох міліціонерів і п’ятьох співробітників карного розшуку президія Новоушицького повітвиконкому піддала “арешту на дві доби з несенням службових обов’язків”[1451].

Особливо критичною ситуація стала 1923 р., коли селяни розгорнули виготовлення самогону на продаж, сподіваючись хоч якось роздобути грошей і виконати податки. Окрвиконкоми, зокрема Кам’янецький, розцінили це як прояв контрреволюції та ухвалювали в квітні 1923 р постанови про застосування до самогонників 140, 140^1 та 140^2 статей Кримінального

[1445] Рибак І.В. Подільський селянин у повсякденному житті... – С. 356-357.
[1446] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
[1447] Там само, арк. 10 зв.
[1448] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 108,арк. 130 зв.
[1449] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 37.
[1450] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 145.
[1451] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 31 зв.-32.

кодексу, штрафування порушників на 300 карбованців чи арешт до трьох місяців[1452]. На загрозливу ситуацію відреагував і ВУЦВК, ухваливши 6 червня 1923 р. постанову "Про надзвичайні заходи щодо боротьби з самогоном". На її виконання відділ управління Подільського губвиконкому надіслав округам циркуляр № 399 від 29 червня 1923 р., яким звинуватив місцеву владу в недостатній боротьбі з самогоноварінням і встановив план порушення в липні кримінальних справ проти самогонників: "Вінницька округа – 700, Кам'янецька – 660, Тульчинська – 370, Проскурівська – 530, Могилівська – 45, Гайсинська – 330 і м. Вінниця – 60"[1453].

В губернії розгорнулася кампанія з "викачування" самогону. Місцевим органам влади наполегливо рекомендувалося видати накази, якими покласти відповідальність за здавання самогонних апаратів на інститут відповідачів[1454]. Фактично застосовувалася практика призначення заручників із заможних селян, апробована під час боротьби з повстанським рухом у 1921-1922 роках. В разі невиконання селянами цих вимог відповідачів штрафували чи кидали до в'язниці. Про виконану роботу слід було надсилати щомісячні звіти (див. додаток № С). На основі аналізу звітів з губерній можна зробити висновок, що на Поділлі кількість обшуків, виявлених джерел і відібраних апаратів було найбільше по УСРР[1455]. Виконуючи доведений план, сільські активісти не гребували жодними методами (див. додаток № Т)[1456]. Зазначимо, що селяни негативно ставилися до такої політики. Траплялися випадки, як у Лянцкорунському районі Кам'янецької округи в квітні 1923 р., коли вони били активістів, які приходили вчиняти трус[1457].

Міліція, активно застосовуючи агентуру, в грудні 1923 р. викрила в Дунаївцях два добре обладнані самогонні заводи. В них вилучили 15 самогонних апаратів та 20 бочок закваски по 15-20 відер. Власників Котера і Барона арештували[1458]. Активність міліції значною мірою пояснюється тим, що ще 30 січня 1923 р. Раднарком УСРР своїм рішенням встановив, що "штрафні суми, які справляються в судовім та адміністративнім порядку за незаконне приготування, зберігання та збуття спиртного питва та спиртмаючих речовин, розподіляються в такий лад: 50 % йде на преміювання співробітників міліції, 25 % – на винагородження інших осіб, що допомагали виявленню місць виробництва, зберігання та збуту зазначеного питва та речовин, 25 % – у прибуток місцевих виконкомів"[1459]. Через рік колегія НКВС постановою № 10 від 19 березня 1924 р. внесла деякі корективи до цього порядку – "75 % штрафних сум розподіляються так: 25 % на таємно-оперативні потреби

[1452] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 57, арк. 70 зв.-71 зв.
[1453] Там само, спр. 6, арк. 221.
[1454] Там само, спр. 113, арк. 214.
[1455] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2118, арк. 12-51.
[1456] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 2, арк. 102-103.
[1457] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 71, арк. 67.
[1458] Там само, спр. 115, арк. 230.
[1459] Гейко С. Літа змій, літа зелений... / С. Гейко // Україна молода. – 2013. – 26 лютого.

районових і окрміліції, 35 % на поліпшення культосвітньої роботи та побуту міліції, 15 % на преміювання робітників міліції, що безпосередньо проводять боротьбу з самогоноварінням"[1460].

Активно запрацювали суди, караючи самогонників. Зокрема, згадуваних вище С. Атаманюка в грудні 1923 р. засудили до 5-ти років позбавлення волі та двох років "ураження" в правах, а І. Тютька – до восьми місяців ув'язнення[1461]. Однак комісія ВУЦВК з обстеження низового радянського апарату прикордонної смуги вважала, що "хоч останнім часом ця боротьба посилилася, але ще не проводиться з достатньою інтенсивністю". Комісія звернула увагу губвиконкому та губпрокурора на необхідність прискорення розгляду справ і посилення покарання за самогоноваріння щодо злісних самогонщиків, аж до виселення з прикордонної смуги[1462].

Однак, незважаючи на вжиті заходи, як зазначалося на 8-й окружній партконференції Проскурівщини в грудні 1925 р., "вироб самогону не зменшується, а збільшується"[1463]. Делегатів V окрпартконференції Тульчинської округи в листопаді особливо обурило, що "700000 пудів хліба йшло на самогоноваріння"[1464]. Не випадково окружні виконкоми, як, наприклад, Вінницький, впродовж 1925 р. ухвалюють обов'язкові постанови про боротьбу з самогоноварінням, якими збільшують розмір штрафу до 500 крб., а термін примусових робіт до шести місяців[1465].

Підбиваючи підсумки боротьби з самогоноварінням за 1925-1926 роки, восьмий (V) округовий з'їзд рад Кам'янеччини в березні 1927 р. відзначав значне зменшення самогоноваріння завдяки тому, "що на його ліквідацію звернена належна увага. Було складено протоколів – 2976, відібрано апаратів – 1072, відібрано самогону – 4813 літрів"[1466]. За даними НКВС, на Поділлі в 1926/27 р. один самогонний апарат вилучався в середньому на 4,3 % обшуків і припадало 5,2 л. самогону, а в 1927/28 р. – на 3,9 % та 6,47 л. З цього робили висновок, що самогоноваріння стало промислом. В ході кампанії найбільше протоколів було складено: у Вінницькій окрузі – 3036 та Проскурівській – 2335. Відібрано самогону: у Вінницькій окрузі – 4176 л; самогонних апаратів: у Проскурівській – 703[1467]. На основі цих даних робився висновок, що самогоноваріння "дуже розвинуте" і "його може спинити лише активна діяльність міліції та активу". Для цього потрібно було їх стимулювати. Відтак у Могилівській окрузі за 1926/1927 р. загальна сума, виділена для преміювання правоохоронців за боротьбу з самогоноварінням, склала 1102 крб. 73 коп. Їх витратили на премії міліціонерам та інформаторам. У Тульчинській окрузі преміальних грошей

[1460] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1027, арк. 6.
[1461] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 142, арк. 29-30.
[1462] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 49, арк. 45.
[1463] Там само, спр. 10, арк. 6.
[1464] Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 188, арк. 7.
[1465] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 6.
[1466] Там само, арк. 6.
[1467] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1210, арк. 109.

зібрали на суму 7483 крб. 42 коп., з яких 50-60 % виплатили міліціонерам, 15-25% – округовим працівникам, а решту перерахували до місцевого бюджету[1468].

Певною перешкодою в боротьбі з самогоноварінням були заяви звинувачених у цьому правопорушенні, що вони виготовляють самогон "для себе", а не задля збуту. За роз'ясненнями адмінвідділ Тульчинського окрвиконкому звернувся до НКВС. В листі від 2 січня 1928 р. той пояснив, що "готують доповнення до законодавства щодо встановлення відповідальності за зберігання самогону без мети збуту". Також наголошувалося, що боротьбу потрібно "вести так же ретельно, як і раніше". Отримавши цей лист, Тульчинський окрвиконком рекомендував районним виконкомам: "За схоронення самогону стягнень не накладати, поскільки, згідно з одержаним роз'ясненням НКВС та окрпрокуратури, такі дії не наказуємо зараз"[1469]. Проте такі "канікули" були недовгими. Обіжником № 1 "Про проведення ударної кампанії із стягнення штрафів на селі" від 4.01.1928 р. нарком робітничо-селянської міліції В. Балицький наказав вважати роботу по боротьбі з самогоноварінням і виготовленням самогонних апаратів, як з метою збуту, так і для власних потреб, першочерговою та "впродовж місяця провести ударну кампанію з вилучення накладених судами штрафів за це. Такі справи проходять в прискореному темпі. Для проведення даної роботи виділити спеціальний кадр людей, а за потреби і кінний резерв". А вже 5 січня 1928 р. постановою ВУЦВК "Про заходи підсилення боротьби з самогоноварінням" арт.132 КК УСРР доповнили нормою: "За виготовлення й схов самогону на збут, а також за торгівлю ним у виді промислу – позбавлення волі на реченець до двох років з конфіскацією всього або частини майна, або штраф до 500 крб."[1470] Крім того, посилення боротьби з самогоноварінням вимагали обіжники начальника робітничо-селянської міліції УСРР І. Якимовича[1471].

На виконання даних розпоряджень органи міліції та ДПУ на Поділлі посилили зазначену роботу. Зокрема, ДПУ розкрило підпільну мережу з торгівлі патокою. Вона охоплювала понад сорок осіб з Проскурова, Старосинявського району Проскурівської округи та м. Калинівки Вінницької округи і впродовж кількох років через кооперативну мережу зазначеного району, під виглядом постачання на корм худобі, продала для виготовлення самогону понад 40 тис. пудів патоки. В ході слідства було виявлено аналогічні механізми навколо всіх цукрових заводів Поділля[1472]. Траплялися й анекдотичні випадки "боротьби" з самогоном. Так, міліціонер у Кам'янці-Подільському за певну послугу правопорушнику запискою запропонував йому "дістати зараз же для нього одну пляшку доброї горілки і ковбаси". Записка потрапила до "вищої влади". Та покарала міліціонера зняттям з посади й арештом на п'ять діб[1473]. З особливою

[1468] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1210, арк. 144, 154.
[1469] Там само, спр. 1027, арк. 1-2.
[1470] Там само, спр. 1210, арк. 1-2.
[1471] Там само, арк. 3,87.
[1472] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 152, арк. 29.
[1473] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 354, арк. 516.

зухвалістю ігнорували заборони щодо виробництва та споживання самогону посадовці різних рівнів. Наприклад, Проскурівський округовий відділ ДПУ у вересні 1928 р. доповідав голові окрвиконкому, що "5 вересня ц/р в члена сільради с. Шаровечки Совви Войцеха відбулася п'янка за участі Голови Сільради УРОДА Павла, Секретаря Сільради ПАЮК Карл (кандидат – КП(б)У), ЦЕБІНЬ Войцех (канд. КП(б)У), член Сільради Куржій Дем'ян", яка завершилася бійкою на вулиці впродовж усієї ночі. А коли наступного дня до села "приїхав ксьондз Кваснєвський хоронити дружину гр-на Здибеля" і потрібно було взяти довідку про смерть, то сільрада не працювала. Довідку виписав, підписав і поставив печатку 16-річний брат голови С. Паюк[1474]. Мабуть, належних заходів не було вжито, бо в листопаді 1928 р. начальник Проскурівського округового відділу ДПУ Камінський доповів секретареві окрпарткому, що члени сільради в Шаровечці влаштовують пиятики "на ґрунті зниження сільгоспподатку тим особам, які під закон про зниження не підходять"[1475]. Така поведінка активістів значною мірою пояснює, чому вживання горілки в Україні, як наголошував Г. Дзандзава, з "1,5 млн. літрів у 1924 р. зросло до 89,5 млн. літрів у 1928 р." тобто в 59,7 рази[1476].

Отже, соціальна політика офіційно була одним із пріоритетів радянської влади. Проте матеріальних ресурсів для її наповнення реальним змістом практично не було. Саме тому тривалість щорічної відпустки для працюючих було два тижні. З тих же причин, практично всі соціальні програми спочатку передбачали виплати натурою, насамперед харчами. Лише з 1922 р. поступово були впроваджені 17-розрядна тарифна система оплати праці та соціальне страхування від безробіття, нещасних випадків і пенсійне страхування. Селяни ж повинні були захищати себе самі через комітети взаємодопомоги.

Суттєвою проблемою досліджуваного періоду була карна злочинність, особливо конокрадство. Проте вишколені в ході запеклої боротьби з повстанцями в 1921-1922 рр. правоохоронні органи змогли до середини двадцятих років ліквідувати кримінальний бандитизм, що позитивно вплинуло на зменшення рівня злочинності, крім конокрадства. Суттєву роль вони відіграли і в боротьбі з проституцією. Також переважно на міліцію було покладено боротьбу з самогоноварінням. Попри ативність правоохоронців, здолати це зло не вдалося, навпаки, воно лише зростало.

* * *

На початку 1920-х років і так невеликий промисловий потенціал губернії був повністю зруйнований – працювало лише трохи більше 11 % всіх підприємств.

[1474] Держархів Хмельницької області,, фп. 301, оп. 1. – спр. 153, арк. 48; фр. 337, оп. 1, спр. 508а., арк. 31.

[1475] Там само, спр. 152, арк. 74.

[1476] Дзандзава Г. З історії боротьби зі злочинністю української міліції в кінці 20-30 рр. XX ст. /Г. Дзандзава [Електронний ресурс] – Режим доступу:/ http://do.gendocs.ru /docs/index-26003.html#895717.

Відсутність коштів на відбудову, брак кваліфікованих кадрів і сировини змусили місцеву владу, тобто губекономнараду та її повітові (округові) відділення, активно втілювати в життя вимоги нової економічної політики щодо трестування великих і частини середніх підприємств, запровадження в них госпрозрахунку та господарської самостійності, передачі в оренду переважно малих промислових об'єктів і консервування тих, які не було змоги відновити коштом держави й не знайшлося бажаючих їх орендувати. Така політика дозволила сконцентрувати невеликі фінансові можливості на відбудові стратегічних для регіону цукрової, борошномельної, текстильної, а згодом і спиртової галузей. До завершення непу цей процес майже завершили. Орендовані й денаціоналізовані підприємства практично відразу зіткнулися з податковим тиском і свавіллям чиновників. Вже з 1926 р. влада взяла курс на витіснення непманів як класово ворожих елементів. Тож до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність.

Схожа доля була й у кустарів і ремісників Поділля. З одного боку, їх визнавали трудящими, а з іншого – не могли пробачити їм того, що вони, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артілі, залишалися поза контролем держави. Відтак, крім податків, вони змушені були викупляти патенти на заняття промислами. Низька ж купівельна спроможність подолян робила їхні промисли низькорентабельними. Тривалий час вони виживали винятково за рахунок відсутності промислових товарів, їхньої вкрай низької якості та дорожнечі. Але з відновленням промисловості, коли з'явилися відносно якісні й дешевші товари, та під податковим тиском дана галузь припинила своє існування.

Як ще більш ворожу діяльність більшовики сприймали торгівлю. Лише провал прямого продуктообміну в 1921 р. і глибока економічна криза змусила їх дозволити вільну торгівлю. Проте, щоб займатися нею, непмани повинні були не лише викупити патент на право торгівлі, але й зареєструватися в міліції та регулярно сплачувати податки. Проте приватні торгівці практично відразу зайняли провідні позиції в торгівлі, як роздрібній, так і оптовій і оптово-роздрібній. Влада побачила в цьому загрозу й вжила рішучих заходів із витіснення непманів. Зокрема, їм постійно підвищували податки, надавали неконкурентні переваги кооперативній торгівлі, забороняли державним і кооперативним установам й організаціям співпрацювати з приватними оптовиками. Тому до 1928 р. оптово-роздрібна та оптова торгівля вже контролювалися державою через кооперативні структури. Це робило долю приватної роздрібної торгівлі наперед визначеною.

Відсутність пропозиції дешевих якісних товарів, обмеження вільної торгівлі та потреба в коштах для сплати податків і ведення власного господарства породили широкий розвиток такої специфічної форми підприємництва, як контрабанда. Цьому сприяв прикордонний характер губернії та наявність професійних кадрів контрабандистів. Її види та розмах змінювалися залежно від рівня життя подолян, чутливо реагуючи на його зростання. З метою протидії даному виду незаконної діяльності органи ДПУ та міліції використовували широкий арсенал каральних засобів. Вжиті заходи та певне поліпшення життєвого рівня подолян дозволили на кінець 20-х років знизити обсяг контрабанди, хоч вона

й мала значний обсяг. Так, за даними ЦК КП(б)У, в 1927 р. на Поділлі було затримано 7046 контрабандистів і контрабанди на суму 1200 тис. крб.[1477]

Суттєві новації нова влада запровадила в соціальній сфері. На початку непу ще зберігалися воєнно-комуністичні методи оплати праці та інших виплат шляхом розподілу пайків натурою. Та поступово було впроваджено прогресивну 17-розрядну тарифну сітку оплати праці, соціальне страхування, зокрема і пенсійне. Разом з тим скрутне матеріальне становище держави загалом і Поділля зокрема зумовлювало те, що страхові пенсії отримувала вкрай незначна частка літніх людей. Крім того, значна частина інвалідів, не маючи пенсії, добровільно зголошувалася працювати в інвалідних майстернях, а відпустка становили лише два тижні. Не могли сподіватися на соціальне страхування селяни, які мали турбуватися самі за себе через товариства взаємодопомоги.

Оскільки соціальна страхова система не могла охопити осіб, які працювали нелегально або ніколи не мали роботи, то певна частина жінок змушена була займатися проституцією. Головну роль в боротьбі з цим злом відводилася правоохоронним органам.

Проаналізувавши боротьбу з самогоноварінням, можна зробити висновок, що, попри всю мобілізацію сил і засобів і застосування репресивних заходів щодо самогонників, у цій кампанії радянська влада зазнала поразки. Серед багатьох причин слід виділити фактичне небажання перемоги над самогоноварінням у активістів нової влади та вкрай низький рівень життя народу.

[1477] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2532, арк. 69.

РОЗДІЛ IV
Гуманітарна сфера на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.)

4.1 Становлення радянської системи охорони здоров'я в краї

Упродовж 1914-1920 рр. Поділля було або прифронтовою зоною, або перебувало в епіцентрі бойових дій. Їхнім супутником стала не лише глибока економічна криза, але й антисанітарія та масові епідемії інфекційних хвороб, чому сприяло велике скупчення військ. Наприклад, пояснюючи причини поширення тифу на Кам'янеччині, здороввідділ повітвиконкому наголошував на тому, що "тифозна епідемія головним чином поразила військові частини в Старій Ушиці. Хворі були евакуйовані в міську лікарню та розповсюдили таким чином захворювання"[1478]. На осінь 1920 р., коли в краї утвердилася радянська влада, в Літинському, Барському, Брацлавському, Летичівському та Хмільницькому повітах лютувала епідемія висипного та зворотного тифу. Спостерігалися випадки віспи та дифтерії. Масштаби були такі, що в медичних закладах не вистачало місць і хворі змушені були залишатися вдома[1479]. І це при тому, що фактично вся лікувальна мережа була переведена на обслуговування інфекційних хворих[1480]. Враховуючи скрутний матеріальний стан більшості мешканців, за рішенням губернського відділу охорони здоров'я (губздороввідділу) найбіднішому населенню ліки видавалися безкоштовно[1481].

Небезпечним джерелом епідемій були ув'язнені. Це зумовлювалося тим, що, як зазначалося у рапорті губернського санітарного лікаря "Про обстеження приміщень для арештованих ДПУ в Бупрі" від 3 січня 1922 р. на ім'я губпрокурора: "Всі приміщення чоловічі, жіночі, караульної команди з'єднуються між собою широкими проходами без дверей. Арештовані розміщені в вищій мірі скупчено. Майже всі ув'язнені хворі зворотним тифом або знаходяться в періоді апираксії. Проведення щоденної дезинфекції та очистки результатів не дає, оскільки в'язні завошивіли і санобробці не піддаються. Спостерігаються випадки втрати свідомості від перегрівання і падіння слабких в ретирадну яму". Крім того, харчування ув'язнених було не задовільним, а часто його не було зовсім[1482]. Навіть після деякого його покращення в 1923/1924 р. встановлену норму в 2400 калорій ув'язнені отримували лише в бупрах Вінниці, а в округових бупрах – по 2000 калорій[1483]. Крім того, залишалися "санітарно-технічні дефекти", зумовлені "надмірною перевантаженістю" бупрів, яка становила 200-300 %. Особливо виділявся в цьому плані Гайсинський бупр, де при нормі 60 зазвичай

[1478] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 71, арк. 47.
[1479] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 209, арк. 9.
[1480] Держархів Вінницької області, фр. 925,оп.1, спр. 130, арк. 58.
[1481] ЦДАВО України, ф. 342, оп.1, спр. 1238, арк. 9.
[1482] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 8, спр. 68, арк. 28-29.
[1483] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 8.

утримували 220-250 в'язнів. Лише в Ямпільському бупрі число ув'язнених відповідало нормі. До тісняви додавалися відсутність білизни в ув'язнених і коштів на проведення капітальних ремонтів. "Надмірне перевантаження" супроводжувалося відсутністю карантинних кімнат, крім Вінницького центрального бупру та Кам'янецької в'язниці. В Проскурівському закладі вони виділялися періодично. Не сприяло дотриманню санітарно-епідемічного режиму те, що через брак дров нерегулярно функціонували лазні, а в деяких бупрах, як у Ямпільському та Гайсинському, не було дезкамер. Проте впродовж 1923/1924 р. вдалося налагодити щеплення всім ув'язненим, проведення щомісячної "профілактичної карболової дезинфекції" камер і регулярну обробку туалетів хлорним вапном. На вимогу медиків було налагоджено проведення ранкових сорокахвилинних прогулянок на свіжому повітрі, а за приписом лікаря – двохгодинних. Ув'язненим читалися лекції. Проведені заходи дозволили запобігти виникненню в 1924 р. епідемічних захворювань і смертності серед ув'язнених. Позитивну роль відіграло налагодження роботи амбулаторій при Вінницькому бупрі № 2 і ДПУ та лікарень при Вінницькому бупрі № 1, Кам'янецькому та Проскурівському бупрах на 50, 10 і 5 ліжок відповідно, хоч у них хронічно не вистачало білизни, а кошти на її придбання не виділялися.[1484].

Проблема фінансування медичних закладів ще гостріше зачіпала цивільні лікарні. Це змушувало подолян, як у Маківській волості Кам'янецького повіту, проводити самообкладення мешканців для утримання дільничних лікарень та амбулаторій[1485]. Безгрошів'я штовхало до порушення засадничих більшовицьких гасел щодо безкоштовної медицини. Зокрема, Проскурівський відділ охорони здоров'я своїм наказом запровадив плату за надання медичних послуг. Проте президія губвиконкому 13 жовтня 1921 р. не лише скасувала його, а й рекомендувала Проскурівському повітвиконкому піддати керівника зазначеного відділу адміністративному арешту на сім діб. Як альтернативу губвиконком 20 жовтня запропонував фінансовому відділу виділити губздороввідділу кредит в 20 млн. крб. для "розасигнування по повітах на очистку лікзакладів" і звернувся до уряду з проханням про грошову допомогу[1486].

Важливим етапом в координації зусиль подільських медиків у боротьбі з епідеміями відіграв з'їзд завідувачів повітовими здороввідділами та їхніх заступників з постачання 20-21 січня 1922 р. Заслухавши доповідь завгубздороввідділу Чистякова про неп в органах охорони здоров'я, делегати ухвалили особливу увагу звертати на епідемічні захворювання з обов'язковою госпіталізацією, навіть на шкоду іншим хворим. Пріоритет у госпіталізації слід було надавати хворим-біженцям. У пошуках додаткових джерел фінансування галузі дозволили здачу аптек в оренду. Характерно, що

[1484]Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 8-9,24.
[1485] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 105, арк. 2 а.
[1486]Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 21 зв. – 24.

навіть у таких складних умовах з'їзд наголосив на потребі особливу увагу надавати охороні дитинства[1487].

Таким чином, 22 серпня 1922 р. малий Раднарком УСРР змушений був визнати, що "через важке становище країни протиепідемічні заходи були недостатніми в порівняні з масштабами епідемії. Тому тиф захопив усю країну та розвивається за законами сезонності та імунітету". Відтак боротьбу з "паразитарними тифами" визнали справою не лише Народного комісаріату охорони здоров'я, а й усього державного апарату. Була затверджена відповідна програма, акцент у якій робився насамперед на широкій просвітницькій роботі та профілактиці, а тільки потім на лікувальних заходах. Відповідно до програми на вузлових залізничних станціях у Вапнярці, Вінниці, Жмеринці та Проскурові роботу ізоляційно-пропускних та санітарно-спостережних пунктів очолили лікарі. Запровадили систематичну очистку та дезинфекцію вокзалів та потягів. Враховуючи те, що в'язниці були джерелом поширення інфекційних хвороб, вимагали наявності в кожній з них лазні чи душу з теплою водою та дезинфекційними засобами. Кожен новий ув'язнений зобов'язаний був пройти через лазню, а білизна та одяг – через дезинфекцію. При виявленні тифу заборонялося переведення ув'язнених в інші місця. В кожній в'язниці створювалися ізолятори. З огляду на небезпеку в "епідеміологічному плані" міської бездомної бідноти власники лазень зобов'язувалися влаштувати роботу цих закладів таким чином, щоби помити 50% міського населення хоч раз на місяць. Наголошувалося, що плата має бути мінімальною, а найбідніших слід мити за рахунок комунгоспу і видавати їм безкоштовно миючі засоби. До того ж, у кожній лазні коштом власника обов'язково мав бути влаштований і працювати сухоповітряний дезинфектор та обов'язково дезинфікуватися білизна та одяг тих, хто миється безкоштовно[1488]. Загалом, завдяки дії природних факторів і скоординованій роботі всіх державних та медичних закладів епідемію тифу в усіх його різновидах до початку 1923 р. було зупинено. В наступному році кількість захворілих на паразитарний тиф зменшилася втричі[1489].

Однак залишалася потреба подолання ще однієї спадщини війни – венеричних хвороб. Виступаючи на з'їзді повітових венерологів Поділля 17 грудня 1922 р., завідувач губздороввідділу Єфімов відзначив зростання цих хвороб, наголосивши при цьому, що якщо серед цивільного населення такі захворювання становлять в середньому 1,1% від усіх мешканців, то серед червоноармійців – 12%[1490]. Найбільше таких хворих було в містах. Крім них, венеричні хвороби були також виявлені в 700 селах. Тут 22 захворювання на "венерку" припадало на 10 тис. мешканців, тоді як в містах – 154. Найбільше хворих сифілісом зафіксовано в селах по лінії польського фронту 1920 р. та в

[1487] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 804, арк. 30-30 зв.
[1488] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1238, арк. 71 – 79.
[1489] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр 463, арк. 14.
[1490] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1730,арк. 40-41.
[1490] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 102.

місцях, найбільше охоплених повстанським рухом. Тобто там, де була висока концентрація військ[1491]. Наприклад, коли в Ямпільському повіті обстежили 100 хат у с. Клембівка, де певний час розміщувалася червоноармійська залога, то серед селян виявили 10% венеричних хворих. Крім того, як зазначав завідувач губздороввідділу Єфімов: "Приміські села дають більший відсоток хворих"[1492]. Аналіз ситуації вказував на підвищений рівень захворюваності у військових частинах, дислокованих у прикордонних повітах – до 16%.[1493] Таке становище змусило Наркомат охорони здоров'я 29 вересня 1922 р. циркуляром № 137 затвердити план побудови в губерніях противенерологічної організації з центральним вендиспансером на чолі. Його слід було створити на базі шкірно-венерологічної поліклініки. Проте на Поділлі з реалізацією даного плану не поспішали, на що вказала комісія Наркомату в червні 1923 р. Вона зобов'язала губздороввідділ негайно усунути недоліки та звернути особливу увагу на профілактичну роботу[1494]. Тим більше, що коли в травні 1921 р. було зареєстровано 935 венеричних хворих[1495], то в жовтні 1923 р. на стаціонарі в вендиспансерах усіх округових міст і Жмеринки та шести венпунктів перебувало 344 хворих на сифіліс, 156 – на гонорею, 17 – на м'який шанкр. На амбулаторному обліку було 933 хворих на сифіліс. За соціальним становищем серед них було "застрахованих" [тобто службовців і робітників державних підприємств – **Авт.**] – 30,2%, селян – 13,1%, військових – 21,2%, інших – 35,5%. За статтю: чоловіків – 61,6%, жінок – 35,7%, дітей – 2,3%.[1496] Зазначимо, що лише в 1924 р. вдалося зупинити ріст венеричних захворювань.

Ще одним викликом стала епідемія холери, яка вразила регіон в травні 1922 р. При перших сигналах про хворобу президія губвиконкому 1 травня 1922 р. виділила для боротьби з холерою кредит в розмірі 3 млрд. крб.[1497] Це дозволило організувати холерні бараки в усіх округових містах і Жмеринці загальною місткістю 358 "заразних ліжок", або 33,8 % загальної кількості ліжок, що на 172 ліжка, або 16% більше, ніж у довоєнному періоді.[1498] Активно діяли "прививочні загони". Лише за червень вони "здійснили 31425 первинних щеплень, повторних – 24829, третинних – 16750"[1499]. У протихолерних діях важливу роль відводили санітарно-гігієнічним заходам. З метою координації даної роботи в травні-червні 1922 р. повітвиконкоми

[1491] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр 463, арк. 48.
[1492] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1,спр. 1730,арк. 41.
[1493] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 102.
[1494] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1730, арк. 242.
[1495] ЦДАГО України,, ф. 1, оп. 20, спр. 540., арк. 84 зв.
[1496] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 305, арк. 14 зв.-15; фп. 1, оп. 1, спр 463, арк. 48.
[1497] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 440, арк. 6
[1498] Там само, оп. 2, спр. 804, арк. 108; оп. 1, спр. 305., арк. 8.
[1499] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 804, арк. 108; Держархів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 86, арк. 263 зв.

призначали “санітарного диктатора в особі заввідділу керування”. Його розпорядження щодо санітарної очистки міст і сіл повітів підлягали безумовному виконанню. Стандартний набір протихолерних заходів передбачав: “Очищення та облаштування криниць і водогонів, очистку від бруду всіх місць підлеглих комунгоспу, приведення в належний стан бочок асенізаційного обозу”. Певний ефект дало обмеження продажу залізничних квитків особам, які не мали посвідки про щеплення від холери.[1500] Крім того, повсюдно організовувалося відловлювання бродячих собак.[1501]

В газетах розпочали протихолерну кампанію, організовувалося читання лекцій, робилися доповіді на з’їздах комнезамів тощо[1502]. Характерно, що навіть таку біду, як холера, влада намагалася використати в своїх інтересах. В цьому плані характерною є обов’язкова постанова № 99 Кам’янецького повітвиконкому від 15 липня 1922 р. На нашу думку, її можна вважати шедевром популізму (див. додаток № У)[1503].

Оперативно реагуючи на ситуацію, кожних десять днів губздороввідділ на підставі даних з повітів видавав “холерний бюлетень”. Їхній аналіз свідчить, що впродовж травня-серпня в губернії захворіло на холеру 447 осіб, з них 104 померло. Характерно, що четверта частина припадала на Вінницю, де хворі прагнули знайти порятунок.[1504] Загалом, уже з вересня 1922 р бюлетені фіксують лише поодинокі випадки захворювань на холеру, що свідчило про подолання епідемії. Цьому сприяло запровадження липневим 1923 р. наказом Подгубвиконкому по відділу охорони здоров’я жорстких антихолерних заходів у м. Вінниці. Зокрема, впродовж місяця всі мешканці міста повинні були зробити щеплення та отримати відповідний паспорт. Його робили у всіх амбулаторіях міста та на вимогу групи понад 25 осіб один із 8 щеплювальних загонів. Всі особи та організації, які торгували їжею, мали прищепитися впродовж 2 тижнів і отримати паспорт про це[1505].

Особливу увагу губздороввідділ та його місцеві структури звертали на боротьбу з туберкульозом. Наявність у губернії понад трьох тисяч хворих приймалося за епідемію. На селі переважав туберкульоз кісток, а в містах – легень. Лідером за захворюваністю була Вінниця – 400 хворих на 10 тис. мешканців, в округових містах – по 280. На селі – 50 осіб[1506]. Така ситуація змусила провести в квітні 1923 р. туберкульозний триденник з метою “а) агітаційно-просвітницькою, б) матеріальною”. В рамках першої розповсюджувалися листівки, плакати, брошури, організовувалися лекції. У Вінниці “влаштували вуличний екран, на якому демонструвалися

[1500] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 36-37, 57 зв.-59.
[1501] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 86, арк. 263 зв.
[1502] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 59.
[1503] Там само, спр. 7, арк. 21-21 зв.
[1504] Держархів Вінницької області,фр. 925, оп. 2, спр. 804, арк. 176, 190, 243.
[1505] Там само, спр. 202, арк.. 18.
[1506] Там само,фп. 1, оп. 1, спр 463, арк. 10-11.

діапозитиви про туберкульоз". Як зазначав губздороввідділ: "Агітаційна частина пройшла успішно. Матеріальна – успіху не мала"[1507].

В усіх округах, крім Тульчина, шляхом виділення зі складу окрлікарень спеціалізованих відділень упродовж 1922-1924 рр. було створено туберкульозні диспансери, а в губтубдиспансері відкрили дитяче відділення. На такий крок губздороввідділ змушений був піти після аналізу результатів обстеження, проведеного тубдиспансерами, зокрема Могилів-Подільським, у дитячих будинках впродовж 1923/1924 р. Вони показали, що 70-75 % їхніх вихованців мали схильність до туберкульозу[1508]. Крім того, всіх "фавозних*" дітей" перевели в окремі дитбудинки. Для них організували посилене харчування за рахунок "Арівських продуктів"[1509].

Зазвичай тубдиспансери розташовували в окремих будівлях на околицях міст, мотивуючи це необхідністю "створення умов для кращого обслуговування селян". Проте, щоб зробити необхідне рентгенівське обстеження, людина мала їхати до округового чи губернського центру, оскільки рентгенустановки були лише там – дві у Вінниці та по одній у окрмістах, крім Гайсина[1510].

Відзначимо, що з 1923 р. подоляни, хворі на туберкульоз, почали на плановій основі отримувати путівки на санаторне лікування. Впродовж 1923/1924 бюджетного року на таке лікування в Крим поїхало 36 хворих, в Одесу – 94, на Кавказ – 15 та в місцеві санаторії – 198 осіб. Для лікування дітей, хворих на туберкульоз, перепрофілювали Немирівський санаторій Вінницької округи на 136 дітей. Крім того, було налагоджено щорічний профілактичний огляд школярів.[1511].

Боротьба з епідеміями ускладнювалася одночасним проведенням реформування дореволюційної системи охорони здоров'я новою, заснованою на принципах доступності та безкоштовності. До війни на Поділлі, яке належало до "зони осілості", в більшості містечок діяли платні єврейські лікарні. Земства опікувалися лікарськими дільницями та фельдшерськими пунктами, які надавали безоплатну медичну допомогу селянам і міській бідноті. Заможне населення могло отримати висококваліфіковану медичну допомогу у Вінницькій приватній клініці "лікарів-спеціалістів". Загалом у той час у регіоні функціонувало 68 лікарень, 70 лікарських дільниць і 110 самостійних фельдшерських пунктів, у яких працювало 215 лікарів[1512]. У роки війни мережа закладів охорони здоров'я зазнала руйнації. Тільки до травня 1921 р. більшовикам вдалося, використовуючи трудову повинність, залучити до роботи 1035 медичних працівників, з них 194 лікарів. Розпочався процес відновлення лікарських дільниць, проте він ішов "дуже повільно через брак матеріалів, робочих рук і кризи з білизною". Щоб розв'язати

[1507] Держархів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 4, арк. 261.
[1508] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр 463, арк. 32.
* Хворих на туберкульоз.
[1509] Там само, фр. 836, оп. 1, спр. 9, арк. 501; фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 80.
[1510] Там само, фр. 925, оп. 2, спр. 305,арк. 11 зв.
[1511] Там само, спр 463,арк. 32-32 зв., 38.
[1512] Там само, спр 130, арк. 53-54; спр. 305, арк. 7 – 8.

кадрову проблему, в 1921 р. було організовано хіміко-бактеріологічний інститут у Вінниці (зараз – медичний університет), п'ять медичних шкіл для підготовки сестер милосердя з терміном навчання півтора-два роки, три акушерських школи та шість тримісячних курсів[1513]. Загалом до весни 1922 р. на Поділлі вдалося майже повністю відновити мережу медичних закладів і суттєво покращити їхнє забезпечення медперсоналом. Їхній кількісний склад розкриває таблиця 26:

	медперсонал							медзаклад			ліжка		
	лікарі	зублікарі	фельдшер	акушер	сестер	дезинфектор	фармацевт.	лікарня	лік. абул.	фельд. пункт	сімейні	заразні	всього
по Вінниці	102	40	34	16	75	6	40	8	5	-	645	278	923
по губернії	385	199	566	99	159	43	324	140	64	43	3122	1207	4329
Всього	487	239	600	115	234	49	364	148	69	43	3767	1485	5252

Таблиця 26. Зведення про медперсонал, лікувальні заклади та ліжка у них станом на 22-31 березня 1922 р.[1514]

Однак позитивну тенденцію не вдалося втримати через складну економічну ситуацію. Зокрема, в травні 1922 р. у Вінниці через важке фінансове становище дві лікарні перевели на самоокупність та скоротили число ліжок у них[1515]. В наступні місяці дійшло до закриття низки лікарських амбулаторій та фельдшерських пунктів, що супроводжувалося скороченням кількості ліжок (див. таблицю 27):

		медперсонал						медзаклад			ліжка		
	лікарі	зублікарі	фельдшер	акушер	сестер	дезинфектор	фармацевт.	Лікарня	лік. Абул.	Фельд. Пункт	сімейні	заразні	всього
по Вінниці	116	40	36	16	81	6	31	7	2	-	290	305	595
по губернії	396	200	568	101	162	43	325	134	64	43	3122	1207	4329
Всього	512	240	604	117	243	49	356	146	66	43	3412	1512	4924

Таблиця 27. Зведення про медперсонал, лікувальні заклади та ліжка у них станом на 13-19 липня 1922 р. [1516]

[1513] ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 540, арк. 62-70, 84 зв.;Нариси історії Поділля. – С. 228; Поділля в роки відбудови… – С. 281-282.

[1514] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 804, арк. 2.

[1515] Там само, арк. 87 – 87 зв.

[1516] Там само, арк. 25.

Подальше падіння економіки (бюджет 1922/1923 р. було виконано на 35,5 %) призвело до того, що витрати на охорону здоров'я на 1923/1924 р. мали складати 9,78 % бюджету, тоді як у 1922/1923 р. виділялося 14 % бюджету, а до революції – 24 %[1517]. Зазначимо, що довоєнного рівня бюджетного фінансування медицини на Поділлі вдалося майже досягти лише в 1926/1927 бюджетному році, коли обсяг витрат на ці потреби досяг, як у Тульчинській окрузі, 17,5 %[1518].

Скорочення фінансування призвело до заборгованості із заробітної плати. Так, Ямпільський повітвиконком заборгував медичним закладам за січень і лютий 1923 р. 66446 крб. 46 коп. у грошових знаках 1923 р.[1519] І це при тому, що заробітна плата в медпрацівників була вкрай низькою: 15 крб. дільничного лікаря, 10 крб. для лікпому і 7 крб. для санітарки знижували працездатність усіх категорій медпрацівників, зазначав губздороввідділ у березні 1923 р. Це питання набуло гострої форми і вимагало невідкладного вирішення. Далі робився висновок: "Загалом становище охорони здоров'я на Поділлі залишається вкрай важким, необхідне колосальне напруження сил, щоб вивести його з того стану, в якому воно знаходиться в даний час. Худосочний бюджет губернії не дає можливості прискорити темп розвитку". Відтак з метою економії коштів, виконуючи директиви Наркомату, в грудні 1923 р. провели реорганізацію губздороввідділу. Замість відділів створили профільні інспектури, скоротивши при цьому 12 співробітників. Опісля настала черга "раціоналізації" мережі медичних закладів. Насамперед ліквідували самостійні фельдшерські пункти. Проте до 110 збільшили кількість лікарських дільниць. Серед них 50% становили дільничні лікарні і 50% – лікарські амбулаторії. Зберегли лікарні в окружних містах, які обслуговували 90-95% селян. Відтак кількість лікарень становить 84% довоєнних. З 93 районів губернії лише половина мала лікарні. На півночі та південному заході Гайсинщини лікарень не було зовсім. Натомість у 17 районах функціонуали лікарні та амбулаторії**.** Одна лікарня в губернії обслуговувала в середньому 56140 сільських жителів. Середній радіус лікарняної дільниці становив 13,5 версти. У 20-кілометровій зоні від кордону з Польщею медпунктів не було зовсім. Кількість ліжок у дільничній мережі становила 1059, з яких на селі – 724. В середньому на сільську лікарню припадало 14,8 ліжка. Кількість ліжок проти 1922/1923 бюджетного року скоротилася на 54. У порівнянні з довоєнним часом вона зменшилася на 22 і складала 98 %[1520]**.** Суттєвою підмогою закладам охорони здоров'я, які перебували у віданні губздороввідділу, була відомча мережа лікувальних установ 43 цукрових заводів губернії Це були лікарські амбулаторії, в яких працювали: 1-2 лікарі, 1-6 фельдшерів і акушерів та 1-4 медсестри. Кількість

[1517] ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, т. 1, спр. 920. арк. 2, 22.
[1518] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр 511,арк. 34 зв.
[1519] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 1296, арк. 305.
[1520] Там само, спр. 305, арк. 1-8.

ліжок коливалася від 2 до 16[1521]. Зазначимо, що в червні-липні 1923 р. на основі анкетування було проведено детальний аналіз матеріального стану та діяльності лікувальних установ. Наприклад, типової лікарняної дільниці с. Гущинці Калинівського району Вінницької округи за період з 1 жовтня 1922 р. до 1 червня 1923 р. Дільничний лікар – Носенко Володимир Васильович. Університет закінчив у 1911 р. за спеціальністю терапевт. Служить на даній дільниці 1 рік. Середній радіус дільниці складає 10 верст. Загальна кількість населення дільниці на 1 січня 1923 р. – 15000 осіб. З них селян – 14000, робітників – 1000. Амбулаторія та лікарня розташовані в спеціально побудованому приміщенні. Відстань до окружного центру – 30 верст. Зв'язок з ним здійснюється гужовим транспортом. Відстань до почти 5 верст, почтове віділення розташоване в м. Янів. Лікарня дільниці розрахована на – 30 ліжок, з них заразних – 10. Заразні ліжка знаходилися в окремій будівлі. Через відсутність фінансування – лікарня тимчасово не працює. Штат: лікарів – 1, фельдшер-акушер – 1, сиділок – 1. Загальне число амбулаторних відвідувань за 1922 р. – 2000, за січень-травень 1923 р. – 637. Загальне число відвідувань лікарем на дому: за 1922 р. – 120, за січень-травень 1923 р. – 36. Загальне число відвідувань фельдшером-акушером на дому: за 1922 р. – 30, за січень-травень 1923 р. – 16. Дезкамера – несправна. Комплектів придатної білизни є : постільної – 15, натільної – 45. Нагальна потреба в посуді. Медикаментів немає. Транспортні засоби – найомні. 10 листопада 1922 р провели ремонт опалення службового корпусу та квартир медперсоналу, витративши на це 50 крб. золотом. Амбулаторно обслуговується лише дана дільниця, лікарня обслуговує 4 дільниці[1522].

У лікарнях гостро не вистачало продуктів. Як доповідав Могилівський окрпартком у серпні 1923 р.: “були випадки по 2-3 дні перебоїв з продуктами (не було хліба та жирів)”[1523]. Однак, попри несприятливі умови, впродовж 1923/1924 р. відбувалася подальша відбудова медичної мережі. Зокрема, Краснянська та Вахнівська Вінницької, Зіньківська Кам’янецької та Мястківська Тульчинської округ амбулаторії були реорганізовані в лікарні. Після капітального ремонту на Гайсинщині відновила роботу Ольгопільська лікарня на 10 місць. У Кам’янецькій окрузі Заміхівську лікарню реорганізували у вендиспансер. Такі кроки дозволили збільшити мережу сільських лікарень до 60 з 872 ліжками. На 8,6 % збільшився штат сільських лікарень, але це становило лише 70 % від норми, встановленої губпланом – 8 осіб на 10-ліжкову лікарню. Позитивним фактом стало зміцнення 10 амбулаторій “акушерками-фельдшерицями” і доведення кількості таких амбулаторій до 86. В решти 19, де їх не було, функції акушерок виконували лікпоми, яких у амбулаторній мережі нараховувалося 111 осіб. З них – 63 шкільних і 48 ротних[1524]. Відновлення та

[1521] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 804, арк. 106.
[1522] ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1958, арк.. 6.
[1523] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр 44, арк. 10.
[1524] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 1-2, 48.

розвиток закладів охорони здоров'я суттєво стримувався тим, що вона фінансувалася "до 50 %". На капітальний ремонт гроші не виділялися зовсім. Поточні ремонти здійснювалися переважно за рахунок добровільних внесків кустарів і містечкового населення. Проте їх не вистачало на придбання обладнання, якого хронічно бракувало. Так, дезкамерами було оснащено лише 27 % сільських лікарень, мікроскопами – 29 %[1525].

Зазначимо, що, попри матеріальну скруту, було започатковано систему охорони здоров'я матері та дитини. Зокрема, у Вінниці та Проскурові в 1923 р. створили будинки грудної дитини, згодом реорганізовані в дитячі поліклініки. Впродовж 1923-1925 рр. в губернії було відкрито три дитячих лікарні, шість будинків немовлят, п'ять пологових відділень та 18 жіночих консультацій[1526]. На стан здоров'я дітей суттєво впливали умови їхнього життя. Так, коли внаслідок недороду 1924 р. восени виникли проблеми з харчами, то через споживання неякісних продуктів у 2,8 раза зросла кількість захворювань на дизентерію. Також збільшилася кількість хворих на черевний тиф. Особливо стурбувало медиків виявлення впродовж серпня-жовтня 1924 р. 1104 захворювань на скарлатину. З них 86 % становили хворі діти із сіл і містечок. Так, у Копайгородському районі Могилівської округи виявили 75 захворювань, у с. Джулинка Красносільського району Гайсинської округи – 69 осіб, у Нових і Старих Прилуках Староприлуцького району Вінницької округи – 49 хворих, у м. Миколаїв Чорноострівського району Проскурівської округи – 41. Найбільша кількість хворих – 16,7 % – було в Могилівській окрузі[1527]. Оскільки в губернії не було ніяких спеціальних засобів боротьби зі скарлатиною, то вжили жорстких адміністративних заходів. Зокрема, губвиконком видав спеціальну обов'язкову постанову, якою зобов'язав вжити всіх заходів із "виловлювання та ізоляції всіх перших випадків". У всіх лікарнях необхідно було організувати спеціальні відділення. У сільській місцевості за потреби вся лікарня мала перетворюватися в скарлатинну, як це зробили, наприклад, у Нових Прилуках, де була районна лікарня на 17 ліжок з персоналом 10 осіб, при двох лікарях. Під особливий контроль взяли школи та дитячі заклади. Різко посилили просвітницьку роботу, навіть видали спеціальну листівку. Вакцинацію проводили лише в Гайсинській окрузі. Тут прищепили вакциною Габричевського 200 осіб. Загалом упродовж епідемії було госпіталізовано понад 70 % хворих, 15 % померло. Слід наголосити, що вжиті заходи дозволили зупинити поширення небезпечної епідемії. Вже в листопаді 1924 р. вона пішла на спад[1528].

Епідемічна ситуація осені 1924 р. вкотре підтвердила приказку "Біда не ходить одна". В тіні скарлатини на Поділля проникли дифтерія, кір, коклюш. Найбільшого поширення вони набули у Вінницькій та Кам'янецькій округах.

[1525] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 2-3.
[1526] Нариси історії Поділля. – С. 229.
[1527] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 14.
[1528] Там само, арк. 16-17; фр.595, оп. 2, спр. 91, арк. 2, 314.

Завдяки карантинним заходам та вакцинації впродовж кварталу їхнє поширення вдалося локалізувати, а потім здолати[1529]. Організовано проводилися щеплення. Його виконували спеціальні загони під керівництвом санітарних лікарів. Загалом було щеплено від різних хвороб впродовж 1923/1924 р. понад 0,5 млн. подолян[1530].

Аналіз досвіду боротьби з епідеміями показав, що для цього потрібно не лише відновлення мережі закладів охорони здоров'я та їхнє оснащення, але й підвищення кваліфікації медперсоналу. На думку губздороввідділу, слід було створити зразкову районну поліклініку як базову установу для стажування медиків. Пропонувалося встановити в ній середню зарплату лікарю 35 крб. та медсестрі – 21 крб. 26 коп. (Для порівняння зазначимо, що фунт коров'ячого масла в той час у Вінниці коштував 60 крб., керосину – 20 крб., аршин сатину – 180 крб.). Проте президія губвиконкому 7 жовтня 1923 р. відхилила дану пропозицію як надто витратну. Натомість дозволила створити в районних лікарнях 60 платних ліжок для "нетрудових елементів" з вимогою, щоб умови перебування на них не відрізнялися від звичайних. Отримані кошти слід було спрямовувати на покращення медичного обслуговування загалом. Крім того, дозволялася оренда аптек.[1531]

Подолання епідемій дозволило звернути увагу на потреби психіатричної допомоги. Центром її надання була Вінницька психіатрична лікарня. В діючих корпусах на 310 ліжок розміщувалося 410-440 хворих. Ремонт ще двох корпусів здійснювався господарським способом і давав надію подолати "жахливе переповнення лікарні". Воно змушувало проводити "посилену виписку хворих", але з надходженням нових не встигали. Смертність складала 13 %. Важкі умови роботи негативно впливали на персонал, зокрема, адміністрація лікарні змушена була звільняти деяких молодших медичних працівників за звинуваченнями в побитті хворих[1532].

Великим досягненням стало налагодження в 1923/1924 р. профілактичних оглядів у рамках "профілактичних днів". Їх проводили майже в усіх лікарнях, крім Могилівської округи. В такий день читалися лекції, здійснювалися огляди школярів і санітарно-гігієнічні заходи. Проте дана робота гальмувалася відсутністю транспорту – його мали лише 28,6 % лікарських дільниць[1533].

На якісно вищому рівні перебувала міська мережа. Її складали туберкульозні диспансери, венеричні та окружні лікарні, розташовані в окружних центрах, а у Вінницькій окрузі – в Жмеринці. В Проскурові, крім них, розміщувалася інфекційна лікарня на 25 ліжок. Роль загальногубернських лікарень виконували медичні заклади Вінниці. Тут діяло п'ять лікарень: психіатрична, хірургічна, терапевтична, інфекційна, а

[1529] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 17-19.
[1530] Там само, арк. 21-22.
[1531] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 130, арк. 6, 47 – 50; фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 79.
[1532] Там само, фп. 1, оп. 1,спр. 463, арк. 10-11.
[1533] Там само, арк. 3, 6.

також пологовий будинок і лікарні закритого типу при бупрах. За соціальним станом хворі у вінницьких лікарнях розподілялися так: селян – 20,2 %,; робітників і членів їхніх сімей – 51 %; інвалідів, дружин червоноармійців і безробітних – 9,4 %; декласованих елементів – 11 %[1534].

Зазначимо, що президія губвиконкому 30 вересня 1924р. довела до відома Раднаркому, що "при сучасних бюджетних умовах Поділля визначена норма лікарень на район є терпимою"[1535]. Мабуть, саме на підставі таких повідомлень Наркомфін зробив висновок, що рівень забезпеченості населення медичною допомогою "достатній", бо за "кількістю ліжок на лікарню, вже наблизився до довоєнного розміру – 25 ліжок на лікарню". Найслабшою така поміч була в Подільській губернії. Тут було "слабке забезпечення лікарською допомогою потреб населення", оскільки на одного лікаря припадало 59 тис. жителів, тоді як по Україні – 28 тис. Заробітна плата медперсоналу також була нижчою, ніж у середньому по Україні, – 16-48 крб. проти 12-120 крб. в лікаря, 10-17 крб. проти 6-55 крб. – у фельдшера[1536].

V губернський з'їзд рад у резолюції "Про роботу губвиконкому за 1924/1925 р." 18 квітня 1925 р., аби поліпшити медичне обслуговування селян, поставив завдання: "Поглибити профілактичну роботу та боротьбу з соціальними хворобами на селі (туберкульоз, сифіліс і ін.), намагаючись по можливості порівняти обслуговування сільського населення з міським поширенням мережі лік[увальних] установ, кращим постачанням їх ліками й т. ін."[1537]. Того самого вимагали делегати III з'їзду рад Жмеринського району (26-29 березня 1926 р.), наголошуючи, що за лікарською допомою потрібно їхати кілька верст, і на необхідності поширення такої допомоги на селі[1538]. Однак такі побажання не підкріплювалися фінансово. Тому делегати пленуму райздоровінспекторів Могилівської округи 25-26 грудня 1927 р. скаржилися на відсутність коштів для обладнання нових лікувальних установ, проведення санепідроботи, перевантаженість дільничних лікарів. Особливо наголошувалося, що "до них ще й висуваються вимоги брати участь у громадсько-політичній роботі"[1539]. Певні надії на поліпшення лікувальної мережі в подільських округах пов'язували з трьохрічною програмою будівництва нової мережі лікувальних і профілактичних установ, яку в 1926 р. розробляв відділ робітничої медицини Наркомату охорони здоров'я УСРР (Робмед). Проте їх чекало розчарування. В доповіді про роботу за 1925/1926 бюджетний рік, оприлюдненій 2 вересня 1926 р., говорилося, що на Поділлі нічого будувати не планується, оскільки тут відсутні промислові

[1534] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 463, арк. 7-8.
[1535] Там само, спр. 126, арк. 163.
[1536] Районный бюджет Украины (1923/1924-1924/1925 г.г.) – Х.: Изд. Наркомфина УССР, 1925. – С. 77-78.
[1537] Поділлі в період відбудови… – С. 491.
[1538] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 2, спр. 182, арк. 3-4.
[1539] Там само, фр. 489, оп. 1, спр. 250, арк. 36, 39-40.

центри, а Робмед обслуговує насамперед застрахованих членів профспілок, яких тут надто мало[1540].

Отже, внаслідок здійснення комплексу протиепідемічних заходів упродовж 1921-1924 років на Поділлі було ліквідовано епідемії тифу, холери, скарлатини тощо, локалізовано поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Замість старої системи охорони здоров'я було створено нову, радянську. Вона базувалася на принципах доступності та безкоштовності. Безумовним досягненням була організація дитячої медицини та системи боротьби з епідеміями, венеричними хворобами та туберкульозом. Позитивним стало налагодження підготовки медичних кадрів. Як результат, уже в 1925 р. кількість лікарів перевищила довоєнну на 40% і досягла 538[1541]. Проте не вдалося ліквідувати диспропорцію розміщення медичних закладів. Крім того, саме в той час було закладено підхід до оплати праці медиків за залишковим принципом.

4.2 Перетворення в освітній галузі на Поділлі в 1921-1928 рр.

Побудова обіцяного більшовиками світлого майбутнього, крім економічних і політичних перетворень, передбачала створення нової, за радянською термінологією, справді народної системи освіти. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. стара система освіти була ліквідована та сформовані нові органи управління. Головна причина – ідеологічна. Радянська влада не могла допустити будь-якої позитивної згадки про період царату чи "українських буржуазних націоналістів". Велике значення для налагодження цієї роботи відводилося губернській нараді, яку провів 27-28 грудня 1920 р. губнаросвіти із завідувачами повнаросвіти. І хоч на нараді були присутні керівники освітянської галузі лише з половини повітів, вдалося проаналізувати стан справ і визначитися з напрямками подальшої роботи. Було затверджено план роботи губнаросвіти на 1-е півріччя 1921 р. В ньому визначили як першочергове завдання вироблення нових навчальних планів не лише для шкіл, а й для профшкіл і технікумів. Відділу професійної освіти поставили завдання вжити всіх заходів, щоб Вінницький агротехнікум і Якушинецький лісовий технікум змогли розпочати роботу вже з лютого-березня 1921 р. Намітили організувати й відкрити до березня 1921 р. профшколи при Корделівському, Шпичинецькому, Бершадському та Тростянецькому цукрозаводах, дві лісові профшколи (в Кам'янці-Подільському, Брацлаві або Бершаді), агрономічну – в Немирові та медичну – у Вінниці. Як про велике досягнення, йшла мова про відкриття 11 шкіл для дорослих і ставилося завдання продовжити дану роботу. Загалом констатувалося вкрай складне матеріальне становище закладів освіти, непрямим свідченням чого став розподіл на нараді серед представників повітів для освітніх закладів: "Паперу для писання 1635 аркушів, 1500

[1540] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1071, арк. 1-3.
[1541] Нариси історії Поділля. – С. 229

зошитів, 354 ручки, 470 олівців, 210 пер, 526 дитячих книг, 72 книг педагог. журналів, 1500 примірників брошури "Загальні вказівки і методика викладання в єдиній трудовій школі", 2492 книги-єврейською: навчальної, педагогічної, дитячої літератури", а також положення "Про перехід шкіл цукрових заводів у відання Губнаросвіти"[1542].

Велике значення мало завершення формування в березні-квітні 1921 р. системи управління освітою. Губернський з'їзд працівників освіти 10 березня підтримав затвердження на посаді керівника губнаросвіти Тарнопольської. Тоді, враховуючи пропозицію Наркомосвіти, висловлену телеграмою від 13 березня, "на завідування Губсоцвихом призначили Барвінок, Губпрофосвіти – Вітрова, Губполітпросвіти – Шпайхера, завідування та організацію відділу постачання – Найдишева". Крім того, в місячний термін переглянули склад завідувачів повнаросвіти та перевірили склад волнаросвіти[1543]. При цьому Подільський губком КП(б)У бідкався, що "недостатньо свідомих і відданих радвладі керівників, а якщо і є віддані, то дуже мало що тямлять в роботі"[1544]. Рівень компетенції нових керівників, на нашу думку, ілюструє телеграма надіслана губнаросвіти 7 травня 1921 р. до Наркомосвіти з проханням роз'яснити: управління губнаросвітою повинно бути одноосібним чи колективним. У відповіді роз'яснили – колективним[1545].

Важливу роль у становленні нової системи освіти відіграла Подільська губернська нарада працівників освіти 1-4 червня 1921 р., покликана сприяти "практичному здійсненню ідеї державного виховання". Його "основною формою" мали бути "дитячі будинки, які охоплюють собою всі сторони життя дитини від 4 до 16 років". Відзначивши, що через об'єктивні обставини на Поділлі "не має можливості розкинути широку сітку дитячих будинків, де можна було б вмістити все дитяче населення", учасники наради з жалем наголосили на необхідності "зупинитися на розміщенні дітей в дитячих установах переходового типу, як-то, школи, клуби, денний дитячий будинок, майдан, очаг та ін." Висловивши жаль, що селянство через економічну розруху не підготовлене до нових форм соціального виховання, вони визнали, що поряд з дитбудинками слід використовувати трудові школи. Основним виховним методом у них "повинен бути визнаний трудовий метод, а для навчання – **мова матері** [виділено **Авт.**]"[1546]. Крім того, спеціальною постановою військові частини, установи та організації зобов'язувалися повернути школам забрані в них приміщення. На потреби освіти також слід було передати, за необхідності, відремонтовані будинки колишніх нетрудових господарств[1547].

[1542] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 464,арк. 1.
[1543] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 82, арк. 4.
[1544] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 62-63.
[1545] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 82, арк. 18.
[1546] Поділля в період відбудови… – С. 76-77.
[1547] Там само. – С. 77.

Загалом станом на липень 1921 р. на Поділлі було 2557 навчальних закладів, у яких навчалося 161400 дітей. З них: 2438 трудових шкіл із 155852 учнями, 82 дитбудинки з 4170 дітьми, 33 денних будинків з 1288 дітьми, 2 дитячих колективи – на 60 дітей і 2 прийомники на 30 дітей[1548]. З огляду на очікуване прибуття дітей з голодуючих губерній організовувалися нові дитбудинки. До 10 вересня 1921 р. їх уже було 152 з 5598 вихованцями, зокрема, у Вінниці – 14, де перебувало 485 дітей[1549]. Зазначимо, що статистичний облік кількості навчальних закладів бажав кращого. Наприклад, у довідці ПГРНГ про стан народного господарства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення за червень 1923 р. наводяться дані, що 1921 р. нараховувалося 2365 трудових шкіл, а в 1922 р. – 2303. Дитячих будинків – 76 та 135 відповідно[1550]. Зазначимо, що, за даними В. Гудими, в 1919 р. (за УНР) було 4194 школи[1551].

Впродовж 1920-1921 рр. було реорганізовано й мережу закладів вищої та професійної освіти: Вінницький учительський інститут перетворили на інститут народної освіти, а на базі потужного Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якому в 1919 році навчалося понад 1400 студентів[1552], упродовж двох місяців, як дослідив О. Завальнюк, створили спочатку Академію теоретичних знань, затим – Інститут теоретичних наук, а потім два самостійні заклади – інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут, де в 1923 р. нараховувалося відповідно 292 та 288 студентів[1553].

У 1921 р. було створено Вінницький медичний інститут. У 1921-1922 рр. налагоджується мережа закладів професійної освіти, до якої входило 9 технікумів, 49 профшкіл, 30 різних профкурсів, включаючи 8 трирічних педагогічних[1554]. Зазначимо, що у вже згадуваній довідці ПГРНГ за червень 1923 р. вказується зовсім інша кількість профшкіл – 103 в 1921 р. та 86 – у 1922 р., що не підтверджується жодними іншими джерелами[1555].

Паралельно з реорганізацією вишів і системи професійного навчання докорінно змінювався підхід до їхнього комплектування. Як слушно

[1548] Поділля в період відбудови… – С. 100-101.

[1549] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 464, арк. 13.

[1550] Поділля в період відбудови… – С. 289.

[1551] Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збір. наук. пр. – 2008 – №12 – С. 176.

[1552] Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – С. 271.

[1553] Завальнюк О. М.. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – С. 16; Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 623 зв.

[1554] Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років / С. Я Вініковецький, В. П Воловик – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://muzey.vn.ua /node/70; Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках; навчальна робота. – С. 148-149; Поділля в період відбудови… – С. 211-214.

[1555] Поділля в період відбудови… – С. 289.

зауважила О. Рябченко, 20 квітня 1921 р. рішенням Укрголовпрофосу в рамках політики "пролетаризації" було скасовано вільний вступ до вишів на основі конкурсних іспитів. Натомість запроваджувалася система рознарядок. Відповідно до них органи наросвіти надсилали на навчання класово свідомих демобілізованих червоноармійців, робітників і членів комнезамів. У зв'язку з цим змінилося й головне завдання вишів – "підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі"[1556]. Деталізував і розвивав цю постанову циркуляр ЦК РКП(б) № 18 від 15 червня 1923 р. "Про прийом до вищих навчальних закладів" за підписом секретаря В. Молотова. Надаючи важливого політичного значення комплектації вишів пролетарськими елементами, ЦК РКП(б) запропонував усім повітовим організаціям звернути увагу на класовий відбір осіб, яких повітові відділи наросвіти скеровують на навчання. Для цього необхідно було створити відбіркові комісії з представників повкому, КСМ, профспілок та КНС. Заяви безпартійних селян мали подаватися разом з характеристиками волосних і сільських осередків безпосередньо до відбіркової комісії. Ті, своєю чергою, розглядали всіх кандидатів, які відряджалися повітовими організаціями, та проводили відбір у межах наданої розкладки. На підставі списків, затверджених цією комісією, повітові органи видавали відрядження, що офіційно візували губернські організації, які проводять відрядження[1557]. Так, на 1923/1924 навчальний рік для Подільської губернії розкладка у військові навчальні заклади склала 50 місць. Для їхнього заповнення необхідно було відрядити 20 членів КП(б)У та по 10 – КСМУ, профспілок і КНС[1558].

Характерно, що досить швидко бажаючі здобути вищу освіту навчилися "робити" собі необхідні довідки про робітничо-селянське походження та подавали до відбіркових комісій необхідні рекомендації. Шахрайство із вступом викликало обурення та репліки: "Незаможники не можуть направляти дітей до вишів, а великі шишки – можуть"[1559].

Практична робота із створення нової системи освіти виявилася набагато складнішою, ніж очікувалося. Насамперед давалися взнаки роки війни, впродовж яких матеріальна база більшості шкіл занепала. В умовах паралічу товарно-грошових відносин найгостріші проблеми вирішувалися шляхом товарообмінних операцій. Найкращим еквівалентом для будь-яких товарів в умовах "сухого закону" був спирт, про що свідчить виділення в травні 1921 р. Подільським райспиртом "5 відер різних спиртів для всіх підвідомчих Губнаросвіті закладів"[1560]. Проте на всі школи такої кількості не могло вистачити. Щодо матеріального стану шкіл яскраво висловився Новоушицький повітовий відділ наросвіти у вересні 1921 р., назвавши його "дуже не

[1556] Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років. – С. 26-27.
[1557] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 15.
[1558] Там само, арк. 45.
[1559] Див. Рябченко О. Студенти радянської України. – С. 28-30, 33-46.
[1560] ЦДАВО України, ф. 166,оп. 2, спр. 82, арк. 3, 24.

задовольняючим, позаяк більшість з них вже давно нуждається в капітальному ремонті, перевести який, за відсутністю ресурсів, повітнаросвіта не має можливости, допомога ж населення в цім напрямку виявляється дуже слабо, і шкільні будинки все більш і більш руйнуються. Поверховий ремонт переводився майже во всіх школах, в декотрих він ще не закінчен"[1561]. Ще гіршим був стан дитбудинків, у яких діти "спали по 2-3 на одному ліжку, голодували, зовсім не бачили жирів, вихователі масово звільнялися"[1562].

Катастрофічною була ситуація з паливом. Зокрема, в Літинському районі станом на листопад 1923 р. ним "забезпечено лише 15 %. Останні палять поки що соломою"[1563]. Щоб хоч десь віднайти кошти, було запроваджено спеціальний натуральний податок "на школу", збір якого мали забезпечувати волосні виконкоми та відповідачі з числа вчителів. Цей податок мали стягувати "твердими культурами по еквіваленту", але в жодному випадку не могли "здійснювати будь-яких витрат із продуктів зібраного податку без дозволу повітнаросвіти"[1564]. Однак з виконанням цього податку були проблеми, зумовлені загальним незадовільним станом селянських господарств. До того ж, на підставі постанови ВУЦВК "Про заходи боротьби з незаконною облогою" від 15 серпня 1923 р. продкомісари в округах почали роз'яснювати, що цей податок "анулюється і крім єдиного сільсько-господарського податку більш ніяких податків населення брано бути не може […] і таким чином учительство, а також і школи знову опинились в тяжких обставинах"[1565]. Проте детальніше вивчення зазначеної постанови дозволило знайти вихід із скрутного становища – вона дозволяла здійснювати добровільне самообкладення селян на потреби допомоги закладам освіти, медицини, соціального захисту тощо на основі укладання відповідного договору за умови створення ними різних добровільних об'єднань на кшталт товариств взаємодопомоги[1566]. Враховуючи стан сільського господарства та загальне податкове навантаження, їхнє укладання проходило складно. Свідченням цього є заслуховування даного питання на засіданні президії губвиконкому 9 жовтня 1923 р. та ухвалена ним вимога "закінчити стару договірну кампанію на утримання шкіл рахувати можливим, по мірі потреби значне скорочення мережі проведення нової договорної кампанії, виключно на добровільній підставі, для фонду на господарче-навчальні витрати, відносючи зарплатню учительству встановленого розміру до місцевого бюджету"[1567].

[1561] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 362.
[1562] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 464, арк. 13 зв.-14.
[1563] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 227.
[1564] Там само, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 12.
[1565] Там само, фр. 337,оп. 1, спр. 10, арк. 620 зв.-621.
[1566] Там само, спр. 201, арк. 328.
[1567] Там само, спр. 8, арк. 99.

Новоушицький, Зіньківський, Пиківський та інші волвиконкоми постійно скаржилися на "брак підручників та канцелярських приладь"[1568]. Вони не залишалися поза увагою губернської влади. В міру своїх куцих можливостей управління народної освіти Подільської губернії намагалося цьому зарадити. Зокрема, "навесні 1921 р. для 2438 трудових шкіл було відпущено 22,7 тис. підручників і книг (в середньому на одну школу – 9), 185 пачок паперу (0,07), 2500 ручок (1,0), 200 наборів чорнильного порошку (0,08)"[1569]. Щоб хоч якимось чином вийти із скрутного становища забезпечення шкіл підручниками, органи наросвіти на місцях організовували збирання "серед батьків учнів авансу на закупку книжок для дітей"[1570].

А в цей час політбюро ЦК КП(б)У 19 серпня 1922 р. вимагало: "Вважати необхідним проведення в школах популяризації радянського ладу, конституції та радянських діячів, вимагаючи щомісячно від Наркомосвіти звітності про пророблене в цій сфері, персонально від Наркома або його заступників"[1571].

Відсутність коштів змушувала владу проводити реорганізацію та скорочення шкільної мережі. Зокрема, в Новоушицькому повіті на 1922/1923 навчальний рік "в порівненню з минулим роком загальна кількість шкіл зменшена на 5 шкіл"[1572], у Вінницькому районі в 1923 р. скоротили три школи, в Межирівському – чотири[1573]. Загалом за 1921-1923 роки в регіоні було "раціоналізовано" 433 школи[1574]. Щоправда, представницькі органи влади не завжди підтримували цей процес. Так, перший окружний з'їзд рад Кам'янеччини 23-26 листопада 1923 р. ухвалив рішення "Про народну освіту і ліквідацію непесменности", в якому доручив окрвиконкому "положити всіх старань, аби сітки трудових шкіл по селах не скорочувати. Приймаючи до уваги, що Кам'янецька округа являється не промишленним районом, при цьому районом пограничним, зруйнованим війною економічно слабким, приймаючи дальше на увагу тим самим слабкий стан місцевого бюджету, який не може задоволити не тілько заробітної плати вчительству, но і господарських потреб школи з'їзд просить ГВК просити центр особливу увагу звернути на Кам'янецьку округу присилаючи поважну суму дотацій"[1575].

Скрутним становищем освіти та скороченням її мережі намагалися скористатися різні організації та установи. Так, у Проскурові військкомат 12 вересня 1922 р. захопив "саму багатолюдну школу в місті, де силами учнів зроблено ремонт під казарму новобранців. Ремонт сильно попсовано, меблі

[1568] Держархів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 351, арк. 362; спр. 912, оп. 1, спр. 1, арк. 18-18 зв.; фр. 337, оп. 1, спр. 201, арк. 66.

[1569] Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках; навчальна робота. – С. 402.

[1570] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 268.

[1571] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1008, арк. 143.

[1572] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 362.

[1573] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 228-231.

[1574] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 241, арк. 2; Поділля в період відбудови… – С. 405-406.

[1575] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 4.

руйнуються". Міський відділ наросвіти змушений був звернутися до Наркомосвіти з проханням про допомогу в поверненні школи учням і компенсації збитків[1576].

Не менш складним питанням, ніж стан матеріальної бази освіти, була проблема вчительських кадрів. Це зумовлювалося як професійними аспектами, так і ідеологічними. Зокрема, станом на лютий 1921 р. на Поділлі не вистачало 40 % вчителів[1577]. Для пом'якшення даної проблеми "в порядку навчально-трудової повинності", запровадженої 15 березня 1921 р., було організовані вісім 6-місячних педкурсів з додаткової підготовки працівників соціального виховання. Їхньою метою було "дати політичне виховання і підвищити загальну та педагогічну кваліфікацію робітників соціального виховання старої підготовки"[1578].

Низьким був якісний склад вчителів. До прикладу, у вересні 1922 р. "всіх вчителів в Ушицьких трудшколах насчитується 417 чоловік, з них з вищою освітою 7%. З середною 28%, зі спеціальною підготовкою 42%, решта з нищою освітою"[1579]. Це викликало серйозну стурбованість органів влади. Зокрема, Зіньківський волвиконком Летичівського повіту у вересні 1922 р. "звернув серйозну увагу на персональний склад учительства при якому складі народна просвіта не може бути на тій висоті на якій вона повинна"[1580]. З іншого боку, владу турбувала політична неблагонадійність вчителів. Так, у доповіді голови Кам'янецької повітової революційної трійки по боротьбі з бандитизмом 17 листопада 1921 р. стверджувалося, що активну участь в бандах поряд з селянами брали вчителі, а метою "повстання є захоплення влади для Петлюри, на що мали надію вчителі, духовенство, інтелігенція та несвідоме селянство"[1581]. Відтак, органи народної освіти змушені були регулярно перевіряти "персонально всіх вчителів, – зазначав Жмеринський райвиконком у листопаді 1923 р., – з них багацько не відповідають своїому призначенню"[1582]. І хоч кваліфікованих вчителів було обмаль, створювалися спеціальні комісії "по видаленню з середовища їх тих елементів які не відповідають призначенню"[1583]. Так, за свідченням делегатки VII Всеукраїнського з'їзду рад з Поділля тов. Підсухи, на Летичівщині в ході кампанії чистки вчителів "виясняють їхню політичну свідомість, педагогічну підготовку, господарські здібності тощо". До 1 грудня 1922 р. було "вичищено 60% вчителів"[1584].

Однією з особливостей становлення радянської системи освіти, як зауважив В. Нестеренко, було фактичне продовження українізації

[1576] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 818, арк. 70.

[1577] Там само, спр. 82, арк. 1.

[1578] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 82, арк. 281; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 540, арк. 62-63.

[1579] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 362.

[1580] Там само, фр. 912, оп. 1, спр. 1, арк. 18-18 зв.

[1581] Там само, фр. 336, оп. 1, спр. 38, арк. 22.

[1582] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 230.

[1583] Там само, фр. 912, оп. 1, спр. 1, арк. 18-18 зв.

[1584] Життя на місцях. Летичівщина не відстає. (Розмова з делегатом VII Всеукраїнського з'їзду Рад з Поділля, тов. Підсухою) // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 9 груд. – С. 2.

навчальних закладів, розпочате УНР[1585]. Вона передбачала завершення її дерусифікації та приведення шкільної мережі у відповідність до національного складу населення. Як наслідок, уже в 1921 р., за словами голови РНК УСРР Х. Раковського, "на Поділлі, Полтавщині , Київщині 90 % шкіл "викладають на українській мові". До початку 1924 р. в регіоні "працювало 1830 шкіл з українською мовою викладання, 49 – російською, 88 – мовою ідиш, 85 – польською, 13 – змішаних. В цілому ці показники відповідали етнонаціональній структурі населення регіону"[1586]. Офіційний початок українізації системи освіти дали постанова комісії політбюро ЦК КП(б)У з національного питання, затверджена політбюро 23 травня 1923 р., і декрети РНК і ВУЦВК від 1 серпня "Про заходи забезпечення рівноправ'я мов і сприяння розвитку української мови" та "Про заходи з українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ"[1587]. Виконання цих рішень у серпні-вересні 1923 р. ускладнилося вимогами частини "нацменшин, які знаходяться в містечках щодо відкриття російських шкіл". Така вимога ними пояснювалася практичною користю від знання російської мови "незалежно в якій частині СРСР, оскільки всюди вона має рівноправне становище поряд з будь якою іншою мовою". При цьому ігнорувалася не лише українська мова, але й рідна. Окрпарткоми, зокрема, Вінницький, відреагували на такі вимоги пропозицією окрнаросвіти "припинити такі явища" та роз'яснити нацменшинам, що "школи єврейські, польські та російські можна допускати лише в пунктах, населених цими меншинами, при чому допускаються в ці школи лише елементи, рідною мовою яких є мова викладання відповідної національної школи. Державною ж школою вважати українські школи"[1588]. В 1923/1924 н. р. на Поділлі українські школи складали 55,4 %, російські – 14,9 %, змішані україно-російські – 5,3 %, єврейські – 17 %, польські – 5,3 %. Через два роки напруженої роботи з українізації кількість українських шкіл збільшилася до 61,4 %, а єврейських – до 21,5 %., причому вперше кількість українських шкіл у Вінниці склала більшість – 54,2 % шкіл. Натомість зменшилася кількість російських шкіл у краї – до 5,1 %, змішаних україно-російських – до 3,4 % і польських – до 3,5 %. Більше одного відсотка школи з російською мовою викладання становили лише у Вінниці та Кам'янці-Подільському – 8,3 % та 5 % відповідно (див. додаток № Ф[1589]. Як зазначалося в поясненнях комісії політбюро ЦК КП(б)У з українізації "Про українізацію народної освіти в Україні" 31 грудня 1926 р., становище із школами для росіян майже не змінилося. Навпаки, в російських школах

[1585] Нестеренко В. А. Російські навчальні заклади Поділля у 20-30-роки XX ст. – С. 86.
[1586] Там само. – С. 87-88.
[1587] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 616 а., арк. 107, 115; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1979, арк. 2-3.
[1588] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 20.
[1589] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 70.

вчилося на 66 % більше учнів, ніж було дітей росіян у міських школах[1590]. Для сіл же проблеми російських шкіл не існувало, крім окремих випадків, коли ігнорувалися права старообрядців, як в с. Пилипи Хребтіївські Новоушицького району та Майдану Олександрівського Затонського району Кам'янецької округи[1591]. В той же час євреїв у єврейських школах вчилося менше, ніж було учнів серед євреїв, оскільки вони "часто уникали своїх шкіл, посилаючи дітей в російські, хоч можливості для збільшення кількості єврейських шкіл були"[1592].

Деяке зменшення відсотка польських шкіл зумовлювалося запеклою боротьбою в 1924-1926 роках довкола проблеми українців-католиків*. Частина з них, хоч сама погано знала польську мову, за рекомендацією ксьондзів наполягала на своєму праві навчати дітей у польських школах. Натомість частина радикально налаштованих партійних і радянських керівників заперечувала право вибору й наполягала на їхньому навчанні в школах українських і закритті польських[1593].

Ще один фронт боротьби радянської влади за нову школу був спрямований проти церкви. Насамперед, під страхом кримінального покарання, на "підставі ст. 10-ї декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, "категорично заборонялося "викладання релігійних віровчень в учбових закладах всіх типів", а також наказувалося "всі існуючі учбові заклади релігійного характеру, які існують як при синагогах, так і в приватних будинках, для дітей і підлітків, які не досягли 18 років, закрити і надалі таких не відкривати[1594]. Проте громадяни не переставали відстоювати своє право на духовну освіту дітей. Тому відділ НКВС із відокремлення церкви від держави 9 квітня 1924 р. у відповідь на скаргу іудеїв м. Вінниці роз'яснив, що, згідно з декретом про відділення церкви від держави, "групове навчання дітей релігії, незалежно від місця його проведення та кількості дітей в даній групі, забороняється. Винні в організації групових занять релігії з дітьми притягуються до відповідальності". Дозволено "навчання дітей релігії приватним робом" у власній квартирі членами родини[1595].

Нова влада вбачала загрозу своєму ідеологічному пануванню в тому, що ще з царських часів приміщення шкіл або знаходилися в одному комплексі з церквами, або в них на покутті традиційно розміщувались образи. Саме тому, виконуючи директиви НКВС, Кам'янецький повітвиконком своїм

[1590] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 82.

[1591] Нестеренко В. А. Російські навчальні заклади Поділля. – С. 90.

[1592] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 82.

* За підрахунками В. Нестеренка із понад 302 тис. католиків на Поділлі, станом на листопад 1924 р., лише 87 тис. були етнічними поляками (Нестеренко В. "Українці-католики" на Поділлі… – С. 177).

[1593] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 31, арк 13.

[1594] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 202, арк. 20-20 зв.

[1595] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 148.

циркуляром № 742 від 23 січня 1922 р. рішуче вимагав: “1) з приміщень шкіл, повинні бути негайно видалені всі, які ще залишились в них предмети всіх релігійних культів; 2) Якщо школи розміщуються в молитовних домах, видалення з яких залишків предметів культів є утрудненим то школи повинні бути переведені в інші приміщення…”[1596]. Крім того, жорстко вимагалося виселяти з придатних приміщень священників, які там проживали[1597].

Але цього, на думку більшовиків, було мало. Тому вже в лютому 1923 р. пленум губвиконкому, “беручи до уваги часту відсутність в селах приміщень для шкіл, педперсоналу”, ухвалив наступний крок: “Закріпити в першу чергу, залежно від потреби, за вказаними вище закладами будови та усадьби служителів культу”[1598]. Вже через два місяці, в квітні 1923 р., завгубвно Орлик під загрозою накладення стягнення наказував: “Категорично забороняю учням та вчителям всіх шкіл Поділля брати будь-яку участь в релігійних відправах як в церквах, так і в костьолах, і в синагогах”[1599].

Характерно, що паралельно в Харкові на засіданні комісії РНК УСРР з питання про стан прикордонних губерній республіки 3 квітня 1923 р. при обговоренні доповіді Наркомосвіти “Про шкільну справу та вчительство в Подільській та Волинській губерніях” констатували, що бюджет на народну освіту становить 30 і 26 % відповідно та відповідає середньому по Україні. Проте такий обсяг місцевих бюджетів не дозволяв забезпечити школи необхідним. Тому біля 75 % шкіл змушені були укладати договори з сільськими громадами про їхнє утримання. Однак біля 70 % договорів не виконувалися через важкість для селян. Не вистачало підручників і літератури українською мовою. Велика заборгованість вчителям. Найбільше членів комісії стурбувало те, що “вчительство Волинської та Подільської губерній в основній масі вороже радянській владі та активно бере участь в антирадянських організаціях, має зв’язки з духовенством, куркульством і білими арміями”. Як наголосив голова Подільського губвиконкому Порайко: “В масі воно не є радянським”[1600].

Крім професійного та ідейного рівня вчителів, серйозною проблемою було їхнє вкрай погане матеріальне забезпечення. Місцева газета “Подільський пролетарій” назвала його “катастрофічним: грошове утримання ні яким чином не відповідає тій дорожнечі, яка все підвищується і підвищується. Пайок видається не регулярно та в незначному розмірі”[1601]. Практично всі звіти про роботу повітових відділів народної освіти в 1921-1922 роках рясніють свідченнями на кшталт: “Матеріальне положення учителів в вересні дуже кепське: ни жалования, ни зерно-хліба вони не одержали”[1602] та “Утримання

[1596] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 54.
[1597] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
[1598] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 8, арк. 18.
[1599] Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота. – С. 403
[1600] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 604, арк. 230.
[1601] Поділля в період відбудови... – С. 99.
[1602] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 362.

мале і в зв'язку з тим учительство ще й досі живе кепсько"[1603]. "Продовольчий пайок, який одержували вчителі, не задовольняє їх потреб і на дві третини, – підкреслювалося на Подільській губернській нараді працівників освіти 4 червня 1921 року. – Тому було запропоновано прирівняти працівників освіти в одержанні пайка до ударної групи, і пайок їх, принаймні в розмірі 75%, повинен бути забронюваний. Одночасно з цим повинна бути використана матеріальна допомога працівникам, місцева допомога громадян"[1604].

Розвиваючи ці ідеї, 2-й пленум губвиконкому 1-2 лютого 1923 р. ухвалив, що на потреби народної освіти у витратній частині місцевого бюджету повинно виділятися не менше, ніж 30 %[1605]. Проте виконати таке рішення, з огляду на реальний стан збору місцевих податків, було практично неможливо. В липні 1923 р. це визнав пленум губвиконкому[1606]. Тому, щоб хоч якимось чином підтримати освітян, влада дозволила "урожай з шкільної землі пустити на утримання вчителям"[1607]. Однак, як скаржилася інспекція наросвіти Кам'янецької округи, "весь урожай на шкільній землі 1923 року не дивлячись на то що він надзвичайно мізерний, посіяний і оброблений коштом і силами учительських колективів, фінвідділ без жодної системи не звертаючи уваги на не збалансування видатків і прибутків зі шкільних земель при теперішньому господарстві, не оповістивши Наросвіту і без дозволу фракції окрвиконкому, зарахував в заробітню плату учительству за четвертий квартал біжучого року". Заслуговує на увагу оцінка цих дій: "Такий акт відібрання запрацьованих мізерних кількох пудів хліба і так вже голодне все учительство прийняло за грабіж і наслідки в настрою учительства він оставить"[1608]. Матеріальна скрута змусила вчителів уперше в історії розвитку шкільництва в Україні почати утримувати худобу[1609]. Натомість у політдоповіді Подільського губкому КП(б)У за серпень 1923 р. зазначалося, що на серпневих конференціях вчителів їм було зачитано "серію доповідей політичного характеру", але "значних результатів вони не дали" і навіть викликали в деяких місцях негативне ставлення вчителів[1610]. Крім того, хронічне недоотримання зарплати приводило вчителів до "абсолютно інертного ставлення до справи, а інколи й до прямого озлоблення проти Радянської влади". Так, за даними інформаційного зведення Кам'янецького прикордонного загону ДПУ за період з 12 до 26 листопада 1923 р., в Оринінському районі Кам'янець-Подільської округи вчителі навіть пригрозили припинити роботу. Лише терміново скликаний районний

[1603] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 223.
[1604] Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота. – С. 402-403.
[1605] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 8, арк. 18.
[1606] Там само, арк. 80;
[1607] Там само, спр. 4, арк. 226.
[1608] Там само, спр. 10, арк. 621.
[1609] Там само, фр. 912, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
[1610] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 15.

вчительський з'їзд 18 листопада дещо розрядив напругу. Проте тривожні настрої вчителів залишилися[1611].

Вкрай важким було матеріальне становище викладачів подільської вищої школи. З метою його поліпшення президія губвиконкому 9 серпня 1921 р. ухвалила "постачати педагогічний персонал установленим пайком, видаючи їм такий регулярно"[1612]. Проте дане рішення виконувалося погано, тому місцеві органи змушені були допомагати своїми силами. Так, президія Кам'янецького повітвиконкому 12 листопада 1921 року ухвалила: "Видати професурі СГІ 10 пар взуття […] Негайно відпустити 1 пуд борошна […] Негайно зробити заявку в Губекономнараду про відпуск 1 пуду 10 ф. підошви […] Видати професурі 100 % академічного пайка. Персонал СГІ задовольняти пайком на загальних підставах"[1613]. Звертає на себе увагу те, що поряд з вирішенням питань підтримки викладачів місцеві органи влади переймалися проблемами матеріально-технічного забезпечення вищих навчальних закладів. Так, на об'єднаному надзвичайному засіданні Кам'янецького повітвиконкому та повікому КП(б)У 21 липня 1922 р. при розгляді доповіді про вищі школи в м. Кам'янці ухвалили: "Видати 500 пудів зерно-хліба на ремонт помешкання для робітничого факультету та омеблювання його. Крім того, по мірі можливості, виказувати вищим школам материяльну допомогу в майбутнім.[…] Порушити питання в Губекономнараді і Губпаливі про забезпечення паливом вищих шкіл у м. Кам'янці, а також паливом та освітленням професуру […] Передать У.Н.О. і С.Г.І. всі залізні коні, які взяті на учот Р.Н.Г. і знаходяться в помешканню С.Г.І. Від імені повітвиконкому і повітпарткому звернутись з листом до всіх органів на Поділлю про допомогу всіми можливими засобами відкриттю Рабфаку, студентам та професурі його"[1614].

Прихід до вищої школи та закладів професвіти студентів із бідних родин і демобілізованих червоноармійців викликав потребу їхнього матеріального забезпечення. Хронічною була відсутність одягу та взуття. Непоодинокими були випадки, коли студенти ходили босими. Від бідності найпоширенішим верхнім одягом були шинелі. Як звернула увагу О. Рябченко, студентам "рекомендувалося носити з собою голку з ниткою, щоб оперативно зашивати порваний одяг"[1615]. За даними ДПУ, в листопаді 1923 р., коли економічне становище ускладнилося через "ножиці цін", відзначалося "неважне матеріальне становище студентства у сенсі харчування, так і обмундировки. На цьому ґрунті з'являються захворювання й у даний час багато студентів хворі. Більшість студентів не має змоги

[1611] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 54 зв.
[1612] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 5.
[1613] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 30-31.
[1614] Там само. – С. 141-143.
[1615] Рябченко О. Студенти радянської України. – С. 66-67.

навчатися ввечері через відсутність керосину та ламп". На думку чекістів, такі умови життя зумовлювали "контрреволюційні настрої більшості студентів"[1616].

Щоб розрядити цю ситуацію, губернські та місцеві органи влади намагалися, в міру своїх можливостей, надавати студентам матеріальну допомогу. Зазвичай першим кроком було ухвалення рішення про складання плану надання такої допомоги. Так, на спільному засіданні президії губвиконкому та голів окрвиконкомів 20 березня 1923 р. не лише доручили губвно терміново розробити план допомоги студентам, але й звернулися до Донецького, Катеринославського та Волинського губвиконкомів з проханням надати всебічну допомогу слухачам, відрядженим із зазначених губерній до Кам'янецького робітфаку[1617]. Зверніть увагу, що керівництво подільських навчальних закладів, намагаючись заручитися підтримкою органів влади, практикувало різноманітні форми комунікації з ними. Наприклад, адміністрація Кам'янець-Подільського ІНО запрошувала працівників міськвиконкому 13-14 липня 1923 р. на публічний захист випускних робіт студентами факультету професійної освіти: "1. С. Григорчук: Кустарна промисловість Поділля; 2. О. Руснак: Повстання і розвиток письма; 3. А. Шумлянський: Бджола; 4. Л. Ізбінський: Ледова доба на Україні"[1618]. У свою чергу, ректор Кам'янець-Подільського СГІ М. Баєр звернувся по допомогу до керівника губвно Слемзіна. Не маючи змоги самостійно її надати, той 23 листопада 1924 р. попросив поставити на засідання президії губвиконкому 2-го грудня питання про становище закладу. Вже 25 листопада секретар губвиконкому Грігель повідомив, що доповідь ректора включено до порядку денного засідання президії[1619]. Не відставали від старших товаришів і студенти. Так, "пролетарське студентство" Кам'янець-Подільського індустріального технікуму 30 жовтня 1923 р. звернулося до окрвиконкому з прохання надати матеріальну допомогу в ремонті та обладнанні виділеного окркомгоспом будинку по вул. Р. Люксембург для бурси (гуртожитку)[1620]. В цьому контексті привертає увагу рішення пленуму Вінницької міськради 31 грудня 1923 р.: звернутися до губвиконкому з пропозицією провести "тиждень допомоги червоному пролетарському студентству", а також прохання вплинути на організації, які брали зобов'язання щодо виділення стипендій студентам, щоб вони своєчасно перераховували кошти. У зв'язку з цим заступник голови губвиконкому Чаков 16 січня 1924 р. звернувся до всіх окрвиконкомів з пропозицією виділити від п'яти до восьми стипендій на округу, не менше як червінець, і вручати їх за вказівками стипендіальної комісії при губнаросвіті[1621]. По губернії це дало б 30-48 стипендій, що могло суттєво доповнити виділені постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 січня 1924 р. "Про

[1616] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 6,арк. 54 зв.
[1617] Там само, фр. 337, оп. , спр. 8, арк. 29.
[1618] Там само, спр. 85, арк. 217.
[1619] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 139, арк. 1-2.
[1620] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 86, арк. 525.
[1621] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 27.

розподіл 650 стипендій між Губвиконкомами" для студентів Поділля 30 стипендій[1622]. Однак округи не поспішали виконувати зазначені рекомендації. Тому губернська стипендіальна комісія 19 березня 1924 р. звернулася до губвиконкому та губфінвідділу з проханням негайно виплатити заборговані за січень-березень стипендії, включаючи студентів, які навчаються за межами Поділля, але направлені губвно, та прирівняти стипендії до зарплати. Зазначимо, що голова губвиконкому Ремейко та завгубвно Слемзін відразу звернулися зі спільним листом до фінвідділу з вимогою терміново погасити дану заборгованість[1623]. Певні надії покладалися на розповсюдження всеукраїнської речової лотереї, спрямованої на покращення побуту студентів, про що свідчить звернення голови РНК УСРР В. Чубаря 13 вересня 1924 р. до губвиконкомів із закликом максимально посприяти цьому[1624].

Процес розподілу стипендій був не менш складним, ніж мобілізація коштів для них. Про їхнє виділення клопоталися партійні, комсомольські, профспілкові осередки та громадські організації, а остаточне рішення ухвалювала губернська стипендіальна комісія. Наприклад, у серпні 1923 р. Подільський губвідділ Всеросійської профспілки працівників банно-санітарної справи звернувся з клопотанням про призначення стипендії студенту І курсу медичного факультету Київського мединституту Михайлові Масу, який 4 роки пропрацював у гарнізонному банно-дизенфекційному пункті, з 1920 р. був членом профспілки, громадським активістом і "за час роботи проявляв повну відданість Радянській владі"[1625]. На фоні злиденного становища освітян подальше зменшення "Губерніяльною Бюджетною Комісією зарплатні для працівників соцвиху на 28 %", на думку відділу наросвіти Кам'янецького окружкому, висловлену у звіті про роботу за листопад 1923 р., "не дає можливості оплати повністю труда учителя, через що приходиться зменшити штати, а звідсіль перегруженість учителів учнями і ненормальність в ході роботи"[1626]. Такі скорочення штатів досягали від 35 до 50%, як у Пиківському районі Вінницької округи[1627].

Важке становище освітньої галузі змусило губвно 2 січня 1924 р. звернутися до губвиконкому, губкому та профспілок з відповідним листом. У ньому наголошувалося, що місцевий бюджет не може забезпечити господарські потреби шкіл, а зарплата вчителів фактично становить 60 % виділених на наросвіту коштів. Крім того, в Гайсинській та Проскурівській округах фінансові органи неправомірно включили в прибуткову частину місцевого бюджету "договори на утримання шкіл сільською громадою, плата за навчання, врожай з шкільної землі та інші кошти, які мали йти безпосередньо на освіту". З метою виходу з цього становища губнаросвіти та

[1622] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 169, арк. 8.
[1623] Там само, спр. 12, арк. 47-48.
[1624] Там само, спр. 126, арк. 96.
[1625] Там ссамо, спр. 2, арк. 177.
[1626] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 268.
[1627] Там само, арк. 226-227.

губвідділ робітоса, виходячи з того, що не можна допустити скорочення шкільної мережі, яка охоплює лише 25 % дітей, запропонували ширше залучати кошти населення для утримання шкіл. Для цього пропонувалося передати частину шкіл на "утримання місцевою сільською громадою на принципах абсолютної добровільності". Крім того, слід було об'єднати малокомплектні групи та установи, скоротити медпрацівників, які не мають повного навантаження або належної освіти[1628]. За їхньою рекомендацією, з 1 березня 1924 р. було запроваджено сім категорій при оплаті за навчання дітей в школі. Вони визначалися залежно від майнового та соціального стану батьків і складали на рік від 6 до 120 крб. червінцями (див. додаток № Х)[1629].

Не маючи змоги поліпшити матеріальне становище вчителів, влада всіляко прагнула компенсувати цей провал активним проведенням політичної підготовки. Зокрема, як зазначалося в політичній доповіді про роботу Подільського губкому за серпень 1924 р., під час серпневих вчительських конференцій була прочитана "серія доповідей загальнополітичного характеру". Проте значних результатів вони не дали і в деяких місцях "викликали навіть негативне до себе ставлення вчительства"[1630].

Недорід 1924 р. негативно вплинув на плани перекласти фінансування шкільництва на плечі сільської громади. Принаймні саме на цю причину посилалися загальні збори с. Йосипенки Немирівського району Вінницької округи, прохаючи 8 вересня окрвиконком надати допомогу в 500 крб. для завершення будівництва школи, яке своїм коштом здійснювала сільська громада. Зауважимо, що їхнє прохання підтримав Немирівський райвиконком[1631].

Величезне значення для подальшої розбудови шкільної освіти мала постанова РНК УСРР "Про шкільну мережу загального навчання" від 27 листопада 1924 р. та затверджене нею "Положення про мережу загального навчання". Ними визначалося, що семирічна трудова школа складається з двох концентрів: початкового (чотирирічка) і другого (трирічка). 1-й концентр – для дітей від 8 до 11 років – повинен був бути доступним і безкоштовним. З огляду на складне фінансове становище освіти та скруту з наповненням державного і місцевого бюджетів дозволялося тимчасове стягнення плати за навчання в містах і поселеннях міського типу за рішенням губвиконкомів. Наголошувалося, що мережа шкіл 1-го концентру повинна відповідати чисельності і густоті населення з урахуванням шкіл національних меншин. Для переходу на загальне обов'язкове навчання встановили максимальний шестирічний термін, починаючи з 1924/25 навчального року. Встановлювалося, що в школах 1-го концентру на одного вчителя повинно припадати 40 дітей (комплект). Для національних шкіл ця норма могла знижуватися до 20 дітей. Чотирьохлітка нормального типу (1-й концентр)

[1628] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 4-5.
[1629] Там само, спр. 12, арк. 72.
[1630] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 15.
[1631] Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 126, арк. 81-82.

мала складатися з 4-х послідовних груп учнів з чотирма вчителями і 160 учнями. Максимальний радіус обслуговування однією школою 1-го концентру – 3 версти. Для обслуговування малонаселених місцевостей дозволялося створювати пересувні школи. В кожній з 3-х старших груп трудової школи-семирічки мало бути по 40 учнів. Для проведення цієї реформи створювалися центральна, губернські та округові комісії зі шкільної мережі[1632].

Новий етап реформування системи освіти Поділля розпочинало з 2005 школами проти 2125 до війни та 2438 навесні 1921 р. За даними доповіді про стан українізації в Подільській губернії*, трудових шкіл було 2017, з яких чотирирічних – 1821 і семирічок – 196. Проте, коли наводилися дані про кількість шкіл за місцем розташування, то загальний показник став більшим– 2029 трудових шкіл: в губмісті – 15, в округових містах – 45, в містечках і інших містах – 217, в селах – 1752. Зменшення мережі, як ми вже зазначали, зумовлювалося складним економічним становищем і потребою тотальної економії коштів, хоча шкіл гостро не вистачало. Відтак шкільним навчанням було охоплено лише 153 тис. осіб із 729 тис., тобто 21 % дітей шкільного віку. На селі до школи ходило до 20 % дітей, в містечках – до 40 %. Вчителів на Поділлі нараховувалося до 3 тис. осіб, що не покривало потреб. Скорочення мережі дитячих будинків із 173 до 69, навпаки, на нашу думку, слід трактувати як позитивне явище, оскільки воно зумовлювалося реевакуацією дітей до колишніх голодуючих губерній та зменшенням кількості безпритульних. Гострою залишалася проблема забезпеченості підручниками, особливо польсько- та єврейськомовних[1633].

Важливе значення для впровадження курсу на загальну обов'язкову освіту відіграли рішення V Подільського губернського з'їзду рад 18 квітня 1925 р. щодо "перегляду питання про поширення шкільної мережі, утворення шкільного фонду, поширення нового шкільного будівництва коштом держави та всебічного використання самодіяльності населення"[1634]. Він поставив завдання збільшити кількість дітей, охоплених школою, особливо на селі, до 163-207 тис. учнів. Для цього категорично заборонялося будь-яке скорочення шкільної мережі. Губвиконкому доручалося віднайти можливість розпочати будівництво потрібної кількості шкіл з усіх джерел фінансування. Вперше висловлювалася стурбованість невиконанням навчального мінімуму в сільських школах через недостатню кількість вчителів і необхідність організації "аптечок-пересувок" для обслуговування сільських шкіл. Ставилося завдання довести їхню чисельність до такого рівня, щоб навантаження на одного вчителя було не більше двох класів. Наголошувалося, що навчальний рік на селі має тривати не менше, ніж "з 15

[1632] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 346, арк. 21-22.

* Доповідь була написана російською мовою.

[1633] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1. – спр. 241. – арк. 2; Поділля в період відбудови… – С. 405-406.

[1634] Поділля в період відбудови… – С. 491.

жовтня до 15 квітня". Перед інспектурою наросвіти поставили завдання добиватися "перетворення сільських шкіл трирічок у чотирирічки та створення інтернатів при семирічках"[1635].

Зазначимо, що курс на загальне обов'язкове навчання супроводжувався різким збільшенням фінансування освітньої галузі. Так, бюджет на освіту Кам'янецької округи в порівнянні з 1923/1924 навчальним роком у 1924/1925 р. зріс на 221,6 %, у 1925/1926 р. – на 486,8 % і в 1926/1927 р. – на 386,8 %[1636]. Значна частка коштів спрямовувалася на спорудження нових шкіл. Зокрема, в Тульчинській окрузі обсяги витрат на таке будівництво у 5-6 разів перевищували середній показник по Україні. Проте навіть за такого фінансування в період з 1925/1926 по 1927/1928 н. р. було збудовано 41 нову і добудовано 14 старих шкіл, що складало всього 13,82 % п'ятирічного плану шкільного будівництва цієї округи[1637].

Аналогічне становище було і в інших округах краю, що наглядно проявилося в ході роботи із впровадження загального обов'язкового навчання. Як зазначалося на X-й Могилівській окружній конференції КП(б)У 27-30 грудня 1926 р.: "Ми не в змозі силами однієї округи зокрема нашого бідного Могилівського без достатніх коштів з боку центру піти по лінії загальної обов'язкової освіти". Наголошувалося, що шкільна мережа в селах недостатня, "підростаюче покоління не охоплене школою". Тому, на думку делегатів, при збереженні існуючих темпів реорганізації системи наросвіти у п'ятирічний термін, визначений для такого переходу, округа не вкладеться і зірве "важливе політичне завдання"[1638].

Не кращим було становище в регіоні загалом. Наприклад, у виступі на VII пленумі Вінницького окрпарткому 8 вересня 1926 р. представник м. Липовець Медведєв говорив: "Кампанія обов'язкового навчання в минулому році пройшла дуже кволо". Наполегливо лунали голоси, що "вчителі на селі малоосвічені. Треба було перед навчальним роком зробити перепідготовку. Червоні вчителі теж мало знають і вони можуть учителювати тільки в лікнепі". Виступаючі вказували на допущені наросвітою помилки при прийомі учнів. Особливо обурювало прийняття до школи дітей "попів та инш.", те, що не всі школи були навантажені згідно з нормативами, зокрема, випадки, коли на "кожного вчителя в школі було 13 дітей". Оскільки значна частина дітей не могла відвідувати школу через відсутність одягу, то учасники пленуму вносили пропозиції "прийняти засоби, щодо допомоги бідняцьким дітям, котрі ідуть до школи і не мають змоги відвідувати її". Перехід до загальної обов'язкової освіти також передбачав створення умов для навчання національних меншин рідною мовою. Проте стан "нацменшкіл дуже печальний, кепсько з обладнанням, а головним чином немає помешкань, – наголошував голова євбюро Коган. – Оскільки будувати в

[1635] Поділля в період відбудови… – С. 493-496.
[1636] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 508а, арк. 27зв.
[1637] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1,спр. 668, арк. 26 зв.
[1638] Там само, фп. 31, оп. 1,спр. 103, арк. 50.

кожному селі єврейську школу неможливо, треба потурбуватися про організацію сітки інтернатів для єврейських шкіл […] Треба організувати єврейську профшколу, куди могли би іти ті, котрі закінчили єврейську семилітку". Запропонував провести перевірку кваліфікації вчителів[1639]. У постанові пленуму ухвалили: "Вважати основними завданнями в справі Соцвиху переведення загально-обов'язкового навчання та якости поліпшення роботи шкіл". При цьому наголошувалося, що з цією метою потрібно використати всі бюджетні можливості, в першу чергу забезпечивши прийом до школи дітей з 8 років. Одночасно пропонувалося створити можливість для "бідняцького і середняцького селянства" посилати до школи дітей-семирічок[1640]. Це було тим більш необхідно, що, як зауважували на вересневому 1926 р. пленумі Могилівського окрпарткому: "Селянин просто каже, добра та Радвлада, яка забезпечує школяра всім, дає йому книгу". Відтак ставилося завдання допомогти школам приладдям і підручниками та внести корективи щодо складу педагогів, серед яких "30 % вчителів – діти духовенства"[1641].

Разом з тим, необхідно наголосити, що, хоч до кінця непу завдання з переходу до загального обов'язкового навчання виконувалося з відставанням від плану, проте вдалося досягти вражаючих результатів – шкільним навчанням на Поділлі в 1927/1928 навчальному році було охоплено в середньому 70 % дітей віком від 8 до 11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,9%, та по Україні – 78,1 %. Гіршим було охоплення семирічним навчанням: 10,2 % проти 12,3 % по Україні та 12,1 % на Правобережжі. Зазначимо, що одні з найнижчих показників серед округ України були в Кам'янецькій, де шкільною освітою було охоплено 66,5 % дітей і 9,3 % – семилітньою[1642]. Натомість неймовірні успіхи в освітній галузі відзначалися X Проскурівською окружною конференцією КП(б)У 11-14 листопада 1927 р. Наголошувалося, що мережа шкіл Проскурівщини з 446 шкіл у 1925/1926 н. р. з 22325 учнями зросла до 454 шкіл та 44266 учнів у 1926/1927 н. р. і досягла 1927/1928 н. р. рекорних показників – 459 шкіл і 49271 учнів. Тобто, при зростанні кількості шкіл на 13 число учнів збільшилося на понад два рази – 26846 осіб і досягло 85 %[1643]. Щоправда, у звіті Кам'янецького окрвиконкому про економічний стан округи від 16 липня 1929 р., порівнюючи досягнення в освітній сфері різних округ Поділля, наводяться дані про скромніші успіхи Проскурівської в той час – 69,3 %[1644]. Можна припустити, що в звітах республіканським структурам, копії яких надсилалися сусіднім округам, окружні радянські та партійні органи подавали об'єктивну інформацію, тоді як для

[1639] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 124-126.
[1640] Там само, арк. 134.
[1641] Там , фп. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 50.
[1642] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 721, арк. 2.
[1643] Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 44, арк. 77.
[1644] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 721, арк. 2.

“внутрішнього споживання” не гребували прибріхувати, “прикрашати” реальність.

Зазначеним успіхам сприяло поступове, хоч і недостатнє, зростання заробітної плати вчителів у 1926 р. від 32 крб. 50 коп. до 65 крб. Це складало 40-50 % для першого концентра та 10-15 % – для другого (що відповідало рівню гімназії та реального училища) при навантаженні замість 40 учнів за нормою до 80-140. Упродовж 1927/1928 н. р. зарплата зросла в сільських семирічках від 43 до 55 крб. і в місті – від 47 до 60 крб.[1645] Однак таке підвищення зарплати суттєво не вплинуло на забезпеченість шкіл регіону вчителями. Становище ускладнювалося вимогами Наркомату освіти щодо їхньої якості – в першому концентрі мали право викладати лише особи, що закінчили педтехнікум, а в другому концентрі – випускники ІНО. В цьому плані типовим було становище в Тульчинській окрузі. В рамках підготовки до запровадження загального обов’язкового навчання відбувалося розширення шкільної мережі, що потребувало нових вчителів: в 1926/27 н.р. – 150 вчителів, 1927/28 – 240 і в 1928/29 – 230. Проте, як зазначалося в доповідній записці окружного відділу освіти від 6 березня 1928 р.: “На жаль справа укомплектування шкіл нормально кваліфікованими учителями в таких економічно бідних округах, як Тульчинщина стоїть в дуже поганому стані, а саме в 1926/27 н.р. по окрузі із 150 нових призначень було лише 50 осіб, що закінчили педтехнікуми та ІНО, а в 1927 р. із 208 призначень лише 75 осіб”. Випускники ІНО не хотіли їхати за скеруванням. Так, у 1926/27 із 46 випускників ІНО до Тульчинської округи прибуло лише 7 осіб, а в 1927/28 н.р. із 28 – лише 2. Для вирішення цієї проблеми окрнаросвіти запропонував законодавчо закріпити обов’язок стипендіатів ІНО 5 років відпрацьовувати за призначенням; підвищити зарплату і надати пільги вчителям прикордонних округ[1646].

Завдання забезпечення шкіл новими кадрами покликані були виконувати Вінницький та Кам’янець-Подільський інститути народної освіти та 8 трирічних педагогічних курсів. Причому, якщо ІНО, Вінницькі та Кам’янець-Подільські педкурси фінансувалися з державного бюджету, то Гайсинські, Тульчинські, Могилів-Подільські, Тиврівські, Соколівські та Проскурівські – з місцевого[1647]. Державних коштів хронічно не вистачало, то Вінницькикий інститут на початку 1924 р. перевели до Кам’янця-Подільського та приєднали до місцевого ІНО[1648]. Оскільки потребу готувати достатню кількість вчителів ніхто не скасовував, то впродовж

[1645] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 44, арк. 77; Див. Марчуков А. В. Украинское национальное движение...– С. 243; Бачинський Д. В. Українізація 1920-х – початку 30-х років та інтелігенція. – С. 37.

[1646] Держархів Вінницької області, фр. 93, оп. 1, спр. 550, арк. 53-53 зв.

[1647] Поділля в період відбудови… – С. 263-264.

[1648] Історія Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vspu.edu.ua /index. php?p=history.

1924-1925 рр. педкурси у Вінниці, Гайсині, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Немирові, Проскурові та Тульчині реорганізували в педагогічні технікуми[1649].

Зазначимо, що ці заклади постійно перебували під пильним оком спецслужб і переживали численні перевірки та чистки на предмет лояльності викладачів. Так, унаслідок політичної чистки в квітні 1923 р. зі складу студентів Кам'янець-Подільського ІНО було виключено 31 студента, з них 7 як антирадянський елемент, 12 – за неуспішність, 3 – за спекуляцію тощо[1650].

Важливим елементом народної освіти була професійна освіта, покликана готувати кадри кваліфікованих робітників, кустарів, медсестер, агрономічно підготовлених селян тощо. Сільськогосподарські профшколи зазвичай організовували на базі радгоспів, що створювало побутові труднощі для викладачів. У поєднанні з "мізерною зарплатою" це породжувало в частини з них "тенденцію до переходу на більш вигідні місця до Вінниці та Києва"[1651]. Значну частину їхніх учнів становили відряджені на навчання члени КНС. Однак через матеріальну скруту їхніх родин, які не могли допомогти своїм дітям, і слабку матеріальну базу профшкіл найбідніші учні змушені були залишати навчання, на що звертала увагу губвиконкому губерніальна комісія КНС 3 жовтня 1924 р.[1652] Що являли собою такі школи, добре видно на прикладі інвентарного опису Говорівської сільськогосподарської профшколи Новоушицького повіту за лютий 1923 р. З 9 осіб її персоналу лише чотири безпосередньо навчали 55 учнів – два викладачі та інструктор-садівник і його помічник. Школа мала два коня, віз і сани, 4 лопати, 1 вила, 6 столів, 4 стільці, 5 канап, 2 поперечних пилки, 5 сковорід тощо[1653].

Матеріальний чинник суттєво впливав на реалізацію планів із ліквідації неписьменності, рівень якої станом на 1920 рік у губернії, за даними С. Вініковецького та В. Воловика, сягав 84,5% населення, а серед жінок – 93,1%[1654]. Проте його не брали до уваги, коли на початках радянської влади на місцях ухвалювалися рішення щодо ліквідації неписьменності. Так, ІІ з'їзд рад Ольгопільського повіту 4 лютого 1921 р. ухвалив: "Безграмотність в повіті ліквідувати на протязі 1921 року", для чого в кожному селі слід було організувати не менше однієї хати-читальні, а в кожній волості та містечку

[1649] Єсюнін С. Шлях від педкурсів до академії / Сергій Єсюнін // Є! Поділля.– 2011.– 7 жовтня. – С. 6; Комарницький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишув України і 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів. / О. Б. Комарницький // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 344-348.

[1650] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 57.

[1651] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 142, арк. 193.

[1652] Там само, спр. 130, арк. 330.

[1653] Там само, спр. 1294, арк. 182; Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 69, арк. 311 зв.

[1654] Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років / С. Я Вініковецький, В. П Воловик. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://muzey.vn.ua/node/70.

хотіли "колективною працею робітників і селян" збудувати народні будинки та театри-клуби[1655]. Потреба в них була особливо гострою з огляду на необхідність зміцнення "ідеологічного фронту на селі". Для цього, на думку пленуму губкому 30 листопада 1922 р., необхідно було провести чистку просвіт. У них секретар губкому Чернявський вбачав "організуючі центри контрреволюції"[1656]. Оскільки чистка не дала, на думку влади, бажаного результату, то просвіти були ліквідовані. Вважалося, що їх замінять хати-читальні, народні будинки, бібліотеки та клуби. Як звернув увагу Є. Мручко, в 1921 р. нараховувалося 743 хати-читальні, 153 бібліотеки, 78 клубів. В 1922 р. їх уже було відповідно – 1200, 346 і 164. Натомість під тягарем украй важкого становища селян і відсутності коштів у місцевих бюджетах у 1924 р. кількість хат-читалень скоротилася до 240, бібліотек до 219 і клубів до 134, що було занадто мало для всього Поділля[1657].

Як свідчать факти, держава до вирішення цієї проблеми поставилася реалістичніше. Свідченням чого стала, зокрема, постанова Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р. про створення Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності. На виконання цієї постанови 21 липня було створено відповідну Подільську губернську надзвичайну комісію, головою якої призначили представника губполітпросвіти Черній, а секретарем – представника губпрофради Вергіліс. На першому ж засіданні затвердили план роботи. Головною найближчою метою визначили ліквідацію "безграмотності серед членів профспілок (КСМУ та КПБУ)"[1658]. Невдовзі було створено повітові та волосні (з 1923 року – окружні та районні) надзвичайні комісії. Повсюди організовувалися школи та курси ліквідації неписьменності. Характерно, що для контролю за вчителями призначалися політруки (див. додаток № Ц)[1659]. За даними довідки ПГРНГ за червень 1923 р., у 1921 р. їх створили 98, а в 1922 р. – 489, що відповідало позиції ЦК КП(б)У про те, що "ліквідація неграмотності стоїть на першому місці"[1660]. Зазначимо, що положення про Грамчека затвердили лише на спеціальному засіданні губернської комісії, яка проходили 18 січня 1924 р. під головуванням заступника голови губвиконкому Чакова та завгубвно Слемзіна[1661].

Утім, добитися відразу потрібного результату було вкрай складно. Зазначена робота гальмувалася низкою чинників. Так, у Гайсинській окрузі до листопада 1923 р. було "організовано 200 лікпунктів. Облічено неписьменних 18.500. Навчання провадиться недосить успішно через

[1655] Поділля в період відбудови… – С. 48.
[1656] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 11, арк. 104.
[1657] Мручко Є. Є. Культурне будівництво… – С. 546.
[1658] Там само спр. 464, арк. 3; Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років / С. Я Вініковецький, В. П Воловик – [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http:// muzey. vn.ua/node/70.
[1659] Держархів Хмельницької області, фр 337, оп. 1, спр. 100,арк. 12.
[1660] Поділля в період відбудови… – С. 289; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1454, арк. 43.
[1661] Держархів Вінницької області, фр. 925,оп. 1, спр. 12, арк. 38.

відсутність підручників та освітлення"[1662]. Крім того, заважало "індиферентне ставлення серед робітників-членів профспілок"[1663]. Можна припустити, що за словосполученням "не досить успішно" соромливо приховувалася справжня, невтішна картина з налагодження відповідної роботи чи й бездіяльність курсів з ліквідації неписьменності в окрузі. На такий висновок наштовхує зізнання Мало-Кутищанського райвиконкому Вінницької округи, датоване теж листопадом 1923 р.: "Ліквідпунктів організовалось 23, але на утримання місцевого бюджету взято за відсутністю коштів лише 5 пунктів"[1664]. Аналогічне становище спостерігалося й надалі. Так, з 252 ліквідпунктів на Кам'янеччині в березні 1924 р. лише 28 утримувалося з місцевого бюджету, в Тульчинській окрузі зі 121 – 64, у Вінницькій окрузі з 18 районів тільки в 9-ти ліквідпункти фінансувалися місцевим бюджетом. Усі інші перебивалися за рахунок пожертв сільських громад, КНС і профспілок[1665].

На січень 1925 р. таких закладів нараховувалося вже 1548. З 1 жовтня 1923 по 1 квітня 1925 р., за даними, вміщеними у "Нарисах історії Хмельницької обласної партійної організації", їх закінчили понад 75 тис. осіб[1666]. Зазначимо, що в"Нарисах історії Поділля" фігурують інші цифри. За підрахунками авторів, якщо 1923 р. "було 136 шкіл лікнепу з загальною кількістю 2208 учнів, то вже 1 січня 1924 р. працювало 829 таких шкіл, в яких навчалося 15200 чоловік"[1667]. Аналогічні показники наводить у своїй статті А. Суровий[1668]. Зауважимо, що, за даними губнадзвичкому, станом на 1 лютого 1924 р. на Поділлі "мережа ліквідпунктів досягала 1105 з числом тих, хто навчається – 32941 і хто вчить – 163". З них в округових містах нараховувалося 44 лікпункти та 1067 у містечках і селах. Крім того, діяли 77 шкіл для малограмотних з 2773 учнями та 76 вчителями[1669]. Аналізуючи темпи зростання кількості шкіл лікнепу впродовж 1924 р. (до кінця року їхня кількість збільшилася до 1566[1670]), можемо припустити, що губнадзвичком навів об'єктивну інформацію. Але, за всіх успіхів у ліквідації неписьменності, викликають сумніви дані, наведені в тезах доповіді на пленумі Подільської губернської комісії незаможного селянства від 17 березня 1924 р., про те, що рівень неграмотності серед незаможників "сягає 41 проц., а малограмотності – 38,3 проц." Проте достовірними є твердження, що умови їхнього життя та роботи не дають ні часу, ні бажання навчатися[1671].

[1662] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 239.
[1663] Поділля в період відбудови… – С. 247.
[1664] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 224.
[1665] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12,арк. 39 зв.
[1666] Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 94.
[1667] Нариси історії Поділля. – С. 236.
[1668] Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі… – С. 444-445.
[1669] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 204, арк. 8-8 зв.
[1670] Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі… – С. 445.
[1671] Поділля в період відбудови… – С. 367.

Ще на одну суттєву причину бездіяльності лікнепів вказувалося в звіті про діяльність Новоушицького відділу політосвіти за серпень 1922 року: "Ця робота не переводилася літом з приводу польових робіт. За наступний місяць намічено виробити певний план роботи і скласти сітку ліквідпунктів, забезпечивши їх всім необхідним до переведення ліквідації неписемности протягом 5 осінньо-зимових місяців"[1672]. У вересні в аналогічному звіті керівництво зазначеного органу доповідало: "Ліквідація неписьменности у Вересні майже не переводилась, вироблено лише план роботи на наступний зімовий сезон і складено сітку ліквідпунктів. Останніх, згідно сітці, повинно бути в повіті 190. По затвердженню Губернею кошторису їх буде забезпечено робітниками, приладдям і освітленням"[1673].

Враховуючи вищезазначені причини та не дуже сподіваючись на рекордні темпи ліквідації неписьменності в осінньо-зимовий період, другий пленум Подільського губвиконкому 1-2-го лютого 1923 р. наголосив на неможливості охопити навчанням усіх неписьменних, а тому рекомендував "першочерговість ліквідації неписьменності в Міліції, КСМУ, допризивників і Допрах"[1674]. На підставі цих рекомендацій на місцях створювалися "спеціальні комісії для роботи з ліквідації неписьменності серед допризивників". Однак, як скаржився Вінницький райвиконком у листопаді 1923 р., "відсутність підручників і байдуже відношення самих допризивників зриває роботу"[1675]. Проте постійна увага та тиск військкоматів дозволив губнадзвичкому 7 березня 1924 р. констатувати, що найкраще ліквідація неграмотності проходить саме серед цієї категорії учнів, яка становить біля 50 % усіх слухачів лікпунктів. Серед інших категорій подолян найактивнішими були члени КНС і профспілок[1676]. Разом з тим, вимога ВУЦВК від 2 листопада та його циркуляра № 123 від 24 грудня 1923 р. щодо завершення ліквідації неписьменності до 10-ї річниці Жовтневої революції, на думку губнадзвичкому, була під загрозою зриву, оскільки в багатьох районах Поділля "шкільні приміщення не опалюються, не освітлюються, вчительський персонал не оплачується і школи не постачаються необхідним письмовим обладнанням, що сильно відбивається на відвідуваності, яка коливається від 50 до 60 %". Відтак ставилося завдання добитися максимального відвідування лікпунктів і збільшити їхню мережу на 150 одиниць[1677].

Важливого значення надавали відкриттю ліквідпунктів при бупрах. Крім завдання ліквідації неписьменності, на них покладалася місія ідейного перевиховання засуджених. Так, у Новій Ушиці в такому закладі "політосвітня робота охоплює неписьменних, письменних і малописьменних.

[1672] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 168.
[1673] Там само. – С. 176.
[1674] Держархів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 8, арк. 18 зв.
[1675] Там само, спр. 4, арк. 228, 234 зв.
[1676] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 39.
[1677] Там само, арк. 40; спр. 169, арк. 1.

Двум останнім видаються для самостійного читання книжки, переважно політичного змісту"[1678].

Хід роботи з ліквідації неписьменності постійно контролював губвиконком. Так, на засіданні його президії 14 жовтня 1924 р., заслухавши доповідь губнаросвіти з даного питання, констатували "досить велику мережу ліквідпунктів й разом з цим мале обхоплення та відвідування їх неграмотним населенням". Органам наросвіти вказали на "кволе керівництво ними" та відсутність ініціативи самих ліквідпунктів. Наголошувалося на необхідності не збільшувати мережу ліквідпунктів, а зосередитися на їхньому "якісному поліпшенню"[1679].

Стимулювати посилення роботи з ліквідації неписьменності покликаний був обіжник губвиконкому № 1508 від 9 грудня 1924 р. У ньому зазначалося, що зменшення уваги місцевих виконкомів і громадських організацій до даної справи загрожує "успішному проведенню кампанії з ліквідації неписьменності до 10-річниці революції". Ці структури звинувачувалися в кволій роботі на селі, поганому залученню КНС, батраків, членів профспілок і особливо жінок. Задля виправлення становища від райвиконкомів вимагали негайно створити там, де їх ще не було, райнадзвичкоми з ліквідації неграмотності, затвердити плани їхньої роботи. На кожному засіданні райвиконкому чи вчительській нараді слід було заслуховувати звіт про хід роботи з ліквідації неграмотності. Персональну відповідальність за "повним втягненням" і відвідуванням ліквідпунктів обіжник поклав у районах на завідувачів райсельбудами, а в селах – на культсекції сільрад і учителів[1680]. Звіти про виконання цього обіжника були заслухані на 3-му Подільському пленумі окрінспекторів з ліквідації неписьменності 5-7 лютого 1925 р. Його учасники констатували, що через значну затримку із затвердженням місцевих бюджетів мережа лікпунктів була розгорнута із запізненням. У Вінницькій, Гайсинській, Проскурівській і Тульчинській округах розпорядження губфінвідділу та губвно про обмеження кредиту на ліквідацію неграмотності в розмірі 50 % до затвердження кошторису потрактували як вказівку до відповідного скорочення мережі лікпунктів. Пленум констатував значне, а в Проскурівській окрузі – понад квартал затримання зарплати та її малий розмір – 10 крб. в місяць для райліквідатора. Було поставлено завдання до 20 лютого довести мережу лікпунктів до 2944, запровадити щоденні заняття в сільських лікпунктах і закупити 20 тис. букварів. Для практичного керівництва роботою вирішили "виділити одного працівника в кожному районі з оплатою 12 крб. в місяць". На думку учасників пленуму, створене в 1924 р. товариство сприянню ліквідації неграмотності нічим себе не проявило, тому вони звернулися до губвиконкому з пропозицією дати

[1678] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 176.
[1679] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 130, арк. 111.
[1680] Там само, спр. 12, арк. 137.

вказівку окрвиконкомам створити організаційні бюро й обрати нове керівництво товариства. Крім того, було ухвалено відозву "До вчительства Поділля" із закликом докласти всіх зусиль до ліквідації неписьменності організованих трудящих у 1925 р. та вступу до зазначеного товариства[1681]. Як і в кожній подібній важливій справі, радянська влада традиційно організовувала "Тижні допомоги ліквідації неграмотності". Зокрема, з 1 по 8 листопада 1924 р. йому передувала, починаючи з 25 жовтня, масштабна агітаційна кампанія на шпальтах газети "Червоний край". В період самого тижня проводилися збори та мітинги на підприємствах, установах і організаціях з читанням лекцій про значення ліквідації неписьменності. Влаштовувалися вечори єднання грамотних з неграмотними, спектаклі, агітаційні суди над неграмотними. У Вінниці курсували відповідно декоровані трамваї. Важливою складовою тижня був збір коштів для лікнепу. З цією метою проводилася кружкова кампанія зі збору пожертв на вулиці, розповсюджувалися нагрудні значки, газета "Геть неписьменність" і 50 тисяч марок вартістю 5, 10 і 15 копійок. На одну копійку підвищувалася на цей тиждень вартість квитка на проїзд у трамваї, на 10 % – в кіно, на 5 % – в театри. З 1 по 10 листопада встановлювалися нарахування на рахунки в ресторанах, їдальнях, кондитерських[1682]. Характерно, що відповідні нарахування в готелях і на квартирну плату для нетрудових елементів діяли не тиждень, а місяць[1683].

Після ліквідації губерній округи зі своїми проблемами щодо подолання неписьменності змушені були звертатися до всеукраїнського лікнепу. Так, Могилівський ОВК у серпні 1925 р. в листі до нього повідомляв, що "на поширеному пленумі окрвиконкому" 6 серпня [тобто в розпал голоду в окрузі – **авт**.] за участі всіх голів сільрад Могилівщини, "розглянувши питання про ліквідацію неписьменності вияснили, що через дефіцитність місцевого бюджету в 50%, ліквідувати неписьменність до 10-ї річниці революції неможливо". Тому попросили всеукраїнський лікнеп клопотати перед РНК щодо виділення коштів на цю роботу. Як аргумент звучало те, що в "окрузі неписьменних від 12 до 35 років 109.000 осіб, (дорослих – 73.000, дітей – 36.000). За планами окрнадзвичкому на 1925-1926 навчальний рік планується ліквідувати неписьменність серед 54500 душ, тобто 50 %, на що потрібно 624 лікпункти. Але коштів є лише на 400 на 6 місяців. Тобто для 35.000 душ. В 1926-27 н. р. зможемо створити 500 лікпунктів для 44.000 душ. Тобто до 10-річчя не встигнуть ліквідувати неписьменність 30.000 душ"[1684].

До аналогічного висновку дійшла й згадувана нами Х-а Могилівська округова конференція КП(б)У в грудні 1926 р. Головними причинами

[1681] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 162-168, 172-173.
[1682] Там само, спр. 130, арк. 406.
[1683] Там само, спр. 139, арк. 220.
[1684] Там само, фр. 489, оп. 1, спр. 61, арк. 1-2

називали те, що "не охоплене школою підростаюче покоління залишається неграмотним", і брак коштів[1685].

Необхідно відзначити, що ліквідацію неграмотності на Поділлі намагалися проводити не лише українською, але й мовами національних меншин. Наприклад, у Проскурівській окрузі в 1926 р. працювали 37 польських лікпунктів та 22 єврейських[1686]. Подальша робота розцінювалася як "повільно-загрозлива", оскільки, зокрема, у Тульчинській окрузі станом на 1 жовтня 1927 р. у 270 лікпунктах змогли навчити грамоти лише 9000 осіб, а станом на 1 жовтня 1928 р. в 280 таких установах – 10000 осіб зі 120 тисяч неграмотних в окрузі. Такими невтішними показниками пояснюється те, що завершення ліквідації неписьменності, яке в 1923 р. планували здійснити до 7 листопада 1927 р., у 1926 р. перенесли на 1930 р., а в 1928 – на 1932 рік[1687].

Отже, в процесі будівництва нової школи радянська влада в регіоні повністю ліквідувала будь-які нагадування про систему освіти як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Будівництво нової школи здійснювалося як трудової з викладанням рідною мовою. Цей процес гальмувався катастрофічним матеріальним станом як освітніх закладів, так і вчителів. Не кращим було і становище вищої школи. Фактично школи змогли пережити найважчі часи лише за підтримки сільських громад. З 1924 р. розпочався розрахований на шість років процес переходу до обов'язкової освіти дітей. Створювалася необхідна матеріальна база, відбувся перехід до двоконцентрної моделі навчання школярів, вдосконалювалася система підготовки вчителів, що було вкрай необхідно з огляду на недовіру радянської влади до класово непевних кадрів і постійні чистки неблагонадійних. Загалом на кінець непу на Поділлі в основному було збудовано радянську систему освіти, яка заклала підвалини виховання "нової людини".

Значні зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні до десятиріччя більшовицького перевороту. Задля цього вдалося створити мережу курсів та шкіл ліквідації неписьменності. Проте матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників гальмували цю грандіозну роботу. Відтак, терміни реалізації програми неодноразово переносилися й вона не була виконана не лише до 1927 р., але й до 1930 р.

4.3 Політика режиму щодо церкви в регіоні

Побіжний погляд на документи, ухвалені органами радянської влади на початку 1920-х років, може створити враження про невтручання влади в справи церкви, оскільки практично скрізь, де мова йде про відносини держави з церквою, говориться про їхнє відокремлення. Практичну реалізацію зазначеної політики покликані були забезпечувати бюро юстиції місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Уже 9

[1685] Держархів Вінницької області, фп. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 50.
[1686] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 16,арк. 15-15 зв.
[1687] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 668, арк. 27 зв.-28.

серпня 1921 р. президія Подільського губвиконкому доручила губернському бюро юстиції виробити "детальну інструкцію взаємовідносин з питань про відокремлення церкви від держави"[1688]. Одним з її елементів було створення комісій з відокремлення церкви від держави (ліквідком). До їхнього складу входили представники від повітвиконкомів, волвиконкомів, комнезамів і військових частин, які базувалися в повіті. Комісії на підставі наданого їм права власності на культові споруди повинні були укладати договори з релігійними громадами на право користування культовими приміщеннями та їхнім майном. Ці договори затверджувалися колегіями відділів управління повітвиконкомів[1689]. Наголошувалося, що укладенню договорів повинні передувати "окружні наради духовенства і голів релігійних рад" за участю членів повіткому КП(б)У та президії повітвиконкому[1690]. Якщо договір оренди не укладався, то храм слід було передавати культурно-освітнім установам[1691].

Одночасно з укладенням договорів проводився опис майна храмів, вилучалися метричні книги та заборонялося здійснювати реєстрацію актів громадянського стану[1692]. Мабуть, вважаючи, що заборона хрестити дітей та відспівувати покійників недостатньо відриває громадян від впливу душпастирів, у них "відбиралися підписи про невтручання в шлюбо-розлучні справи з прийняттям на себе відповідальності за таке втручання"[1693].

Не обійшли й бюрократичну складову діяльності храмів. Особливим циркуляром губернська ліквідаційна комісія вимагала негайно подати в місцеві комісії печатки, штампи та бланки релігійних громад і установ. Заборонялося їхнє подальше використання з будь-якою метою[1694].

Оголосивши храми своєю власністю і змусивши релігійні громади їх орендувати, місцеві ради вилучали також і житлові приміщення при храмах. Коли ж вірянам вдавалося їх відсудити, рішення судів ігнорувалися. Тож залишалося лише скаржитися на дії місцевої влади до Раднаркому. Так, у січні та квітні 1922 року парафіяни кафедрального собору Кам'янця-Подільського тричі зверталися до уряду зі скаргою на те, що ксьондза Антонія Недзельского виселили з костельного будинку, який громада своїм коштом відремонтувала в 1920 році[1695]. За резолюцією керуючого справами

[1688] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 200, арк. 5.

[1689] Держархів Хмельницької області, фр. 4133, оп. 1,спр. 2, арк. 1; фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 49зв.

[1690] Там само, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 79 зв.-80.

[1691] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 113, арк. 288.

[1692] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 43, арк. 88; Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 168.

[1693] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 9, арк. 30.

[1694] Там само.

[1695] Див. Заява парафіян кафедрального костьолу м. Кам'янця-Подільського до РНК УСРРзі скаргою на дії місцевої влади //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2003. –№. 2. – С. 61-62; Клопотання парафіян кафедрального костьолу м. Кам'янця-Подільського перед РНК УСРР про повернення садиби священнослужителів. – С. 61-62; Клопотання римо-

РНК дані матеріали передали ліквідаційному відділу Наркомюсту для розгляду по суті. Той, розглянувши справу, наголосив, що відповідно до декрету "Про відокремлення церкви від держави" будь-які релігійні товариства не мають права володіти власністю. Тому "радянська влада в м. Кам'янці мала право відібрати в духовенства приватні приміщення, а "ксьондз Недзельський не має права претендувати на приміщення в будинку поряд з кафедральним собором"[1696].

Наступний крок у боротьбі проти церкви влада зробила в 1921-1923 рр. під прикриттям шляхетної мети – допомоги голодуючим. 8 та 21 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову "Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим" та інструкцію "Про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих". На їхнє виконання в кінці березня - на початку квітня були створені губернська, повітові та волосні Комісії по вилученню церковних цінностей на допомогу голодуючим. Вони наголошували на необхідності розпочинати вилучення з великих костелів, синагог і церков, розписавши, хто за який храм відповідає[1697]. Одночасно давалися доручення міліції та ДПУ "слідкувати за всіма поширюваними неправдивими чутками, які агітують проти зазначених декретів"[1698].

Важливе значення для проведення згаданого вилучення мали відповідні накази та інструкції повітвиконкомів або повітових ліквідкомів. Типовими є інструкція №990 від 21 квітня 1922 р. Вінницького повітвиконкому та наказ № 45 Кам'янецької повітової комісії по зняттю церковних цінностей на допомогу голодуючим, ухвалений між 2 і 17 квітня 1922 р. Вони передбачали, що винних у приховуванні коштовностей потрібно негайно арештовувати та із звинувачувальними матеріалами негайно відправляти в ревтрибунал, а вилучення проводити раптово, щоб уникнути зайвого шуму, скупчення чорносотенців, навіжених тощо. Рекомендувалося потрібні для богослужіння предмети не вилучати, але забирати з них прикраси – коштовне каміння, золото, платину, срібло. Срібний церковний посуд, якщо не було можливості замінити його простим, слід було залишати в одному примірнику. Коли зустрічалися вилиті з благородних металів хрести або ікони, то рішення мала приймати повітова комісія. Наголошувалося, що про всілякі інциденти, чутки, настрої, а також поведінку духовенства та зацікавлених груп слід кожні 48 годин повідомляти в Повітвиконком. Одночасно пропонувався і "пряник" – бажаючі могли з дозволу повітвиконкому замінити "церковні цінні

католиків м. Кам'янця-Подільського перед РНК УСРР про скасування рішення щодо реквізиції садиби священнослужителів. – С. 62-64.

[1696] Повідомлення РНК УСРР про передачу клопотань римо-католиків м. Кам'янця-Подільського. – С. 65; Висновки Наркомату юстиції УСРР по заявах римо-католиків м. Кам'янця-Подільського. – С. 65-66.

[1697] Держархів Вінницької області, фр. 825, оп. 2, спр. 803, арк. 69; Держархів Хмельницької області, фр. 1386, оп. 1, спр. 18, арк. 1 зв.-2.

[1698] Держархів Хмельницької області, фр. 1386, оп. 1, спр. 7,арк. 64.

предмети на валюту такого же металу в кожному окремому випадку по еквиваленту". Разом з тим у наказі № 45 наголошувалося, що "за невиконання всіх намічених завдань у назначений час Комісія в цілому віддається під суд Ревтрібу". Зазначимо, що термін для вилучення таких цінностей відводився до 30 квітня 1922 р. Звертає на себе увагу та норма цього наказу, за якою комісії повинні були "керуватися в роботі інструкцією Р.С.Ф.С.Р. від 27/III ч. 80792/6930"[1699], хоч на той час УСРР була формально незалежною державою.

Самому процесу вилучення церковних цінностей за рекомендацією циркуляру ЦК КП(б)У № 200 від 4 квітня 1922 р. передували мітинги "за участю духовенства та представників церковних громад". Головною їхньою метою було переконати віруючих у тому, що без вилучення "предметів з платини, золота, срібла, коштовних каменів, слонової кістки, яке не може суттєво зачепити інтереси самого культу", неможливо подолати біди, зумовлені голодом. Для їхньої підготовки та проведення залучалися члени бюро повкому та президії повітвиконкому[1700]. Рекомендувалося поширювати відозви Харківського архиєпископа Нафанаїла[1701].

Проте застосовані заходи особливого результату не давали, про що свідчить запис у протоколі № 64 засідання Кам'янецького повітвиконкому від 27 травня 1922 року: "Проведення цієї роботи рахувати незадовільняючим і незакінченим". Саме тому "всі комісії по зняттю цінностей незказавших належної ініціятиви і праці на місцях притягнути до судової відповідальності перед Ревтрибуналом"[1702].

Ситуація з вилученням коштовностей, як свідчить звіт про діяльність судових установ у Новоушицькому повіті за липень 1922 р., ускладнювалася тим, що комісія була надто чисельною – "всього 17 осіб". До її складу повітвиконком кооптував співробітників судових органів і юристів, які не перебувають на службі, більшість з них були переобтяжені справами за основним місцем роботи. Проте зі своїм завдання вона впоралася – склала опис капіталів колишніх "віроісповідних установ" і подала його до відділу управління поввиконкому[1703].

Вилучення цінностей зазвичай супроводжувалося насильством щодо вірних. Наприклад, у Кам'янці-Подільському 19 квітня 1922 р. при вилученні церковних коштовностей за допомогою червоних кіннотників розігнали натовп віруючих, що зібрався на захист святині. А тим часом у храмі влаштували "ретельний обшук із зриванням підлоги, поваленням стін

[1699] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 886, арк. 27; Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 96-97.

[1700] ЦДАГО України, ф. 1,оп. 20, спр. 990, арк. 131-131 зв.; Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв.; фр. 1386, оп. 1, спр. 7, арк. 64 зв.; фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 79 зв.-80.

[1701] Поділля та Південно-Східна Волинь… – С. 98-99.

[1702] Держархів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 10, арк. 43 зв.

[1703] Там само, фр. 1010, оп. 1, спр. 351, арк. 174-175.

і печей, в результаті чого було забрано навіть рушники, килимки і фіранки"[1704]. Було "арештовано 7 призвідників", звинувачених у "побитті членів комісії камінням при вилученні цінностей"[1705]. Дії місцевих органів влади підтримав Наркоюст. На засіданні 22 квітня 1922 р. він визнав за необхідне: посилити репресії з передачею справ у трибунали із застосуванням вищої міри покарання за приховування інвентарних книг 1917 року; застосовувати сувору кару за недостачі в описах; дати трибуналам вказівку про майнові стягнення аж до компенсації всього загубленого та повну конфіскацію всього майна винного[1706]. Відтак зрозумілими стають дії Новоушицької повітової військової наради 31 травня 1922 року, яка, боячись народного гніву, вирішила: "Відправку цінностей призначити на 1 червня в 10 ранку. Для супроводу виділити 25 кавалеристів і 2 кулемети. Крім того, 10 міліціонерів для прикриття".[1707] Виділення такої значної охорони показує всю "добровільність" вилучення церковних цінностей. Відтак доцільно вживати більш точне визначення даного процесу – конфіскація або реквізиція церковних цінностей.

Для тих, хто не бажав робити це добровільно, ВУЦВК передбачив покарання у вигляді "примусових робіт на строк до одного року та конфіскації всього майна релігійних чи церковних організацій"[1708]. За будь-яких підозр у приховуванні зазначених цінностей чи спробі опору негайно здійснювалися арешти священиків. Так, у квітні-травні 1922 року були заарештовані священик Ф. Борщевський у с. Янівка Новоушицькуого повіту, ксьондзи В. Двожецький, А. Недзельський, Р. Шишка, В. Шиманський у Кам'янці-Подільському, Ф. Любчинський у Гайсині, Я. Левинський у Вінниці, Я. Ладиго в Сатанові[1709]. З метою остаточно залякати не лише духовенство, а й вірних, на судових процесах восени 1922 року більшість заарештованих засудили до найвищої міри покарання – розстрілу.

[1704] Біографії римо-католицьких священиків, репресованих радянською владою //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2. – С. 416; В. Верига у своїй монографії писав: "В Кам'янці-Подільському реквізиційна комісія забрала всі цінності з римо-католицького костела і склала їх на костельному подвір'ї. Про це довідалися миряни і почали громадою напливати на подвір'я, щоб побачити на власні очі, що діється. Побачивши дійсний стан, люди роззлобилися й почали самовільно розбирати церковні речі. Комісія на могла собі дати ради з ними, бо натовп був дуже розлючений, і покликали на поміч три сотні козаків, які почали розганяти людей нагайками. Але люди не відступали з подвір'я костела, і лише за допомогою багнетів червоноармійцям вдалося демонстрантів розігнати, причому деяких з них арештувати. Серед арештованих був також і заступник кам'янець-подільського римо-католицького єпископа Нєдзєлького". (Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – С. 49).

[1705] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 886, арк. 1.

[1706] ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 80, арк. 29.

[1707] Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп.1, спр. 19, арк. 254.

[1708] Год борьбы с голодом… – С. 113.

[1709] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 886, арк. 1; Біографії римо-католицьких священиків… – С.406, 408, 410, 416, 433.

Вирішивши, що мети досягнуто, на прохання польських дипломатів і вірних РКЦ вироки переглянули та призначили покарання у вигляді тюремного ув'язнення, а невдовзі амністували. Проте, "ксьондз А. Недзельський, який відбував покарання у Вінницькій в'язниці, в листопаді 1922 р. захворів на плямистий тиф і помер у 27-річному віці"[1710].

Широко пропагувався, на що звернув увагу В. Верига, досвід монахинь Головчинецького Преображенського монастиря Летичівського повіту, які, "крім церковних цінностей, пожертвували ще і свої власні цінності і заощадження"[1711]. Для тих, хто не бажав робити це добровільно, ВУЦВК передбачив покарання у вигляді "примусових робіт на строк до одного року та конфіскації всього майна релігійних чи церковних організацій".[1712] Активно застосовуючи силу та погрожуючи її застосуванням, вже до 1 червня коштовності вилучили майже з усіх храмів.[1713] Було конфісковано: срібла – 121 пуд 3 фунти 73 золотники 6 долей, золота – 1 фунт $30^1/_2$ золотники 60 долей, срібних монет – 5043 крб. 90 коп. та золотих монет – 65 крб.[1714]

Фактичне пограбування церков підштовхнуло найрадикальніших осіб до закриття храмів. Зазначимо, що для цього необхідно було рішення окрвиконкому, згода губліквідкому та відділу НКВС з відокремлення церкви від держави. Так, 7 червня 1923 р. президія Гайсинського окрвиконкому за поданням завідувача наросвіти Крошко ухвалила закрити Дашевську домову каплицю князя Четвертинського. З 8 по 28 червня церковна громада опиралася цьому, але 27-28 червня "комісія зламала двері, зняла ікони та олтар і за описом передала представникам громади". Закриття каплиці 22 вересня 1923 р. схвалив губліквідком Поділля, а 7 січня 1924 р. – відділ НКВС з відокремлення церкви від держави. Паралельно за рішенням зборів сільської громади 10 червня 1923 р. було закрито церкву в с. Княже Крижопільського району Тульчинської округи. Губліквідкомісія дала згоду на це 15 вересня 1923-го, а відповідний відділ НКВС – 14 січня 1924 р.[1715] Зазначимо, що в липні 1923 р. губвідуправ губвиконкому листом № 6013 до Гайсинського окрвідуправу (копії були надіслані всім окрвідуправам) звернув увагу на те, що постанови секцій сільрад "про виселення священослужбовців з нетрудових помешкань, про заняття церковних будівель для ріжних громадських та культурно-освітніх мет та інш. суперечать проведенню суворої революційної законности". Наголошувалося, що такі рішення можуть ухвалювати виключно загальні сільські сходи[1716]. Спроби віруючих оскаржувати колективне рішення про закриття храму результатів не давали. Наприклад, коли за рішенням 3-ї єврейської безпартійної конференції 21 жовтня 1923 р. в м. Жмеринка Вінницької округи закрили синагогу "Старий Бес-

[1710] Біографії римо-католицьких священиків… – С.406, 408, 410, 416, 433.
[1711] Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – С. 43.
[1712] Год борьбы с голодом… – С. 113.
[1713] Там само. – С. 49; Держархів Хмельницької області, фр. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 254.
[1714] Голод та голодомор на Поділлі…– С. 53.
[1715] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 1-31.
[1716] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 204, арк. 20.

Гамедреш" і передали її робітничому клубу, понад 200 вірних звернулася зі скаргою до губліквідкомісії. Але 2 листопада 1923 р. отримали відмову на тій підставі, що в місті "є шість синагог, а робітничий клуб – один", а сама громада не зареєструвалася. Така ж доля чекала на їхню скаргу до НКВС із відокремлення церкви від держави[1717].

Наступ на Церкву в поєднанні з глибокою економічною кризою, доповненою непосильним податковим пресом і "ножицями т. Троцького"[1718], особливо обурювала подолян, які мали змогу порівнювати її зі становищем українців, що жили "під Польщею". Однак висловити свій протест шляхом мирної політичної боротьби чи збройного повстання було неможливо. До літа 1923 р. радянська влада вже повністю контролювала владу в краї. Всі повстанські загони були або розбиті, або витіснені за кордон, або перейшли в глибоке підпілля. Будь-які спроби опозиційної мирної боротьби трактувалися як антирадянські виступи й жорстоко придушувалися. Тому, як у середні віки, соціальний протест набрав релігійної форми у вигляді "небувалого до цього часу проявлення чудес" та масово "оновлення" образів", що влада трактувала як прояв ідеологічної диверсії. [1719].

Першим дивом, яке отримало суспільний розголос, стало Калинівське. Як свідчать джерела, 7 липня 1923 р. дорогою від залізничної станції Калинівка до села Сальник один з групи п'яних демобілізованих червоноармійців вчинив стрільбу по іконі Божої Матері, розміщеній на хресті біля дороги, і прострелив плече зображення Ісуса. З рани потекла кров. Про це в селі розповів їздовий. Селяни під проводом священика пішли до кровоточивої ікони й розпочали цілодобові служби[1720]. Невдовзі, як зазначалося в звіті Вінницького окрвиконкому VI з'їзду рад Вінницької округи, "широкою хвилею по всім куткам Поділля і далі навіть до Сибіру покотилась чутка, що в Калинівці з простреленої ікони на придорожньому хресті тече кров, яка майже заливає м. Калинівку"[1721]. Далеко за межі Поділля поширилася легенда, що ті, хто біля Калинівського хреста "щиро молилися, то над ними робилося чудо: сліпі ставали видющими, хорі видужували. А з сліз Божої матери – стала криниця"[1722]. Відтак сюди по неділях і на свята почало "стікатися 20-30 тисяч" паломників[1723]. Були зареєстровані випадки їхнього приїзду не лише з України, а й з центральних

[1717] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 104-114.
[1718] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 248.
[1719] Там само, арк. 2 зв.
[1720] Демченко В. Калинівське чудо/ В. Демченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/nevydumannye_istorii/2008/07/18/17443.html; Драган О. Калинівське диво / О. Драган [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://h.ua/story/313845/; Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 2.
[1721] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 204, арк. 52.
[1722] Пчілка Олена Українські народні легенди останнього часу. – С. 43.
[1723] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 89.

губерній Росії та навіть з Уралу[1724]. Паломницькому руху сприяла чутка про те, що "одна жидівка прийшла до хреста з своєю сліпою дитиною, помолилася щиро – і дитина стала бачити"[1725].

У довколишніх селах селяни влаштовували для паломників поминальні обіди, а ті, прийшовши додому, організовували такі обіди в себе по селах. Крім того, проводилися окремі обіди для дітей. Їхню мету пояснювали наближенням кінця світу. Вважалося, що діти, які ще не мають гріхів, зможуть вимолити продовження людського життя[1726].

Подільський губвиконком створив авторитетну комісію з представників влади, вчених, лікарів і духовенства для дослідження дива. Комісія "крім ржі нічого не знайшла". Вінницький окрвиконком стверджував, що "пояснення комісії зробили своє враження на натовп, але досить було одному сліпцю вилізти на драбину і крикнути, що "я дійсно бачив істину кров Христову", як темна маса зовсім забула про пояснення комісії"[1727]. Зазначимо, що фельдшер з Калинівки П. Мурований, який разом з головою Калинівського райвиконкому К. Горловським ще 24 липня обстежив ікону та відібрав аналізи, вважав, що це не іржа, а кров[1728]. З огляду на поведінку віруючих, влада виставила навколо хреста озброєну охорону та "стала вживати проти релігійного фанатизму озброєну силу"[1729]. Коли в серпні 1923 р. оновлення образів набрали характеру "епідемії" – впродовж серпня в краї було 500 "оновлень" ікон та хрестів, а в деяких селах за день обновлялося по 50 ікон[1730], радянські та партійні працівники на Поділлі розгубилися. Частина вдалася до насильства. Так, коли в с. Калюсик Воньковецького району Кам'янецької округи в будинках двох жінок оновилися образи, голови сільради та комітету незаможників змусили їх зняти ікони, склали акт, а потім розбили їх. Уламки, акти та жінок доправили до райвиконкому[1731]. Голова сільради одного з сіл Камінського району Тульчинської округи "нагайками бив віруючих, які зібралися біля цілющого джерела, садив людей у кутузку"[1732]. Такі дії викликали ще більше невдоволення радянською владою.

Інша частина посадовців, вбачаючи в чудесах і оновленнях "чергову провокаційну роботу елементів ворожих радвладі, розраховану на інстинкти віруючих мас", наполегливо вимагала від керівних органів рекомендацій і

[1724] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 249 зв.

[1725] Пчілка Олена Українські народні легенди останнього часу. – С. 48.

[1726] Дмитрук Никанор Про чудеса на Україні року 1923-го. – С. 51.

[1727] Держархів Вінницької області, фр 925, оп. 1, спр. 204,арк. 52.

[1728] Демченко В. Калинівське чудо/ В. Демченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/nevydumannye_istorii/2008/07/18/17443.html; Драган О. Калинівське диво / О. Драган [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://h.ua/story/313845/.

[1729] Держархів Вінницької області, фр 925, оп. 1, спр. 204, арк. 52..

[1730] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 90; ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 1757, арк. 25.

[1731] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 26, арк. 130.

[1732] Там само, спр. 5, арк. 70.

вказівок[1733]. Відповіддю на такі звернення став циркулярний лист № 30 ЦК РКП(б) "Про ставлення до релігійних організацій" від 16 серпня 1923 р. за підписом Й. Сталіна. В ньому увага місцевих партійних організацій зверталася на те, що "грубі прийоми, знущання над предметами віри та культу, замість серйозного аналізу та роз'яснення – не прискорюють, а утруднюють звільнення трудящих мас від релігійних забобонів". Спеціально підкреслювалося, що "грубі, безтактні дії проти віруючих, які складають величезну більшість населення, наносять незлічиму шкоду радянській владі, загрожують зірвати досягнення партії в сфері розкладу церкви та ризикують зіграти на руку контр-революції". Лист забороняв "арешти "релігійного характеру", оскільки вони не пов'язані з явно контрреволюційними діяннями "служителів церкви" та віруючих. Перед партійними органами ставилося завдання "роз'яснити членам партії, що наш успіх в справі розкладення церкви та викорінення релігійних забобонів залежить не від гонінь на віруючих – гоніння лише зміцнюють релігійні забобони – а від тактовного ставлення до віруючих при терпимій вдумливій критиці релігійних забобонів, при серйозному історичному висвітленні ідеї бога, культу, релігії тощо"[1734].

Завдання, поставлені ЦК РКП(б), конкретизували з урахуванням ситуації, яка склалася в регіоні, в циркулярному листі Подільського губкому КП(б)У окрпарткомам від 31 серпня 1923 р. Насамперед він звинуватив місцеві кадри в тому, що вони не читають "керівні статті в центральних органах нашої преси та не читають циркулярів центру". Заборонялися репресії щодо "фанатичних налаштованих натовпів, які збираються навколо хрестів і ікон, які оновилися", а також їхнє вилучення. Натомість рекомендувалося проводити експертизи із залученням "лікарів та благонадійних попів", відмовитися від "ударних кампаній", публічних виступів перед натовпами, які збираються біля ікон і хрестів, а зосередитися на індивідуальній роботі з пропаганди загальнонаукових і сільськогосподарських знань. Рекомендувалося до цієї роботи широко залучати сільську інтелігенцію (вчителів, агрономів та інших) і в жодному випадку не перестаратися з антирелігійною пропагандою та з боротьбою проти оновлення ікон[1735].

Найактивнішу роботу з виконання даних листів розгорнуло партійно-радянське керівництво Могилівської округи. Так, окрпартком зумів 31 серпня 1923 р. "організувати" заяву архімандрита Шаргородського монастиря Гавриїла (Рогота) про "псевдооновлення ікон у сусідньому с. Калинівка та підтримку радянської влади"[1736]. Практично всі органи влади давали оцінку оновленням і чудесам. Зокрема, закритий пленум

[1733] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 29; спр. 5, арк. 49.
[1734] Там само, спр. 5, арк. 4-5.
[1735] Там само, арк. 49-50.
[1736] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 106.

Озаринецького райвиконкому 2 вересня 1923 р. визнав їх обманом з боку "контр-революці, яка має на меті тільки підрив авторитету радвлади" і закликав "приняти самі рішучі засоби що до винищення подібних з'явищ". Також уточнювалися методи проведення агітаційної роботи серед селян: "Роз'яснення на загальних зборах, способом читки газет, доповідями, розмовами тощо", давалася вказівка "про з'яву чудес чи оновлень негайно доповідати в райвиконком"[1737]. 2-4 вересня в районах округи провели безпартійні конференції, на яких виступили представники окрвиконкому із роз'ясненням природи "чудес". Увага активу акцентувалася на тому, що 1) обновленська хвиля перенеслась з Вінницької округи і охопила поки лише північні райони. 2) Всі так звані оновлення є результатом тонко пророблених інсценівок, причому в більшості випадків знаряддям являється який-небудь хімічний розчин. Оновленню піддаються переважно металеві ікони до 99 % з числа оновлених по окрузі 60-70 ікон. 3) Оновлення відбуваються в домах вдів з підозрілою репутацією, членів реліггромад куркульського ґатунку, в запідозрених у самогоноварінні і загалом у анти-суспільних елементів. 4) Чудеса групують навколо себе головно жінок, переважно старих, сільських ледарів. 5) Ставлення духовенства переважно стримано позитивне. 6) На думку президії інсценування є наслідком боротьби релігійних течій – тихонівців і обновленців[1738].

Проте ніщо не могло переконати віруючих. Зокрема, коли в Китайгородському районі на Могилівщині комісія 2 вересня 1923 р. вилучила в с. Хренівка 10 оновлених ікон, щоб відправити в округу, а вночі пожежа знищила майже 15 хат, починаючи з домівки голови сільради, то мешканці села "побачили в цьому знамення Боже, яке покарало бідноту за видачу чудесних ікон"[1739]. Загалом позитивно селяни сприймали поширення округою "Відозви про боротьбу божественного духа святого з соціалізмом духом злим, розбещеним, розбещувачем людської моралі", в якому проводилася думка, що євреї-більшовики створили собі царство та експлуатують селян[1740].

Процес поширення чудес та оновлення ікон стрімко наростав. Упродовж вересня 1923 р. у Вінницькій окрузі було зареєстровано 634 випадки оновлення образів[1741]. У той же час у Тульчинській окрузі обновилося лише 30 ікон і один хрест[1742]. Проте, виконуючи настанови циркуляру № 30 ЦК РКП(б), місцева влада в округах, зокрема Вінницький окрпартком та окрвиконком, активних заходів не застосовували.[1743]. Доцільно звернути увагу на те, що зазначені інституції дуже раділи з того,

[1737] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 4, спр. 3, арк. 107-107 зв.
[1738] Там само, арк. 112-112 зв.
[1739] Там само.
[1740] Там само, арк. 108-108 зв.
[1741] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.
[1742] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 23.
[1743] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 78.

що в одному з сіл чоловік побив дружину за спробу розповсюдити чутку про оновлення ікони в її квартирі, але турбувало те, що "в полосу "чудес" оновилася ікона в квартирі одного комуніста"[1744].

На відміну від партійних та радянських органів, ДПУ діяла активно і в ніч на 23 вересня провела операцію з "вилучення осіб, які провокували і агітували "Калинівське чудо". Було арештовано до 40 осіб. Однак ніяких видимих результатів це не дало.[1745]. Завдяки добре налагодженій агентурній роботі постійно відстежувалася ситуація в Калинівському районі. Це дозволило Вінницькому окрпарткому в щомісячному закритому листі до губкому за вересень 1923 р. зазначити, що число паломників до Калинівського хреста досягає 100 тисяч[1746]. Зазвичай це були літні жінки, вони зупинялися та співали: "Хресту твоєму поклоняємося"[1747].

Серед паломників поширювалися листівки антирадянського та антисемітського змісту. Проте, на думку Вінницького окрпарткому, "серед неосвіченого натовпу, який бузувірствує, престиж вождів Соціалістичної революції такий, що дозволяє стверджувати – натовп цей обожнює тов. тов. Леніна та Троцького". З цього робився висновок, що використати його як антирадянську силу, попри всі зусилля контрреволюційних елементів, не вдасться[1748]. В той же час окрвиконком турбувало те, що біля Калинівського хреста збираються "сліпі кобзарі та співають шовіністичні пісні"[1749].

Однак теза про антирадянську спрямованість релігійного руху продовжувала домінувати. Так, у держполітзведенні № 39 Подгубвідділу ДПУ відзначалося, що станом на 24 жовтня 1923 р. "духовенство проводить таємні зібрання з приводу арештів у справі "чуд". Настрої духовенства щодо Радвлади ворожі"[1750]. За даними Тульчинського окрпарткому, найбільш виклично поводили себе "попи старої церковної течії"[1751]. Біля Калинівського хреста зібрання селян були особливо масовими з суботи на неділю. За даними ДПУ, в цьому районі активно діяли злодії та розвивалася проституція[1752]. Були повідомлення, зокрема, з Камінського району Тульчинської округи, про оргії жінок з монахами, що "змушувало чоловіків озброюватися кілками, арештовувати монахів і передавати їх народному слідчому"[1753].

Негативну оцінку Подільського губкому викликало рішення Могилівського окрпарткому від 22 жовтня 1923 р., в якому констатувався масовий релігійний рух у східній частині округи, керований монархістами та

[1744] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 23.
[1745] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 91; фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 28.
[1746] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 28.
[1747] Там само, спр. 45, арк. 24.
[1748] Там само, спр. 41, арк. 18.
[1749] Там само, арк. 28.
[1750] Там само, фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 97.
[1751] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 23.
[1752] Там само,фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 97.
[1753] Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 24.

іншими контрреволюційними елементами, та доручалося фракції КП(б)У окрвиконкому "підтягнути низовий радапарат найближчих сіл цих місць аж до передачі до суду як за прояви халатності, шляхом допущення скупчень народу, які реалізуються в епідемію багатотисячних збіговиськ". Обурений губком надіслав закритого листа секретареві даного окрпарткому Плісу та всім окрпарткомам Подільської губернії. Їхня увага приверталася до того факту, що така позиція суперечить вимогам циркуляру ЦК РКП(б) "Про ставлення до релігійних організацій". Зазначалося, що вимога "підтягнути низовий апарат" на практиці означає, що "низовий апарат (нам відомо з товаришів якого політичного та загального рівня розвитку він складається) повинен докладаючи неймовірних зусиль або переконати осліплені збіговиська народу розійтися, що явно неможливо, або розігнати силою, що не завжди можливо. При безперечному виключенні першої можливості (переконати) – друга відносна можливість (розігнати) інакше не може бути витлумачена цими збіговиськами народу, як грубі гоніння на віруючих і релігію, не кажучи вже про те, що ці гоніння дадуть колосальну поживу натовпу та його хворій уяві та стануть приводом до нових "чудес". Відтак губком зобов'язав окрпартком скасувати своє рішення та звернути увагу на "контр-революційні елементи", які підбурюють віруючих. Одночасно було зроблено доручення прокуратурі розробити чітку інструкцію адміністративним і каральним органам щодо заходів боротьби з контрреволюційними проявами, пов'язаними з чудесами[1754].

Спостерігалися випадки прикрашування реального стану справ. Так, Гайсинський окрпартком за засіданні 25 вересня 1923 р. констатував, що в окрузі "зареєстровано лише вісім місць оновлень. Чудеса в більшості випадків не притягують широкої уваги населення"[1755]. Однак у звіті відділу управління губвиконкому за період з 1 вересня по 1 жовтня 1923 р. викладена протилежна інформація: "За вересень по Гайсину "обновилося" 100 образів та почалося "обновлення" хрестів". Крім того, агітація духовенства "викликала масовий психоз серед населення, яке почало чекати "страшного суду" в определений день. Жінки ходили з розпущеними косами і тим чи іншим чином юродствували. Коли ж термін пройшов і нічого не сталося, тоді лише маса вернулася до свідомості і була надзвичайно обурена на духівництво"[1756]. Траплялися також випадки захоплення власними успіхами. Наприклад, Проскурівський окрпартком з неприхованою гордістю у звіті про підсумки своєї роботи в 1923 році доповідав, що, внаслідок обережної роботи з пропаганди природничих загальнонаукових знань і надання своєчасних директив партійним осередкам щодо тактовного підходу та заходам з безболісного подолання проявів чудес та оновлення ікон, у Проскурівській окрузі "великої хвилі "чудес" не спостерігалося"[1757].

[1754] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 78-79.
[1755] Там само,спр. 23, арк. 204.
[1756] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 249 зв.
[1757] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 30.

Значний розмах оновлення мало в Тульчинській окрузі. Але найбільшого розголосу тут набула інша легенда – про те, що селянин працював у неділю в полі біля містечка Шпикова Тульчинського району. Коли якась жінка присоромила його за роботу в неділю, він вилаявся і – "вмент застиг і занурився в землю"[1758].

Значним осередком оновлення була Кам'янецька округа. Зокрема, в ніч на 24-те серпня в с. Антонівка Миньківецького району селянка Февронія Онищук набирала воду в криниці. Коли вона опустила відро, то побачила на дні ікону Божої Матері. Жінка побігла по селу з криком, що в криниці з'явилося чудо, але селяни до цього поставилися скептично. Наступного дня Онищук знову побігла по селу і розповідала всім, що бачила в криниці ікону Божої Матері і три свічки, які горіли. За порадою селян вона пішла до священика у м. Миньківці і впросила освятити криницю. Після освячення розпочалося масове паломництво селян до Антонівського дива не тільки з Подільської, але й з Волинської губернії. Число цих паломників досягало до 6-7 тисяч чол."[1759] Священики роздавали паломникам святу воду з криниці. Тому віруючих обурила поведінка завідувача відділу народної освіти Кам'янецької округи Гоци, який наказав "взяти воду зі святої криниці для мотора". Коли ж автомобіль, проїхавши кілька метрів, зупинився, вони зраділи. Як доповідав 19 вересня начальник карного розшуку Новицький: "Стали циркулювати чутки, що Божа Матір покарала комуністів за те, що вони грішні"[1760]. Відповідальність за організацію паломництва влада поклала на "тихонівське духовенство, яке замаскувавшись в цивільний одяг, водило за собою цілі натовпи людей до цього дива. Особливо увага акцентувалася на випадках виманювання грошей та інших цінностей у віруючих, під виглядом збирання коштів для улаштування Церкви та інших богоугодних цілей"[1761]. Відзначено випадки трьох смертей біля криниці, через тисняву"[1762].

З метою спростування дива, як і в Калинівці, було створено комісію, до якої включили двох професорів – хіміка та фізика. Комісія, провівши обстеження, дійшла висновку, що ніякого чуда не було. Спочатку вона заявила, що до криниці "було кинуто фосфорит", але його слідів не знайшли[1763]. Тому в офіційному висновку комісія записала, що "хтось, можливо з ініціаторів "чуда", накривав темним селянським рядном криницю, в якій нібито відбувалося "чудо" і коли стомлений і напружений натовп, особливо жінки, підходили до цієї криниці і піднімали легенько це рядно, то утворювався яскравий відблиск неба в воді". Коли ж комісія організувала демонстрацію такого ж явища на іншій криниці, то зійшлося мало людей, оскільки найбільш фанатичні чоловіки залишались біля першої криниці. Тому

[1758] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 69.
[1759] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 467- 468; спр.115, арк. 216 зв.
[1760] Там само, фр. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 2.
[1761] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 468.
[1762] Там само, фр. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 2.
[1763] Там само, спр. 10, арк. 66.

проведений дослід не справив достатнього враження на віруючих. Вину за це поклали на комісію, яка, не досягши бажаного результату, поїхала[1764]. Зазначимо, що на підставі аналізу подій у вищезгадуваній доповіді Новицького робився висновок, що "в справі появи чудес потрібно вбачати метод боротьби духовенства з Радвладою шляхом штучного посилення віри та збільшення кількості віруючих з метою підриву авторитету Радвлади"[1765].

Та влада швидко вчилася на власних помилках. Тому, коли 1 листопада 1923 року в с. Жердя Орининського району Кам'янецької округи в будинку Марії Приймак оновилась ікона, то до складу комісії ввійшли, крім голови райвиконкому, співробітник ДПУ та місцевий священик. Вони заявили, що ікона не обновилася, а в ній було або замінено, або очищено хімічними речовинами оклад. Проте, на прохання господаря, який "не хотів, щоб до будинку стікався народ", ікону в нього вилучили[1766].

Релігійний рух наприкінці жовтня - на початку листопада 1923 р. набув масового характеру. Цьому сприяла активна діяльність монахів Почаївської лаври[1767]. Причому, якщо раніше в ньому брали участь переважно літні люди, то із завершенням польових робіт участь у процесіях почали брати чоловіки та молодь. Як зазначалося в закритому листі ЦК КП(б)У № 1 від 12 січня 1924 р. до комуністичних осередків: "З усіх кінців губернії починаються "хресні ходи" в грандіозному масштабі. Тисячні натовпи з хрестами, досить масивними (40-50 пудів), рухалися в напрямку Калинівського хреста. Релігійний фанатизм цього натовпу настільки був великий, що непрохідна багнюка, негода не перешкодили цьому рухові. З навколишніх криниць вичерпали всю воду (свята) і всю землю довкола хреста вищипали (несуть із собою, як святий пісок). Хрест цей в грудні "було вкрадено" і рух припинився". Ставилося завдання активізувати роботу серед паломників[1768]. Однак, на думку секретаря Гайсинського окрпарткому Проскурякова, "будь-яку роботу серед цього фанатичного натовпу при виконанні релігійного екстазу вести неможливо"[1769].

Загалом учасники "хресних ходів" у листопаді 1923 р. в полі біля Калинівського хреста встановили до 3000 хрестів. Тут збиралося до 20 тис. осіб. В грудні – до 7000 хрестів, привезених переважно з інших губерній. Поширювалися записки із викладом чуда з умовою – "перепиши і передай дев'ятьом". Партійні органи звертали увагу на те, що "епідемія чудес" супроводжується "зміцненням тихонівської церкви", тоді як жива церква "сходить зі сцени остаточно"[1770].

Зауважимо, що агенти ДПУ доповідали про поширення "чудесних" чуток єврейськими равинами. Так, у містечку Межиричі в липні 1923 р.

[1764] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 468.
[1765] Там само, фр. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 2.
[1766] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 10, арк. 469-470.
[1767] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 43.
[1768] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 14 зв.
[1769] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 18.
[1770] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 55 зв.-56; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 27-28.

равин поширював чутки, що в річці з'явився рак, який поїдає людей. ДПУ відразу потрактувала це як підступну антирадянську пропаганду[1771].

Серед партійно-радянського керівництва в губернії все більшого поширення набували крайні погляди. Зміну позиції влади чітко продемонструвало засідання бюро Подільського губкому 15 листопада. В ухваленій постанові висловлювалася тривога зростанням масштабів релігійного руху, який "перетворюється і набуває яскраво вираженого політичного характеру з оформленими монархічними погромними гаслами, співами "Боже царя храни", за віру проти комуністів, проти євреїв-комуністів, які прагнуть зламати християнську віру". Наголошувалося, що політичні гасла виводяться з економічних вимог, "як от: про низькі ціни на продукти сільського господарства і високі на продукти міста". З цього робився висновок, що "релігійний рух ідейно охоплюється і в значній мірі вже охопився контр-революційними монархічними та іншими організаціями, які намагаються використати його для пропаганди своїх ідей та агітації проти комуністів, Радянської влади та задач, які вона проводить". Результатами цієї пропаганди, на думку губкому, були "деморалізація низового радянського апарату (сільради), вповільнення темпів виконання задач (податкових), занепад культурно-просвітницької роботи на селі (закриття клубів і сільбудинків), політичне пожвавлення в церковних радах (вимога вивчення в школах закону божого)". Вирішальним аргументом для ухвалення остаточного рішення називалося невдоволення селян фактами витоптування посівів паломниками. Після цього робився остаточний висновок: "Вважати даний рух як політичний контр-революційний монархічний", тобто ворожий. Відтак ставилося завдання щодо його ліквідації. Для цього бюро запропонувало губвідділу ДПУ посилити секретними співробітниками райони, в яких нагромаджуються паломники, з метою виявити їхніх організаторів, упроваджувати своїх агентів до релігійних рад. Губвиконком і окрвиконкоми повинні були запровадити видачу дозволів на переміщення паломників. При їхній видачі слід було виділяти вповноважених від паломників, які відповідають в судовому порядку за те, щоб паломники не витоптували посівів, не проходили вночі по селах із запаленими свічками. Партійні організації в округах повинні були активізувати роботу в комнезамах і сільрадах з метою мобілізації спільних зусиль у боротьбі проти церковних рад і куркулів як їхньої опори[1772].

На місцях досить часто висловлювалися ще більш радикально. Зокрема, голова Гайсинського окрвиконкому Рижаков у листі до Голови губвиконкому Ремейка 16 листопада 1923 р. пропонував доповнити заходи боротьби каральними заходами щодо керівників і натхненників релігійного руху,

[1771] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 56; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 15.

[1772] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 51; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 56 зв.

залучити сільське вчительство до "справи культурної обробки населення", посилити культурно-просвітницьку роботу серед незаможників, посилити агентурну розвідку ДПУ, виселяти за межі округ і губернії осіб причетних до вказаного руху, губвиконком повинен терміново дати вказівку губсуду щодо прискорення процесів по боротьбі з "чудесами"[1773]. А Вінницька окрвійськнарада взагалі попросила ДПУ "проводити систематичне вилучення ватажків релігійних процесій, які мають контрреволюційний характер". Крім того, йому порадили ширше використовувати інститут відповідачів (див. додаток № Ш)[1774]. Їх рекомендувалося виділяти за модусом 1:100, але не менше трьох у кожному селі[1775].

Після ідеологічної підготовки влада перейшла до рішучих дій. У листопаді хрест у Калинівці вночі зрізали, криницю біля нього засипали, місце зрівняли з полем, а багатьох активістів заарештували[1776]. Відтак, Вінницький окрпартком доповідав, що в грудні 1923 р. релігійний рух пішов на спад, а процесії до "Калинівського чуда" майже припинилися[1777].

Останнім великим осередком релігійного руху залишалася Йосафатова (Іосафатова, Сафатова) долина біля с. Голинчинці Джуринського району: на межі Могилівської та Тульчинської округ, у глухому кутку, за 50 верст від Могилів-Подільського, вдалині від залізниці об'явилося "святе місце". Тут ще під час жнив, 15 серпня 1923 р., "пастух села Голинчинці, Яків Мисик, пас овець. До нього явилась гарна жінка, без волосся, одіта в брудний селянський одяг, і попросила поїсти. Неподалік селянин орав землю. Побачивши це, жінка сказала: "грішно орати в свято, й мабуть він (селянин) оре на куркульській землі, але незабаром ми всі будемо рівні і всі будемо ситі і задоволені". Наївшись, вона попросила в пастуха попити води. Після пиття у неї в роті щось заблистіло і посипалось щось, як попіл, і вона сказала пастуху: "Я Божа мати і ти повинен сказати через деякий час селянам, щоб на цьому місці чотири священики поставили чотири освячених хрести і щоб тут молоді дівчата, з розпущеним волоссям, і хлопці молились би, бо це місце святе". Організатори цього "чуда" пустили чутку, що скоро кінець світу і кожна громада (село), яке не хоче загинути, повинно поставити хрест на святому місці."[1778]. 29 серпня 1923 р., за рішенням церковної ради села Голинчинці, священиків і хресних ходів від довколишніх сіл, поставили перший дубовий хрест. На урочистому обіді, влаштованому після цього, священики оголосили пастуха Мисика святим,

[1773] Держархів Вінницької області, фп. 836, оп. 1, спр. 9, арк. 369 зв-370.

[1774] Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 36, арк. 11-12 .

[1775] Там само, фр. 595, оп. 11, спр. 1, арк. 117.

[1776] Демченко В. Калинівське чудо [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ ru/nevydumannye_istorii/2008/07/18/17443.html

[1777] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 42.

[1778] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 14 зв.-16 зв.; История Иосафатовой долины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://www. pravoslavie.ru/ jurnal/569.htm.

розповіли, що сталося явлення Божої матері, та закликали молитися на святому місці та ставити на ньому хрести [1779].

Невдовзі хрести поставили жителі сусідніх сіл. Поступово число паломників у долину почало збільшуватися. В їхніх очах Мисик ставав "ледве не пророком". Вже у жовтні в долині поставили майже 700 хрестів, а кількість паломників сягнула 25 тисяч[1780]. Часто їхніми організаторами були монахи Києво-Печерської лаври[1781]. Селяни йшли "від самої прикордонної смуги та навіть з-за кордону. Хрести в часи непогоди селянами носилися пішки приблизно верст за 200 від Сафатової долини, причому більша кількість селян навіть без чобіт з голими головами на плечах несе хрести, причім характерно відмітити, що ідуть не тому, що не мають чобіт, а з другою метою"[1782]. За свідченням Н. Дмитрука, хрести прикрашали барвінком та іншим зіллям, вкривали рядном чи скатертиною. Паломники "одягалися в чисту одежу, ноги обмотували біленькими онучками, дівчата йшли з розпущеними косами, вбрані в квітки. Молодиці та баби несли пучки зілля з застромленими в середину свічками"[1783]. Серед паломників поширилися переконання щодо "зцілення хворих "святою" водою з криниць в долині та "святою" землею долини". Тому їх брали з собою додому. Також поширилася чутка про "зцілення хворих жінок шляхом статевого акту з пастухом Мисиком"[1784].

Як підкреслювала Олена Пчілка: "Приносіння до "Сафатової долини" хрестів і ставлення їх там було "офірою", тобто спокутою гріхів. Під час походу паломники повинні були "поводитися чемно, надто пристойно. Навіть молоді хлопці й дівчата повинні були в дорозі їсти пісне, без-пуття не сміятися, не правити пустих теревенів, навіть не лущити насіння (!). Тим паче повинні були всі "поклонники" мати "чисте сумління" – ніякої кривди нікому не чинити, бо коли хто цього не додержував, то й хрест його […] ставав трухлявий і не міг бути поставлений". Вона звернула увагу на те, що під час ходи паломники співали "Спаси, Господи!", але не традиційного монархічного змісту, а в новій редакції: "Спаси, Господи, люди твої і благослови достояніє твоє; побіди народу українському на супротивнії даруй!" Серед паломників поширилася думка, що хрестів повинно бути багато, бо лише тоді "буде якась переміна і людям стане легше жити в світі"[1785]. Вже до грудня в долині було встановлено біля 15 тисяч хрестів[1786].

Як зазначалося в матеріалах слідства, проведеного Подгубвідділом ДПУ в 1924 р., всі хресні ходи в Йосафатовій долині зустрічали священики

[1779] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 63.
[1780] Там само, спр. 40, арк. 27; спр. 495, арк. 63.
[1781] Там само, арк. 44.
[1782] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 19; спр. 10, арк. 94.
[1783] Дмитрук Никанор Про чудеса на Україні року 1923-го. – С. 52.
[1784] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 57.
[1785] Пчілка Олена Українські народні легенди останнього часу. – С. 46-48.
[1786] Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

Пертинський, Любинський і Жолткевич, які встановлювали перший хрест, а також члени Голинчинської церковної ради. Вони стежили за порядком в долині та приймали дари від паломників. Пожертви реєструвалися в спеціальному журналі. Частину зібраних речей роздавали бідним. Невдовзі в долині зібралася маса торговців, проповідників тощо. Прагнучи заробити на торговцях, церковна рада обклала їх податком на право торгівлі, який ті негайно сплатили. Не відставали від церковної раді й органи влади. Так, Голинчинська сільрада та райрада також встановили такий податок і зверталися до церковної ради "за пожертвою від хрестів то на користь інвалідів, то в фонд безробітних. Для свого підшефного 72 піхотного полку Сільрада с. Голинчинець отримала від церковної ради 2000 крб. (знаками 23 р.) і 60 рушників. Церковна рада й з власної ініціативи здійснювала пожертви. Наприклад, пожертвувала гроші, речі та продукти погорільцям с. Білоусівка[1787]. Зазначимо, що в жовтні 1923 р. Джуринська раймліція провела обшук у членів церковної ради та у Мисика. Було вилучено біля 600 рушників, багато грошей і майже 200 пудів хліба. Однак куди ділося вилучене, довелося встановлювати слідству.

Миритися з цим влада не могла. Тому проти паломників почалися обстріли комсомольцями, відбирання хрестів, арешти. В грудні долина була заблокована кінною міліцією, а хрести зрізані на дрова[1788]. Всі активні учасники, виявлені агентурою, були арештовані[1789]. Такі жорсткі дії зумовлювалися, на думку ЦК КП(б)У, тим, що релігійний рух ставав все більш організованим, чіткіше простежувався його монархічний характер і підривна роль куркулів. Крім того, під прикриттям релігійних промов поширювалися провокативні чутки. Наприклад, що Подільська та Волинська губернії відходять до Польщі, а тому необхідно розпускати комнезами. Або про страшний суд, який повинен наступити вночі, коли "буде ходити антихрист і православним неможна виходити на вулицю до мукання корів і співів півня". Також поголос твердив, що в школах починають "печатати дітей (спеціальний радянський знак на лобі в дитини)". Були вимоги відновити викладання закону Божого в школах і передачі ЗАГСу священикам[1790].

На фоні спаду релігійного руху окружні партійні комітети, на вимогу губкому, відразу доповідали про будь-які нові його прояви. Так, у грудні 1923 р. в багатьох селах, зокрема, Хмільницького району по хатах влаштовувалися "таємні святі вечері". Відразу були вжиті заходи із вивчення цього "своєрідного релігійного руху"[1791]. "Цікавий і характерний" випадок стався в с. Обідне Немирівського району (в документі помилково вказувався Хмільницький район). Як доповів Вінницький окрпартком, там до сільського

[1787] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 64-67.

[1788] Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 4, арк. 6; История Иосафатовой долины. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://www.pravoslavie. ru/jurnal/569.htm.

[1789] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 70.

[1790] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 14 зв.-16 зв.

[1791] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 43.

КНС звернулися від “Української церковної Ради” з прохання про допомогу в “боротьбі за ту світлу народну справу, яку вони проводять”. У зверненні йшлося, що “вони є революціонерами в релігії та повністю стоять за Радянську Владу, яка перша повстала проти старої церкви й повністю відмежовується від Петлюри яким спровокували їх їхні вороги – стара церква, прагнучи таким чином підірвати їхній авторитет.” Дане звернення було потрактоване як приклад “розкладання церкви на селі” та загострення боротьби між “Автокефальною та Тихонівською церквами”[1792].

У січні 1924 р. “хресні ходи” практично припинилися. Натомість релігійний рух, як наголошував секретар Гайсинського окрпарткому Проскурівський, набув інших форм: “Моління, пильнування, всілякі піснеспіви, які відбувалися в хатах заможних селян, керівництво якими здійснюється “хатніми попами”, елемент з минулих “паломників-богомольців”. Підкреслювалося, що “ці паразити поширюють чутки, небилиці, провокації про страшний суд, про прихід антихриста, який бродить по Гайсинщині”. Промовистим було цитування слів священика з с. Метанівки Госачинського про те, що даний релігійний рух є відповіддю віруючих на антирелігійну пропаганду партії комуністів[1793].

Навесні 1924 р. були нові спроби “відновити Калинівське чудо та Йосафатову долину”[1794]. Однак, як відзначав секретар ВУЦВК П. Буценко в своєму звіті за наслідками об’їзду Подільської губернії 15-25 березня, зробив висновок, що “Калинівське чудо на 90 % втратило своє значення, а також і хрестонасадження в Могилівський окрузі призупинено і ті 100 хрестів, які були поставлені самим селянством, знесені для палива”[1795]. Відповідно до цього висновку місцева влада робила все від неї залежне, щоб його підтвердити. Зокрема в березні 1924 р. було три випадки хрестоносіння в Йосафатову долину за участі 3-5 паломників. Їх затримали місцеві сільради та передали міліції[1796].

Проте радість з приводу припинення релігійного руху була передчасною. В березні 1924 р. з’явився новий об’єкт паломництва – Степашкове поле біля с. Степашки Гайсинського району Гайсинської округи. Тут місцевий монах Йосип, скориставшись великим зсувом ґрунту, поширив легенду, що “якійсь жінці в сні явився “святий” і наказав ставити в цьому місці хрести і хто їх поставить, той врятує свою душу”. Невдовзі розпочалося паломництво та ставлення хрестів. За даними агентів ДПУ, “особливо активними в їхній організації були монахи “братства сестричок” з с. Попівка Бердичівського району Київської округи”. Серед них виділялася монахиня Ірина, яка натхненно доводила, що Степашкове поле – це “третя рана на тілі антихриста, Йосафатова долина – друга, Калинівське “чудо” – перша.

[1792] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 43.
[1793] Там само, спр. 42, арк. 26.
[1794] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20,спр. 1798, арк. 74.
[1795] ЦДАВО України, ф. 1,оп. 2, спр. 2187, арк. 6..
[1796] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 19.

Незабаром буде четверта рана – четверта печатка, яка переможе диявола. А ставлення хрестів – свідчення непереможності бога". Проте влада вже мала досвід дій і змогла оперативно придушити даний рух, тим більше, що основну масу паломників складали мешканці Київської та Волинської губерній[1797]. Також швидко ізольовувалися "групи баб і старих в 3-5 осіб", які в липні 1924 р. приходили й шукали Калинівське чудо[1798].

Занепаду релігійного руху значною мірою сприяло залякування віруючих через показові судові процеси над активістами, на що вказували Н. Кузьмінець і О. Зінченко. За їхніми даними, у справі про Калинівське диво до відповідальності було притягнено 31 обвинуваченого, з яких 28 звинуватили і засудили до різних термінів ув'язнення[1799]. Проте владі цього було мало. Особливо витончено були покарані "фабриканти" чудес священики Бучко та Витвіцький. Спочатку їх засудили до року ув'язнення в бупрі, згодом змусили просити помилування, після чого вислали за межі Правобережної України[1800]. Крім того, вживалися "випереджаючі заходи" з посилення культурної та партійної роботи в Калинівці. Для цього шефом району призначили цукровий завод. За його допомогою у великодні дні провели низку доповідей на антирелігійну тематику[1801]. Офіційну точку зору на припинення релігійного руху висловив Н. Дмитрук: "Прийшла весна, але руху вже не було. […] Він сам по собі припинився. Так недавно, місяць-два тому ще жили цим, а тепер і не згадують. Ніби не сезонно стало говорити про це, так само як у жнива співати колядок, чи на новий рік обжинкових"[1802]. Разом з тим, Подільське відділення ДПУ в звіті "Про політичний стан Поділля в 1923 р." не втрималося, щоб не зазначити: "Вся чорнова робота з ліквідації "чудес" була прооблена органами ДПУ"[1803].

Необхідно наголосити, що ЦК КП(б)У досить об'єктивно встановив причини "епідемії" чудес, оновлень та хресних ходів: "Релігійний фанатизм, насамперед, "дрімуче невігластво" селянських мас, важке матеріальне становище, недоліки в нашій роботі і, зокрема, наші перегини в сфері антирелігійних дій. Випадки закриття церков, які мали місце, комсомольські свята тощо, викликали в селян настрої, ніби радянська влада переслідує православну церкву"[1804]. Доречно зауважити, що увага акцентувалася на тому, що соціальною базою релігійного руху було майже виключно селянство, частково сільська інтелігенція та напівінтелігенція, а робітники "чудами" не цікавилися й участі в русі не брали[1805]. Тому секретар ЦК

[1797] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 57.
[1798] Там само, спр. 45, арк. 11 а.
[1799] Кузьмінець Н. П. Становлення радянської судової… – С 144.
[1800] Там само; Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 159, арк. 22-23.
[1801] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 7.
[1802] Дмитрук Никанор Про чудеса на Україні року 1923-го. – С. 52.
[1803] Держархів Вінницької області, фп.1, оп1, спр.492, арк. 31.
[1804] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 16 зв.
[1805] Держархів Вінницької області, фп.1, оп. 1, спр.492, арк. 31.

КП(б)У Е. Квірінґ наставляв, що забороняти "чудеса" не можна, а слід "доводити шарлатанство і обман". Зазначимо, що в той же час він вимагав припинити "диспути комсомольців з попами, оскільки комсомольці занадто слабко підготовлені і зазнають поразки"[1806].

Слабка підготовленість комсомольців наочно проявилася в резонансному випадку страсної суботи 26 квітня 1924 р. в с. Ситківцях Гайсинської округи. Цього дня член КСМУ Ливандовський вистрілив з рушниці по дзвініці церкви. На здивування окрпарткому, селяни проявили свідомість, створили делегацію, яка висловила секретареві осередку своє невдоволення й просила покарати бешкетника. За пропозицією окрпарткому осередок, щоб не нагнітати ситуацію, відправив Ливандовського до Гайсина. Зазначимо, що якщо до цього інциденту партійний комітет поставився поблажливо, то "поголовна варка самогону та п'янство в зв'язку з "пасхальним настроєм" викликала обурення[1807]. Проте силове придушення руху чудес та оновлення ікон не означало світоглядної перемоги більшовиків. Вони досягли лише того, що даний рух трансформувався в легенди та пісні. Етнограф Олена Пчілка підкреслювала, що "тими творами народної фантазії було сповнено все навколо"[1808].

Однак влада на Поділлі раділа з припинення паломництва православних до "Калинівського хреста" та "Сафатової долини" недовго. Вже в червні 1924 р. розгорнулося масове паломництво католиків. Зокрема, в Городок Проскурівської округи на свято Св. Антонія 13 червня прибуло кілька тисяч людей і багато ксьондзів з різних місць. Ксьондзи в костелах критикували "безбожну" політику радвлади стосовно податків і закликали не слухатися більшовиків, а також звертали увагу на щасливе життя в "обетованній землі" – Польщі". Ще більш масовим було паломництво 27-29 липня в Браїлів. Воно розпочалося з Бердичева. Звідти пройшла польська процесія з ксьондзом на чолі в складі понад 10000 осіб. Майже половину паломників складала молодь. Наступного дня в костелі Браїлова та біля нього збирали пожертви (зібрали понад 700 крб. золотом), торгували різними книжками, коралами, восковими статуетками та іншими "святими речами". 29 червня біля костела зібралося понад 25000 осіб, 22 ксьондзи та єпископ. Паломники були з Поділля, Волині, Київщини та з Підволочиська (тоді був під владою Польщі). Ксьондзи в проповідях агітували проти радвлади та комуністів. На думку ЦК КП(б)У, "робота ця проводиться за певними директивами з-за кордону"[1809].

Одним з напрямків антирелігійної політики влади була боротьба проти монастирів як осередків духовних традицій. Для цього використовувалися

[1806] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 16 зв.
[1807] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 35 зв.
[1808] Пчілка Олена Українські народні легенди останнього часу. – С. 41.
[1809] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 74-74 зв.; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 67.

найрізноманітніші методи. Так, на початку 1923 р. було ліквідовано Головчинецький Преображенський монастир у Летичівському повіті. На його матеріальній базі створили дитячу колонію. Монахині поскаржилися до НКВС. Мабуть, пам'ятаючи публікацію в "Известиях" річної давнини про їхню допомогу голодуючим[1810], той "відношенням від 21 червня 1923 р. за № 1452/т" наказав відновити монастир у Головчинцях, а будинок та садибу "віддати монашкам на правах трудової артілі". Проте, за свідченнями губліквідкому, Проскурівський окрвиконком всіляко "противиться відновленню монастиря, хоч і розуміє, що монашки, які в великому числу розбрелися по селах в околиці Головчинець, дуже заважають поширенню культури і освіти"[1811]. Невдовзі губліквідком та окрпартком досягли порозуміння. Наслідком стало те, що "заходами Губліквідкому удалось з'ясувати монашкам, що не слід нищити діточої кольонії, яка дуже гарно розвивається, та було доведено до цього, що монашки подали дня 24/IX-24 р. за № 13950 заяву в Губвиконком з проханням дозволити їм переселитись в монастир в Браїлові". Прагнення переселити монахинь подалі від Головчинець Проскурівський окрвиконком у доповідній записці з грифом "дуже таємно" до президії губвиконкому на початку жовтня 1924 р. пояснював тим, що кожна з 81 монахинь, які на той час жили в навколишніх до Головчинець селах, "якщо самі не являються прямим очагом контр-революції, то на кожний випадок вони усі разом і кожда окремо піддержують релігійний фанатизм серед сільського населення". Автори цієї записки навіть зазначили, що в Браїлівському монастирі "єсть тепер 146 монашок та ще можна помістити 200 осіб". Цинічною видається згадка про те, що головчинецькі монахині "просять допомоги для переїзду в Браїлів"[1812].

Курс на витіснення монашок застосували і в Браїлові. Там у Троїцькому жіночому монастирі на початку 1924 р. більшу частину будинку віддали штабу гаубичного дивізіону 96 територіальної дивізії, а затим місцева влада почала вимагати перенести монастир в інше місце[1813]. Монахині поскаржилися до НКВС. Проти ліквідації чи переселення монастиря виступили мешканці сіл Козачівка та Москалівка. Вони на сільських зборах 23 березня 1924 р. ухвалили звернення на підтримку монастиря, яке скріпили 405 підписами. Після розгляду цих скарг, заступник наркома внутрішніх справ Черлюнчакевич 7 квітня 1924 р. надіслав до Подільського губліквідкому листа. В ньому зазначалося, що, з огляду на недавно пережиті Поділлям потрясіння у вигляді "чудес" і "Йосафатової долини", виселення монашок лише збурить губернію. Тому, враховуючи, що з 146 монахинь 44 престарілих і 47 – хворі та каліки, НКВС вважав доцільним дозволити вести

[1810] Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – С. 43.
[1811] ЦДАВОУкраїни, ф. , оп. 2, спр. 223, арк. 165.
[1812] Держархів Вінницької області, фр 925, оп. 1, спр. 130, арк. 230.
[1813] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2187, арк. 7; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 41.

монахиням трудове господарство і вважати їх трудовою артіллю. Натомість штаб запропонували виселити[1814]. Однак чи то лист залишав простір для маневру, чи губернська влада проявила самостійність, але, визнавши монастир власністю черниць, військових залишили тут спершу на час пошуку для них нового приміщення, а затим постійно[1815].

Зазначимо, що, оскільки Браїлівський монастир підтримував обновленський рух, то влада робила йому певні поступки. Зокрема, задовольнила його скарги на порушення в оподаткуванні та роз'яснила, що квартирну плату мали сплачувати лише "монашки, які живуть в келіях колишніх монастирів, якщо ці приміщення націоналізовано". Відтак ця норма не стосувалася даного монастиря[1816]. Якщо ж насельники монастирів, які виділялися релігійним фанатизмом, підтримували тихонівців і поширювали "релігійне суєвір'я реакційного змісту", як Немирівського жіночого у Вінницькій окрузі, Бершадського чи Гранівського чоловічих – у Гайсинській, Тульчинські старообрядські (2 жіночих і 1 чоловічий) – Тульчинській окрузі, то з ними боролися як з нетрудовими елементами. Вживалися заходи з повернення мандрівних монахів до своїх обителей, найактивніших заарештовували. Особливе значення надавали проведенню комнезамами кампанії проти чернецтва[1817].

Характерною рисою політики щодо церкви в роки непу було здійснення постійного моніторингу конфесійної ситуації та розпалювання ворожнечі між конфесіями та всередині них. Зокрема, в політичній доповіді про роботу Подільського губкому за жовтень 1921 р. ЦК КП(б)У інформували, що "попи, які відкололися від екзархистів, організували групу живої церкви". Вона поширена в Брацлавському, Жмеринському та Гайсинському повітах, але авторитетом у населення не користувалася. Найвпливовіша, згідно доповіді, УАПЦ в особі Вінницької губернської церковної ради, перебувала в стані розбрату. Її ліве крило вважало себе близькою до "живої церкви". Зазначимо явне задоволення доповідача від того, що робота партійної організації з інформування віруючих про чвари в церковному середовищі викликає в подолян недовіру до традиційної церкви та апатію до церковних справ[1818].

Особливо активно підривну роботу проти різних конфесій здійснювало ДПУ. Механізм даної роботи розкривають доповіді "Про церковне життя на Поділлі" та "Про роботу з організації групи "Жива Церква" в Подільській губернії", підготовлені 2-м відділом ПГВДПУ 26 жовтня 1922 р. для губкому КП(б)У. В першій з них зазначалося, що найбільший вплив у церковному житті Поділля мають "дві течії: 1) автокефальна (самосвяти) та 2) екзархична (єпископці або тихонівці)". Вказувалося, що на чолі

[1814] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 202-213 зв.
[1815] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 41-42.
[1816] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 165 зв.; Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 42.
[1817] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 43-44.
[1818] Там само, спр. 229, арк. 12; спр.40, арк. 6.

екзархичної течії стояв "єпископ Пимен, який постійно проживав у Кам'янці, у Вінниці – архієрей Амвросій". І далі:"Єпископська церква перебуває на позиціях "старого часу", "спираючись на інтелігенцію, напівінтелігенцію та міщанство", що зумовило рішення щодо оновлення церкви на засадах виборності парафіянами церковнослужителів, з подальшим їхнім затвердженням духовною владою; виборності ради парафії з мирян та священиків і розширення їхніх повноважень; богослужіння тією мовою, яку виберуть миряни тощо. Відповідну заяву обновленці подали до Подільського Губвиконкому. На практиці впровадження ідей оновлення відбувалося непросто. Так, коли в Кам'янецькому повіті відбувалися вибори й миряни не підтримали список, запропонований Пименом, наполягаючи на затвердженні своїх кандидатур, він розігнав збори. В документі прямо вказувалося, що організатором і натхненником боротьби між прихильниками оновлення та збереження традиційних церковних порядків: "Являється Губвідділ ДПУ, який насадженням своїх інформаторів і сексотів весь час спрямовує роботу з розколу та ворожнечі поміж єпископської церкви"[1819].

Радикальним кроком у боротьбі проти єпископської церкви стала організація груп "Живої Церкви". Циркулярне розпорядження щодо цього надійшло з Харкова 15 вересня 1922 р. Відповідно до нього організували вербування активу "ЖЦ". Очільником групи став завербований ДПУ "український автокефальний священик Сидельник", який зумів залучити ще кількох священиків. Проте, коли 3 жовтня уповноважений другого відділу губернського управління ДПУ та Сидельник прибули до Києва на затвердження, виявилося, що там групи "ЖЦ" ще не створили. Крім того, з образою зазначалося в доповіді "Про роботу з організації групи "Жива Церква" в Подільській губернії", "тов. Серафимов, присланий з Харкова по роботі з "ЖЦ", вказав, що такі групи повинні очолювати" виключно представники єпископської церкви, а не автокефальної. Хоч у циркулярі про це не йшлося. Тому довелося подільським чекістам шукати нового очільника "ЖЦ". "Розвідувальною роботою був визначений для цієї мети" настоятель Свято-Покровського собору у Вінниці Юнак. Той категорично відмовився співробітничати з ДПУ. Однак через сексота спецслужба зуміла вдало використати честолюбство Юнака. Йому запропонували сан єпископа в обмін за видалення з єпископської церкви небажаних елементів. Характерно, що навіть після досягнення поставленої мети сексоти та інформатори продовжували активно працювати в оточенні Юнака[1820].

Під пильним оком ДПУ, як свідчать матеріали доповіді "Про церковне життя на Поділлі", перебувала й УАПЦ. Автокефальний рух вважали таким, що мав "шовіністично-петлюрівське забарвлення". Його небезпеку вбачали у швидкому поширенні краєм, "населення якого винятково шовіністично

[1819] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 490, арк. 2.
[1820] Там само, арк. 3-3 зв.

налаштоване" та прагне, "йдучи шляхом автокефальної церкви зробити автокефальну Україну". Тому до складу губернської церковної ради – керівного органу УАПЦ на Поділлі – ввели інформаторів та сексотів, які зуміли майже повністю розвалити її роботу. Прикладом такого розвалу вважали вимогу "духовного глави автокефальної церкви" єпископа Івана до церковної ради щодо "особливого його шанування, яке виражалося в тому, що члени ради зобов'язані цілувати в нього руку […] вважає себе князьком і вимагає, щоб під час служби[його] згадували як владику". У відповідь та не підкорилася і звернулася до "української церковної ради з вимогою прислати нового єпископа"[1821]. Не гребувала влада й дрібнішими провокаціями (див. додаток № Щ).

Зазначимо, що щільність опіки органами ДПУ церкви постійно посилювалася. Відтак інформація про стан церковного життя ставала повнішою. Зокрема, характеризуючи його в 1923 р., ПГВДПУ виділяв уже чотири провідних церковних угрупування, які постійно ворогували між собою. Найбільшою та найворожішою конфесією вважали екзархистів (тихонівців), які мали 1013 церковних громад із 1300 зареєстрованих в регіоні. УАПЦ нараховувала 200 громад, обновленська – 25 громад і БОУПАЦ (єпископа Погорілка) – 29 громад[1822]. Однак одноденний перепис, проведений наприкінці грудня 1923 р., дав іншу кількість церковних громад– 1564 (детальніше – див. додаток № Ю)[1823]. Центром церковного життя, за даними ДПУ, залишався Кам'янець-Подільський, де розташовувалося керівництво Подільської єпархії. Його очолював "голова українського Синоду" архієпископ Пимен. Фактично всією роботою керував єпископ Андріан, який "перебував під впливом тихонівських єпископів Фотія (Тульчинська та Гайсинська округи) та Лолія (Могилівська округа)". Підкреслювалося, що, за звітами Пимена, центр вважав Подільську єпархію обновленською, особливо після вислання лідерів тихонівців єпископів Амвросія та Валеріана. Тим більше, що офіційними керівниками більшості окружових церковних управлінь біли обновленці: у Вінницькій окрузі – протоієрей Янса, 156 громад; у Проскурівській – протоієрей Левицький, 102 громади; в Кам'янецькій – єпископ Андріан та священик Скаловський, 246 громад; у Тульчинській – священик Тарасинкевич, 198 громад; Гайсинській – єпископ Фотій, 106 громад; Могилівській – єпископ Лолій, 205 громад[1824]. Загалом, через двоїсту позицію Пимена, який одночасно очолював обновленську церкву та підтримував тісні зв'язки з тихонівцями Фотієм, Лолієм та Андріаном, обновленський рух на Поділлі в 1923 р., на думку ДПУ, перебував у зародковому стані[1825]. У той же час позбавлена юридичного центру та найвпливовіших єпископів

[1821] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 490, арк. 2 зв.
[1822] Там само, спр. 492, арк. 12.
[1823] ЦДАВО України, ф 5, оп. 2, спр. 223, арк. 116.
[1824] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 12.
[1825] Там само.

“тихонівщина залишалася найширшою та найавторитетнішою течією”. Навіть прихильники оновлення змушені були враховувати настрої подолян і приховували свої симпатії, щоб не втратити своїх парафій[1826]. Особливо помітними були такі настрої у Вінницькій окрузі, де, за свідченнями ДПУ, станом на березень 1924 р. “не виявлено можливості створити оновленське ядро”. В той же час, у Проскурівській окрузі, завдяки авторитету та впливу протоієрея Левицького, за підтримки агентів ДПУ, в ході Великодніх свят активно готувався ґрунт для проведення районних і окружного обновленських з’їздів[1827]. У Гайсинській окрузі більшість священиків-тихонівців під проводом єпископа Фотія намагалися добитися відставки благочинного Гулевича – активного прихильника оновлення. Лише коли надійшла звістка, що замість Фотія мають призначити єпископа з В’ятської губернії Герасима, той на деякий час став прихильником “Живої Церкви”. Але, коли стало відомо про відмову Герасима їхати в Україну, він повернувся до “тихонівців”[1828]. Загалом, на думку Подільського губернського відділу ДПУ, позиції “тихонівщини як такої на Поділлі міцні”. Воно також визнало, що практика боротьби проти неї з допомогою “Живої Церкви” не лише провалилася, але й “підірвала авторитет будь-якого оновленського руху на Поділлі своїми крутими, непристосованими до психології віруючих і духовенства підходами”. Було визнано помилковою практику залучення до цього руху “безавторитетних священників, які не користуються ніяким впливом”. Як шкідливе оцінили вербування “грубим способом” – через обіцянку матеріальних благ і проведення гульб, оскільки воно залучило до лав оновленців “елемент вкрай нечесний, шкурний”, який не мав жодного уявлення про ставлення “віруючої маси до релігії, як до сили, яка управляє всією природою”[1829]. Відтак робився висновок, що позиції “старого реакційного духовенства” лише зміцнилися[1830].

Автокефальний рух, на радість ДПУ, в 1923 р. розколовся на УАПЦ і УПАЦ й перебував у стані “скритої тихої боротьби” між новим очільником губернської церковної ради єпископом Кротевичем, ставлеником голови Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а з початку 1924 р. – Діяльної Христової церкви Михайла Мороза, та прихильниками митрополита Липківського. Причому єпископа Кротевича підтримував лише єпископ Задвірняк з Кам’янецької округи. Очільники церковних рад Гайсинської округи єпископ Борецький, Тульчинської та Могилівської – Карабиневич, Проскурівської – протоієрей Сіроокий залишилися вірними УАПЦ[1831].

Зазначимо, що влада всіма способами підтримувала обновленський рух в уособленні УПАЦ серед автокефалістів, що дозволило єпископу Кротевичу

[1826] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 12.
[1827] Там само, арк. 15.
[1828] Там само, арк. 19-20.
[1829] Там само, арк. 21.
[1830] Там само, арк. 22.
[1831] Там само, спр. 492, арк. 13.

провести в березні 1924 р. губернський з'їзд, на якому його, як "прогресивного діяча", обрали архиєпископом[1832]. Це сприяло швидкому зростанню популярності єпископа, особливо серед інтелігенції, зокрема, вчителів. Свідченням цього став перехід значної частини тихонівців Вінниці до числа його парафіян, на що зверталася увага в доповіді губвідділу ДПУ "Про тихонівщину на Поділлі за березень 1924 р." Цей факт викликав роздратування "настоятеля Вінницького екзархального собору протоієрея Татомира", який в цьому звинувачував радянську владу[1833].

Одночасно з підтримкою прихильників Кротевича влада вживала заходи з дискредитації священиків, які коливалися між УАПЦ і УПАЦ. Так, вважаючи єпископа Борецького та його прихильників на Гайсинщині "досить неблагонадійними", вживалися заходи "з компрометації Борецького на предмет його усунення та виявлення фізіономії його прибічників і прибічників Липківського". Проти частини священиків, зокрема, Борячука на Гайсинщині, Сіроокого на Проскурівщині, в березні 1924 р. розпочали "розробку справи на предмет притягнення до відповідальності" за звинуваченнями в "агітації у вузько-шовіністичному дусі проти Радвлади" та "петлюрівщині". Було виявлено, що "30 % священиків – колишні офіцери білих армій"[1834].

Значною проблемою для влади в її зусиллях з поширення обновленського руху навесні 1924 р. була "гостра боротьба монашества" з ним. За агентурними даними ДПУ, воно не лише провадило агітацію проти оновлення, але й "готувало ґрунт для захоплення парафій під свій вплив". Обновленці, захищаючи свої позиції, скаржилися владі на антирадянську діяльність ченців – як у Калинівському районі Вінницької округи. При цьому наголошувалося, що найактивніше діють насельники Почаївського монастиря[1835].

Значну тривогу губкому КП(б)У викликало зменшення протистояння між різними конфесіями та випадки "спільних богослужінь попів різного толку" в березні 1924 р. У цьому вбачали загрозу відновлення впливу церкви на подолян[1836].

Одним з проявів недовіри до намагання влади впровадити оновлену церкву стало швидке поширення популярності протестантських церков, яких радянська влада називала "сектами", а прихильників – "сектантами". Десятки тисяч селян увійшли "до сект під різними назвами: "євангелістів", "адвентистів", "баптистів", "штундистів", "старообрядців", "новий Ізраїль", "братство віруючих селян" тощо"[1837]. Характерно, що в звітах губвідділу ДПУ стан "сектантства" оцінювався спокійніше. Вказувалося, що більш-менш помітними в краї було одинадцять "сект" загальною чисельністю біля

[1832] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 53.
[1833] Там само, арк. 14, 25.
[1834] Там само, арк. 27-28, 54.
[1835] Там само, арк. 32.
[1836] Там само, спр. 40, арк. 62; спр. 42, арк. 21.
[1837] Там само, спр. 40, арк. 10.

п’яти тисяч осіб, об’єднаних у 250 громад і груп, з яких керівників 230 та 180 активістів. У семи з них кількість членів не досягала ста, а кількість організацій коливалася від 1 до 10. Наймасовішими були: євангелісти-християни – 2300 членів, 100 груп; адвентисти 7-го дня – 1000 членів, 70 груп; баптисти – 800 членів, 25 груп; старообрядці – 680 членів, 10 груп. Причому, іоніти та мальованці діяли нелегально в Гайсинській та Тульчинській округах.[1838]. Наголошувалося, що члени всіх сект ставляться до радянської влади негативно. Особливо обурила ДПУ “відкрита антирадянська агітація” на молитовних зборах у березні 1924 р. керівника подільських адвентистів Рауса. Він стверджував, що “рівність і братерство не можуть базуватися на чварах, а лише на вірі в Бога”[1839].

Глибину “розробки” органами ДПУ релігійних громад, особливо так званих сект, наочно видно з “Історії іонітів”, написаної 25 травня 1923 р. помічником уповноваженого Тульчинського окружного відділення ДПУ Данильчуком на підставі агентурних даних і співбесід зі священиками. В ній досить детально розкрито історію розвитку руху іонітів. Вказано, що на Поділлі їхнє вчення почало поширюватися в 1916 р. зусиллями колишнього солдата, іонійського книгоноші Георгія. Після невдалих спроб осісти в селах Брацлавського повіту він зупинився в с. Паланка Ладижинської волості Гайсинського повіту. В 1921 р. тут, у громаді іонітів, вже було 5 братів і 24 сестри. Жили вони в двох суміжних господарствах. Їхні бездітні господарі згодом переписали обійстя в постійне користування іонітів. У 1922 р. селяни прийняли іонітів до своєї громади. Живуть вони як трудова община, обробляють сад, город і прополюють селянам поля. Працюють добре. Виробництво та споживання спільне. Спосіб життя – монастирський, не визнають шлюбу та їдять просту їжу. Іонітів відвідувало багато селян з навколишніх сіл. Численні пожертви дозволяли тим добре одягатися та харчуватися. Георгій навіть перебирав, які гроші приймати. У 1920-1921 рр. він брав лише керенки та миколаївки, а в 1922-1923 рр. – золото та срібло. Найближчими соратниками Георгія були “брат” Григорій та “сестра” Марія, родом з с. Крищинці Тульчинського повіту[1840].

Селян притягували до іонітів есхатологічні проповіді про кінець світу в 1923 р. і прихід страшного суду. Агентура ДПУ звертала увагу на те, що іоніти дуже добре трактували поточні міжнародні та внутрішні події на підтвердження своїх ідей. Зазначалося, що вплив на частину селян був настільки сильним, що деякі міцні господарі “мало сіють”, або навіть зовсім припиняли працювати й продавали свої господарства. Гроші віддавали керівникам секти, а самі жили впроголодь, чекаючи кінця світу. Прихильники Георгія були настільки переконаними у цій близькій події, що в багатьох селах, щоб належним чином її

[1838] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 16-18; фп. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 1-2.

[1839] Там само, арк. 3.

[1840] Там само, арк. 4-4 зв.

зустріти, ретельно постили й молилися, роздавали своє майно 1 січня 1922 р. У перший тиждень Великого посту, зокрема в с. Клебані Тульчинського повіту, одягнувши чисту білизну та чистий одяг, вони збиралися разом і урочисто кілька годин чекали останнього моменту[1841].

Священників, які виступали з критикою щодо них, іоніти обзивали слугами влади антихриста, тобто радянської влади, більшовиками та шарлатанами. Ті ж, хто прямо чи опосередковано підтримували іонітів, отримували від них "на малі подачки", як от "слов'янський єпископ Амбросій Вінницький". Різко негативно вони ставилися до українізації богослужіння, УАПЦ, світського вигляду священиків і будь-яких змін у церкві. Іоніти заперечували будь-які реєстраційні документи, листування з владою, службу в армії, називаючи все це печаткою антихриста. Агентура ДПУ доповідала, що за підтримки місцевих священиків, які отримують гроші від іонітів, ті до травня 1923 р. поширили свій вплив і створили іонітські громади в "селах: Паланка (резиденція Георгія), Степашки, Харпачка, Лукашівка, Білоусівка та Ладижин Гайсинської округи, а також Клебань, Холодівка, Скрицьке, Мачуха, Михалівка, Кинашів, Богданівка й Гута Тульчинської округи. Найактивніше іонітів підтримували священик с. Богданівка Крижанівський та колишній дяк з с. Клебані, вигнаний звідти за іонітство, який став священиком у с. Велика Стратіївка, Максим Фарт". Зауважувалося, що в Клебані сектанти зовсім не ходили до церкви тільки тому, що "священик автокефаліст"[1842].

На підставі цього аналітиками ПГВДПУ робився висновок про монархічний характер іонітської секти, яка "сіє фанатизм серед селян, закріпачує їхній розум у дусі фанатизму", руйнує сім'ї (були випадки, коли після 25-30 років спільного життя чоловіки порушували питання про розлучення). Коли ж чекісти вирішили арештувати керівника громади іонітів Георгія, він зник.[1843].

На відміну від Гайсинської чи Тульчинської округ, у Вінницькій особливо активними були адвентисти, які розсилали своїх агітаторів по селах "для вербування та організації там сект". Окрпартком змушений був у липні 1924 р. зобов'язати райпарткоми "вести строге спостереження за цими агітаторами, при зручному випадку викривати їх, та загалом більш уважно вивчати сектантський рух". Ще більше занепокоєння влади Кам'янецької округи викликало створення адвентистами "гуртків молоді для вивчення Євангельських вчень у Калюському районі"[1844].

Крім того, ретельно відслідковувся зв'язок церковних громад з антирадянськими елементами. Зокрема, неодноразово підкреслювалося, що багато кваліфікованої інтелігенції (лікарі, вчителі) пов'язані з петлюрівським

[1841] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 4 зв.
[1842] Там само, арк. 5.
[1843] Там само.
[1844] Там само, арк. 11 а; спр. 495, арк. 58.

минулим та є прихильниками УАПЦ, яка мала найбільший вплив у селах Черче та Грицьків Смотрицького району Кам'янецької округи[1845].

Важливими є свідчення про те, що найбільші парафії "тихонівців" були розташовані в селах Адамівка, Зіньків, Покутинці, Охрімівці Зіньківського району, Проскурівка – Солобківського, Цикова – Смотрицького. Як не дивно, до "реакційних елементів" було віднесено приходи синодальної, або "обновленської", церкви, хоч офіційно вона визнавалась радянською владою та заявляла про свою лояльність до неї. Особливо помітною діяльність "синодального угруповання" була в Новій Ушиці, а також у с. Карачківці Смотрицького району. Воно домінувало також і в Купинському районі[1846].

До "реакційних елементів" влада відносила також і громади "собор-єпископів", тобто Соборно-єпископської церкви – Української Православної Автокефальної Церкви або ж БОПУПАЦ, яка відстоювала ідеї автокефалії Української церкви, національного реформування на засадах канонічності в лоні Російської православної церкви. Підкреслювалося, що воно "проводить свою діяльність головним чином і майже виключно в Солобковецькому районі", переважно в "селах Глушківці, Пільний Мукарів і Солобківці". Необхідно зазначити, що всі ці населені пункти в 1921-1922 рр. були охоплені селянськими повстаннями проти радянської влади[1847].

Крім того, уважно відслідковувався взаємозв'язок етнічного складу населення з тією чи іншою церквою. Зокрема, наголошувалось, що серед українців і німців "сильно розвинутий релігійний рух" із великим впливом "місцевого реакційного духовенства" та куркулів.[1848] Особливо владу непокоїла значна кількість серед мешканців Поділля поляків, яких вона розглядала як потенційних агентів "панської" Польщі. Крім того, поляки традиційно відзначалися відданістю костелу, шанували священиків і прислухалися до їхньої думки. Влада не забула, як у 1920 році "із складу польського населення с. Крачки і м. Миколаєва (Чорноострівського району) було виділено делегацію, яка спробувала піти в Польщу із заявою про свої симпатії та бажання прийняти польське підданство"[1849]. Тому більшовицька влада розглядала РКЦ як ворожу структуру, а її духовних отців як агентів ідейного ворога – Ватикану.

Однак реквізувати церковні цінності та залякати духовних отців і парафіян для радянської влади було мало. Вже в січні 1923 р., на підставі обов'язкової постанови № 631 губвиконкому, розпочалася кампанія з перереєстрації статутів релігійних громад, хоч вони були укладені впродовж 1921-1922 років. На проведення цієї процедури відводився місячний термін. Громади зобов'язані були подавати: заяву; список членів; вказати адресу;

[1845] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 38, 53.
[1846] Там само. – С. 41, 43,49,52-53.
[1847] Там само. – С. 52
[1848] Там само. – С. 38.
[1849] Там само. – С. 38, 55.

сплатити гербовий збір у розмірі 300 крб. грошовими знаками зразка 1922 р.; зареєстрований статут громади в п'яти примірниках, з них три нотаріально завірені; звіт про діяльність за минулий рік; кошти на публікацію інформації про реєстрацію громади в губернській пресі; збір на організаційні витрати в розмірі 5000 крб. […] з надбавкою 50% на користь голодуючих і канцелярський збір в розмірі 75 крб. У випадку відмови в реєстрації громада мала право скаржитися впродовж шести місяців до уряду. Особливо зазначалося, що спроба ухилитися від проходження перереєстрації загрожує притягненням до судової відповідальності[1850].

На підставі отриманих у ході перереєстрації даних про релігійні громади та орендовані ними храми розгорнулася нова кампанія – з обов'язкового державного страхування "богослужбових приміщень"[1851]. Постанова Народного комісаріату фінансів СРСР від 3 вересня 1923 р. визначала, що місцевий податок з таких будинків повинні встановлювати окрвиконкоми в розмірі 1-2 відсотків від їхньої страхової вартості[1852]. Зокрема, постановою президії Кам'янецького окрвиконому та економічної наради за поданням окрфінвідділу 6 вересня 1923 р. оподаткували храми в "розмірі 1% від страхової оцінки в червінцях з перекладом […] на радянські знаки зразка 1923 р. по курсу 1 вересня (200 крб.)". Податок слід було внести до 25 вересня[1853]. Подільське єпархіальне управління спробувало оскаржити зазначену постанову до відділу НКВС із відокремлення церкви від держави. Проте 16 січня 1924 р. той не задовільнив скаргу, мотивуючи своє рішення тим, що "все зроблено обґрунтовано". Скаржнику нагадали, що збір на будівлі "не може перевищувати одного відсотка будівельної цінності даної церкви"[1854]. Однак, попри всі намагання влади зібрати зазначений податок, виснажені попередніми кампаніями релігійні громади та храми не мали чим платити. Тому в листопаді 1923 р. окрфінвідділ запропонував удвічі зменшити суму такого податку[1855].

Велику увагу влада надавала здійсненню антирелігійної пропаганди, але наголошувалося на необхідності проводити антирелігійну роботу так, щоб не провокувати сутичок. Зокрема, комсомольцям забороняли влаштовувати "котячі весілля" під час служби в церкві. "За деякими відомостями в Проскурівській окрузі на цьому ґрунті дійшло до сутички між комсомольцями і хресним ходом, – зазначалося в закритому листі ЦК КП(б)У № 5 від 31 серпня 1924 р. комуністичним осередкам. – Комсомольці відкрили вогонь з револьверів. Закінчилося тим, що натовп фанатів розгромив комсомольський клуб"[1856].

[1850] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 57, арк. 11 зв.-12; спр. 219, арк. 1-2.
[1851] Там само, фр. 337, оп. 1, спр. 70, арк. 101.
[1852] Там само, спр. 292, арк. 75.
[1853] Там само.
[1854] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 32.
[1855] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 292, арк. 75.
[1856] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 74 зв.

Особливе значення в проведенні антирелігійної роботи надавали проведенню різноманітних акцій у дні релігійних свят. Зокрема, в березні 1923 р. повіткоми КП(б)У розгорнули масштабну "підготовчу роботу по проведенню кампанії серед полського населення. Мобілізованим полякам-комуністам читалися інструктивні доповіді"[1857]. В перший день Пасхи агітатори по селах проводили антирелігійні бесіди. Так, у с. Черче на Кам'янеччині в приміщенні школи зібралося "200 осіб, з них біля ста старих людей, 50 молоді, а решта жінки різного віку. Перша доповідь була на російській мові. Доповідачем був Сиротюк. Затим польською мовою виступив Ясинський. Селяни задали багато питань і по закінченню зборів були налаштовані антирелігійно. На завершення зборів проспівали інтернаціонал"[1858]. Кидається у вічі надмірний оптимізм автора документу. Він сприйняв святковий настрій селян і їхнє привітне ставлення до гостей як прояв результативності своєї роботи. Про справжні настрої селян-католиків на Поділлі, через три роки подібного самозаспокоєння, свідчить звіт комісії НКВС і ЦК національних меншин. Вона працювала на Поділлі восени 1925 р. й про підсумки роботи доповіла на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1926 р.[1859] У звіті наголошувалося, що стан польроботи характеризується збереженням величезного впливу ксьондзів, діяльність яких носить явно виражений політичний характер, збереженням в значній мірі національно-релігійної єдності польського села та прихованою тягою частини польнаселення до Польщі[1860].

Добре розуміючи роль ксьондзів, радянська влада постійно намагалася їх дискредитувати різноманітними звинуваченнями, як от: незаконне зберігання зброї, контрабанда, шпигунство, опір владі при виселенні з будинку тощо. За ці "злочини" їх заарештовували, тримали деякий час у в'язниці та згодом відпускали. Через деякий час усе повторювалося. Мета таких садистських дій – змусити зректися віри та скласти сан священика[1861] або хоч схилити до співпраці з ДПУ*. Відтак можна припустити, що пограбування ксьондзів Зилевича, Сулковського та Ягельницького 7 вересня 1923 р. в Гуменецькому лісі біля Кам'янця-Подільського було інспіроване самою владою. Проте, хоч окремі отці під

[1857] Держархів Хмельницької області, фр. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 11.

[1858] Там само, спр. 26, арк. 1.

[1859] Тітова Н. До проблеми "українців-католиків" на Поділлі… – С. 77

[1860] Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 130, арк. 7-8.

[1861] Біографії римо-католицьких священиків… – С. 376, 382, 400, 406; Росовський В. Репресоване духовенство Кам'янець-Подільської дієцезії / В. Росовський //CREDO – загальноукраїнський католицький суспільно-релігійний часопис // http://www.credo-ua.org/2009/04/930

* Як підкреслювала Н. Ковалець "вже в 1926 р. ДПУ до своїх таємних агентів зараховувало […] кожного шостого з 128 католицьких душпастирів в УСРР на той час" (Ковалець Н. Євген Перкович… – С. 112).

тиском і давали згоду на співпрацю, але сану не зрікалися і продовжували служити Богу, костелу та громаді[**]. Нікого не ввів у оману вміщений 22 березня 1925 р. в газеті "Червоний кордон" відкритий лист ксьондза Казимира Нановського до папського нунція у Варшаві із вихваляннням політики радянської влади, засудженням поведінки ксьондзів і пропозицією створити самостійний католицький єпископат в Україні[1862].

Як антирадянські були потрактовані дії ксьондзів у Чернівецькому районі Могилівської округи навесні 1925 р. Як повідомляв секретар окрпарткому Фесенко: "Як тільки ксьондз узнає, що такий-то бідняк голодає, він біжить до нього на квартиру і дає йому гроші, що потім добре компенсується парафіянами і тим самим одержує вплив на маси"[1863].

Тому ДПУ продовжукало наполегливо шукати відступників. І знаходило. 3 січня 1927 р. зрікся сану "вікарний ксьондз Проскурівського костелу Євген Перкович Зрадника активно використовували для проведення антирелігійної роботи. Впродовж 1927 р. він "57 разів виступив у 52-х населених пунктах, а в 1928 р. – понад 60 разів"[1864]. Проте всі зусилля з вербування зрадників виявилися марними Перкович виявився єдиним ксьондзом-відступником на території України[1865].

Наступним "досягненням" ДПУ стала організація підписання "Декларації римсько-католицького духовенства Поділля". Для цього ксьондзів Сігізмунда Квасневського, Казимира Нановського, Станіслава Ганського та Альберта Кобця по кілька місяців піддавали "обробці" у в'язниці, аж поки ті не згодилися поставити підпис під декларацією в обмін на своє звільнення. Апостольський адміністратор Кам'янецької дієцезії Ян Свідерський згодився її підписати за умови звільнення душпастирів[1866]. Зазначимо, що настоятель Вінницького костьолу, найавторитетніший на Поділлі прелат Ян Левинський відмовився підписувати дану декларацію[1867]. Характерно, що ще до публікації в січні 1928 р. декларації в пресі на адресу польбюро окрпарткомів надійшов інструктивний лист і тези для агітаторів

[**] Наприклад, вище згадуваний ксьондз Ришард Шишко після звільнення з ув'язнення"29 листопада 1923 р., одержав призначення на посаду настоятеля костьолу в с. Зіньків. У 1924 р. знову потрапив за ґрати, проте після того, як на вимогу чекістів зобов'язався стати таємним інформатором Проскурівського окрвідділу ДПУ УСРР, був відпущений на волю. Радянські органи держбезпеки вимагали від ксьондза відомостей про настрої католицької спільноти і зміст розмов його колег. Кс. Шишко повідомив про свою вимушену співпрацю з ДПУ генерального вікарія Кам'янецької дієцезії прелата Я. Свідерського, від якого одержав вказівку, аби інформація, що подаватиметься в ДПУ, не завдавала шкоди Костьолові та духовенству".(Біографії римо-католицьких священиків… – С. 435).

[1862] Ковалець Н. Євген Перкович… – С. 105.

[1863] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 79.

[1864] Ковалець Н. Євген Перкович… – С. 106-107.

[1865] . Біографії римо-католицьких священиків… С. 418..

[1866] Див. Рубльова Н. Невідома ділянка… – С. 441. Біографії римо-католицьких священиків… С. 382-383; 396, 399, 415, 422.

[1867] Див. Біографії римо-католицьких священиків… С. 409.

від агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б) з цього приводу. В них ставилося завдання щодо проведення роз'яснювальної роботи з приводу декларації. Наголошувалося, що її слід проводити не у вигляді кампанії, а пов'язуючи з повсякденною роботою. Чітко ставилася мета: "подальший підрив впливу католицького духовенства на польські трудящі маси та зміцнення на них впливу комуністичної партії і радянської влади". Увага партійно-радянського активу зверталася на те, що він "не повинен мати ілюзій відносно того, що група ксьондзів, яка підписала декларацію, відмовилась в ній від контрреволюційної роботи, від зв'язку з буржуазною Польщею і стала на шлях лояльності щодо Радвлади, чинить вповні щиро і перестає бути нашим ворогом." Відтак наголошувалося: "Декларацію необхідно розглядати як маневр, як новий спосіб пристосування до умов, які змінилися"[1868].

Однак усі старання влади виявилися марними. Як і раніше, місцеві підрозділи ДПУ зазначали: "На настрої поляків до цього часу має вплив католицьке духовенство, яке поширюється не лише на заможну частину села, а також на середняцтво та бідноту […] Вчиняючи вплив на польське населення, духовенство всіляко розвиває патріотизм до Польської Республіки та вороже ставлення до Радвлади та її заходів. В основному польське населення продовжує тяжіти до Польщі"[1869]. Це проявлялося, зокрема, в тому, що під час святкування релігійних свят, зазначалося в іншому звіті, "навколо костела носили ріжного роду хоронгви і [в]цім числі польський національний герб з написом "Віта Крев Польске" всі траспорентанти були одягнені в національно польсько-краківський одяг"[1870]. Крім того, владу непокоїв вплив РКЦ на молодь через гуртки "ружанцю" та "терціар"[*]. Вона вважала, що в селах, де серед мешканців 25-50% складають поляки і "сильно розвинуті" такі гуртки, "живуть націоналістичні тенденції", оскільки саме вони "виховують польське населення в національно-шовіністичному дусі"[1871].

[1868] Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 129, арк. 13-18.

[1869] Там само, спр. 152,арк. 47.

[1870] Там само, спр. 130, арк. 47.

[*]Гуртки "ружанцю" (розарію) – молитовні об'єднання парафіян, що колективно та індивідуально здійснюють молитовні інтенції Розарію (цикл молитов до Богородиці). У "ружанець" чи "Живу Ружу" входило 15 осіб, серед яких обирали керівника – золятора. Він мав 15 іконок, розділених на три частини. Перша частина називається Радісна (висвітлює народження Христа), друга частина Скорботна (страждання, розп'яття Христа), третя частина – Хвалебна (Воскресіння та Вознесіння Христа). Група збиралась раз на місяць для спільної молитви та для обміну іконок, до яких учасники моляться наступний місяць. (Соціокультурна діяльність католиків Вінниччини за часів "войовничого атеїзму". – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: //www.nbuv.gov.ua /portal/Soc_Gum/.../sociokyltyrna%20diyalnist.pdf); Досить часто золятор, керуючи групою понад двадцять осіб, жив виключно на внески гуртківців і його інтересами. (Держархів Хмельницької області, фр. 301, оп. 1, спр. 56, арк. 5); Терціари (від лат.tertius – третій) – група активних і наближених до пастора віруючих складала гурток "Об'єднання братів і сестер терціарів", тобто монахів, котрі жили і діяли серед мирян. (Стронський Г. Римо-католицький костьол в Україні у 20-30-ті роки XX ст. – С. 79).

[1871] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – С. 52, 55.

Отже, аналіз політики щодо церкви на Поділлі дозволяє зробити висновок про те, що нова влада впродовж всього періоду непу вела проти неї, як ідейного ворога, непримиренну боротьбу. Вона проводилася в різних формах – від освітньо-пропагандистської до прямих репресій проти священиків і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під прикриттям допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес. Його розгром супроводжувався встановленням тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та нацьковуванням релігійних конфесій одна на одну. Посилились підривна робота проти священиків, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних. Фактично, в останні роки непу церква опинилася в стані облоги. Суспільна думка подолян активно готувалася до "вирішального бою" проти агентів петлюрівщини, монархізму та білопольської контрреволюції в уособленні різних конфесій, який розпочався невдовзі після остаточного згортання нової економічної політики.

4.4 Реалізація етнополітики комуністичної влади в краї

Однією з яскравих сторінок боротьби українців за свою мову та культуру була політика українізації 1920-х років. Запроваджувалася вона компартією вимушено, з метою утвердитися в Україні, і була частиною загальносоюзної політики коренізації, ухваленої XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 року. В Україні його рішення 23 травня 1923 р. іплементувала постанова комісії ЦК КП(б)У з національного питання, затверджена політбюро. Вона передбачала, що на шляху "активної українізації" мають бути вирішені такі "завдання: а) оволодіння всією парторганізацією українською мовою, вивчення соціально-політичних і історично-побутових умов України; б) партійне керівництво та участь партії в будівництві української культури; в) більшовицьке виховання, втягнення в активну роботу і висування українських партійних кадрів; г) зміцнення України, її зв'язків із всім СРСР, втягнення мас корінного населення в господарське будівництво"[1872].

Характерно, що вже 21 липня 1923 р. ВУЦВК своїм обіжником вимагав від центральних органів влади та губкомів регулярно повідомляти, як проходить українізація, чи є з цього приводу постанова губвиконкому, які установи передбачено українізувати в першу чергу, яким шляхом планують проводити українізацію (влаштування курсів, прийом нових співробітників, які знають мову, і т.д.)[1873].

[1872] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1979, арк. 2; Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – Минск: Белгосиздат, 1926. – С. 6.

[1873] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1671, арк. 33.

Офіційний старт проведенню українізації на Поділлі дала постанова президії губвиконкому № 35 від 8 липня 1923 р., якою остаточним терміном українізації радянських установ встановлювалися "7 роковини Жовтневої революції". Після 7 листопада 1924 р. весь документообіг мав здійснюватися українською мовою. Окрвиконкомам рекомендувалося налагодити в округах роботу курсів з вивчення української мови, поклавши відповідальність за це на відділи наросвіти. Якщо хтось із співробітників відмовлявся її вивчати, слід було "вживати заходів що до усунення таких осіб з посад"[1874]. Зазначимо, що ще до ухвалення цієї постанови 14 червня президія Кам'янецького окрвиконкому, розглянувши питання про українізацію відділів ОВК, ухвалила розпочати перехід на українську мову з тих відділів, які мали безпосередні відносини з селом: фінансів, земельного, народної освіти. Інші відділи мали проводити цю роботу поступово. Президія також висловила побажання "щодо відкриття курсів української мови, для більш успішного переходу на українську мову та вивчення граматики й основ її"[1875]. Мабуть, саме тому першим на Поділлі перевело діловодство на українську мову окрземуправління Кам'янецького окрвиконкому – з другої половини липня.[1876].

Зазначимо, що хоч сам відділ управління губвиконкому, який покликаний був організовувати всю роботу з українізації в губернії, перейшов на діловодство українською мовою в серпні 1923 р., він ще 18 липня своїм листом № 992 звернувся до відділів керування окрвиконкомів із вимогою подати інформацію про хід українізації апарату. Типова відповідь надійшла з Кам'янця-Подільського. Відділ керування ОВК повідомляв, що структури виконкому діловодство проводили українською мовою частково, але з 1-го серпня перейдуть на неї повністю. Виняток становила міліція. З огляду на те, що більшість міліціонерів були вихідцями з Росії й української мови не знали, запевнення, що вони перейдуть на українську через шість місяців, були надто оптимістичними. Наголошувалося, що райвиконкоми все діловодство провадили на українській мові, а в сільрадах – лише 50 %[1877]. Такі показники по селах, на нашу думку, зумовлювалися низьким освітнім рівнем кадрів, які там працювали.

У вересні курси з вивчення української мови партійними і радянськими службовцями розпочали роботу у Вінниці та Немирові, в жовтні – в Проскурові та інших окружних містах і викликали жвавий інтерес. Так, у Проскурові їх відвідувало від 30 до 45 слухачів, у Немирові – 45[1878]. Однак брак фінансування та саботаж окремих керівників негативно вплинув на відвідуваність. Наприклад, небажання адміністрації Проскурівського окрфінвідділу та держбанку посилати своїх співробітників на ці курси, а

[1874] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 7, арк. 44.
[1875] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 85, арк. 517 зв.
[1876] Там само, спр. 10, арк. 484 зв.;
[1877] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв.; спр. 86, арк. 468; спр. 115, арк. 25.
[1878] Там само, фп. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 77-78; фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 12.

натомість “вивчати українську мову в своїх канцеляріях”, призвело до того, що навіть “серед активних слухачів поширилася недовіра в те, що вивчення української мови є необхідним”. Як наслідок, уже через три тижні від початку роботи курси відвідували лише вчителі[1879]. Це промовистий факт, особливо з огляду на те, що в етнічному плані серед одинадцяти співробітників Проскурівської окружної інспекції народної освіти лише троє були українцями[1880]. Серед учителів українців також була меншість, з огляду на те, що серед мешканців Проскурова домінували євреї – 42%, українців було – 39%, поляків – 9,7%, представників інших етносів – 1,5%[1881]. Після того, як у першій половині листопада 1923 р. губернська бюджетна комісія викреслила фінансування на утримання курсів, “лектори відмовилися від роботи й 20-го грудня вона зовсім припинилася не давши майже ніяких результатів”[1882]. Слід взяти до уваги й те, що вчителі отримували вкрай незначну плату. Наприклад, учителю “з українізації співробітників губвійськомату видано 28 грудня 1924 р. 10 черв. крб. Подальша виплата припинена через відсутність у ГВК для цього кредиту”[1883].

Ситуацію певним чином рятувала робота відомчих курсів українознавства. Зокрема, в Проскурівському окрземуправлінні їх відвідувало 15-18 осіб із 27 працюючих. Сім співробітників, зазначалося в анкеті, вже володіли українською мовою “в мові і письмі”. Фінансування здійснювалося коштом окрземуправління в сумі “45 червоних рублів”[1884].

Проте на пленумі губвиконкому 21-23 жовтня 1923 р. після аналізу анкет, надісланих окрвиконкомами (див. додаток № Я), було заявлено, що українізація апарату ГВК “проведена на 85-90%”. Висловлювалося сподівання на “безболісне завершення її до 1-го січня”. Разом з тим вказувалося на недоліки – “нерете льне ставлення до відвідування занять, недбале або несерйозне відношення до питання українізації”. Пропонувалося за таке ставлення “переслідувати, аж до звільнення зі служби”. Пленум нагадав губнаросвіті про важливість “організовувати школи на рідній мові для національних меншин[1885]. Відтак на початку січня 1925 р. губернські та окружні владні структури звітували, переважно російською мовою, про здійснення “українізації низового апарату”. Зокрема, доповіли про “цілковиту українізацію” адмінвідділ губвиконкому та апарат Кам’янецького окрвиконкому [1886].

На початку січня 1924 р. губернська комісія з українізації радянського апарату надіслала в усі окрвиконкоми циркуляр з вимогою “негайно

[1879] Держархів Вінницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 12.
[1880] Там само, арк. 5.
[1881] Політ-економічний опис Проскурівської округи… – с. 26
[1882] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 12.
[1883] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 25.
[1884] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 17.
[1885] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 447, арк. 13.
[1886] Там само, спр. 7, арк. 45; Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1. спр. 70, арк. 99 зв.

затребувати від установ і надіслати відомості по анкеті" та звіт про проведення "українізації". Інформація мала бути подана в губкомісію не пізніше 1-го березня 1924 р.[1887] Відразу після цього були створені курси українознавства в організаціях, чиї співробітники ще не відвідували їх. Так, у Проскурівській окрузі 1 січня 1924 р. розпочали роботу курси в держбанку з фінансуванням за його кошт у сумі 25 червінців, у окрфінвідділі – п'ять червінців і в окружній камері праці – з фінансуванням шість карбованців[1888]. У всіх установах і відділах складалися списки бажаючих вивчати українську мову[1889]. Лише керівництво Проскурівського державного комбінату проігнорувало вимогу відрядити своїх співробітників для навчання чи створити власні курси. Мабуть, його задовольняло, що з 23 працюючих на комбінаті 10 добре володіли українською мовою "в мові і письмі", а 13 – лише "в мові". Вочевидь, саме тому й відповіді на питання анкети давалися частково російською, частково українською мовами, а точніше суржиком.[1890]. Можливо, на нігілістичне ставлення до українізації впливала позиція вищого республіканського керівництва, зокрема, секретаря ВУЦВК Панаса Буценка[*]. Доповідаючи 5 квітня 1924 р. на засіданні президії ВУЦВК із представниками Подільського губвиконкому та губкому КП(б)У про підсумки об'їзду 15-25 березня Подільської губернії, він зауважив, що в Кам'янці-Подільському після розширеного засідання міськради з двома тисячами "представників профспілок, Інститутами, КП(б)У та КСМ" його, зокрема, запитували: "Чому центральна влада не українізується, чому весь уряд не розмовляє українською мовою та інші питання, які належать до минулої петлюрівщини"[1891].

Також негативно впливало те, що в партійних органах регіону робота з українізації, як зазначалося у річному звіті Подільського губкому КП(б)У за період з IX губпартконференції до 1 січня 1924 р., не мала систематичного характеру. В губкомі українською велося лише листування та й то частково. Натомість окрпарткоми (крім Вінницького, в якому українською не користувалися) перейшли на українську мову в листуванні з селом, а Кам'янецький ОПК – "навіть з центром"[1892].

Разом з тим переведення діловодства на українську мову продовжувалося. Зокрема, в Проскурівській окрузі станом на 1 квітня 1924 р. це зробили "окрвиконком, окрадмінвідділ з міліцією та Допром, окрінспектура наросвіти, статбюро, окрземуправління, 16 Райвиконкомів [тобто всі – **Авт.**], окрім місцьгоспів, військстолів і фінсчетстолів, кооперативні установи. Частково перейшли на українську мову –

[1887] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
[1888] Там само, арк. 16, 18, 20.
[1889] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 46, 73.
[1890] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 15.
[*] У 1921-1923 рр. він був головою Кам'янецького повітвиконкому.
[1891] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2187, арк. 7 зв.
[1892] Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 32-32 зв.

окрздороввідділ і окрсобез. Не перейшли – окрфінвідділ, камера праці, окрмісцьгосп, держбанк і держстрах"[1893].

Характерно, що багато установ і організацій своє небажання переводити на українську мову документообіг намагалися будь-яким чином замаскувати. Так, управляючий Подільським відділенням цукротресу Грицевський у "Доповіді про стан подільського села", яка була написана російською мовою, в травні 1924 р. повідомляв, що всі бесіди з селянами члени комісії з обстеження села проводили "винятково на Української мові"[1894].

Проаналізувавши "вкрай незначні досягнення в справі українізації", президія Подільського губвиконкому на своєму засіданні 8 липня 1924 р. ухвалила: "Вважати остаточним терміном українізації радапарату Поділля листопад місяць ц. р., пристосувавши цей термін до 7-х роковин Жовтневої революції. […] Починаючи з 1 серпня припинити прийом співробітників, не володіючих українською мовою, за винятком фахівців з окремого на то дозволу Президії ГВК, чи Президії Окрвиконкомів на місцях, при умові відібрання в них підписки, в якій вони зобов'язуються до певного строку пройти курс навчання української мови". Після закінчення встановленого терміну слід було провести перевірку знання української мови. Рекомендувалося за її результатами всіх співробітників розподілити на три категорії: "добре знаючих, кепсько та зовсім незнаючих". У випадках, "коли буде виявлено небажання з боку тих чи інших осіб вивчити її, усовувати таких осіб з посади. Як не бажаючих переводити завдань Радянської влади"[1895].

Аналізуючи хід виконання зазначеної постанови, на засіданні президії Подгубвиконкому 7 жовтня 1924 р. констатували, що українізація "проводиться успішно, крім ДПУ, Військкомату, Губстатбюро, Цукротресту, Губвідділу праці, Держбанку та Промбанку". Відтак запропонували завершити дану працю "до 7 листопада б.р. Рахувати необхідним розпочати роботу по зміні службовців, які не володіють українською, погодивши це питання з Профорганами і відповідальними працівниками установ". Відповідальність за виконання даної постанови поклали безпосередньо на керівників цих закладів [1896].

Першим кроком до такої зміни мали стати перевірки знання української мови чиновниками. Проте в округах не поспішали з їхнім проведенням. Зокрема, райвиконкоми Проскурівської округи лише в січні-лютому 1925 р. взялися за цю справу. Її здійснювали атестаційно-випробувальні (іспитові) комісії в складі представників: райвиконкому – голова комісії, наросвіти та уповноваженого окрвиконкому[1897]. Також активізувалася робота із завершення переведення діловодства на українську мову. Так, президія Проскурівського окрвиконкому на

[1893] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 13.
[1894] Держархів Вінницької області, фп.1, оп.1, спр.532, арк. 5.
[1895] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 53, 167.
[1896] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 225, арк. 61 зв.; спр. 130, арк. 5.
[1897] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 130, 143.

засіданні 16 січня 1925 р. рекомендувала судовим органам "остаточно завершити українізацію і повністю перейти на українську мову" [1898].

Велике значення для пропаганди української мови, її статусу мала обов'язкова постанова Подільського ГВК № 242 від 16 лютого 1925 р. "Про вживання української мови на таблицях і вивісках" і видані на її виконання відповідні постанови окрвиконкомів, зокрема Вінницького. Вони передбачали, що впродовж місяця таблиці з назвами вулиць та вивіски на державних і громадських установах повинні бути перероблені виключно на українську мову, а на приватних – поряд з російськомовними слід було розміщувати переклад українською. За невиконання даної постанови посадові особи підлягали дисциплінарному покаранню, а на приватних осіб мав накладатися адміністративний штраф до 300 крб. Підставою для покарання мав бути протокол, складений міліцією. Право накладати штраф надавалося райвиконкомам. Реалізація даних вимог для приватників виявилася надто складною, тому губвиконком постановою № 249 від 28 березня продовжив термін для перекладу українською мовою таблиць до 1 червня 1925 р. [1899]

Щоб стимулювати активність районної ланки, було поширено протокол засідання комісії з перевірки знання української мови співробітниками Проскурівського окрвиконкому та інспектур: соцзабезу, камери праці, статбюро – від 20 лютого 1925 р. У ньому зазначалося, що, перевіривши знання української мови, комісія ухвалила визнати рівень знань семи співробітників кепським; проте залишила їх на службі з призначенням півторамісячного терміну для вивчення української мови та перевірки знання вдруге. Ще трьох працівників, які зовсім не знали мови, але займали відповідальні посади, теж залишили працювати і призначили "для придбання знання української мови півторамісячний термін. Зовсім незнаючого української мови співробітника камери праці тов. Сєрого А. Б. звільнити зі служби" [1900].

Однак, як зазначалося в російськомовній доповіді "Про підсумки обстеження Подільської губернії, проведеного з 28/VI по 16/VII 1924 р. відповідальним інструктором ЦК КП(б)У", незважаючи на численні заходи, які вживав губком, прийняття низки директив, наказів тощо, "питання про українізацію стоїть у тому ж становищі, в якому стояло рік назад". Підкреслювалося, що формально деякі окружкоми, губернські та окружні установи перейшли на українську мову, проте "скрізь і кругом в установах, громадських організаціях зазвичай робота проходить російською мовою" [1901].

На вимогу перевіряючого різні губернські установи надавали йому довідки про свою роботу загалом і щодо українізації зокрема. Серед них виділялися своєю ґрунтовністю "Відомости про становище справи українізації апарату Подільської Філії Цукротресту та Комбінатів, що

[1898] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1. спр. 5, арк. 106-106 зв.
[1899] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 150, арк. 9, 22.
[1900] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 5, арк. 261.
[1901] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 31, арк. 13.

входять у її склад". В них повідомлялося, що майже 70 співробітників філії пройшли навчання на курсах української мови та в травні склали іспит. На фінансування роботи курсів з кошторису філії виділялося 175 крб. 69 коп. За його підсумками 52 співробітники отримали посвідчення, що "володіють українською мовою в слові та письмі задовільно". Після цього було видано розпорядження про переведення діловодства на українську мову. Крім того, обіжником № 331 від 27 травня керівництво філії зобов'язало здійснити такий перехід і в цукрокомбінатах, співробітники яких також пройшли навчання на відповідних курсах[1902].

Робота комісії ЦК дала певний результат. Як зазначав Проскурівський окрвиконком у своєму звіті про працю за 1924/1925 рік: "Українізацію низового апарату – сільрад, райвиконкомів, райустанов закінчено ще в [19]24 році. Окрмісто зо всіма його установами, що підлягають ОВК'у перейшли в діловодстві цілком на українську мову й зараз вживаються заходи до певного удосконалення розговорної мови яку ще незавжди вживають службовці. Переведено загальну перевірку всіх окрустанов спеціяльною Комісією, що виявила загально-задовільняючий стан цієї справи та побудила всіх службовців прискорити освоєння мови через спеціяльні курси для таких осіб"[1903]. Така оцінка враз заспокоїла всіх, хто не прагнув українізуватися. Підтримку своїй позиції вони знайшли у виступі представника ЦК КП(б)У Демченка на V окружній партконференції Проскурівщини 30 листопада 1925 р. Він наголошував, що в роботі з українізації поряд з успіхами є помилки: "Ці хиби є наслідок шовіністичних ухилів деяких т. т., котрі потребують переводу всього зараз же на українізацію, не рахуючись чи є змога, чи це не відіб'ється на загальному культурному розвитку України. ЦК каже все це робити треба, але так, щоб воно не відбивалось на знищенні наших загальних культурних завоювань в минулому". Нікого не вводили в оману наступні слова про те, що "в той же час треба запобігти формального підходу з нашого боку. Треба перш за все українізацію провести поміж себе, а тоді вимагати від других, а не своїм негативним прикладом сприять і тормозити всю справу"[1904].

Новий етап у здійснені українізації розпочався після приходу до влади генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, ухвалення ВУЦВК і РНК УСРР нової постанови 30 квітня 1925 р. щодо поглиблення українізації та квітневого пленуму ЦК КП(б)У.[1905]. Вони більш жорстко ставили перед партійними організаціями завдання: "Ми повинні й будемо примушувати до вивчення української мови радянського службовця, який зобов'язаний обслуговувати потреби населення. Ми повинні українізувати партійний апарат. Але відмежовуємося від примусової українізації зверху. В жодному

[1902] Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 532, арк. 75.
[1903] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
[1904] Там само, спр. 10, арк. 3.
[1905] Литвин В. М. Історія України. – С. 498; Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – С. 6.

сенсі питання не стоїть в тому, щоб змушувати російські робітничі маси відмовлятися від російської мови та російської культури та визнавати своєю мовою й культурою українську”[1906].

Для тих радянських і партійних працівників, які не звернули уваги на вимоги вивчення української мови, досить швидко настало прозріння. Щоб стимулювати їхнє бажання відвідувати курси з вивчення української мови, на січень 1926 р. призначили чергову перевірку її знання співробітниками установ і організацій. Розглянемо її проведення на прикладі роботи атестаційно-іспитової комісії при Вінницькому окрвиконкомі. Вона 19 січня здійснила перевірку в Промбанку. Було обстежено зовнішній вигляд установи та виявлено, що не всі вивіски, написи та не вся документація переведені на українську мову. В акті комісія відзначила, що адміністрація виділяла кошти на організацію семимісячних місяців курсів з вивчення мови та створила для них сприятливі умови. Окремою графою зазначалося, що після 1 липня 1925 р., згідно з інформацією адміністрації, було прийнято на службу чотирьох нових співробітників, які “укрмову знають”, і те, що службові розмови переводяться переважно на “росмові”. Наголошувалося, що перевірка проводилася у “формах: а) диктури, б) перекладу офіційних листувань з російської на українську мову, в) читання творів українських письменників, г) переказу прочитаного та обміну думками, д) з’ясування ортографічних особливостей української мови”[1907]. Аналогічні рішення щодо перевірок ухвалювали виконкоми всіх округ Поділля. Крім того, як от Кам’янецький ОВК 8 січня 1926 р., вони доручали відділам наросвіти до 1 лютого провести “обстеження установ у справі українізації службовців”. Це мотивувалося тим, що радянські установи в основному завершили українізацію до 1 січня й потрібно мати “вичерпний відчит” про справжній стан справ. Крім того, фінансування курсів з вивчення української мови з цього часу перекладалося на самих співробітників. Керівникам установ пропонувалося замість них організовувати “при кожній установі гурток по вивченню українознавства”[1908].

Проміжні підсумки проведення українізації окружкоми КП(б)У підбили на пленумах у вересні 1926 р. та дійшли висновку, як, наприклад, Вінницький окружком, що “радапарат українізовано в формальній частині (письмово) цілком, але не всюди розмовляють українською мовою”[1909]. Разом з тим, зверталася увага на пожвавлення “шовіністичних елементів” серед української інтелігенції та необхідність обережно ставитися до проведення українізації, оскільки “при неправильній політиці ми можемо відірватися від всього нашого союзу, докотившись до вимоги самостійности України”[1910]. Після цього значна частина партійних і

[1906] Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – С. 9-10.
[1907] Держархів Вінницької області, фр. 595, оп. 3, спр. 24, арк. 1-4.
[1908] Держархів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 444, арк. 3 зв.
[1909] Відчит про роботу Вінницькоїго окружного комітету КП(б)У. (жовтень 1925 р. - жовтень 1926 р.). – Вінниця: Держ. друкарня ім. Леніна. Окрліт 1001, 1926. – С. 40-41.
[1910] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 128.

радянських працівників вирішила, що мети досягнуто. Як наслідок, за свідченнями Проскурівської окркомісії з українізації радапарату, на початок листопада 1926 р. спостерігалося "цілковите припинення роботи з українізації". Тому було поставлено завдання перевірити службовців 2-ї та 3-ї категорій, які мали вивчити українську мову, і звільнити тих, хто мови не знатиме. Вперше було заплановано налагодити постачання клубів і червоних кутків українською літературою, передплатити україномовні часописи. Ставилося завдання домогтися асигнувань на курси українізації в тих установах, де їх не було[1911]. Аналогічні процеси проходили також і в інших округах, зокрема, Тульчинській[1912]. Роботу цієї комісії високо оцінив окружком КП(б)У в звіті IX партконференції Проскурівщини в грудні 1926 р. Особливо наголошувалося, що "тепер ні одна установа без погодження з комісією по українізації не приймає на роботу співробітників, які не володіють українською мовою"[1913]. Паралельно з апаратом радянських установ здійснювалася українізація партапарату – як загалом, так і партосередків зокрема[1914].

Необхідно зазначити, що республіканське керівництво загалом позитивно оцінювало роботу з українізації на Поділлі. Так, представник ЦК КП(б)У Гальперін, виступаючи на VI окружній партконференції Тульчинщини в січні 1927 р., заявив, що тут українізовані всі кадри, за винятком "двірників і сторожів". На це член окружкому Скадін російською мовою уточнив: "У нас залишилися двірники такі, що керують Райпарторганізацією"[1915]. Можливо, що після ознайомлення з реальним станом справ на місцях Центральна всеукраїнська комісія з українізації радапарату обіжником № 106 на початку січня 1927 р. рекомендувала звільняти службовців "віком 50 і вище від обов'язкового вивчення української мови". Щодо інших категорій працівників рекомендувалося впродовж лютого-березня провести додаткову перевірку знання української мови[1916].

Оскільки й надалі значення українізації недооцінювалося, то на пленумі Вінницького окружкому 9 березня 1927 р. його член Кривов'язий підкреслив: "Необхідно на цьому питанню з'осередити свою увагу, инакше керовництво зможе перейти в другі ворожі руки"[1917]. Продовжуючи розгляд питання про хід роботи з українізації, пленум Вінницького окружкому 20-22 травня 1927 р. відзначив формальне ставлення до неї "з боку частини товаришів, котрі переводять українізацію зовнішно, переводять канцелярію на укрмову то-що, а внутрішньої роботи в справі українізації самих себе – того нема". З

[1911] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 8, арк. 148-149.
[1912] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 668, арк. 31.
[1913] Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 16, арк. 14 зв.
[1914] Там само, спр. 62, арк. 116; Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 206, арк. 139-141.
[1915] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 508, арк. 12.
[1916] Там само, фп. 489, оп. 1, спр. 148, арк. 1-2 зв.
[1917] Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 2-3.

цього робився висновок: “Ми відстаємо від укр. інтелігенції в справі українізації”[1918]. Зауважимо, що це було вкрай серйозне застереження, оскільки серед партійців краю домінувала думка, що “українська інтелігенція, себ-то бувші петлюрівці до де-якої міри за останній час оживилися”[1919]. Саме тому ставилося завдання: “Зараз треба вивчати укркультуру, щоб можна було керувати культурним процесом на селі. Тоді не буде загрози зриву [союзу]між містом і селом”. Крім того, комуністи, які володіють українською, повинні були на будь-яких заходах виступати виключно цією мовою[1920]. На небезпеку збереження розриву між україномовним селом і російськомовним містом звернула увагу також VIII Вінницька окружова конференція КП(б)У в грудні 1928 р. і висловилася за “рішучу українізацію партійного активу”[1921].

Загалом рівень володіння українською мовою на кінець політики непу виявила “масова перевірка степені українізації Радапарату” в 1927 р., проведена в Тульчинській окрузі. Її дані свідчили про “неповну українізацію”, оскільки з 3230 перевірених лише 1598 осіб, або 49,47 % “добре знаючих”, були віднесені до І категорії, 995, або 30,8 % “кепсько знаючих”, – до ІІ категорії та 637, або 19,72 % “зовсім незнаючих”, – до ІІІ категорії[1922].

Важливою складовою реалізації етнополітики радянської влади на Поділлі було врахування багатоетнічного складу населення краю[*]. Організація цієї роботи покладалася на підвідділи при відділах управління губвиконкому, які були місцевими органами створеного в травні 1921 р. рішенням президії ВУЦВК відділу національних меншин при НКВС. Попри всю важливість цього органу, Положення про відділ було затверджене лише 25 жовтня 1922 р. Воно передбачало створення в Подільській губернії єврейського та польського підвідділів[1923]. У жовтні 1921 р. ЦК РКП(б), “конструюючи” типову структуру губкомів, рекомендував у багатоетнічних регіонах організовувати національні відділи, зокрема, польський та єврейський[1924]. На реалізацію цього завдання вже в листопаді ЦК КП(б)У приймає постанову “Про штати національних меншостей”, якою затверджує штатний розпис національних секцій при губкомах і окркомах. На Поділлі передбачалося створити польську та

[1918] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 292, арк. 28.

[1919] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 16, арк. 2.

[1920] Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 292,арк. 31.

[1921] Короткий огляд роботи Окружного Комітету Вінницької Організації КП(б)У за час від 7-ї до 8-ї Окружної Конференції та чергові завдання партійного будівництва. – Вінниця: Видання ОПК, 1928. – С. 19.

[1922] Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 668, арк. 31.

[*] На Поділлі в 1923 р. мешкало понад 343 тисяч євреїв, або 22,1 % та майже 72 тисячі поляків, або 23,1 % від усіх, які проживали в Україні (Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. ХХ ст. – С. 33).

[1923] Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х.: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – С. 24; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні. – С. 15.

[1924] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 403, арк. 22.

єврейську секції[1925]. Перша інформація про їхню діяльність з'явилася в доповіді Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що його єввідділ влаштував суд над хедером[*], веде боротьбу з сіоністськими течіями та поширює літературу на єврейській мові (їдиш – **Авт.**). В той же час польвідділ, через хворобу керівника, працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі одночасно існували як відділення нацменшин, так і автономні єврейські та польські відділи та секції при повітвиконкомах і відділах освіти. Так, станом на 14 лютого 1922 р. єввідділи повітвиконкомів були організовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Проскурові; євсекції в наросвіті – в Жмеринці, Летичеві, Браїлові, Ушиці, Літині; євсекції повіткомів – у Гайсині та Бершаді[1926]. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскурові та Могилів-Подільському[1927].

Запровадження в 1923 р. політики "українізації" потребувало підняття роботи з національними меншинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов і Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що накращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. Вже 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення ЦКНМ[1928]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити губернські комісії в справах національностей та затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу від євреїв та поляків по 2 члени[1929]. На практиці дане рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому ще 16 вересня 1924 р. створила губкомісію в справах нацменшин. Її головою призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської національних меншин. Одночасно рекомендували окрвиконкомам створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. В районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Крім того, щойно створеній губкомісії доручили терміново розробити план своєї роботи. Звернімо

[1925] Чирко Б. В. Національні меншини в Україні. – С. 23.

[*] Хедер – єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків. (Новий тлумачний словник української мови. – Т. 3. – С. 691).

[1926] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1528, арк. 118.

[1927] Там само, спр. 403, арк. 1175, арк. 7, 23.

[1928] Рубльов О.Органи етнополітичного регулювання… – С. 102.

[1929] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 346, арк. 27-28.

увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК[1930]. Зазначимо, що на одному з перших своїх засідань 29 грудня 1924 р. вона запропонувала окружкомам тих місцевостей, де нацменшини складали значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх на рідній мові[1931]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом з тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки, як слушно зауважила Л. Гуцало, при проведенні районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували[1932]. Виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР "Про виділення національних районів та сільрад" від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для виділення національних рад з 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточно вони були затверджені постановою IV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р.[1933] Автор поділяє точку зору Л. Гуцало, що зниження норми для низового районування "можна трактувати з одного боку як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого "приборкування" етнічних груп"[1934].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних менших, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення єврейських сільрад у Меджибожі Проскурівської округи та Чернівцях Могилівської, де було понад 90% єврейського населення. Також пропонувалося організувати польські сільради в Дем'янівці та Мушкутинцях Дунаєвецького р-ну, Старій Губі Смотрицького р-ну; Рачинцях Миньковецького р-ну; Зіньківцях Довжоцького району[1935]. Після опрацювання всіх пропозицій з місць та їхнього узагальнення ЦАТК 21 липня 1925 р. розглянув їх на засіданні пленуму ЦАТК за участі членів ВУЦВК. Для забезпечення національних прав єврейського населення в колишніх містечках та більшого втягнення останніх до радянського будівництва пленум увалив просити Президію ВУЦВК про затвердження низки "національних (єврейських) поселкових та сільських рад". Пропонувалося організувати їх в Деражні Проскурівської округи; Липовцях, Іллінцях і Браїлові Вінницької, а також сільські ради – в

[1930] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 413, арк. 1; спр. 139, арк. 101.
[1931] Там само, арк. 5.
[1932] Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування… – С. 55.
[1933] Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств… – С. 28; Михненко А. М. Енциклопедія державного управління : у 8 т. – Історія державного управління – Т. 3. – С.19.
[1934] Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування… – С. 57.
[1935] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 413, арк. 9.

Красному та Н. Дашеві Вінницької, Солобківцях, Воньківцях, Лянцкоруні, Чемерівцях, Зінькові, Миньківцях, Жванчику, Калюсі, Ст. Ушиці та Оринині[1936].

23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад. На Поділлі створювалося 5 російських сільрад – у Вінницькій окрузі: Чернятинська Межирівського району та Борсківська Тиврівського; Петрашівська Зіньківського району; в Тульчинській окрузі – Пелипонівська Бершадського і Шура-Нова Вапнярського. 17 польських сільрад – в Кам'янецькій окрузі: Майдан-Воньковецька Воньковецького району, Янчинецька Довжоцького, Дем'янківецька та Остійська Дунаєвецького, Гуто-Яцківецька Маківського, Катеринівська та Липинівська Миньківецького, Ново-Гутська Новоушицького. В Проскурівській окрузі – Зеленівська Війтівецького, Донківська й Яхновецька Волочиського, Казенно-Частинська Городоцького, Гречанівська, Мацьковецька і Шаровічська Проскурівського, Канівська та Войтівино-Юринецька Юринецького Єврейська сільрада – Ярмолинецька Ярмолинецького району[1937]. Процес створення національних районів продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, в 1926-1927 рр. кількість польських сільрад досягла 34, з яких 20 знаходилися в Проскурівській окрузі. Єврейські сільські та селищні ради, за підрахунками Л. Місінкевича, були організовані в 47 населених пунктах. Зокрема, в Кам'янецькій окрузі працювало 9 сільрад і одна селищна рада в Дунаївцях. У Проскурівській окрузі було організовано 6 єврейських сільських і 5 селищних рад. У Тульчинській окрузі працювали 11 селищних та 1 сільська ради, а у Вінницькій окрузі – 7 єврейських сільрад. Також 7 єврейських сільрад та 1 селищна рада діяли в Могилівській окрузі[1938]. Була створена Краснодільська німецька сільрада на Могилівщині[1939]. Як свідчить аналіз джерел, у таких селах і містечках місцева влада мала досить високий авторитет серед мешканців, контролювала ремісників та організовувала різноманітні майстерні та цехи, щоб надати їм соціальний захист. Проте зусилля влади не завжди давали бажаний результат. Наприклад, попри те, що в м. Мястківці була велика кількість безробітної молоді, особливо дівчат, вони не мали бажання навчатися в артілі вишивальниць. Тому з 308 учнів, які там навчалися, містечкових було лише 5 осіб. Головним мотивом небажання навчатися там було те, що робота оплачувалася дешево, в середньому 20 коп. на день[1940].

Однією з особливостей ведення діловодства в національних сільрадах було те, що воно проводилося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиш не вистачало. Те ж саме стосувалося

[1936] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 3152, арк. 263-271, 283 9

[1937] Там само., арк. 383-284; Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР… С. 87-90.

[1938] Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 9, арк. 20; Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. XX ст. – С. 35-36.

[1939] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 250, арк. 6-8; фр. 93, о. 1, спр. 719, арк. 6-7.

[1940] Там само, фр. 93, оп. 1, спр. 719, арк. 7 зв.

вчителів для викладання в школах рідною для школярів мовою. Щоб певною мірою послабити цю проблему, Тульчинський ОВК підтримав пропозицію Тульчинського і Гайсинського педтехнікумів про запровадження викладання в них єврейської мови[1941]. Важливе значення мало відкриття з 1 жовтня 1928 р. рішенням президії Тульчинського окрвиконкому єврейської медшколи в Гайсині з відділеннями із підготовки помічників лікарів і акушерського. Зауважмо, що впродовж 3-х років школа мала утримуватися коштом населення. Все це робилося для того, щоб дати можливість продовжити навчання 200 випускникам 7 старших концентрів євтрудшкіл, які не мали де це зробити в окрузі. Для школи знайшли приміщення, а для обладнання інвентарем і лабораторіями передбачили 8000 крб. Особливо підкреслювалося зацікавлення в школі не лише мешканців округи, а й сусідів.[1942].

Великою проблемою єврейської меншини на Поділлі було те, що внаслідок воєн і репресій більшість заможних євреїв виїхали за кордон. Ще певна частина подалася в еміграцію через страх, породжений великим єврейським погромом у Летичівському повіті в листопаді 1921 р., в ході якого населення розграбувало м. Михайлівку. Загинуло 6 осіб[1943]. Щоб заспокоїти єврейську бідноту, було розгорнуто масштабний проект збору свідчень жертв єврейських погромів, які мали місце після 1917 р. На основі цих свідчень порушувалися кримінальні справи, провадилося слідство і у випадку знаходження погромників з них стягувалося відшкодування за матеріальні втрати постраждалих. Значну кількість учасників цього проекту становили подоляни[1944].

Враховуючи рівень бідності переважної більшості подільських євреїв, про що влучно сказав В. Затонський: “Якщо ми візьмемо містечка Правобережжя, то справа не в культурі, а в тій бідноті, яка скупчена зараз там, яка була скупчена в період смуги осілості, яка до цих пір не розселена і перед якою стоїть питання переселення на землю, про надання роботи”[1945]. Оскільки ні землі, ні роботи на Поділлі не було, то з метою послабити демографічне перенаселення регіону та знизити напругу міжетнічних відносин, починаючи з 1923 р., була розпочата масштабна загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України та Криму. Координатором даної роботи виступав з боку держави Наркомат землеробства, а з боку переселенців – товариство землеробських єврейських товариств (ТОЗЄТ). Робота була побудована таким чином, що з допомогою ТОЗЄТу євреї з сіл чи містечок об’єднувалися в переселенські товариства, подавали до окружних земельних відділів заяву на його переселення,

[1941] Держархів Вінницької області, фр. 93, оп. 1, спр. 550, арк. 44-48.
[1942] Там само, арк. 180-180 зв.
[1943] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 643, арк. 102.
[1944] Там само, ф. 5, оп. 5-1, спр. 374, арк.. 2-35.
[1945] Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств… – С. 14.

губземвідділ узагальнював їх і подавав заявку до НКЗ. Той виділяв на губернію певну кількість нарядів, якими резервувалися конкретні земельні наділи. На їхній основі представникам переселенських товариств надавали посвідчення "ходака", яке давало право передовій групі виїхати на місце переселення і підготувати елементарні умови для всього товариства. План робіт з переселення з Поділля на 1923 р. був визначений нарядом НКЗ 12 червня 1923 р. Він дозволяв переселення в 1923 р. 4000 дворів, з яких: 2500 – в Одеську губернію та 1500 – в Катеринославську. З 15 червня до 12 липня він видав посвідчення "ходака" 700 дворам. Було встановлено добровільний принцип переселення. Проводили його незалежно від майнового стану бажаючих, що створювало кращі умови для налагодження життєвих господарств. Зазначимо, що 75% місць виділити переселенцям з прикордонних округ: Кам'янецької, Могилівської та Проскурівської[1946]. Детальну картину розподілу переселенців видно з таблиці 28.

22 вересня НКЗ зупинив видання посвідчень ходока через вичерпання лімітів, хоч у краї вже були зареєстровані 38 переселенських колективів і 11 ще не були зареєстровані. Найбільшою їхня кількість була на Могилівщині – 20. За неповними даними, вони об'єднували: сімей – 1178, працездатних – 3614, непрацездатних – 1836, їдців – 5450, землі – 3.197 дес.[1947]

Сімей	Їдців	З округ	В губернію
18	70	Проскурівська	Катеринославська
15	52	-"-	Одеську
49	232	Тульчинського	-"-
11	33	Гайсинського	-"-
4	21	Вінницького	-"-
1	4	Кам'янецького	
Разом 58	412		-"-

Таблиця 28. Структура та напрямки переселення з 15 червня до 1 жовтня 1923 р.[1948]

Популярність переселення залишалася високою в наступні кілька років, що підтримувалося активною пропагандистською роботою партосередків і ТОЗЄТу та збереженням кількості нарядів на стабільному рівні. Саме тому одним з перших кроків губкомісії з роботи з нацменшинами стало звернення до ВУЦВК 25 вересня 1924 р. з проханням включити до списку колективів, яким належить відвести землю в порядку переселення трудових нацменшостей, колектив "Труд" з 43 сімей при 142 працездатних і 241 їдцях[1949]. Однак поступово бажаючих переселитися ставало все менше. Це

[1946] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 404, арк. 63.
[1947] Там само, арк. 78, 81, 85-86.
[1948] Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 404, арк. 72.
[1949] Там само, спр. 125, арк.. 295.

пояснювалося потребою сплати високого внеску в 150 крб. на сім'ю, труднощами переїзду та облаштування на новому місці тощо. Лише в голодному 1925 р. кількість бажаючих переселитися втричі перевищила наявні можливості[1950]. Проте, як тільки в регіоні вдалося дещо подолати наслідки голоду 1925-1926 рр., переселенський бум зовсім спав. Так, за 1927 р. з Тульчинської округи переселилось лише 70 сімей, а з Могилівської – 98[1951]. Разом з тим, за свідченням газети "Червоний край", завдяки активній пропагандистській роботі, у Вінницькій окрузі наряд на переселення 300 дворів на Урал і 300 на Далекий Схід було використано повністю. На 1928 р. тут запросили й отримали наряди на переселення 450 дворів до Уральської області, 100 – до Сибіру та 850 – на Далекий Схід і своєчасно відправили туди ходаків від 870 родин[1952].

Значним успіхом подільської влади було створення в судах єврейських і польських камер, що давало змогу брати участь в процесі рідною мовою[1953]. Загалом по республіці, за даними Л. Місінкевича, кожна друга польська і кожна третя єврейська судові камери працювали в Подільському регіоні[1954].

Отже, реалізація радянської етнополітики на Поділлі в роки непу була спрямована насамперед на проведення українізації в регіоні. Це була наполеглива послідовна робота всіх зацікавлених українських патріотів, насамперед освітян, яка дозволила здолати опір противників цієї політики, хронічне безгрошів'я, відсутність необхідної літератури і до кінця 1926 року в цілому перевести діловодство в радянських і партійних установах на українську мову. Цьому сприяла робота курсів з вивчення української мови та проведення іспитів на її знання. Проте більшість партійних і частково радянських функціонерів, особливо в правоохоронних органах і фінансово-банківській системі, на засіданнях продовжували послуговуватися російською мовою. Так само російською виконувалася більшість документів, адресованих до республіканських установ.

Не менш складною була робота влади із завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків та євреїв. Задля цього було налагоджено систему отримання освіти рідною мовою, створювалися можливості доступу до відповідної преси та реалізації етнічних потреб. Було забезпечено доступ до участі в судових засіданнях рідною мовою,

---

[1950] Держархів Вінницької області, фр. 489, оп. 1, спр. 40. арк.. 1-6; Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 132, арк. 26.

[1951] Там само, фр. 93, оп. 1, спр. 89, арк.. 18; фр. 489, оп. 1, спр. 250, арк. 6.

[1952] Мінц С. Як з переселенням на Вінничині. / С. Мінц. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 22 (741). –11 березня. – С. 6.

[1953] Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств… – С. 63.

[1954] Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20-30-х рр. XX століття. / Л. Л. Місінкевич Автореф. дис.на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К. Ін-т історії України, 2000. – С. 13.

організовано мережу національних сільрад. Значно складніше було забезпечити соціально-економічні права.

* * *

Як бачимо, гуманітарна сфера займала важливе місце в політиці комуністичного режиму в добу непу. Епідемії тифу, холери, венеричних та інших небезпечних хвороб змусили нову владу зосередити значні сили не лише на боротьбі з ними, але й на створенні системи спеціалізованих диспансерів і проведенні масової вакцинації населення. Паралельно будувалася нова система охорони здоров'я. Декларувалася її доступність і безкоштовність. На практиці досягти цього було складно, оскільки забезпеченість Поділля лікарями була більш ніж у два рази меншою, ніж у середньому по Україні. Це зумовило налагодження підготовки медичних кадрів безпосередньо в краї. Кадрові та матеріальні проблеми не дозволили ліквідувати диспропорцію в розташуванні медичних закладів на теренах регіону, хоча загальна кількість ліжок перевищила довоєнну. Безумовним досягненням були перші кроки в організації дитячої медицини та санаторно-курортного лікування.

Значну увагу влада надавала реформуванню системи освіти в регіоні. Насамперед було ліквідовано як дореволюційну мережу навчальних закладів, так і створену в період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Радянська школа будувалася на основі трудового виховання з викладанням рідною мовою. Цей процес гальмувався катастрофічним матеріальним станом освітніх закладів, вчителів і учнів. Не кращим було і становище вищої освіти. Не випадково впродовж 1922-1923 рр. мережа шкіл зменшувалася. Її поступове зростання розпочалося з 1924 р., коли стартував розрахований на шість років процес переходу до обов'язкової освіти дітей. Будувалися нові школи, відбувся перехід до двоконцентрної моделі семирічної школи. Одночасно з налагодженням підготовки нових вчителів і перепідготовкою старих регулярно проводилися чистки неблагонадійних і класово непевних освітянських кадрів.

Важливим напрямком перетворень в освітянській галузі була ліквідація неписьменності. В рамках амбітної загальнодержавної програми, яка передбачала досягти загальної грамотності до десятиріччя більшовицького перевороту, в регіоні створили мережу курсів та шкіл ліквідації неписьменності. Проте матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників змусили органи влади вже в 1925 р. констатувати неможливість виконання завдання до ювілею. Відтак терміни реалізації програми неодноразово переносилися й остаточно вона так і не була виконана.

Одним з пріоритетних завдань більшовиків була боротьба з церквою. Для цього під прикриттям допомоги голодуючим через вилучення коштовностей було здійснено пограбування церков. Особливо активізувалася антирелігійна боротьба після "епідемії чудес" і оновлень ікон, які охопили губернію в 1923-1924 рр. Вони супроводжувалися масовим паломництвом до Калинівського хреста та Йосафатової долини. Влада протрактувала їх як антирадянські виступи під релігійним прикриттям і поступово ліквідувала

встановлені хрести, фактично заборонила паломництво і притягла до кримінальної відповідальності активістів. Паралельно спецслужби проводили роботу з дискредитації та розколу релігійних конфесій, вербування агентури серед священиків. Наймасовіші репресії чекісти спрямували проти Української автокефальної та римо-католицької церков, а також протестантів.

Найбільшим успіхом більшовиків у двадцятих роках на Поділлі стала реалізація етнополітики комуністичної влади, метою якої було залучити якомога ширші кола українців і національних меншин до комуністичного будівництва під проводом комуністичної партії. Насамперед вона передбачала проведення українізації. Завдяки цьому владі вдалося перетягнути на свій бік українську патріотичну інтелігенцію. Саме її зусиллями, попри матеріальні проблеми, була налагоджена система курсів і шкіл з вивчення української мови, впроваджено її використання в діловодстві установ і організацій краю. Позитивну роль відіграло проведення іспитів на знання мови серед чиновників і загроза їхнього звільнення у випадку нескладання екзамену. Проте під будь-якими приводами від складання таких іспитів ухилялися керівні кадри, особливо прислані з центру. Крім того, навіть ті з чиновників, які склали іспит на знання української мови, переважно не послуговуватися нею в роботі. Цьому сприяло ведення листування з республіканськими та союзними органами російською мовою.

Проведення українізації передбачало одночасно і відновлення прав етнічних меншин, насамперед євреїв та поляків. Вперше вони отримали право навчати дітей у школах рідною мовою, польською та їдиш проводилася ліквідація неписьменності, працювали заклади культури , видавалися газети. В судах були створені єврейські та польські камери з відповідною мовою ведення засідань. Були створені національні сільради.

Загалом більшовикам вдалося взяти під контроль гуманітарну сферу й нейтралізувати антирадянські настрої серед подолян.

Висновки

Дослідження трансформаційних процесів на теренах Поділля в період нової економічної політики (1921-1928 рр.) дозволяє зробити ряд висновків.

Встановлення радянської влади в краї відбулося пізніше, ніж у інших регіонах України. Це дозволило більшовикам повною мірою використати тут набутий досвід реалізації диктатури пролетаріату. Оскільки серед місцевого населення нова влада підтримкою не користувалася, а серед членів КП(б)У абсолютну більшість складали військовослужбовці та надіслані з інших місць радянські та партійні службовці, то вона змушена була спиратися на комнезами. В союзі з ними було встановлено повний контроль над органами народовладдя – радами всіх рівнів, які формувалися відкритим голосуванням на зборах і з'їздах різних рівнів. Крім того, всіх потенційних опозиціонерів через систему позбавлення виборчих прав за майновими, соціальними, партійними та іншими ознаками до виборів не допускали.

Забезпечення монополії на владу потребувало силового придушення незгодних у всіх сферах політичного, соціального та культурного життя. Будь-які прояви невдоволення чи інакодумства розцінювалися як контрреволюційні, буржуазно-націоналістичні та бандитські. Навішування ідеологічних ярликів дозволяло виправдати застосовування до незгодних репресій і збойної сили. Не маючи змоги легально висловити свою точку зору та потерпаючи спершу від продрозкладки, а потім від такого ж нещадного продподатку, подоляни повставали проти радянської влади. Впродовж 1921-1922 років Поділля було найбільшим повстанським регіоном України. Однак переважаючі сили ворога, застосування більшовиками тотального терору проти мирного населення, особливо безприкладно жорстокого інституту відповідачів, і відсутність не лише допомоги з-за кордону, але і єдності серед повстанців призвело до того, що більші повстанські загони були витіснені за кордон, а менші знищені. Проте окремі загони повстанців ще продовжували збройну боротьбу в 1923-1926 рр., а підпільна боротьба тривала впродовж усього досліджуваного нами періоду.

Інтересами забезпечення всеосяжного контролю над суспільством, а також потребами скорочення витрат на утримання адміністративного апарату та його наближення до народу була продиктована адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 рр. Порівняно з іншими губерніями України на Поділлі вона проводилася найбільш організовано та вдумливо. Губернська адміністративно-територіальна комісія під керівництвом професора Ярошевича наполягла на прийнятті за основу, при проведенні районування, розробленої подільськими вченими концепції земельної дачі, яка передбачала недоторканість меж населених пунктів разом із сільськогосподарськими угіддями. Проте їй не вдалося відстояти збереження традиційної для краю назви "містечко". Натомість його замінили недолугим терміном "селище міського типу". На нашу думку, при проведенні в Україні адміністративно-територіальної реформи доцільно відновити історичну справедливість і повернути назву "містечко" до життя. Зазначимо, що перехід на нову систему

губернія – округа – район – місто, селище міського типу, село, а з 1925 р. – трьохланкову систему: округа – район – місто, селище міського типу, село – дозволило замість територіально великих повітів і волостей, які фактично були об'єднанням сільських громад і містечок, створити компактні структури. Вони через правоохоронні, партійні та радянські органи дозволяли добре контролювати громадян, але були слабкими для надання достатньої допомоги у вирішенні економічних і соціальних питань.

Важливим інструментом упокорення подільських селян стала податкова система. Хоч вона постійно вдосконалювалася й трансформувалася від продподатку до єдиного сільськогосподарського податку, незмінною залишалася її антинародна суть, яка проявлялася в непосильності податкового тягаря та застосуванні широкого спектру примусових заходів щодо боржників. Проте, на відміну від мешканців інших регіонів України, подоляни намагалися протистояти немилосердному податковому тиску. Спершу шляхом збройної повстанської боротьби вони зривали виконання податкових завдань, а згодом суттєво компенсували їхню непосильність масовою контрабандою з сусідньої Польщі чи Румунії.

Необгрунтована податкова політика, масове насильство та підбурювання до розкуркулювання заможного селянства не сприяли подоланню глибокої післявоєнної економічної кризи. Якщо в 1921-1923 рр. Поділля майже не відчуло голоду, жертвами якого стали російське Поволжя та південні губернії України, активно допомагало постраждалим від голодування, то природні катаклізми 1924 р. і надмірний розмір єдиного сільськогосподарського податку остаточно порушили хистку рівновагу в подільському селі. Як наслідок – край охопив голод 1925-1926 рр. Його прямі та непрямі втрати становлять біля 750 тисяч осіб. За дивним збігом обставин, найбільше голод лютував у районах, де був найактивніший повстанський рух у 1921-1922 роках. Цей жорстокий досвід упокорення селян радянський режим згодом використав у всеукраїнському масштабі, організовуючи Голодомор 1932-1933 рр. Загалом же впродовж усіх років непу сільське господарство Поділля, змучене найбільшим в Україні хронічним безземеллям селян, так і не змогло відновити свою продуктивність і поголів'я худоби. Намагання влади насадити створення комун і колгоспів підтримки в селян не отримало. Лише з 1925 р. стрімко починає розвиватися рух зі створення машино-тракторних товариств і товариств із спільного обробітку землі.

Загальна лінія радянської влади на пріоритетну підтримку промисловості та робітничого класу на Поділлі, де промислові підприємства були невеликими й переважно по закінченню війни не працювали, проявилася в створенні всіх можливих умов для відновлення та розвитку заводів і фабрик, насамперед через проведення трестування і запровадження госпрахунку. Особливу увагу приділяли відновленню флагману подільської промисловості – цукровій галузі та Дунаєвецькому текстильному тресту. Якщо Дунсукно з труднощами, та все ж вдалося перетворити в прибутковий трест до 1925 р., то на відбудову цукрових заводів потрібні були не лише значні кошти, але й налагодження

партнерських відносин з селянами задля вирощування цукрових буряків. Цьому перешкоджала націоналізація значної частини земель, які селяни привласнили в ході конфіскації колишніх поміщицьких і куркульських плантацій, на користь цукроварень. Як наслідок – були випадки захоплення селянами спірних площ. З великими зусиллями на середину 20-х років конфлікт вдалося залагодити, чому сприяв розвиток бурякокооперації.

Відсутність коштів на відбудову, брак кваліфікованих кадрів і сировини змусили місцеву владу, акумульовану в губекономнараді та її повітових (округових) відділеннях, активно втілювати в життя вимоги нової економічної політики щодо передачі в оренду переважно малих промислових об'єктів і консервування тих, які не було змоги відновити коштом держави й не знайшлося бажаючих їх орендувати. Орендовані й денаціоналізовані підприємства практично відразу зіткнулися з податковим тиском і свавіллям чиновників. Вже з 1926 р. влада взяла курс на витіснення непманів, як класово ворожих елементів. Як наслідок, до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність.

Важливу роль в економіці регіону відігравали кустарі та ремісники. Їхню діяльність навіть офіційно називали "кустарною промисловістю". Проте влада ставилася до них неоднозначно. З одного боку, їх визнавали трудящими, а з іншого – ставилися до них вороже: адже вони, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артілі, залишалися поза контролем держави. Відтак, крім податків, кустарі та ремісники змушені були викупляти патенти на заняття промислами. Низька ж купівельна спроможність подолян робила їхні промисли низькорентабельними. Тривалий час вони виживали винятково за рахунок відсутності промислових товарів, їхньої вкрай низької якості та дорожнечі. Але з відновленням промисловості, коли з'вилися відносно якісні й дешевші товари, та під податковим тиском кустарна галузь припинила своє існування.

Первісні надії більшовиків на здійснення в рамках непу товарообмінних операцій наткнулися на брак небхідних для цього промислових товарів і, головне, небажання селян брати в цьому участь. Тому з кінця 1921 р. - початку 1922 р. в губернії поступово відновлювалася торгівля – переважно приватна та кооперативна. Захоплення приватниками домінуючих позицій у цій сфері викликало несприйняття влади. Відтак непманів почали обкладати податками та зборами, прагнучи витіснити спочатку з оптової, а згодом і з роздрібної торгівлі.

Масовим явищем у регіоні в роки непу була контрабанда. Вона дозволяла подолянам пом'якшити наслідки економічної кризи, тим більше, що в сусідніх Польщі та Румунії ціни на сільськогосподарську продукцію були вищими, а на промислову – нижчими. Процвітанню цього промислу сприяла наявність професійних кадрів контрабандистів ще з дореволюційних часів, сприятливий рельєф, слабка охорона кордону та вкрай погане матеріальне забезпечення прикордонників. На початку 20-х років контрабандою займалися цілі села. Із зміцненням охорони кордону це переважно робили фахові контрабандисти. Сама ж контрабанда перетворилася з побутової в елітну, тобто, якщо раніше через кордон

доправлялися переважно промислові вироби для задоволення потреб селян, то тепер – предмети розкоші для непманів. З метою протидії даному виду незаконної діяльності органи ДПУ та міліції використовували широкий арсенал каральних засобів. Вжиті заходи та певне покращення життєвого рівня подолян дозволили на кінець 20-х років знизити масштаби контрабанди, хоч вона й продовжувала мати значний обсяг.

Упродож непу зазнала еволюції система оплати праці. На початку застосовувалися воєнно-комуністичні методи через розподіл пайків натурою. Поступово було впроваджено 17-розрядну тарифну сітку помісячної оплати праці. Крім того, встановлювалися окремі системи зарплати для медиків, освітян і надбавки для керівників.

Новим явищем стало соціальне страхування, зокрема, пенсійне. Проте страхові пенсії отримувала вкрай незначна частка літніх людей. Крім того, значна частина інвалідів, не маючи пенсії, добровільно зголошувалася працювати в інвалідних майстернях. Було запроваджено відпустку тривалістю два тижні. Не могли сподіватися на соціальне страхування селяни, які мали турбуватися самі за себе через товариства взаємодопомоги.

Оскільки соціальна страхова система не могла охопити осіб, які працювали нелегально або ніколи не мали роботи, то певна частина жінок змушена була займатися проституцією. Головна роль у боротьбі з цим злом відводилася правоохоронним органам.

У досліджуваний період великого розмаху в краї набуло самогоноваріння. Попри всю мобілізацію сил і засобів на боротьбу з ним і застосування репресивних заходів щодо самогонників, радянська влада зазнала у цій кампанії поразки. Серед багатьох причин варто виділити фактичне небажання перемоги над самогоноварінням у активістів нової влади та вкрай низький рівень життя народу.

На початку 1920-х років на Поділлі лютували епідемії тифу, холери, скарлатини тощо, загрозливого характеру набуло поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Внаслідок здійснення комплексу протиепідемічних заходів упродовж 1921-1924 років вдалося ліквідувати зазначені епідемії та зупинити поширення інших небезпечних хвороб. Цьому сприяли масові протиепідемічні заходи, зокрема, вакцинація подолян, створення системи профільних диспансерів.

Замість старої системи охорони здоров’я було створено нову, радянську. Вона базувалася на принципах доступності та безкоштовності. На практиці цього було складно досягти, оскільки забезпеченість лікарями Поділля була більш ніж у два рази меншою, ніж у середньому по Україні. Це зумовило налагодження підготовки медичних кадрів безпосередньо в краї. Кадрові та матеріальні проблеми не дозволили ліквідувати диспропорцію в розташуванні медичних закладів на теренах регіону, хоч загальна кількість ліжок перевищила довоєнну. Безумовним досягненням був початок організації дитячої медицини та санаторно-курортного лікування.

Одним з перших кроків радянського режиму в галузі освіти в регіоні стала повна ліквідація будь-якого нагадування як про дореволюційну систему освіти, так і про створену в період національно-визвольних змагань. Причина полягала в ідеологічному несприйнятті як "царської", так і "буржуазно-націоналістичної" систем.

Радянська школа будувалася на основі трудового виховання з викладанням рідною мовою. Цей процес гальмувався катастрофічним матеріальним станом освітніх закладів, вчителів і учнів. Не випадково впродовж 1922-1923 рр. мережа шкіл зменшувалася. Її поступове зростання розпочалося з 1924 р., коли стартував розрахований на шість років процес переходу до обов'язкової освіти дітей. Будувалися нові школи, відбувся перехід до двоступеневої моделі семирічної школи. Одночасно з налагодженням підготовки нових учителів і перепідготовкою старих регулярно проводилися чистки неблагонадійних і класово непевних освітянських кадрів.

Одним з елементів ліквідації спадщини "буржуазних націоналістів" у освітній сфері стала реорганізація створеного за П. Скоропадського потужного Кам'янець-Подільського державного українського університету: спочатку в Академію теоретичних знань, затим – у Інститут теоретичних наук, а потім у два самостійні заклади – інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут. Паралельно Вінницький учительський інститут перетворили на інститут народної освіти. Проте в 1924 р. його ліквідували, а студентів і викладачів перевели до Кам'янець-Подільського ІНО. В 1921 р. було створено Вінницький медичний інститут. Почалося формування мережі закладів професійної освіти.

Значні зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні до десятиріччя більшовицького перевороту. Задля цього вдалося створити мережу курсів та шкіл ліквідації неписьменності. Проте матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників гальмували цю грандіозну роботу. Відтак терміни реалізації програми неодноразово переносилися й вона не була виконана не лише до 1927 р., але й до 1930 р.

Впродовж усього періоду непу комуністичний режим вів проти церкви, як ідейного ворога, непримиренну боротьбу. Вона провадилася в різних формах – від освітньо-пропагандистської до прямих репресій проти священиків і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під прикриттям допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес. Його розгром супроводжувався встановленням тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та нацьковування релігійних конфесій одна на одну. Посилилися підривна робота проти священиків, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних. Фактично в останні роки непу церква опинилася в стані облоги. Суспільна думка подолян активно готувалася до "вирішального бою" проти агентів петлюрівщини,

монархізму та білопольської контрреволюції в особі різних конфесій, який розпочався невдовзі після остаточного згортання нової економічної політики.

Найбільшим успіхом більшовиків у двадцятих роках на Поділлі стала реалізація етнополітики комуністичної влади, метою якої було залучити якомога ширші кола українців і національних меншин до комуністичного будівництва під проводом комуністичної партії. Вона, насамперед, передбачала проведення українізації. Завдяки їй владі вдалося перетягнути на свій бік українську патріотичну інтелігенцію. Саме її зусиллями, попри матеріальні проблеми, була налагоджена система курсів і шкіл з вивчення української мови, впроваджено її використання в діловодстві установ і організацій краю. Позитивну роль відіграло проведення іспитів на знання мови серед чиновників і загроза їхнього звільнення у випадку нескладання екзамену. Проте під будь-якими приводами від складання таких іспитів ухилялися керівні кадри, особливо прислані з центру. Крім того, навіть ті з чиновників, які склали іспит на знання української мови, переважно не послуговуватися нею в роботі. Цьому сприяло ведення листування з республіканськими та союзними органами російською мовою.

Важливою складовою частиною втілення етнополітики більшовиків у регіоні була робота влади із завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків та євреїв. Задля цього було налагоджено систему отримання освіти рідною мовою, створювалися можливості доступу до відповідної преси та реалізації етнічних потреб. Було забезпечено доступ до участі в судових засіданнях рідною мовою, організовано мережу національних сільрад.

Усе це, з одного боку, зумовило утвердження радянської влади на теренах Поділля в 20-х роках XX століття, а з іншого – запрограмувало нездоланні протиріччя між її декларованими принципами людяності і нелюдською жорстокістю їхнього втілення в життя українського народу впродовж радянського періоду історії України.

Перелік умовних скорочень

БОПУПАЦ – Братське об'єднання парафій Української автокефальної православної церкви.
Бупр – будинок громадських примусових робіт (в'язниця).
Віндержцегтрест – Вінницький державний цегляний трест.
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).
ВРНГ – Вища рада народного господарства.
ВУНК (ВУЧК (рос.) – Всеукраїнська надзвичайна комісія.
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.
ГАТК – губернська адміністративно-територіальна комісія.
ГОЕЛРО – план "Государственной электрификации России"
Головцукор – Головне Управління з цукрової промисловості.
Губвиконком (пов, вол, окр, рай) (ГВК, ПВК, ВВК, ОВК, РВК)– (Губернський, повітовий, волосний, округовий, районний) виконавчий комітет.
Губвійськнарада (пов., окр.) – губернська (повітова, округова) військова нарада.
Губекономнарада – губернська економічна нарада.
Губздороввідділ – губернський відділ охорони здоров'я.
Губземвідділ – губернський земельний відділ.
Губком (пов, вол, окр, рай) – губернський (повітовий, волосний, округовий, районний) комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
Губкомдопгол – губернська комісія допомоги голодуючим.
Губнарос (пов, вол, окр, рай) – губернський (повітовий, волосний, округовий, районний) відділ народної освіти.
Губплан – губернська планова комісія.
Губраднаргосп – губернська рада народного господарства.
Губрадпроф – губернська рада професійних спілок.
Губсельбанк – губернське відділення селянського банку.
Губстатбюро – губернське статистичне бюро
Губфінвідділ (пов, вол, окр, рай) – губернський (повітовий, волосний, округовий, районна) відділ фінансів.
Держполітзведення – державне політичне зведення.
Держтекстфабрика – державна текстильна фабрика.
ДПУ – Державне політичне управління.
Дунсукно – управління Дунаєвецьких текстильних фабрик.
ЕКО (екогрупа) ПГВДПУ – економічна група Подільського губернського відділення Державного політичного управління.
Електрокооператив – кооператив з електрифікації
Електросоюз – об'єднання кооперативів з електрифікації "Електричний союз".

Євбюро (єввідділ) – бюро (відділ) роботи з євреями.
ЄСГП – єдиний сільськогосподарський податок.
ЖЦ – "Жива Церква".
Завгубвно – завідувач губернським відділом народної освіти.
ЗАГС – відділ запису актів громадянського стану.
Замзав – заступник завідувача.
Зернохліб – зерно жита, гречки та ячменю.
Комборбез – комітет боротьби з безробіттям.
Комдопгол – комітет допомоги голодуючим.
Комнаслідгол – комісія по боротьбі з наслідками голоду.
Комнезам (КНС)– комітет незаможних селян.
Компартія – Комуністична партія.
Комунгосп – відділ комунального господарства.
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.
Ліквідком – ліквідаційний комітет.
Ліквідпункт – ліквідаційний пункт.
Лікзаклад – лікувальний заклад (лікарня).
Лікпом – помічник лікаря.
Місцгосп – відділ місцевого господарства.
МТТ – машино-тракторне товариство.
Наркомзем (НКЗ) – Народний комісаріат землеробства.
Натурподаток – натуральний податок.
Неп – нова економічна політика.
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
НКП – Народний комісаріат праці
Опертрійка – оперативна трійка.
ПВЦ – Подільське відділення цукротресту.
Педкурси – педагогічні курси.
Повюст – повітовий відділ юстиції.
Подгубвідділ – Подільський губернський відділ.
Подгубекономнарада (ПГЕН) – Подільська губернська економічна нарада.
Подгубком – Подільський губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
Подгубплан – Подільський губернський плановий відділ.
Подгубраднаргосп (ПГРНГ) – Подільська губернська рада народного господарства.
Подгубревтрибунал – Подільський губернський революційний трибунал.
Поділцукор – Подільське районне управління цукрової промисловості.
Політдоповідь – політична доповідь.
Польбюро (польвідділ) – бюро (відділ) роботи з поляками.
Продвідділ – продовольчий відділ.
Продкомісар – продовольчий комісар.
Промоб'єднання – промислове об'єднання.
Радвлада – радянська влада.
Радзнак – радянський знак.
Радінституції – радянські інституції (установи).
Раднаргосп (РНГ) – Рада народного господарства.

Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів.
Радробітник – працівник органу радянської влади.
Райздоровінспектор – інспектор районного відділу охорони здоров'я.
Райсельбуд – районний селянський будинок.
Райфілія – районна філія (відділення).
Рауцукор – районне управління цукрової промисловості.
Ревтріб – революційний трибунал.
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).
РКЦ – римо-католицька церква.
Робітос – профспілка працівників освіти.
Робфак – робітничий факультет.
Розвідорган – розвідувальні органи.
РПК – районний партійний комітет.
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка.
С.С.С.М. – союз соціал-сіоністської молоді.
СГІ – сільськогосподарський інститут.
Сексот – секретний співробітник.
Сільгосп – підсобне сільське господарство цукрового заводу.
Сільрада (сельрада) – сільська рада.
Спец – спеціаліст.
Судземкомісія – судова земельна комісія.
ТСОЗ – товариство із спільної обробки землі.
У.Н.О. – управління народної освіти.
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.
УВЦ – Уманське відділення цукротресту.
УЕН – Українська економічна нарада.
Укапіст – член Української комуністичної партії.
УКП - Українська комуністична партія.
Укрбот – Український борошномельний трест.
Укрголовпрофос – Український головний комітет професійної та спеціальної освіти.
Укрдержспирт – главк Раднаргоспу України "Український державний спирт".
Укррадгосптрест – Український трест радянських господарств.
Укртестиль – главк Раднаргоспу України "Український текстиль".
УНР – Українська Народна Республіка.
УПАЦ – Українська православна автокефальна церква.
Уповнаркомфіну – уповноважений народного комісаріату фінансів.
УСРР – Українська Соціалістична Радянська республіка.
ФЗУ – фабрично-заводське учнівство.
Фінторгуправління – фінансово-торгове управління.
Ц.С. – соціалісти-сіоністи.
ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія.

Список використаних джерел і літератури

1. Неопубліковані джерела

1.1 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Фонд 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків (1920-1935)

Опис 1

1. Спр. 34. Доклад Центральной избирательной Комиссии по выборах в Советы. Информсводки НКВД УССР и телеграфные сообщения губернских и уездных избиркомов о ходе выборов на 5-й Всеукраинский съезд Советов. – 1920-1921. – 88 арк.

2. Спр. 63. Переписка с Наркоматом здравоохранения УССР об командировке медицинского персонала для роботы в амбулатории ВУЦИКа и о направлении ответственных работников на лечение. Бюллетень Наркомздрава УССР № 6 за май 1930 г. – 1920-1921. – 70 арк.

Опис 2

3. Спр. 54. Доклад Центральной избирательной Комиссии по выборах в Советы Информсводки НКВД УССР и телеграфные сообщения губернских и уездных избиркомов о ходе выборов на 5-й Всеукраинский съезд Советов. – 1920-1921. – 88 арк.

4. Спр. 55. Протоколы заседаний Президиума ВУЦИКа (копии). – 1921. – 55 арк.

5. Спр. 75. Протоколы заседаний Президиума ВУЦИКа №38 от 14 сентября 1921 г. (копия) и материалы к нему. – 1921. –132 арк.

6. Спр. 122. Протоколы объединенного заседания Всеукраинского совещания заведующих губернскими отделами и центральной комиссии по борьбе с проституцией. Оригиналы и копии. – 1921. – 6 арк.

7. Спр. 123. Материалы по сокращению и упрощению советского аппарата (постановления, протоколы, ведомости, переписка). – 1921. –98 арк.

8. Спр. 277. Циркуляры ВУЦИКа и Совнаркома УССР Народным комиссариатам и постановления по вопросам организации роботы (Копии). – 1921. – 342 арк.

9. Спр. 364. Декреты и постановления ВУЦИКа по утверждению наркоматов УССР, комиссий при ВУЦИКе и порядке применения комиссий. Копии. – 1921. – 358 арк.

10. Спр. 365. Постановление ВУЦИКа о потребительской кооперации от13 мая 1921 г. (копия). обращение информотдела ВУЦИКа о состоянии товарообменных пунктов в мае-июне 1921 г. и роботе по улучшению быта работников на Украине. – 1921. – 16 арк.

11. Спр. 368. Протоколы административных заседаний Президиума ВУЦИКа. Оригиналы и копии. – 1921. –39+1 арк.

12. Спр. 414. Протоколы заседаний коллегии Уполнаркомтруда УССР и материалы к ним. Копии. – 1921. – 46 арк.

13. Спр. 416. Дела по продлению военного положения на Украине (выписки с протоколов заседаний и телеграфные сообщения губисполкомов). – 1921. – 9 арк.

14. Спр. 417. Протоколы заседаний Центральной чрезвычайной топливной комиссии при Украинском Совете Трудовой армии и Особой комиссии по топливу и продовольствию при Совнаркоме УССР. Копии. – 1921. – 23 арк.

15. Спр. 513. Протокол заседания Президиума ВУЦИК № 6/55 от 15 февраля 1922 г.(копия) и материалы к нему. – 1922. – 88 арк.

16. Спр. 514. Протокол № 7/56 заседания Президиума ВУЦИК от 22 февраля 1922 г. (копия) и материалы к нему. – 1922. – 4 арк.

17. Спр. 515. Протокол № 8/57 заседания большого Президиума ВУЦИК от 1 марта г. и постановления ВУЦИК. – 1922. – 46 арк.

18. Спр. 575. Протокол заседания Малого президиума ВУЦИКа № 28/69 от 25 июля 1922 г. (Копия) и материалы к нему. – 1922. – 29 арк.

19. Спр. 576. Протокол заседания Малого президиума ВУЦИКа № 29/70 от 2 августа 1922 г. (Копия) и материалы к нему. – 1922. – 14 арк.

20. Спр. 577. Протокол заседания Малого президиума ВУЦИКа № 30/71 от 8 августа 1922 г. (Копия) и материалы к нему. – 1922. – 10 арк.

21. Спр. 578. Протокол заседания Малого президиума ВУЦИКа № 31/72 от 15 августа 1922 г. (Копия) и материалы к нему. – 1922. – 44 арк.

22. Спр. 579. Протокол заседания Малого президиума ВУЦИКа № 32/73 от 22 августа 1922 г. (Копия) и материалы к нему. – 1922. – 58 арк.

23. Спр. 659. Постановления Президиума ВУЦИКа, выписки с протоколов заседаний административно-территориальной комиссии Наркомата внутренних дел УССР и переписка с Наркомата внутренних дел РСФСР по вопросам районирования территории Украины. – 1921-1922. – 49 арк.

24. Спр. 660. Протоколы заседаний Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИКе и межведомственного совещания по вопросам издания карты УССР. Копии. – 1922. – 34+1 арк.

25. Спр. 661 Протоколы заседаний Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИК (оригиналы) и материалы к ним. – 1922-1923. – 51 арк.

26. Спр. 679. Материалы по районированию Подольской губернии (постановления, выводы, выписки из протоколов, переписка). – 1922-1923. – 73+2 арк.

27. Спр. 699. Заявления выселенцев о выдаче разрешений на возвращение на Украину. – 1922. – 19 арк.

28. Спр. 1846. Протоколи засідань Подільської губернської адміністративно-територіальної комісії. Оригінали. – 1924. – 19 арк.

29. Спр. 2085. Листування з ЦВК Татарської Автономної РСР про відсутність дня національного свята в УСРР. – 1924. – 2 арк.

30. Спр. 2187. Матеріали комісії по обслідуванню політичного і економічного стану Подільської губернії (протоколи, доповіді, статистичні відомості). – 1924. – 115 арк.

31. Спр. 2508. Виписи з протоколів засідань Президії ВУЦВК. – 1927-1928. – 56 арк.

32. Спр. 3147. Посвідчення і мандати делегаток III Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок. – 1927. – 87 арк.

33. Спр. 3152. Протоколи засідань Центральної адміністративно-територіальної комісії та матеріали до них. 3147. Посвідчення і мандати делегаток III Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок. – 1925-1926. – 308 арк.

34. Спр. 3203. Матеріали про внесення змін в адміністративно-територіальний поділ вінницького, запорізького і чернівецького округів (постанови, протоколи, виписи з протоколів, доповідні записки, листування, статистичні відомості). – 1925-1927. – 227 арк.

Опис 3

35. Спр. 1071. Доповідь відділу робочої медицини Наркомату охорони здоров'я УСРР про діяльність в 1925/26 р. – 1926. – 10 арк.

36. Спр. 1887. Протоколи та виписки з протоколів засідань ЦВК СРСР і ВУЦВКу. Списки відповідальних посад в республіканських установах, списки студентів Харківського та Київського інститутів народного господарства і Ладинського кустпромкооперативного товариства "Труд". – 1927-1930. – 139 арк.

Фонд 2 Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УСРР, Раднарком УРСР), м. Харків, з 1935р. – м. Київ (1920-1946)

Опис 1

37. Спр. 580. Протоколы заседаний СНК УССР и материалы к ним (оригиналы). – 1920. – 145 арк.

Опис 2

38. Спр. 9. Протоколы заседаний СНК УССР №№1-7 (оригиналы) и материалы к ним). – 1921. – 130 арк.

39. Спр. 13. Протоколы заседаний СНК УССР №№46-55 (оригиналы) и материалы к ним). – 1921. – 284 арк.

40. Спр. 22. Протоколы заседаний Малого Совета Народных Комиссаров УССР (копии) №№55-92 и материалы к ним. – 1921. – 237 арк.

41. Спр. 74. Материалы по подготовке к VIII Всероссийскому и V Всеукраинскому съездам Советов. (Постановления, протоколы, приказы, циркуляры, переписка). – 1921. – 84 арк.

42. Спр. 281. Разведывательные сводки штаба войск Украины и Крыма. – 1921. – 156 арк.

43. Спр. 616 а. Протоклы Совнаркома УССР. – 1923. – 276 арк.

44. Спр. 283. Оперативные сводки штаба войск Украины и Крыма за 2 апреля и с 14 июня по 31 декабря 1921 г. включительно. – 1921. – 355 арк.

45. Спр. 289. Протоколы заседаний СНК УССР №№46-55 (оригиналы) и материалы к ним). – 1921. – 66 арк.

46. Спр. 302. Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу відділу Управління НКВС УСРР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом, кримінальними злочинами в губерніях. Копії. – 1921. – 37 арк.

47. Спр. 604. Протоколы заседаний Совнаркома УССР и материалы к ним. Оригиналы. – 1923. – 579 арк.

48. Спр. 616 а. Протоколы Совнаркома УССР. – 1923. – 276 арк.

49. Спр. 668. Протоколи засідань Комісії по переведенню адміністративно-територіальної реформи при Раднаркомі УСРР). – 1923. – 145 арк.

50. Спр. 826. Матеріали для бюлетеня Повпредства УСРР при Раднаркомі СРСР (декрети, постанови, положення, доповідні записки тощо). – 1923. – 126 арк.

51. Спр. 881. Матеріали про стан і відбудову промисловості на Україні. (Декрети, накази, огляди, протоколи тощо). – 1923. – 448 арк.

Опис 3

52. Спр. 346. Протоколи засідань Раднаркому УСРР та матеріали до них. Оригінали. – 1924. – 77 арк.

53. Спр. 407. Телеграми голів губвійськнарад про заходи боротьби з бандитизмом. – 1924. – 5 арк.

Опис 5

54. Спр. 491. Матеріали про розвиток і зміцнення сільськогосподарських колективів (виписи з протоколів, брошура, листування). – 1926. – 116 арк.

Фонд 3 Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР, м. Москва; з 1946р.-Постійне представництво РМ УРСР при РМ СРСР (1921-1980)

Опис 1

55. Спр. 24. Материалы и протоколы заседаний коллегии Малого СНК РФССР (проекты декретов, постановления, выписки із протокола, проекты положений, проект правил, пояснительные записки). – 1922. – 148 арк.

56. Спр. 80. Протоколы заседаний коллегии Наркомюста УССР. – 1922-1923. – 49 арк.

57. Спр. 113. Документы по строительстве и охране железных и шосейных дорог УССР в 1922/23 г., обеспечении потребностей в продовольствии для украинской промышленности в 1922/23 г., электрификацию Харьковского района (проекты положения, выписки із протокола, доклады, планы, пояснительные записки, вывод, переписка, смета, ведомости, сводки). – 1922. – 148 арк.

58. Спр. 624. Проект приказа ЦИК СССР по организацию роботы Президиума ЦИК СССР и протоколы заседаний Президиума ЦИК СССР. – 1924. – 163 арк.

Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР, м. Харків (1919-1930)

Опис 1

59. Спр. 45. Листування з Наркомпраці УСРР про правила прийому на роботу, тарифні оклади, відпуск кредитів. – 1919. – 68 арк.

60. Спр. 662. Выписки из протоколов заседаний Постоянного совещания по борьбе с бандитизмом и докладные записки по восстановлению еврейских отрядов самообороны. – 1921. – 8 арк.

61. Спр. 2118. Материалы по борьбе с самогоноварением. – 1923. – 101 арк.

62. Спр. 2764. Переписка об отводе земель, расширение границ городов Подольской губернии и арендную плату за земельные участки, отведенные под школы и т.д. – 1923. – 179 арк.

Опис 2

63. Спр. 223. Листування з адмінвідділом Подільського губвиконкому про розгляд заяв релігійних громад. – 1924. – 214 арк.

64. Спр. 817. Листування з відділом місцевого (комунального) господарства Подільського губвиконкому про розширення міських меж, віднесення поселень до розряду міських поселень, орендну плату за землю. – 1924. – 144 арк.

Опис 3

65. Спр. 1027. Матеріали по боротьбі з самогоноварінням. – 1928. – 12 арк.

66. Спр. 1210. Матеріали по боротьбі з самогоноварінням. – 1928. – 179 арк.

Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ УСРР, м. Харків, з 1934р. – м. Київ. (1920-1946)

Опис 2

67. Спр. 115. Материалы Всеукраинского совещания губземотделов. – 1921. – 42 арк.

68. Спр. 181. Опись нарядов управления землеустройства Наркомзема УССР. – 1921-1922. – 52 арк.

69. Спр. 494. Переписка с сельскохозяйственными артелями и трудовыми коммунами Украины. – 1922. – 183 арк.

70. Спр. 498. Сведения о состоянии коллективных хозяйств по губерниям Украины. – 1922. – 158 арк.

Опис 4

71. Спр. 253. Матеріали про встановлення меж міст Подільської губернії. – 1923. – 88 арк.

72. Спр. 419. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923. – 206 арк.

73. Спр. 420. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923. – 352 арк.

74. Спр. 421. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923. – 248 арк.

Опис 5

75. Спр. 184. Матеріали про надання пільг сільгоспколективам, які вирощують коней для Червоної Армії, про діяльність Всеукраїнського кооперативного садово-молочарського товариства “Добробут”. – 1924-1925. – 341 арк.

Опис 6

76. Спр. 410. Матеріали та листування про реєстрацію та ліквідацію колгоспів по Україні. – 1925-1926. – 251 арк.

Опис 7

77. Спр. 95. Звіт про стан скотарсько-молочарської кооперації на Україні в 1926 р. – 1926-1927. – 114 арк.

Опис 8

78. Спр. 90. Статут, проект кошторису і пояснювальна записка до нього та схема машино-тракторної спілки. – 1927-1928. – 39 арк.

79. Спр. 831. Звітні відомості про обслідування стану колгоспів на Україні. – 1927. – 84 арк.

80. Спр. 832. Звітні відомості про обслідування стану колгоспів на Україні. – 1927. – 215 арк.

Опис 9

81. Спр. 413. Постанова Колегії Наркомторгу УСРР та листування про розвиток скотарсько-молочарської кооперації на Україні. – 1928. – 67 арк.

Опис 15

82. Спр. 83. Отчет о роботе Подольского губземуправления за декабрь 1922 г. и январь 1923 г. и переписка с ним по назначению и перемещению сотрудников. Список санитарно-контрольных пунктов и подведомственных губземуправлению учреждений. – 1922-1923. – 39 арк.

Фонд 30. Народний комісаріат фінансів УРСР (Наркомфін УРСР), м. Харків; з 1934 р. – м. Київ (Початкова дата: 1923, Кінцева дата: 1946)

Опис 1

83. Спр. 3897. Книга обліку державних видатків по бюджету СРСР за 1924/25 р. – 1925. – 159 арк.

Фонд 57. Всеукраїнське пайове товариство роздрібної торгівлі “Ларьок” (Ліквідком товариства “Ларьок”), м Харків (1922-1929)

Опис 1

84. Спр. 475. Матеріали до протоколів правління. – 1927. – 76 арк.

Фонд 166. Народний комісаріат освіти УРСР, м. Харків, з 1935р. – м. Київ (1920-1946)

Опис 2

85. Спр. 281. Матеріали про стан підготовки працівників народної освіти на Україні (декрети, положення, статути, інструкції, тези доповідей, статистичні відомості). Списки губерній України на 1921 р. – 1921. – 237 арк.

86. Спр. 818. Листування з Подільським губвідділом наросвіти про прийом голодуючих дітей Поволжя, надання допомоги голодуючим вчителям, переведення “Двотижневика освіти”. Відомість про виплату зарплати робітникам Старокостянтинівського повітового відділу народної освіти за липень 1922 р. – 1922. – 101 арк.

87. Спр. 1064. Матеріали про стан учбово-виховної роботи в Кам’янець-Подільському сільськогосподарському інституті ім. К. Маркса і робфаку при ньому, Інституту народної освіти в 1921/22-1923/24 навч. рр. (протоколи, звіти, доповіді, плани, відомості, списки професорів, викладачів, студентів цих закладів). – 1922-1924. – 348 арк.

88. Спр. 1065. Матеріали про стан учбово-виховної роботи Кам'янець-Подільського індустріального технікуму. (звіти, учбовий план, доповідь, відомості, списки викладачів). – 1922-1925. – 78 арк.

Фонд 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС) при ВУЦВКу, м. Харків (1920-1933)

Опис 1

89. Спр. 14. Декреты, постановления, протоколы заседаний ВУЦИК, Совнаркома УССР, УСНХ и наркоматов. Копии. – 1921. – 160 арк.

90. Спр. 31. Телеграммы уездных и сельских КНС по организации отрядов незаможных крестьян для борьбы с бандитизмом. Списки, автобиографии членов КНС, погибших в борьбе с бандами. – 1921. – 114 арк.

91. Спр. 474. Резолюції ІІІ-ї сесії Ради сільськогосподарських колективів V-го пленуму ЦКНС. Доповідь ЦКНС про стан колективізації сільського господарства на Україні ту 1923 р., списки і статистичні відомості окружних КНС про с.-г. колективи. – 1926. – 262 арк.

Фонд 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду, м. Харків (1921-1923)

Опис 1

92. Спр. 14. Протоколы заседаний и доклады Царицынской губернской комиссии помощи голодающим о предоставлении помощи. – 1921-1922. – 88 арк.

Фонд 283. Центральна комісія допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті, м. Харків (1922-1932)

Опис 1

93. Спр. 77. Переписка с товариществом "Ларек" о предоставлении материальной помощи голодающим детям. – 1923-1924. – 220 арк.

94. Спр. 212. Документи про роботу Тульчинської окружної комісії допомоги дітям (протоколи, плани, звіти, відомості, листування). – 1925-1926. – 244 арк.

95. Спр. 350. Документи про роботу Кам'янець-Подільської окркомісії допомоги дітям (протоколи, звіт, лист). – 1927. – Т. 1. – 54 арк.

96. Спр. 395. Документи про роботу Тульчинської окружної комісії допомоги дітям (протоколи, звітний лист). – 1927. – Т. 1. – 99 арк.

97. Спр. 552. Документи про організацію місячника допомоги безпритульним в Кам'янецькій окрузі (циркуляри, протоколи, плани, звіти, акти листування). – 1928-1929. – 29 арк.

Фонд 337. Українська державна загальнопланова комісія при Українському економічному засіданні, м. Харків (1921-1925); Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків (1925-1946)

Опис 1, т. 1

98. Спр. 230. Доклад Правления Всеукраинского совета сельскохозяйственной кооперации (“Сільського господаря”) о проведении хлебо-заставных операций на Украине и переписка с Всеукраинской конторой Государственного банка РФССР по кредитованию сельскохозяйственной кооперации. – 1922. – 9 арк.

99. Спр. 920. Місцевий бюджет Подільської губернії на 1923/24 р. і пояснювальна записка до нього. – 1923. – 260 арк.

100. Спр. 1449. Протокол засідання сільськогосподарської секції Укрдержплану ті доповідь Наркомзему УСРР про індустріалізацію колективних господарств та матеріали до них. – 1924. – 20 арк.

101. “Спр. 1697. Статут і план роботи кооперативного товариства “Добробут” на 1924/25 р. та зауваження Укрдержплану до плану роботи. – 1924-1925. – 114 арк.

Опис 1, т. 2

102. Спр. 2779. Матеріали про стан і перспективи розвитку сільськогосподарської й споживчої кооперації на Україні (проект постанови, протоколи, звіти, доповіді). – 1925-1926. – 165 арк.

103. Спр. 3640. Доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та протоколи засідань секції районування Держплану УСРР про районування округів України. – 1925. – 18 арк.

104. Спр. 4467. Листування з Наркомземом УСРР про утворення спеціального центру картопляної кооперації. – 1926. – 7 арк.

Опис 1, т. 3

105. Спр. 5812. Річний звіт кооперативного товариства “Добробут” за 1926/27 р. та матеріали до нього. – 1926-1927. – 130 арк.

106. Спр. 7107. Виписка з протоколу засідання Раднаркому УСРР про стан та перспективи розвитку лісової кооперації. П’ятирічний план кооперативного торфодобування на Україні на 1928/29-1932/33 рр. – 1929. – 20 арк.

107. Спр. 7123. Огляд і доповідь правління “Сільський господар” про його діяльність за 1926/27 – 1927/28 рр. і перспективи га майбутнє та проекти постанови і резолюції президії і секції торгівлі Держплану УСРР по доповіді. – 1928-1929. – 204 арк.

Фонд 340. Народний комісаріат продовольства УРСР (Наркомпрод УРСР), м. Харків (1919-1924)

Опис 2, т. 1

108. Спр. 905. Сведения опродкомгубов о борьбе с сокрытием земель, облагаемых продналогом. – 1921-1922. – 137 арк.

Опис 2, т. 3

109. Спр. 4383. Политсведения губпродкомов о борьбе с бандитизмом и ход продналоговой кампании по губерниям Украины. – 1922-1923. – 57 арк.

110. Спр. 5378. Переписка с Подольским губпродкомом о поступлении продналога и предоставлении отчетности. – 1922-1923. – 40 арк.

Опис 2, т. 5

111. Спр. 8807. Переписка с Подольским губпродкомом о поступлении продналога. – 1923. – 9 арк.

Фонд 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР (Наркомздоров'я УРСР), м. м. Харків, Київ, Старобільськ, Харків, Київ (1920-1946)

Опис 1

112. Спр. 209. Переписка с санэпидотделом Подольского губотдела здравоохранения о борьбе с эпидемиями. – 1920. – 24 арк.

113. Спр. 1238. Постановления и декреты СНК УССР, СТО и ВУЦИКа. – 1922. – 163 арк.

114. Спр. 1730. Протоколы заседаний губернских и уездных комиссий и совещаний, циркуляры, сметы лечебных учреждений и переписка по борьбе с социальными болезнями и проституцией на Украине. – 1922-1923. – 305 арк.

115. Спр. 1958. Анкеты о состоянии и деяльности лечебных участков Подольской губернии. – 1922-1923. – 241 арк.

Фонд 559. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд), м. Харків (1927-1933)

Опис 1

116. Спр. 15. Документи про роботу Кам'янецької окрколгоспсекції (протоколи, доповідні записки, відомості). – 1927. – 15 арк.

117. Спр. 26. Документи про роботу Могилівської окрколгоспсекції (протоколи, накази, доповідні записки, акти, списки). – 1927. – 23 арк.

118. Спр. 41. Документи про роботу Проскурівської окрколгоспсекції (протоколи, доповідні записки, кошториси, відомості, акти). – 1927. – 41 арк.

Фонд 3204. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків (1920-1923)

Опис 1

119. Спр. 8. Циркулярные телеграммы постоянного совещания по борьбе с бандитизмом. – 1921. – 109 арк.

120. Спр. 13. Инструкция для волосных и сельских властей о мерах, применяемых при нападениях банд. – 1921. – 2 арк.

121. Спр. 20. Доклад о деяльности губсовещаний по борьбе с бандитизмом. Статистические сведения по движению бандитизма по губерниям. – 1921. – 48 арк.

122. Спр. 52. Протоколы Подольского Губвоенсовещания по борьбе с бандитизмом. – 1921. – 18 арк.

123. Спр. 53. Дислокація та інформаційний бюлетень про рух бандитизму на території Подільської Губернії за вересень 1921 р.

124. Спр. 54. Телеграфные сведения и переписка о ходе борьбы с бандитизмом по Подольской губернии. – 1921. – 16 арк.

Опис 2

125. Спр. 4. Копии протоколов заседаний губернских военных совещаний по борьбе с бандитизмом и выписки с них. – 1921. – 71 арк.

126. Спр. 4 а. Сведения о состоянии бандитизма. – 1921. – 3 арк.

127. Спр. 4 б. Список банд, действовавших на территории Украины в 1921 году. – 1921. – 55 арк.

1.2 Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991)

Опис 20

128. Спр. 397. Телеграмма (телеграфный бланк) Председателя Совета Народных комиссаров РФССР В. И. Ленина и секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова о вывозе хлеба на базы РФССР, назначении ответственных за продзаготовку на Украине. Телеграммы, письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, губкомов партии, Народного комиссариата продовольствия УССР по заготовке продовольствия и хлеба, усилении продработы на местах и др. вопросам. Копия докладной записки Народного комиссариата продовольствия УССР в Украинский Экономический Совет по рассмотрению сметы по продналогу. – 1921. – 118 арк.

129. Спр. 398. Копия телеграммы Председателя Совета Народных комиссаров В. И. Ленина, секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова и председателя ВЦИКа М. И. Калинина губкомам партии по проведении топливной кампании. Переписка с ЦК РКП(б) о сроках проведения партийных конференций, предоставлении помощи голодающим Поволжья, ход продовольственной кампании и др. вопросам). – 1921. – 104 арк.

130. Спр. 403. Циркуляры ЦК РКП(б) по проведению организационно-партийной и массово-политической работы, постановке учета коммунистов, проведению кампании борьбы с голодом и др. вопросам (экз. второй, неполный). – 1921. – 333 арк.

131. Спр. 404. Протокол совещания членов ЦК КП(б)У о политической работе в Красной Армии, поднятии боеготовности частей особого назначения. Циркуляры, телеграммы ЦК КП(б)У, частей особого назначения Украины и Крыма, Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии по мобилизации коммунистов в Красную Армию, борьбу с бандитизмом, усилении партийной работы среди пограничных воинских частей и частей особого назначения. Список коммунистов, командированных в ВУЧК. – 1921. – 108 арк.

132. Спр. 412. Записи разговоров по прямому проводу секретарей ЦК КП(б)У с губкомами партии по роботе губернских комитетов партии, выполнении продналога, борьбу с бандитизмом и др. вопросам. – 1921. – 70 арк.

133. Спр. 430. Переписка с губкомами КП(б)У, советскими и профсоюзными организациями по вопросам организационно-партийной работы, проведении политических кампаний, выполнении циркуляров и инструкций ЦК КП(б)У. Сообщения с мест политкурьеров и отдельных коммунистов о продовольственном положении в губерниях, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. – 1921. – 351 арк.

134. Спр. 435. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о положении в губерниях (№№ 15-87). – 1921. – Т. I. – 192 арк.

135. Спр. 436. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о положении в губерниях (№№88-143). – 1921. – Т. II. – 154 арк.

136. Спр. 437. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о положении в губерниях (№№144-155). – 1921-1922. – Т. III. – 108 арк.

137. Спр. 443. Циркуляры ЦК КП(б)У и сводки информационного подотдела по борьбе с бандитизмом. Сообщения уездных комитетов КП(б)У о положении на містах и борьбе с бандитизмом. Переписка с губкомами КП(Б)У, Совнаркомом и Наркоматами УССР по присылке информации по политическому и экономическому положению на местах, рассылке циркуляров и др. вопросам. – 1921. – 424 арк.

138. Спр. 540. Протоколы VII Подольской губернской конференции КП(б)У и заседаний бюро губкома партии. Доклады, месячные отчеты, письма, сводки губкома партии по партийному и советскому строительству, борьбу с бандитизмом, работе среди женщин, молодежи, проведении продналоговой кампании и др. вопросам. – 1921. – 201 арк.

139. Спр. 604. Циркуляры, инструкции, телеграммы ЦК КСМУ об участии комсомольских организаций в сборе продналога, борьбе с голодом, задачи союза молодежи, работе среди молодежи нацменьшинств, создании губотделов по истории молодежного движения (губистмолов), задачи военно-спортивной работы, создания школ рабочей молодежи. Положение о секции юношеского движения в совпартшколах. – 1921. – 158 арк.

140. Спр. 614. Протоколы постоянного совещания по борьбе с бандитизмом при Совета Народных комиссаров УССР. – 1921. – 87 арк.

141. Спр. 615. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных комиссаров УССР по борьбе с бандитизмом. – 1921. – 227 арк.

142. Спр. 616. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных комиссаров УССР по борьбе с бандитизмом. – 1921-1922. – 281 арк.

143. Спр. 635. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У по организации Всеукраинского и губернских комитетов помощи голодающим. Протоколы пленумов, заседаний президиума, рабочего комитета Всеукраинского комитета помощи голодающим. Отчеты, политдонесения, циркуляры губернских и уездных комиссий помощи голодающим, Наркомата продовольствия УССР и губернских комитетов продовольствия о ходе борьбы с голодом, ходе посевной и заготовительной кампании, сборе продналога и др. вопросам. – 1921. – 155 арк.

144. Спр. 642. Оперативно-информационные сводки Всеукраинской Чрезвычайной комиссии о стоянии борьбы с бандитизмом на Украине. – 1921. – 362 арк.

145. Спр. 643. Сводки информационного отдела ВУЧК о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях работников и др. – 1921. – 116 арк.

146. Спр. 644. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о политическом и хозяйственном положении, сборе налогов, борьбе с бандитизмом в Волынской, Донецкой, Екатеринославской, Запорожской, Киевской, Кременчуцкой, Николаевской, Одесской, Подольской, Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях, присланных в подотдел для сведения. – 1921. – 124 арк.

147. Спр. 723. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У по работе Подольского губкома партии, присланные в подотдел для сведения. Выписки из протоколов бюро и отчеты губкома партии о перемещении коммунистов. Переписка с Подольским губкомом партии по перемещению и распределению коммунистов. Списки ответственных работников губернии. – 1921. – 88 арк.

148. Спр. 850. Переписка с губкомами КП(б)У, Всеукраинским кооперативным союзом, губсоюзами, потребительскими товариществами по роботе кооперативных союзов, участии коммунистов в кооперативной роботе, проведении собраний и совещаний кооперативных работников, передвижении по службе и др. вопросам. Анкеты губернских кооперативных работников. – 1921. – 118 арк.

149. Спр. 981. Докладная записка (автор не указан) В. М. Ленину, Политбюро ЦК РКП(б) о сборе хлеба на Украине. Справки (автор не указан) о заготовке продуктов, снабжения Украины и др. вопросам. – 1921. – 26 арк.

150. Спр. 990. Циркуляры, положения ЦК КП(б)У о порядке командирования коммунистов, борьбе с голодом, реорганизации потребительской кооперации, организации губернских бюро Истпарта, создании на Украине Центрального Организационного Бюро Пролеткульта, изучения социальных процессов, происходящих на селе и др. вопросам. – 1922. – 220 арк.

151. Спр. 1008. Переписка с губкомами партии, советскими учреждениями о порядке связи с ЦК РКП(б), губкомами, обкомами партии, входящими в состав областных организаций, слияние рабочей кооперации с потребительской, проведение выборочной кампании в Советы, положение тяжелой индустрии на Украине и др. вопросам. Список ответственных работников ЦК партии, делегатов с решающим голосом на X съезде РКП(б). – 1922-1923. – 325 арк.

152. Спр. 1014. Телеграммы губкомов КП(б)У в ЦК РКП(б) по проведению губернских партийных конференций, сбор продналога, улучшении материального положения работников юстиции, заработной платы работникам и др. вопросам. – 1922. – 54 арк.

153. Спр. 1018. Переписка с ВУЦИК по административным делам, порядок приобретения иностранцами украинского гражданства и др. вопросам. Список для избрания делегатами на VII съезд Советов. – 1922. – 78 арк.

154. Спр. 1033. Листування з ВУЦВК про адміністративні справи, порядок набуття іноземцями українського громадянства та інш. питання. Список для обрання делегатами на VII з'їзд Рад. – 1922-1923. – 61 арк.

155. Спр. 1046. Протоколы, выписки из протоколов заседаний комиссии по роботе на селе ЦК КП(б)У (селкомиссии). Протоколы совещаний сотрудников оргинструкторского отдела и заведующих агитационно-пропагандистских отделов ЦК КП(б)У об очередных задачах политпросветработы на селе и др. Устав сельскохозяйственного клуба при Всеукраинском сельском доме в г. Харькове. – 1922-1923. – 43 арк.

156. Спр. 1054. Выписки из постановлений VI Всеукраинской партийной конференции о помощи неурожайным губерниям. Переписка с губкомами КП(б)У, народными комиссариатами Украины, советскими учреждениями по выборах делегатов на XI съезд РКП(б), оказании помощи семьям мобилизованных, обеспечении посевной кампании, обеспечении сельской кооперации коммунистами и др. вопросам. – 1922. – 441 арк.

157. Спр. 1071. Протоколы заседаний тройки при ЦК КП(б)У по проведению весенней посевной кампании. Справки, бюллетени и таблицы Центрального статистического управления Украины о состоянии посевов и трав. Выписки из

протоколов заседаний губернских и уездных исполнительных комитетов и т.д. по проведению весенней посевной кампании, погрузке и доставке посевного материала**.** – 1921-1922. – 31 арк.

158. Спр. 1174. Протоколы совещаний секретарей, заведующих подотделами уездных комитетов партии, военно-партийных совещаний при Подольском губкоме КП(б)У; протоколы общих собраний Подольской партийной организации. – 1921-1922. – 34 арк.

159. Спр. 1175. Отчеты, доклады, обзоры Подольского губкома КП(б)У по партийному и советскому строительству, состоянии профсоюзов и комсомольской организации, борьбе с бандитизмом и партийной роботе в Частях Красной армии, переизбрании органов потребкооперации и проведении волосных и уездных беспартийных конференций. – 1922. – 135 арк.

160. Спр. 1179. Телеграммы, письма Подольского губкома КП(б)У в ЦК КП(б)У по уплате общегражданского налога, предоставлении помощи голодающим, усиления партийного влияния среди работников сахарной промышленности, итогах испытаний на курсах налоговых инспекторов и др. организационных вопросах. – 1922. – 21 арк.

161. Спр. 1276. Информационные бюллетени, сводки Народного комиссариата внутренних дел УССР по политическому положению в губерниях Украины. – 1922. – 113 арк.

162. Спр. 1282. Программы роботы секции и тезисы доклада налогового управления на Всеукраинском налоговом совещании. Сведения и сводки Налогового управления Народного комиссариата продовольствия УССР по политическому положению губерний Украины, ход заполнения списков плательщиков налогов, сборе и поступлении налога, заготовке продуктов. – 1922. – 110 арк.

163. Спр. 1283. Сводки Управления уполномоченного Народного комиссариата финансов при Совете народного хозяйства по поступлению общегражданского налога, денежных и натуральных доходов от предприятий, количестве денег, находящихся в народном обороте. – 1922. – 28 арк.

164. Спр. 1301. Приказы, телеграммы, письма Государственного Политического Управления УССР по укреплению аппарата, усилению партийной роботы в ячейках войск письма Государственного Политического Управления УССР, проведения двомесячника по охране государственных границ. – 1922. – 111 арк.

165. Спр. 1304. Информационные сводки письма Государственного Политического Управления УССР по политическому и экономическому положению Украины и Крыма. – 1922. – 87 арк.

166. Спр. 1350. Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У по антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей. Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии по проведении роботы с антирелигиозной пропаганды. Материалы выставки “Религия или наука” и по роботе антирелигиозных кружков. – 1922. – 128 арк.

167. Спр. 1354. Стенограмма и протоколы заседаний Всеукраинских совещаний заведующих агитационно-пропагандистских и организационно-иструкторских отделов губкомов КП(б)У и материалы к ним. – 1922. – 97 арк.

168. Спр. 1510. Доклады и вступительная статья к ним из истории создания и деяльности Подольской губернской совпартшколи, в связи с ее 3-х годовым юбилеем; протоколы ученого совета и президиума совета губернской совпартшколи. – 1922. – 97 арк.

169. Спр. 1528. Письма ЦК РКП(б) в Главбюро евсекции при ЦК КП(б)У по коммунистической роботе среди еврейских рабочих, борьбу с сионизмом и еврейским клерикализмом. Переписка с ЦК РКП(б), губкомами КП(б)У, советскими и др. учреждениями по агитационно-массовой роботе среди еврейских трудовых масс, издании газет и журналов на еврейском языке, открытии еврейских отделений при партшколах, организации и роботе евсекции в органах наробраза, предоставлении помощи пострадавшим от еврейских погромов, перемещении кадров, направлении на учебу и др. вопросам. Выписки из протоколов заседаний евотделов губкомов партии и коллегии Центрального бюро еврейского образования Наркомобраза УССР. – 1922. – 295 арк.

170. Спр. 1666. Протоколы комиссии ЦК КП(б)У по организации 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных крестьян, совещания районных организаторов по роботе среди женщин – участниц 3-го Всеукраинского съезда КНС. Сведения Центрального статистического управления УССР в ЦК КП(б)У о результатах обследования КНС Харьковской губернии Справка по итогам обследования комитетов незаможных крестьян Украины, их состав. – 1923. – 42 арк.

171. Спр. 1671. Переписка с Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом по утверждению проектов постановлений, украинизацию советского аппарата Украины, оказании помощи детям, сроках созыва окружных съездов Советов, ходе робот по районированию Украины и др. вопросам. Проект положения Центрального исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР об основании архивов Октябрьской революции. – 1923. – 219 арк.

172. Спр. 1728. Протоколы заседаний, журнальных постановлений президиума Высшего Совета народного хозяйства УССР (Укрсовнархоз). Докладные записки ВСНХ УССР в ЦК КП(б)У о положении местной промышленности, сырьевых ресурсов Украины, экспорте руд на внешний рынок, развитии продажи алкогольных напитков, снабжении работников продовольствием, выплате заработной платы Амвросиевскому цементному заводу, пересмотр трестов сельскохозяйственного машиностроения и др. вопросам. – 1923. – 139 арк.

173. Спр. 1741. Протоколы заседаний коллегии и плановой комиссии Народного комиссариата земледелия УССР. Доклады, справки, статистические сведения Наркомзема УССР в ЦК КП(б)У по землеустройству, состоянии сельского и лесного хозяйства, животноводства, проведении посевной кампании, площади и продукции сельскохозяйственных культур, изменении площади озимой пшеницы с 1916 по 1923 гг. Переписка с Наркомземом УССР о положении совхозов, результатах обследования земледельческих колоний Екатеринославской губернии, штатах губотделов Всероссийского союза работников земли и леса (“Всерабземлеса”) и др. вопросам. – 1923. – 141 арк.

174. Спр. 1746. Протоколы заседаний президиума Государственного планового комитета при Украинском Экономическом Совете (Укргосплана), секции районирования при Укргосплане. Переписка с Укргоспланом по усилению состава президиума, проведении конференции ученых по вопросу развития продуктивных сил Украины, рабочее снабжение, состояние сельского хозяйства Волынской и Подольской губерний, работу кредитных учреждений, Всеукраинского правления государственного страхования, экспортный план на 1923-1924 г. и др. вопросам. – 1923. – 62 арк.

175. Спр. 1757. Доклад, справка, обзор, сведения Государственного политического управления УССР в ЦК КП(б)У о политическом положении губерний, материальном положении органов ГПУ, деяльности советского аппарат в октябре-

декабре 1922 г., борьбе с бандитизмом, итогах и перспективах деяльности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и др. вопросам. Переписка с Народным комиссариатом внутренних дел УССР по деяльности заграничных организаций, увеличении штатов Павлоградского окружного отдела ГПУ, работу отдела нацменьшинств при НКВД, дополнительное изъятие церковных ценностей, административно-территориальное деление Украины. Доклад ГПУУ в ЦК партии о деяльности Украинской Коммунистической Партии (УКП). – 1923. – 198 арк.

176. Спр. 1758. Протоколы заседаний, совещаний Комиссии ЦК КП(б)У, Государственного политического управления, Украинского военного округа, Народного комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции по обследованию государственной границы, приложений к ним. \Справка о состоянии пограничной полосы. – 1923. – 185 арк.

177. Спр. 1798. Закриті листи ЦК КП(б)У №№ 1-5, і додатки до них комуністичним осередкам про політичне та економічне становище Радянського Союзу, партійне будівництво, стан народного господарства, роботу в Червоній Армії, боротьбу з бандитизмом і інш. питання. – 1924. – 76 арк.

178. Спр. 1813. Протоколи засідань комісії ЦК КП(б)У, по районуванню УСРР. Проект тез і доповіді, доповідь «Про зовнішні кордони УСРР» Центральної адміністративно-територіальної комісії з районування на IVсесію ВУЦВК 8-го скликання та резолюція сесії. Листування з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР та РСФРР, районування України. – 1924. – 112 арк.

179. Спр. 1835. Протоколи нарад представників ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У, губкомів і райкомів партії, центральних установ про висування робітників-комуністів для роботи в центральних господарських установах. Звіт, відомості обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У про підбір та розподіл працівників, кількість комуністів, відправлених на Волинь та Поділля, склад колегій народних комісаріатів і інш. питання. Заяви комуністів в ЦК КП(б)У про переведення на іншу роботу, надання відпусток. – 1924. – 48 арк.

180. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнської наради завідувачів Агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів партії. Протоколи засідань, резолюції широкої та вузької колегії Агітаційно-пропагандистськими відділу ЦК КП(б)У. Звіти відділу про його діяльність. Тези Агітаційно-пропагандистськими відділу ЦК КП(б)У про проведення антирелігійної пропаганди, політико-масову роботу серед молодих членів партії інш. питань. – 1924. – 184 арк.

181. Спр. 1843. Листування підвідділу антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з ЦК РКП(б), губкомами та окружкомами партії, радянськими органами та організаціями, видавництвами про посилення антирелігійної пропаганди, проведення нарад, видання літератури, програми гуртків з антирелігійної пропаганди та інш. питань. – 1924. – 134 арк.

182. Спр. 1877. Доповіді вповноваженого цукротресту на Україні “Сучасний стан цукрової промисловості та її перспектива” в ЦК КП(б)У про стан цукрової промисловості та перспективи її розвитку. – 1924. – 167 арк.

183. Спр. 1887. Доповідь Центрального Статистичного Управління УСРР в ЦК КП(б)У про стан сільського господарства України, рух міського населення в 1923-1924 рр. – 1924. – 71 арк.

184. Спр. 1901. Звіти, огляди, листи Всеукраїнського союзу сільськогосподарської та кредитної та кустарно-промислової кооперації “Сільський господар” в ЦК КП(б)У про стан і діяльність союзу, його відділів. – 1924. – 68 арк.

185. Спр. 1909. Огляд, зведення Політичного Управління Української Військової Округи в ЦК КП(б)У про стан і національний склад частин військової округи. Листування з Політичним Управлінням Української військової округи та правлінням Добровільного флоту в Україні про діяльність ліквідаційної комісії частин особливого призначення України та Криму, дислокацію Політвідділів великих з'єднань, роботу друкарні ім. Фрунзе та інш. питань. Список вищого політичного складу Української Військової Округи. – 1924. – 126 арк.

186. Спр. 1961. Витяг з протоколу засідання Особливої комісії по боротьбі з наслідками неврожаю при уряді УСРР. Зведення комісії по боротьбі з наслідками неврожаю про проведену роботу. – 1924. – 46 арк.

187. Спр. 1979. Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про проведену роботу з українізації за період від VIII Всеукраїнської партійної конференції до IX з'їзду КП(б)У (другий прим. неповний з помітками та правками). – 1926. – 43 арк.

188. Спр. 2000. Заяви членів УКП в Політбюро ЦК КП(б)У, протоколи засідань комісії з розгляду заяв і анкет вихідців з інших партій про прийом їх в кандидати та члени КП(б).У. Протоколи засідань партійних комісій при КП(б)У та губкомах партії з прийому до КП(б)У колишніх членів УКП. Списки і характеристики колишніх членів УКП. – 1925. – 154 арк.

189. Спр. 2007. Доповідні записки, довідки відділів ЦК КП(б)У, радянських органів та установ про стан сектантства та релігійний рух на Україні. Протокол засідання комісії Політбюро ЦК КП(б)У, огляд, доповідна записка Головного бюро євсекції при ЦК КП(б)У про сіоністський рух в Україні та роботу серед єврейського населення. Прокламації, листівки, інструкції сіоністсько-соціалістичної партії в СРСР, надіслані губкомами та окружкомами КП(б)У до Головного бюро євсекції ЦК КП(б)У. – 1925. – 186 арк.

190. Спр. 2023. Витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки Агітпропу ЦК КП(б)У, ВУЦВК про стан та розвиток дитячого руху, роботу добровільного товариства "Друзі дітей" боротьбу з дитячою безпритульністю в республіці. – 1925. – 36 арк.

191. Спр. 2051. Тези доповіді та проект постанови до пленуму ЦКК РКП(б) з питань стану та розвитку цукрової промисловості на Україні, надіслані в ЦК КП(б)У. – 1925. – 55 арк.

192. Спр. 2062. Інформаційний огляд ЦК РКП(б) про роботу селянських комітетів (селькомів). Огляд про діяльність товариств селянської взаємодопомоги в Україні. Витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, про роботу комітетів взаємодопомоги. – 1925. – 45 арк.

193. Спр. 2071. Витяги з протоколів засідання Політбюро ЦК КП(б)У, Особливої комісії по боротьбі з наслідками неврожаю при РНК УСРР ("Особкому"), листи губкомів КП(б)У, облвиконкому АМСРР про надання допомоги населенню голодуючих районів, продовольчий стан у неврожайних районах республіки. – 1925. – 77арк.

194. Спр. 2091. Листування кооперативної наради при ЦК КП(б)У з партійними, радянськими, господарськими та фінансовими органами з питань кооперативної роботи, стану районних споживчих товариств і рай союзів, поточних справах. – 1925. – 189 арк.

195. Спр. 2251. Проект резолюції Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізації про українізацію народної освіти в Україні. Звіти, таблиці Народного комісаріату

освіти УСРР в Комісію Політбюро ЦК КП(б)У з українізації про стан українізації в інститутах, технікумах, школах в 1923-1926 рр. – 1926. – 100 арк.

196. Спр. 2259. Стенограма наради при відділі преси ЦК КП(б)У працівників письменницьких організацій, редакцій газет, Інституту журналістики про розвиток української літератури. – 1926. – 92 арк.

197. Спр. 2270. Доповідні записки, листи Народного комісаріату праці УСРР та Головного управління соціального страхування Народного комісаріату праці УСРР в ЦК КП(б)У про фінансове становище соціального страхування в Україні, виплати асигнувань на боротьбу з безробіттям, бронь для підлітків в промисловості та інш. питань. – 1926. – 41 арк.

198. Спр. 2291. Доповіді, тези, відомості Народного комісаріату землеробства УСРР до ЦК КП(б)У про результати та перспективи внутрішньо селищного землеустрою в Україні, діяльності єврейських сільськогосподарських колоній, стан лісового господарства в Коростишівській окрузі та інш. питань. – 1926. – 76 арк.

199. Спр. 2303. Доповідь, тези до доповідей Міжвідомчої комісії з вивчення приватного капіталу при Народному комісаріаті внутрішньої торгівлі УСРР в ЦК КП(б)У про стан приватного капіталу в Україні, роль приватно-торгового апарату та інш. питань. – 1926. – 133 арк.

200. Спр. 2316. Спецдоповідь інформаційно-повідомчого відділу, обліково-інформаційного управління Державного Політичного Управління УСРР до ЦК КП(б)У про настрої селянства України. – 1926. – 195 арк.

201. Спр. 2444. Листи секретарів, витяги з протоколів засідань бюро Окружкомів КН(б)У з внутріпартійної, організаційної, адміністративно-господарської та поточної роботи. – 1927. – 89 арк.

202. Спр. 2458. Статистичні відомості, матеріали до доповідей, проект резолюції комісії Політбюро про стан та хід українізації в системі народної освіти та політико-просвітницьких установ в республіці. Витяги з протоколів засідань правління Комуністичного університету ім. Артема з питань українізації. – 1927. – 45 арк.

203. Спр. 2460. Тези доповіді на X Всеукраїнський з'їзд Рад з питань промисловості, сільського господарства, торгівлі. – 1927. – 35 арк.

204. Спр. 2510. Довідки, статистичні зведення партійних і радянських органів, листування з ними про стан та діяльність комітетів незаможних селян (КНС), витяги з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У про скликання конференції сільськогосподарського товариства взаємодопомоги. – 1927. – 86 арк.

205. Спр. 2532. Доповідь ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про стан прикордонної смуги України на 1 січня 1928 р. – 1928. – 28 арк.

206. Спр. 2660. Витяги з протоколів засідань Політбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У з питань затвердження та переміщення відповідальних партійних та радянських працівників. – 1928. – 208 арк.

Фонд 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, м. Київ (1931-1938)

Опис 5-1

207. Спр. 374. Заяви громадян Союзу РСР, які постраждали під час громадянської війни від іноземних військ і контрреволюційних білих армій. – 1926. – 49 арк.

Фонд 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт), м. Харків (1921-1929)

Опис 1

208. Спр. 62. Передруки з газети "Комуніст" про дискусію в комсомолі з питання ідейної та організаційної згуртованості комуністичної молоді України. – 1921. – 12 арк.

1.3 Галузевий державний архів Служби безпеки України

Фонд 13. Колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР, м. Київ (1920–1992)

Опис 1

209. Спр. 370. – Т. 1. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1927. – 179 арк.

210. Спр. 370. – Т. 2. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1927. – 191 арк.

211. Спр. 370. – Т. 3. . Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1927. – 227 арк.

212. Спр. 370. – Т. 4. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1927. – 262 арк.

213. Спр. 370. – Т. 5. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 408 арк.

214. Спр. 370. – Т. 6. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 174 арк.

215. Спр. 370. – Т. 7. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 149 арк.

216. Спр. 370. – Т. 8. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 154 арк.

217. Спр. 370. – Т. 9. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 211 арк.

218. Спр. 370. – Т. 10. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 195 арк.

219. Спр. 370. – Т. 11. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 282 арк.

220. Спр. 370. – Т. 12. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. – 1928. – 150 арк.

1.4 Державний архів Вінницької області

Фонд 1. Подільський губернський комітет комуністичної партії більшовиків України, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

221. Спр. 1. Телеграммы ЦК КП(б)У и копии телеграмм губкому КП(б)У по вопросам созыва губернской и уездных партконференций. Протоколы заседаний мандатной комиссии и т. д. Материалы VI-й Подольской губернской партконференции. Анкеты секретарей Укомов КП(б)У и отчеты о работе отделов Губкома КП(б)У. – 1921. – 68 арк.

222. Спр. 2. Протокол заседаний и стенограмма VIII-й Подольской губернской конференции КП(б)У. – 1922. – 98 арк.

223. Спр. 3. Протокол заседания и стенограмма IX-й Подольской губернской конференции КП(б)У. – 1923. – 281 арк.

224. Спр. 5. Протокол заседания и стенограмма X-й Подольской губернской конференции КП(б)У. – 1924. – 354 арк.

225. Спр. 6. Годовой отчет (с материалами к нему)о работе Подольского комитета КП(б)У к X-й Подольской губернской конференции КП(б)У. – 1924. – 181 арк.

226. Спр. 7. Протокол с докладами, резолюциями и др. материалами к ним XI-й Подольской губернской конференции КП(б)У. – 1925. – 220 арк.

227. Спр. 10. Протоколы пленумов Губернского комитета КП(б)У. – 1921. – 25 арк.

228. Спр. 11. Протоколы пленумов Губернского комитета КП(б)У. – 1922. – 168 арк.

229. Спр. 13. Протоколы пленумов Губернского комитета КП(б)У. – 1923. – 164 арк.

230. Спр. 24. Секретные циркуляры и телеграммы ЦК КП(б)У по вопросам: заготовки продовольствия для Москвы и Ленинграда, создания Особых чрезвычайных комиссий, комитетов помощи голодающим, об усилении помощи Красной Армии и др. – 1923-1924. – 16 арк.

231. Спр. 28. Секретные и совсекретные циркуляры ЦК КП(б)У по вопросам: подведения итогов внутри-партийной дискуссии, о постановке национального вопроса на обсуждение губернских и уездных Конференций КП(б)У, политико-просветительной и организационной работы и др. – 1923-1924. – 208 арк.

232. Спр. 31. Доклад о результатах обследования Подольской губернии, произведенного ответственным инспектором КП(б)У. – 1924. – 31 арк.

233. Спр. 40. Политобзоры, доклады и политписьма Подольского губернского комитета в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о проделанной работе и состоянии Подольской губернской организации КП(б)У. – 1923-1924. – 63 арк.

234. Спр. 41. Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом положении Винницкого округа и работе Винницкого окружного комитета КП(б)У. – 1923-1924. –253 арк.

235. Спр. 42. Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом положении Гайсинского округа и работе Гайсинского окружного комитета КП(б)У. – 1923-1924. – 36 арк.

236. Спр. 44. Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом положении Могилев-Подольского округа и работе Могилев-Подольского окружного комитета КП(б)У. – 1923-1924. – 110 арк.

237. Спр. 45. Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом положении Тульчинского округа и работе Тульчинского окружного комитета КП(б)У. – 1923-1924. – 42 арк.

238. Спр. 46. Секретные циркуляры и директивы Подольского губкома КП(б)У и Винницкого горкома КП(б)У по вопросам: организации отрядов особого назначения, сборе продналога, отношения к новой экономической политике и усилении работы кооперации и т. д. – 1921. – 12 арк.

239. Спр. 49. Протоколы Подольского Губвоенсовещания. Протоколы обследования Комиссии ВУЦИК низового соваппарата пограничной полосы Подолии. Политобзор о сборах допризывников, выписки из протоколов Губкомарма, циркуляры, доклады и др. материалы Подольского Губвоенкомата, воинских частей и учреждений. – 1922-1924. – 61 арк.

240. Спр. 54. Сов. Секретные информационные сводки и телеграммы, поступившие от Губчека, Подива-24 и других воинских частей и учреждений по вопросам: политико-морального состояния воинских частей, деятельности партии УКП и проведении борьбы с ней и др. – 1921. – 20 арк.

241. Спр. 55. Информационные бюллетени Подольской Губернской Чрезвычайной Комиссии (Губ. Чека). – 1922. – 68 арк.

242. Спр. 56. Директивы, телеграммы, выписки из телеграмм, сводки, рапорта, докладные запаски, краткие обзоры состояния села Подольской губернии и др. материалы Подольского Губернского Отдела Государстенного Политического управления (ГПУ). – 1922-1924. – 72 арк.

243. Спр. 226. Доклады, отчеты и сводки о работе Подольского губернского комитета КП(б)У. – 1921. – 38 арк.

244. Спр. 229. Доклады и отчеты о работе Подольского губернского комитета КП(б)У, краткий обзор деятельности уездных комитетов и сводки об их деятельности. – 1921-1923. – 95. арк.

245. Спр. 235. Обзоры, доклады и Информационные отчеты о работе Подольского губернского комитета КП(б)У. – 1924-1925. – 214 арк.

246. Спр. 241. Доклады Подгубкома КП(б)У в ЦК РКП (б) и ЦК КП(б)У по след вопросам: 1. Состояние украинизации в Подольской губернии. 2. О земельных захватах. 3. Итоги кампании перевыборов Сельсоветов. 4. О беспартийных крестьянских конференциях. 5. О работе мобилизованных на село. 6. О районных съездах Советов и др. – 1924-1925. – 52 арк.

247. Спр. 242. Доклады Подгубкома в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У по следующим вопросам: 1. О работе среди кустарей. 2. О безработице на Подолии. 3. О зарплате на Подолии. 4. Об итогах временной работы на селе центральных и губернских работников на Подолии. – 1925. – 77 арк.

248. Спр. 249. Бюллетени редакции газеты “Червоний край”. – 1925. – 102 арк.

249. Спр. 251. Циркуляры Подольского губернского комитета КП(б)У, о работе на селе, работе среди женщин, кооперации, прессе, внутрипартийной и организаторской работе и др. – 1922. – 151 арк.

250. Спр. 440. Протоколы заседаний Губернских Комиссий: по улучшению быта красноармейцев, предоставлении помощи голодающим, Губернской оперативной Продовольственной тройки, Президиума Винницкого уисполкома и

список членов Президиума и заведующих отделами Подольского Губернского Исполнительного Комитета. – 1921-1922. – 14 арк.

251. Спр. 442. Циркуляры, телеграммы и протоколы Подольской Губернской Комиссии Помощи Голодающим. – 1921-1922. – 7 арк.

252. Спр. 443. Протоколы заседаний Подольской Губернской Комиссии по оказанию помощи голодающим. – 1922-1923. – 11 арк.

253. Спр. 463. Отчет и материалы к нему Подольского Губернского Отдела Здравоохранения (Губздрав) о состоянии лечебного дела в Подольской губернии в IV-м квартале 1923/24 бюджетного года. – 1924-1925. – 43 арк.

254. Спр. 464. Протоколы заседаний Коллегии Подольского Губернского Отдела Народного образования и Политпросвещения и отчеты о их деятельности. – 20 арк.

255. Спр. 468. Политдоклады Уполнаркомпути, информационные письма, приказы, заявления, список красных специалистов Правления Правобережных жел. дрог, выписки из заседаний Бюро Комфракции, резолюции и постановления Пленума и др. материалы. – 1921. – 162 арк.

256. Спр. 480. Доклады и отчеты об экономическом состоянии Подольской губернии и работе Губернского Планового отдела (Губплана). – 1924. – 19 арк.

257. Спр. 490. Доклады: "О церковной жизни на Подолии", "О работе по организации группы "Живая церковь" и приказ Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ). – 1922-1923. – 4 арк.

258. Спр. 492. Доклад Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о политическом состоянии Подольской губернии в 1923 году. – 1924. – 20 арк.

259. Спр. 494. Информационные доклады Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о деятельности сионистских организаций в Подольской губернии. – 1924. – 25 арк.

260. Спр. 495. Информационные доклады Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о религиозном движении на Подолии: сектантстве, духовенстве, монашестве и т. д. – 1924-1925. – 80 арк.

261. Спр. 496. Меморандумы Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) и обвинительные материалы к ним по делам: о злоупотреблениях табачных фабрикантов Подольской губ. совместно с Косналоговой инспектурой и администрацией, плантаторов и арендаторов предприятий Юзефовского сахарного комбината. – 1924-1925. – 62 арк.

262. Спр. 497. Доклады и информации Экономической группы Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о работе: промышленности, организаций и предприятий и советских учреждений. – 401 арк.

263. Спр. 529. Протоколы заседаний Комфракции, доклады, обзоры и политобзоры: о работе Подольского отделения Сахаротреста и Подольского Райкома Союза сахарников, о положении сахарной промышленности и работе сахзаводов Подольской губернии. – 1924-1925. – 188 арк.

264. Спр. 532. Доклады и обзоры состояния сахарной промышленности Подольской и Волынской губерний, отчеты и др. материалы о работе Подольского отделения Сахаротреста. – 1924-1925. – 351 арк.

265. Спр. 537. Докладная записка и материалы к отчету о работе Винницкого Комиссионерства Торгово-Промышленного Банка СССР. – 1924-1925. – 8 арк.

266. Спр. 541. Протоколы заседаний Президиума и Коммунистической фракции Подольского Губернского Совета Народного Хозяйства, доклады и обзоры о состоянии промышленности и работе Губсовнархоза. – 1922-1923. – 69 арк.

267. Спр. 544. Доклад о работе, расценочные ведомости на сырье и продукцию и др. материалы Кустового Управления Дунаевецких государственных текстильных фабрик "Дунсукно". – 1923-1924. – 14 арк.

268. Спр. 545. Отчет о работе Дунаевецкого Текстильного Треста "Дунсукно". – 1924. – 15 арк.

269. Спр. 546. Доклады и отчеты о работе: 1. Дунаевецкого Государственного Текстильного Треста "Дунсукно". 2. Агентства "Донуголь" по Подольскому району. 3. Паевого т-ва Электрофикации Винницкого округа ("Винэлектро") и др. промышленных предприятий местного значения. – 1924-1925. – 81 арк.

270. Спр. 547. Докладная записка директора треста "Дунсукно" о переходе, в связи с районированием, в ведение ВСНХ и отчеты о деятельности паевого т-ва "Винэлектро". – 1925. – 81 арк.

271. Спр. 548. Отчет о состоянии торговли, рынка, движения цен и работе Винницкой Торговой Биржи. – 1924. – 4 арк.

272. Спр. 549. Сводки экономического подотдела Винницкой Торговой Биржи на цены полевых культур по районам Винницкого округа. – 1925. – 19 арк.

Фонд 29. Вінницький окружовий комітет КП(б)У, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

273. Спр. 133. Протокол IV-й окружной партийной конференции и материалы к нему. – 1925. – 243 арк.

274. Спр. 135. Отчет и материалы V-й окружной партийной конференции. Списки и анкеты делегатов. – 1925. – 229 арк.

275. Спр. 136. Протоколы пленумов. – 1925. – 37 арк.

276. Спр. 205. Отчет о работе окружного комитета КП(б)У и материалы к нему. – 1926. – 214 арк.

277. Спр. 206. Протоколы пленумов. – 1926. – 363 арк.

278. Спр. 290. Материалы к отчетному докладу окружного комитета КП(б)У VII-й окружной партийной конференции. (Отчеты о работе промышленных предприятий, состоянии сельского х-ва, работы общественных организаций). – 1927. – 205 арк.

279. Спр. 292. Протоколы пленумов. – 1927. – 50 арк.

280. Спр. 365. Материалы к отчету VIII-й окружной конференции КП(б)У. – 1928. – 113 арк.

Фонд 31. Могилів-Подільський округовий комітет КП(б)У, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

281. Спр. 103. Стенографический отчет X-й Могильов-Подольской окружной конференции КП(б)У. – 1926. – 181 арк.

282. Спр. 106. Протоколы заседаний пленума. – 1926. – 260 арк.

283. Спр. 238. Материалы к отчетному докладу окружного комитета КП(б)У. – 1926-1927. – 133 арк.

284. Спр. 241. Протоколы заседаний пленума. – 1927. – 62 арк.

285. Спр. 370. Протоколы заседаний пленума. – 1928. – 128 арк.

Фонд 33. Тульчинський округовий комітет КП(б)У, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

286. Спр. 186. Протокол IV-й Тульчинської окружной конференции КП(б)У. – 1925. – 213 арк.

287. Спр. 188. Протокол V-й Тульчинської окружной конференции КП(б)У. – 1925. – 70 арк.

288. Спр. 346. Протоколы заседаний пленумов окружкома КП(б)У. – 1926. – 72 арк.

289. Спр. 508. Стенограмма протокола VI-й Тульчинської окружной конференции КП(б)У. – 1927. – 60 арк.

290. Спр. 511. Материалы и цифровые данные к докладу окрпарткома на VII-й окрпартконференции. – 1927. – 191 арк.

291. Спр. 668. Материалы к отчетному докладу окрпарткома на VIII-й Тульчинської окружной конференции КП(б)У. – 1928. – 88 арк.

Фонд 93. Тульчинський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1922-1930)

Опис 1

292. Спр. 89. Матеріали про роботу бюро нацменшин (протоколи, листування) за 1927-1928 рр. – 1927-1928. – 47 арк.

293. Спр. 93. Відомості про стан сільського господарства округи за 1927-1928 рр. – 1928. – 88 арк.

294. Спр. 100. Відомості про надходження податків, хлібозаготівлю, контрактації худоби по округі за 1928-1930 рр. – 1929-1930. – 303 арк.

295. Спр. 550. Протоколи засідань райвиконкомів, технікумів. Списки навчальних закладів та райвиконкомів. Листування з наркоматом освіти УСРР та

Райнаросвіти з питань шкільного будівництва. Кошториси з будівництва шкіл. – 1927-1929. – 180 арк.

296. Спр. 652. Відомості про економічний стан сіл. – 1928. – 273 арк.

297. Спр. 719. Акти обстеження роботи сільрад округи. – 1929-1930. – 321 арк.

Фонд 489. Могилів-Подільський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

298. Спр. 26. Матеріали з надання допомоги населенню семи південних придністровських районів Могилів-Подільської округи. – 1925. – 266 арк.

299. Спр. 31. Відомості про стан сільськогосподарських колективів округи. – 1925. – 196 арк.

300. Спр. 40. Циркуляр Народного комісаріату земельних справ УСРР. Матеріали про переселення жителів до Миколаївської округи. – 1925-1926. – 55 арк.

301. Спр. 55. Матеріали про допомогу постраждалим від засухи. – 1925-1926. – 202 арк.

302. Спр. 61. Справа про ліквідацію неграмотності серед населення (розпорядження, листування). – 1925-1926. – 17 арк.

303. Спр. 103. Матеріали по проведенню виборів місцевих Рад. – 1926-1927. – 323 арк.

304. Спр. 148. Матеріали з українізації радянського апарату. – 1927. – 34 арк.

305. Спр. 250. Протоколи засідань V окрз'їзду Рад Могилівщини, II з'їзду сель товариств взаємодопомоги, президії окрКНС, окртехнаради, окркомісії з проведення весняної сівби. – 1928. – 261 арк.

Опис 3

306. Спр. 19. Матеріали з відновлення виборчих прав громадян (протоколи, заяви, анкети, листування). – 1927-1930. – 245 арк.

Опис 4

307. Спр. 3. Циркуляри Могилівського окрвиконкому. Листування про викачку зброї в населення та передачу органам ДПУ, про поширення євангелістами своєї діяльності проти Червоної Армії, про боротьбу з кримінальним бандитизмом та інш. – 1923. – 284 арк.

Фонд 595. Вінницький округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1922-1930)

Опис 1

308. Спр. 24. Постанови IX округового з'їзду Рад. Протоколи засідань президії окрвиконкому. – 1926-1927. – 185 арк.

309. Спр. 207. Протоколи засідань бюро з колективізації сільського господарства при окрземвідділі, адміністративно-організаційної наради землемірів. – 1926-1928. – 36 арк.

Опис 2

310. Спр. 91. Протоколи засідань президії Старо-Прилукського райвиконкому. – 1924. – 352 арк.

311. Спр. 182. Протокол III з'їзду Рад Жмеринського району. – 1926. – 22 арк.

312. Спр. 404. Матеріали про політичний стан с. Головчинці Межирівського району. – 1926. – 12 арк.

Опис 3

313. Спр. 5. Циркуляри Вінницького повітового виконкому, інформаційне зведення про його роботу. Витяги з протоколів об'єднаних засідань президії Вінницького повітового виконкому та економнаради. Протоколи загальних зборів громадян сіл, житлокомунтовариства "Вінбуг". Листування з установами з організаційних питань. – 1923. – 204 арк.

314. Спр. 24. Акти атестаційно-випробувальної комісії з перевірки знань української мови працівниками окружних організацій. – 1925-1926. – 216 арк.

315. Спр. 26. Матеріали про розвиток народного господарства округи. – 1928. – 25 арк.

Опис 4

316. Спр. 4. Протоколи засідання президії Подільського губвиконкому про передачу Американській сільськогосподарській комуні "Джона Ріда" Якушинецького радгоспу "Шереметка" Подільському гуземуправлінню під дослідну станцію. Листування з вінницьким окрфінвідділом про проведення податкової кампанії. – 1922-1922. – 92 арк.

Опис 5

317. Спр. 61. Списки членів переселенських товариств по округі. – 1925-1928. – 36 арк.

Опис 7

318. Спр. 9. Річний звіт про роботу Вінницького окрвиконкому за 1923-1924 рр. Матеріали до нього. – 1923-1924. – 331 арк.

Опис 9

319. Спр. 5. Протоколи засідань комфракції Вінницького окрвиконкому. – 1924-1925. – 136. арк.

Опис 11

320. Спр. 1. Протоколи губернської та округової військової нарад, політдонесення та зведення про боротьбу з бандитизмом, список начальників райміліції Вінницької округи. – 1923. – 144 арк.

Фонд 836. Гайсинський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

321. Спр. 2. Годовой отчет, квартальные планы, доклады о деятельности Гайсинского уездного и окружного отделов местного хозяйства. – 1922-1923. – 671 арк.

322. Спр. 9. Постанови Гайсинського окрвиконкому, протоколи конференцій працівників освіти Ольгопільського району, загальних зборів громадян сіл Дашівського району, засідань окружної комісії проведення святкування 6-ї річниці Жовтневої революції. Листування про роботу сільських Рад, встановлення плати за навчання в трудшколах та інш. документи. – 1923. – 910 арк.

Фонд 925. Подільський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

323. Спр. 2. Инструкции Центральной административно-территориальной комиссии о порядке ликвидации органов управления и расформирования округов и районов, Архивного управления о постановке архивной части в государственных и кооперативных учреждениях УССР. Протоколы заседаний губкомиссии по борьбе с безработицей. Головой план работы губКНС. – 1923-1924. – 189 арк.

324. Спр. 7. Положение Наркомпроса УССР и губнародраза о работе учебных заведений. Переписка с губРКИ по вопросам обследования работы учреждений, предприятий. – 1924-1925. – 60 арк.

325. Спр. 9. Циркуляры, инструкции Наркомфина УССР о проведении ревизии в реорганизованных районах, представлении отчетности. – 1923-1925. – 45 арк.

326. Спр. 12. Приказы президиума губисполкома. – 1924. – 18 арк.

327. Спр. 89. Положение ВУЦИКа об административном отделе губернского исполкома. Штатное расписание окрисполкомов. – 1924. – 185 арк.

328. Спр. 123. Циркуляры, инструкции НКВД о слиянии губсовнархоза и губкомунхоза в Главное управление Коммунального хозяйства, об установлении норм оплаты работникам советского аппарата, об охране и очистке железных дорог. – 1924. – 24 арк.

329. Спр. 125. Циркуляры ВУЦИКа о предоставлении отчетов по итогам выборов. Приказы губсовнархоза. Списки сотрудников губисполкома, районных и сельских Советов. – 1924. – 49 арк.

330. Спр. 126. Постановления, циркуляры СНК СССР, ВУЦИКа, Наркомфина УССР о функциях президиумов исполкомов местных советов и ревизионной комиссии. – 1924. – 315 арк.

331. Спр. 127. Инструкция Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИКе о порядке ликвидации округов и районов. – 1924. – 72 арк.

332. Спр. 130. Циркуляр Наркомзема УССР об организации земельных обществ на Подолии Положение и постановление губисполкома об оплате за учебу. Протоколы заседаний президиума губисполкома, заседаний мельничных комиссий. – 1924. – 407 арк.

333. Спр. 136. Постановления СНК СССР о структуре губернских и окружных Отделов управления; приказы по секретариату губисполкома. – 1921-1925. – 659 арк.

334. Спр. 139. Протоколы заседаний президиума губисполкома, постановления губисполкома об учете членов райисполкомов, сельского и городского штата, о контрактации посевных площадей свеклы. – 1924-1925. – 333 арк.

335. Спр. 141. Постановления, приказы, бюллетени Могилев-Подольского окрисполкома. – 1924-1925. – 77 арк.

336. Спр. 142. Протоколы заседаний губисполкома. Переписка с окрисполкомами, РКИ и др. о предоставлении планов и отчетов о работе, организационным и другим вопросам. – 1924-1925. – 496 арк.

337. Спр. 150. Постановления и приказы Винницкого окрисполкома. – 1925. – 41. арк.

338. Спр. 159. Положения, циркуляры, распоряжения СНК УССР и губисполкома. Протоколы заседаний губадминотдела, Тульчинского окрисполкома. – 1925. – 144 арк.

339. Спр. 162. Циркуляр губисполкома и доклад профессора Ярошевича об административно-территориальном делении Подолии. – 1922-1923. – 24 арк.

340. Спр. 163. Циркуляры, инструкции ВУЦИКа, Центральной адмінтеркомиссии и НКВД УССР об административно-территориальном делении губернии, порядке ликвидации органов управления и работе комиссий. Протоколы заседаний Центральной адмінтеркомиссии. – 1923-1924. – 298 арк.

341. Спр. 164. Постановления, циркуляры, инструкции ВУЦИКа и переписка о проведении выборов в Советы, проведении съездов, проверке работы низового советского аппарата. – 1924. – 83 арк.

342. Спр. 169. Положение, постановления ВУЦИКа, СНК УССР, Чрезвычайной Комиссии по ликвидации неграмотности и губисполкома. – 1923-1925. – 121 арк.

343. Спр. 181. Приказы, постановления губисполкома. – 1923. – 103 арк.

344. Спр. 186. Приказы губисполкома по отделу госполитуправления. – 1923. – 6 арк.

345. Спр. 200. Протоколы заседаний президиума губисполкома, губвоенсовещания. – 1921. – 46 арк.

346. Спр. 204. Протоколы заседаний секций сельсовета с. Рахновка. – 1923. – 23 арк.

347. Спр. 225. Протоколы заседаний Президиума Губисполкома. Контрольные карты выполнения планов, постановлений Президиума Губисполкома. – 1924. – 400 арк.

348. Спр. 276. протоколы заседаний губернской административно-территориальной комиссии. – 1925. – 16 арк.

349. Спр. 305. Квартальные отчеты о работе Губздравотдела. – 1924. – 116 арк.

350. Спр. 311. Доклад о работе Подольского управления сахаротреста. Производственные программы по сельскому хозяйству. – 1924. – 140 арк.

351. Спр. 404. Анкеты по обследованию еврейских и польских сельскохозяйственных коллективов, ведомости об КНС губернии. – 1923-1924. – 114 арк.

352. Спр. 413. Протоколы заседаний и месячные планы работы губернских нацменов. – 1924-1925. – 20 арк.

353. Спр. 422. Ежемесячные статведомости о состоянии общественного и детского питания в уездах губернии. – 1921-1922. – 14 арк.

354. Спр. 423. Квартальный отчет о деятельности Губстатбюро. – 1921-1922. – 19 арк.

355. Спр. 425. Материалы о деятельности американской администрации помощи голодающим Подолии (“АРА”). – 1922-1923. – 133 арк.

356. Спр. 437. Протоколы заседаний Губэкономсовещания. – 1922. – 65 арк.

357. Спр. 440. Протоколы пленума Губисполкома, Губэкономсовещания и комиссии “Помощи голодающим”. – 1922-1923. – 178 арк.

358. Спр. 447. Протоколи засідань губвиконкому та губекономнаради. – 1923-1924. – 60 арк.

359. Спр. 457. Матеріали про повернення млинів у власність власникам. Витяги з протоколів засідань приймально-здавальна комісії, мандати, листування. – 1923-1925. – 572 арк.

360. Спр. 465. Листування з губпродкомом про закріплення млинів за радгоспами і цукрозаводами Вінницької округи. – 1925. – 136 арк.

Опис 2

361. Спр. 9. Протоколы заседаний губернской комиссии помощи голодающим. – 1921. – 52 арк.

362. Спр. 10. Материалы об обмене сельскохозяйственных продуктов на промышленные товары (выписки из протоколов, ведомости, переписка). – 1921-1922. – 26 арк.

363. Спр. 31. Протоколы Губэкономсовещания. – 1921. – 29 арк.

364. Спр. 33. Распоряжения ВУЦИКа и НКВД УССР. – 1921. – 54 арк.

365. Спр. 34. Переписка с уисполкомами о проведении в жизнь новой экономической политике, сборе гужналога, помощи голодающим, о самовольной порубке леса, о здравоохранении и другим вопросам. – 1921. – 68 арк.

366. Спр. 35. Материалы об оказании помощи голодающим. – 1921-1922. – 302 арк.

367. Спр. 40. Отчеты и сводки губернской и уездных комиссий помощи голодающим. – 1922. – 337 арк.

368. Спр. 43. Приказы, сводки, доклады, протоколы заседаний президиума Жмеринского уисполкома. – 1922. – 262 арк.

369. Спр. 48. Приказы, сводки, доклады, протоколы заседаний президиума Литинского уисполкома, экономсовещания, увоенсовещания. – 1921. – 126 арк.

370. Спр. 49. Циркуляры, распоряжения губисполкома. – 1921. – 206 арк.

371. Спр. 99. Переписка с уездными исполкомами по вопросам нацменьшинств. – 1921. – 221арк.

372. Спр. 107. Циркуляры, распоряжения губисполкома. – 1921. – 29 арк.

373. Спр. 114. Переписка с Губчека, милицией, уголовным розыском о борьбе с бандитизмом, о розыске и привлечении к ответственности преступников и т.д. – 1921-1922. – 280 арк.

374. Спр. 127. Уставы трудартелей. – 1921. – 72 арк.

375. Спр. 182. Бюллетени, информационные сводки отдела управления Губревкома о состоянии в уездах. – 1921. – 80 арк.

376. Спр. 185. Статистические сведення о медико-санитарном состоянии уездов. – 1921. – 14 арк.

377. Спр. 194. Протоколы, циркуляры, доклады, инструкции Губстатбюро. – 1921. – 55 арк.

378. Спр. 202. Протоколы, циркуляры, доклады, инструкции протоколы заседаний Подолсахара. – 1921. – 23 арк.

379. Спр. 203. Отчеты о деятельности Губкоопсоюза. – 1921-1922. – 27 арк.

380. Спр. 204. Протоколы, циркуляры, доклады, инструкции Губнаробраза. – 1921-1922. – 22 арк.

381. Спр. 370. Статсведения о количестве земли, урожайности, составе населения и т. д. по уездах и волостях. Бюллетени Губстатбюро. – 1921-1922. – 75 арк.

382. Спр. 545. Отчетность о работе Губэкономсовещания. – 1921-1922. – 112 арк.

383. Спр. 701. Материалы о взысканиях за нарушения правил торговли (протоколы допросов, заявления, переписка). – 1922. – 665 арк.

384. Спр. 709. Постановление церковных собраний священников и псаломщиков. – 1922. – 4 арк.

385. Спр. 803. Бюллетени информационного отдела Губисполкома. – 1921-1922. – 279 арк.

386. Спр. 804. Приказы, инструкции, доклады, протоколы заседаний Губздравотдела. – 192-1923. – 354 арк.

387. Спр. 806. Приказы, инструкции, доклады, протоколы заседаний Губсовнархоза. – 1922. – 229 арк.

388. Спр. 886. Протоколы заседаний и телеграммы уездных троек по изъятию церковных ценностей. – 1922. – 79 арк.

389. Спр. 1039. Ведомости о поступлении государственных и местных налогов. – 1923. – 89 арк.

390. Спр. 1107. Статистические ведомости о предоставлении помощи воинским частям подшефными организациями. – 1923. – 163 арк.

391. Спр. 1111. Приказы, циркуляры, инструкции, доклады, протоколы заседаний Губсовнархоза. – 1923. – 79 арк.

392. Спр. 1196. Информационные 2-х недельные бюллетени информстатотделения Отдела управления Подгубисполкома. – 1923. – 118 арк.

393. Спр. 1230. Губпоследгол. Отправка на родину голодбеженцев и голоддетей по льготному тарифу. – 1923. – 529 арк.

394. Спр. 1244. Годовой статистический отчет Губпоследгола и материалы к нему. – 1922-1923. – 138 арк.

395. Спр. 1285. Материалы о проведении в жизнь нового административно-территориального деления губернии (постановления, инструкции, протоколы, переписка). – 1923. – 106 арк.

396. Спр. 1286. Материалы о проведении в жизнь нового административно-территориального деления губернии (постановления, инструкции, протоколы, переписка). – 1923-1924. – 205 арк.

397. Спр. 1288. Протоколы заседаний административно-территориальной комиссии губисполкома, губэкономсовещания по районированию Подольской губернии. – 1923. – 39 арк.

398. Спр. 1292. Проект районирования губернии с пояснительными записками. – 1923. – 66 арк.

399. Спр. 1293. Материалы о проведении районирования Могилев-Подольского округа. – 1923. – 63 арк.

400. Спр. 1294. Материалы о ликвидации Ново-Ушицкого уезда. – 1923. – 223 арк.

401. Спр. 1295. Материалы о проведении районирования Проскуровского округа. – 1923. – 43 арк.

402. Спр. 1296. Материалы о ликвидации Ямпольского уезда. – 1923. – 311 арк.

403. Спр. 1297. Протоколы и материалы по районированию Тульчинского округа. Схематический чертеж районирования сельсоветов. – 1923. – 33 арк.

404. Спр. 1299. Материалы о ликвидации Ольгопольского уезда. – 1923. – 227 арк.

Опис 3

405. Спр. 3. Информационные сведения о политическом состоянии уездов. – 1921. – 4 арк.

Опис 4

406. Спр. 7. Переписка с уисполкомами по вопросам раскулачивания, землеустройства, проведения посевкампании, о роботе статбюро и адminхозвопросах. – 1922. – 160 арк.

407. Спр. 8. Протоколы и выписки с протоколов заседаний пленумов и президиумов исполкомов и экономсовещания. – 1922. – 153 арк.

408. Спр. 11. Протоколы Губэкономсовещания. – 1922-1923. – 35 арк.

Опис 5

409. Спр. 1. Протоколы заседаний президиума Губисполкома, объединенных заседаний Губисполкома и Губэкономсовещания, ГубКНС. – 1922. – 116 арк.

410. Спр. 4. Протоколы заседаний плановой комиссии коллегии Губземотдела, совещаний агрономов и землемеров, представителей госучреждений и промобъединений. Месячные отчеты о деятельности Губземотдела, наробраза. Производственный план посевкампании. – 1923. – 134 арк.

411. Спр. 18. Протоколы заседаний Губэкономсовещания. – 1923. – 20 арк.

412. Спр. 21. Протоколы Губздравотдела. Протоколы совещаний зав. окрздрвотделов. Месячные отчеты, информационные сводки о деятельности Губздравотдела. – 1923. – 133 арк.

413. Спр. 24. Протоколы заседаний Губкомиссии по борьбе с последствиями голода. Месячная статистика о поступлении общегражданского налога. – 1923. – 8 арк.

414. Спр. 29. Месячные отчеты, информационные сводки о деятельности Губнаробраза. Протоколы заседаний губкомиссии евсообщества. – 1923. – 101 арк.

Опис 6

415. Спр. 67. Приказы Губвоенсовещания и Губучастка. – 1922. – 279 арк.

Опис 8

416. Спр. 4. Доклад Подольского Губисполкома Совнаркому и Наркомвнудел УССР. – 1922-1923. – 35 арк.

417. Спр. 10. Бюллетени информационной части секретариата Управления делами СНК УССР, информационные сводки Подольского ГПУ. – 1923. – 106 арк.

418. Спр. 17. Протоколы заседаний Подольского Губвоенсовещания. – 1921-1922. – 11 арк.

419. Спр. 18. Протоколы заседаний Подольского Губвоенсовещания. – 1921. – 32 арк.

420. Спр. 20. Протоколы заседаний Подольского Губвоенсовещания. – 1921. – 31 арк.

421. Спр. 26. Протоколы заседаний Подольского Губвоенсовещания, увоенсовещаний и материалы к совещаниям и др. – 1922. – 172 арк.

422. Спр. 28. Протоколы, выписки с протоколов губернской и уездных военных совещаний, рапорты и донесения оперативных органов о нападениях банд и борьбе с ними. – 1922. – 83 арк.

423. Спр. 33. Протоколы 2-го Пленума Губисполкома, доклад о деятельности окрисполкомов и Губокомхоза, стенограмма объединенного заседания Президиума Губисполкома и ЭКОСО. – 1922-1923. – 125 арк.

424. Спр. 34. Протоколы Губвоенсовещания о выкачке оружия по селам, об освобождении некоторых лиц от званий ответчиков. – 1922. – 23 арк.

425. Спр. 36. Протоколы заседаний окрвоенсовещаний. – 1923. – 24 арк.

426. Спр. 44. Доклад о деятельности Губвоенсовещания Подолии, постоянного Военсовещания при СНК УССР, доклады и статистические сведения о деятельности Губпрокуратуры. – 1922-1923. – 33 арк.

427. Спр. 47. Ведомость о движении дел о взяточничестве. – 1923. – 5 арк.

428. Спр. 48. Обзор о движении бандитизма и борьбе с ним на территории Подолии, доклад о деятельности чрезвычайной сессии губсуда (месячный), доклад о хозяйственное и политическое состояние 24-й Самаро-Сибирской стрелковой дивизии. – 1923. – 36 арк.

429. Спр. 49. Доклад с характеристикой политэкономического состояния Дунаевецкой суконной фабрики и характеристики на работников фабрики, приказы Подольского губотдела РКИ, проект о концентрации Дунаевецких суконных фабрик. – 1923. – 51арк.

430. Спр. 52. Доклады, политобзоры и политдонесения Подгуботдела ГПУ, 24 Самаро-Сибирской железной стрелковой дивизии. Резолюции Военного совещания 96-й стрелковой дивизии. – 1924. – 256 арк.

431. Спр. 56. Приказы Подольского военного Губучастка, проект инструкции комитетам незаможников о борьбе с бандитизмом, тезисы докладов на совещаниях, рапорты и донесения оперативных органов. – 1921. – 247 арк.

432. Спр. 59. Приказы по Губучастку Подолии о борьбе с бандитизмом, протоколы Подольского военного совещания. Постановления Президиума Подгубисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1921. – 296 арк.

433. Спр. 60. О ходе борьбы с бандитизмом, о круговой поруке кулачества. – 1921-1922. – 8 арк.

434. Спр. 63. Приказы Подольского военного комиссара, дислокация вооруженных сил. – 1921-1922. – 145 арк.

435. Спр. 65. Доклад о деятельности Подольского Губвоенсовещания, обзор о движении бандитизма и борьбу с ним, инструкция об изъятии оружия в населения, распоряжение о борьбе с дезертирами и др. вопросы. – 1923. – 156 арк.

436. Спр. 68. Приказы Губмилиции, доклад о деятельности 24-й стрелковой дивизии, списки личного состава окрземотделов; переписка с периферией о мерах борьбы с контрабандой, уклоняющимися от призыва в Красную Армию и др. вопросов. – 1923. – 255 арк.

437. Спр. 83. Бюллетени секретно-информационного отдела СНК УССР; оперативные сводки о движении и борьбе с бандитизмом на территории Подольской губернии. – 1921-1922. – 654 арк.

438. Спр. 84. Оперативные сводки Губучастка Подолии, сведения о борьбе с бандитизмом. – 1922. – 414 арк.

1.5 Державний архів Хмельницької області

Фонд 3. Кам'янець-Подільський округовий комітет КП(б)У, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

439. Спр. 1. Протоколы I-ой и II-ой окружной партийной конференции, пленумов и отчет о деятельности окружкома КП(б)У. – 1923. – 63 арк.

440. Спр. 4. Циркуляры ЦК РКП(б) и Подольского Губкома КП(б)У. – 1923. – 321 арк.

441. Спр. 5. Циркуляры ЦК РКП(б) и Губкома КП(б)У. – 1923. – 137 арк.

442. Спр. 6. Закрытые политические письма и циркуляры ЦК и Губкома КП(б)У. Протоколы окружного Военного Совещания и Военных Советов частей особого назначения (ЧОН), доклады и заключения Уполномоченного Губернской Контрольной Комиссии по персональным делам, информационные сообщения и переписка с органами ГПУ. – 1923-1924. – 78 арк.

443. Спр. 7. Протоколы IX-ой Подольской губпартконференции, пленума, бюро и рабочей тройки губкома КП(б)У с участием т. Затонского, протокол заседания бюро с участием т. т. Фрунзе М. В. Мануильского Д. З. от 4 декабря 1923 г. – 1923. – 97 арк.

444. Спр. 8. Годовой отчет Подольского Губкома КП(б)У за время с IX-ой Подольской губернской партийной конференции до 31 декабря 1923 г. – 1924. – 58 арк.

445. Спр. 9. Переписка с Подольским Губкомом КП(б)У по вопросам текущего руководства. – 1923. – 166 арк.

446. Спр. 10. Отчеты Подольскому Губкому КП(б)У о работе окружкома и его отделов. – 1923. – 110 арк.

447. Спр. 12. Сводка особого осведомления информационного подотдела Совета Народных Комиссаров СССР о политическом и экономическом состоянии губерний Украины. – 1923. – 16 арк.

448. Спр. 13. Протоколы Подольского Губернского и Каменец-Подольского Окружного Военного Совещания, доклады окружной комиссии по выкачке оружия, переписка с парторганами, органами ГПУ и воинскими учреждениями по специальным вопросам. – 1923. – 26 арк.

449. Спр. 14. Приказы начальника Гарнизона гор. Каменец-Подольск. – 1923. – 26 арк.

450. Спр. 15. Переписка с командиром части особого назначения (ЧОН) и Окружным Военным Комиссаром по военным вопросам. – 1923. – 21 арк.

451. Спр. 22. Докладные записки инструкторов об обследовании районных комитетов и ячеек КП(б)У. – 1923. – 63 арк.

452. Спр. 23. Протоколы конференций, пленумов и бюро окружкомов КП(б)У Подолии. Информационная сводка Винницкого окружкома КП(б)У, заседаний бюро Гайсинского, Могильов-Подольского, Винницкого окружкомов. – 1923. – 269 арк.

453. Спр. 26. Докладные записки прикрепленных коммунистов о работе на селе (характеристики на секретарей ячеек). – 1923. – 165 арк.

454. Спр. 37. Протоколы партийных собраний и заседаний партячеек конвойной роты и погранотряда. – 1923-1924. – 51 арк.

455. Спр. 38. Протоколы беспартийных конференций и собраний. – 1923. – 54 арк.

456. Спр. 39. Протоколы заседаний Коллегии и бюро Каменец-Подольского Института Народного Образования. – 1923. – 109 арк.

457. Спр. 40. Протоколы заседаний советских, общественных организаций и информационные материалы об их деятельности. – 1923. – 29 арк.

458. Спр. 42. Протокол собрания Комиссии по выборочным обследованиям Комитетов незаможных селян и анкеты по обследованиям. – 1923. – 37арк.

459. Спр. 43. Отчетные доклады и другие информационные материалы советских и общественных учреждений и организаций, сахарных заводов и сахарных комбинатов, Треста "Дунсукно" и другие. Горкомбинат. – 1923-1924. – 100 арк.

460. Спр. 44. Информационные доклады, отчеты, сводки советских и хозяйственных организаций и сахарных заводов. – 1923. – 129 арк.

461. Спр. 45. Докладные записки советских и хозяйственных организаций об их работе и протоколы заседаний этих организаций. – 1923. – 18 арк.

462. Спр. 46. Переписка с земельными органами о создании первых колхозов и коммун в Каменец-Подольском округе. – 1923. – 21 арк.

463. Спр. 47. Директивные указания ЦК РКП(б). Списки коммунистов, состоявших раньше в других партиях, переписка с органами ГПУ и Военкоматом по учету коммунистов. – 1923. – 46 арк.

464. Спр. 51. Переписка с Губкомом КП(б)У и высшими учебными заведениями по учету студентов-коммунистов и комсомольцев. Списки студентов вузов. – 1923. – 68 арк.

465. Спр. 83. Протоколи ІІІ-й округової партконференції, пленумів, зборів та активу окружкому КП(б)У. – 1924. – 56 арк.

466. Спр. 84. Протоколы заседаний бюро окружкома КП(б)У. – 1924. – 179 арк.

467. Спр. 88. Інформаційні звіти про работу окружкому КП(б)У, матеріали про стан округи. – 1924. – 217 арк.

468. Спр. 90. Государственные информационные сводки Кам.-Подольского Погранотряда ГПУ о политическом и хозяйственном состоянии округа, о настроениях среди населения и др. – 1924. – 65 арк.

469. Спр. 127. Отчеты о работе Каменец-Подольского окружкома КП(б)У и первичных организаций округа. – 1925. – 115 арк.

470. Спр. 176. Звіти про роботу Кам'янець-Подільської округової організації КП(б)У. – 1926. – 57 арк.

471. Спр. 245. Протоколи VIII-й округової партконференції. – 1928. – 31 арк.

Фонд 301. Проскурівський округовий комітет КП(б)У, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

472. Спр. 1. Отчет Проскуровского Окрпарткома V-й окружной партийной конференции. – 1923. – 28 арк.

473. Спр. 2. Протоколи засідань пленумів і бюро окружкому, нарад секретарів міських осередків та додатки до них. – 1923. – 167 арк.

474. Спр. 3. Протоколы заседаний рабочей тройки парткома, инструкторской коллегии ответственных работников совместно с секретарями ячеек. Информсводка о работе окрпарткома. – 1923. – 48 арк.

475. Спр. 4. Протоколи VI-ї Конференції та пленумів окружкому. – 1924. – 130 арк.

476. Спр. 7. Звіт окружкому за період робот з квітня 1923 р. по лютий 1924 р. – 1924. – 36 арк.

477. Спр. 8. Протоколи засідань агітаційно-пропагандистської, організаційно-інструкторської колегії окружкому, бюро осередків м. Проскурова, працівників цукрової промисловості округи. Звіт про роботу окружкому за січень-лютий, травень-червень 1924 року. – 1924. – 119 арк.

478. Спр. 10. Протоколы 8-й окружной партконференции и приложения к нему, пленумов окружкома КП(б)У. – 1925. – 103 арк.

479. Спр. 13. Протоколи засідань колегії агітпропаганди і звіт євсекції при ЦК РКП за період роботи з XIII до XIV партз'їзду. – 1925. – 64 арк.

480. Спр. 15. Резолюції до звіту Польбюро ЦК ВКП(б). – 1925. – 14 арк.

481. Спр. 16. Звіт окружкому на IX партконференції Проскурівщини і резолюції до нього. – 1926. – 89 арк.

482. Спр. 17. Протоколи №№ II-IV пленумів окружкому і резолюцій до них. – 1926. – 123 арк.

483. Спр. 23. Доповідь про обстеження окружної парторганізації КП(б)У та пропозиції по ній. – 1925-1926. – 20 арк.

484. Спр. 38. Директивы ЦК КП(б)У по организационно-пропагандистским вопросам. Положение о партийном просвещении в пограничной охране ГПУ УПО. – 1926. – 131 арк.

485. Спр. 41. Протоколи засідань польбюро округи, II окружної наради райпольуповноважених. Лист редактора газети "Серп" польською мовою. – 1926-1927. – 19 арк.

486. Спр. 43. Протоколи засідань колегії жінвідділу, окружних нарад районних організаторів жінок. – 1925-1926. – 82 арк.

487. Спр. 44. Протокол X окружної партконференції та додатки до нього. Постанова конференції про стан і перспективи економічного розвитку округи. – 1927. – 140 арк.

488. Спр. 55. Доповідні записки, листування з парторганізаціями з кадрових та організаційних питань. – 1926-1927. – 175 арк.

489. Спр. 56. Політичні листи в ЦК КП(б)У про стан в окрузі, про перевибори в сільрадах. – 1927-1928. – 39 арк.

490. Спр. 61. Інформації осередків КП(б)У з питань партосвіти. Відомості про розкуркулення в розрізі районів округи. – 1926-1930. – 98 арк.

491. Спр. 62. Протоколи засідань бюро, доповіді та політичні листи Кузьминського райкому КП(б)У з питань перевиборів у сільські ради. Відомості про українізацію членів Кузьминського райкому партії. – 1926-1927. – 123 арк.

492. Спр. 63. Політичні листи і звіти Проскурівського райкому КП(б)У про настрої різних верств населення. – 1926-1927. – 40 арк.

493. Спр. 93. Протоколи VI з'їзду, пленумів президії профспілок округи і додатки до них. – 1927. – 187 арк.

494. Спр. 100. Протоколи нарад селян-комуністів округи. Акти обстеження господарств сільських комуністів. – 1927. – 72 арк.

495. Спр. 101. Протоколи нарад секретарів партосередків м. Проскурів, Кузьминського, Ярмолинецького районів, наради комуністів та комсомольців-поляків Фельштинського району. – 1927. – 39 арк.

496. Спр. 113. Характеристики на членов КП(б)У. – 1927. – 118 арк.

497. Спр. 121. Протокол наради пропагандистів округи; вказівки райкомам з питань політичного та антирелігійного виховання серед населення. – 1926-1927. – 106 арк.

498. Спр. 122. Протоколи агітаційно-пропагандистських нарад окружкому. – 1927. – 17 арк.

499. Спр. 123. Циркуляры и руководящие материалы политотдела управления погранохраны ГПУ УССР по вопросам агитации и пропаганды. – 1927. – 123 арк.

500. Спр. 128. Директивы ЦК и окружкома КП(б)У и переписка с парторганизациями о работе среди трудящих-поляков. – 1927. – 25 арк.

501. Спр. 129. Резолюція про підсумки низової партосвіти серед поляків. Коментарі ЦК ВКП(б) до декларації ініціативної групи ксьондзів про відмову від контрреволюційної роботи. Документи польською мовою. – 1927. – 54 арк.

502. Спр. 130. Протоколы заседаний польбюро окружного и районных комитетов КП(б)У. Политинформации райкомов и отчеты о работе среди польнаселения округа. – 1927. – 130 арк.

503. Спр. 131. Протоколи засідань головного бюро, пленуму центрального бюро євсекції ВКП(б) і додатків до них. Документи єврейською мовою. – 1927. – 159 арк.

504. Спр. 132. Протоколы заседаний главбюро ЦК КП(б)У и некоторых районных евсекций и приложения к ним. Документы на еврейском языке. – 1926-1927. – 165 арк.

505. Спр. 136. Акт обследования коллектива им. Лекерта в с. Федурки Волочиского района. Документы на еврейском языке. – 1927. – 60 арк.

506. Спр. 138. Директиви окружкому КП(б)У по роботі серед жінок. – 1927. – 54 арк.

507. Спр. 139. Директиви та резолюції пленумів та нарад окружкому КП(б)У, відомості про роботі серед жінок в організаціях м. Проскурова. – 1927. – 48 арк.

508. Спр. 140. Директивы окружкома КП(б)У по вопросам работы среди женщин. – 1927. – 16 арк.

509. Спр. 141. Протокол І окружного та районних з'їздів жінок, конференцій, нарад робітниць і селянок. – 1927. – 102 арк.

510. Спр. 142. Протоколы совещаний районных женских организаторов и приложения к ним. – 1926-1927. – 20 арк.

511. Спр. 144. Статистический отчет и сведения о работе женских делегатских собраний. – 1927. – 48 арк.

512. Спр. 146. Протоколи закритих засідань бюро окружкому. – 1928. – 53 арк.

513. Спр. 152. Информации о массовом антисоветском выступлении женщин в с. Галузинцы, о политико-экономическом состоянии пограничных

участков. Спецсводка о хлебозаготовках, информация о ходе строительства электростанции в г. Проскуров. – 1928. – 85 арк.

514. Спр. 153. Доповідні записки, інформації окружного ДПУ про політичний стан та настрої населення в окрузі. – 1926-1928. – 69 арк.

515. Спр. 155. Переписка с ЦК и Райкомами КП(б)У о хлебозаготовках, о болезненных явлениях в парторганизациях. – 1928. – 42 арк.

516. Спр. 195. Информационный бюллетень № 1 Проскуровского окрпарткома "Партруководство перевыборами Советов и участие бедноты и батрачества" состоянием на 1 декабря 1928 г. – 1928. – 5 арк.

Фонд 336. Кам'янецький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Хмельницький (1920-1923)

Опис 1

517. Спр. 2. Книга протоколов уездного исполкома за 1921 г. – 1921. – 33 арк.

518. Спр. 3. Протоколы заседаний президиума уездного исполкома за 1921-1922 гг. – 1921-1922. – 51 арк.

519. Спр. 6. Обязательные постановления и приказы уездного исполкома (по отделу комунального хозяйства) за 1922 г. – 1922. – 40 арк.

520. Спр. 7. Обязательные постановления и приказы президиума уездного исполкома за 1922 г. 1922. – 35 арк.

521. Спр. 10. Книга протоколов уездного исполкома за 1922 г. – 1922-1923. – 178 арк.

522. Спр. 32. Материалы 3-го уездного съезда Советов (протоколы, тезисы к докладам, докладные записки, списки). 1921. – 14 арк.

523. Спр. 38. Приказы войскам гарнизона г. Каменец-Подольского, доклады, протоколы допроса, переписка с воинскими частями о борьбе с бандитизмом, об охране государственной границы. – 1921. – 29 арк..

524. Спр. 48. Материалы о выборах волостного исполкома и сельских советов Куявской волости (протоколы, списки). – 1921. – 223 арк.

525. Спр. 81. Постановления, приказы, циркуляры и инструкции Подольского губернского исполкома. – 1922-1923. – 164 арк.

526. Спр. 102. Протоколы IV уездного съезда комитетов незаможных селян, мандаты и списки делегатов съезда. – 1922. – 438 арк.

527. Спр. 105. Протоколы заседаний волостных исполкомов за 1922 г. (копии). – 1922. – 34 арк.

528. Спр. 124. Приказы, циркуляры и распоряжения уездного исполкома и его отделов волостным исполкомам уезда. – 1921-1922. – 205 арк.

529. Спр. 126. Приказы уездного исполкома и комиссии о борьбе с дезертирством, доклад о деятельности заведующего столами при отделе управления за январь-февраль 1922 г., анкеты и списки иностранных подданых, проживающих на территории уезда. – 1920-1922. 77 арк.

530. Спр. 135. Опросные листы о политическом и хозяйственном состоянии волостей уезда. – 1921-1922. – 135 арк.

531. Спр. 165. Отчеты и сводки о проведении сельскохозяйственных работ и по сбору средств в помощь голодающим по уезду за август-октябрь 1922 г. – 1922. – 12 арк.

532. Спр. 260. Декрет ВУЦИК, приказы, циркуляры, телеграммы губернской и уездной комиссии помощи голодающим о сборе средств в помощь голодающим. – 1921-1922. - 115 арк.

Опис 3

533. Спр. 6. Копия приказа милиции республики УССР об очищении аппарата милиции от преступных людей, копия выписки из приказа начальника главной рабоче-крестьянской милиции о создании комиссиии по чистке милиции, протоколы заседаний ее; акт обследования работы уездной советской милиции, оперативные сводки. – 1922. – 159. Арк.

Фонд 337. Кам'янецький округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

534. Спр. 4. Инструкции, циркуляры, выписки из протоколов заседаний Наркомата Внутренних Дел УССР, губернского и окружного исполкомов о порядке проведения административно-территориального деления в округе, о компетенции и обязанностях оргинструкторских отделов окрисполкомов, об урегулировании рабочего дня на предприятиях и мастерских г. Каменца-Подольского, месячные отчеты губисполкома, отделов окрисполкома и документы по другим вопросам. – 1923-1924. – 323 арк.

535. Спр. 5. Постановления, циркуляры, распоряжения и инструкции НКВД. – 1922-1923. – 10 арк.

536. Спр. 6. Постановления, циркуляры, распоряжения Подольского губисполкома. Сведения по районированию. – 1922-1923. – 287 арк.

537. Спр. 7. Протоколы заседаний Подольского губисполкома и Губэкосо. – 1923. – 8 арк.

538. Спр. 8. Протоколы заседаний Президиума губисполкома. – 1922-1923 – 114 арк.

539. Спр. 10. Материалы 1-го окружного съезда Советов (протоколы, доклады, отчеты, вопросы делегатов). – 1923-1924. – 631 арк.

540. Спр. 11. Протоколы заседаний Президиума окрисполкома. – 1923. – 110 арк.

541. Спр. 52. Протоколы заседаний пленума окрисполкома от 25-26.12.23 г. – 1923. – 20 арк.

542. Спр. 53. Материалы к протоколу от 27 декабря 1923 г. 1923. – 4 арк.

543. Спр. 54. Книга протоколів засідань президії окрвиконкому. – 1923. – 201 арк.

544. Спр. 57. Книга приказов и обязательных постановлений окрисполкома. – 1923. – 179 арк.

545. Спр. 63. Доклады о работе отделов окрисполкома. – 1923. – 354 арк.

546. Спр. 70. Месячные доклады о работе окрисполкома. 1923. – 165 арк.

547. Спр. 71. 7 и 14 дневные информационные сводки исполкома о политическом, экономическом, культурном состоянии округа и по другим вопросам. – 1923. – 171 арк.

548. Спр. 72. Ведомости об экономическом состоянии сельсоветов, о количестве населения и составе членов сельсоветов округа. – 1923. – 216 арк.

549. Спр. 77. Протоколы расширенных пленумов окружного исполкома, заседаний налоговой комиссии, ведомости ДОПРА и другие. – 1923-1924. – 40 арк.

550. Спр. 78. Протоколы совещаний секретарей райисполкомов. – 1923. – 5 арк.

551. Спр. 80. Протокол заседания комиссии помощи демобилизованным красноармейцам о рассмотрении заявлений демобилизованных об оказании им помощи, списки служащих окружных учреждений. – 1923-1924. – 89 арк.

552. Спр. 81. Протоколы заседаний комиссии по оказанию помощи демобилизованным красноармейцам. – 1923. – 6 арк.

553. Спр. 85. Приказы по гарнизону г. Каменец-Подольского, окрвоенкомату, положение об уполномоченных Украинского Общества Красного Креста, протоколы заседаний президиума окрисполкома, окружного отдела лесного хозяйства, переписка с учреждениями и организациями округа. – 1923. – 726 арк.

554. Спр. 86. Информация о политическом состоянии округа с 15 апреля по 2 мая 1923 г., акты ревизионных обследований волисполкомов, штатное расписания уездного исполкома, планы работы отделов окрисполкома и райисполкомов, переписка с губисполкомом и документы по другим вопросам. – 1923. – 661 арк.

555. Спр. 89. Протоколы районных съездов Советов и собраний граждан сел округа. – 1923. – 198 арк.

556. Спр. 90. Протоколы районных беспартийных конференций. – 1923-1924. – 93 арк.

557. Спр. 95. Протоколы заседаний Виньковецкого райисполкома, заседаний сельсоветов и собраний граждан сел района. – 1923. – 353 арк.

558. Спр. 99. Протоколы заседаний президиума Жванецкого райисполкома, протоколы беспартийных конференций сельсоветов района. – 1923. – 169 арк.

559. Спр. 100. Протоколы заседаний президиума Жванецкого райисполкома, протоколы собраний граждан сел района. – 1923. – 242 арк.

560. Спр. 108. Протоколы заседаний президиума Новоушицкого райисполкома, протоколы сельсоветов района. – 1923-1924. - 240 арк.

561. Спр. 113. Протоколы заседаний президиума Чемеровецкого райисполкома, доклады, протоколы сельсоветов и общих собраний граждан сел района. – 1923-1924. – 614 арк.

562. Спр. 114. Донесения раисполкомов о проведении беспартийных конференций, сведения о количестве населения населения по селам района, анкеты райисполкомов о политическом положении в районах, о их работе по другим вопросам. – 1923. – 157 арк.

563. Спр. 115. Протокол съезда начальников раймилиции округа, приказы по окружному управлению уголовного розыска, информации, доклады управления о его личном составе. – 1923. – 236 арк.

564. Спр. 117. Протоколы конференций председателей сельсоветов, заседаний президиума и пленумов Грушского волисполкома и отчет о его работе за 1922 г. – 1923. – 33арк.

565. Спр. 135. Инструкция, циркуляры, приказы Подольского губисполкома, переписка с ним по вопросам проведения районирования губернии; штатное расписание исполкома и его отделов. – 1923. – 61 арк.

566. Спр. 140. Материалы по ликвидации Новоушицкого уезда (инструкции, акты, описи, сметы, ведомости на зарплату). – 1923. – 254 арк.

567. Спр. 142. Про позбавлення громадянських прав. – 1923-1924. – 59 арк.

568. Спр. 143. Переписка з окрпрокурором. – 1923-1924. – 96 арк.

569. Спр. 144. Указания губисполкома о привлечении к ответственности лиц, виновных в открытии частных синагог и своевременном предоставлении отчетов. – 1923. – 3 арк.

570. Спр. 145. Материалы по чистке и сокращению штатов учреждений г. Каменца (протоколы, анкеты, списки). – 1923. – 41 арк.

571. Спр. 154. Протоколы заседаний окружной избирательной комиссии. – 1923. – 10 арк.

572. Спр. 155. Материалы о выборах в местные Советы. – 1923. – 112 арк.

573. Спр. 157. Доклады уполномоченных по проведению выборов в Советы о проведении перевыборов в Советы по районам округа. – 1923. – 32 арк.

574. Спр. 161. Анкеты делегатов уездного и окружного съездов Советов. – 1922-1923. – 703 арк.

575. Спр. 165. Анкеты на председателей сельсоветов Жванецкого района со сведениями об экономическом и культурном состоянии сел. 1923. – 36 арк.

576. Спр. 166. Анкеты на председателей сельсоветов Дунаевецкого района со сведениями об экономическом и культурном состоянии сел. – 1923. – 47 арк.

577. Спр. 186. Приказы по управлению уголовного розыска, анкеты сотрудников продовольственного комитета, райсоюза, заготовительной конторы, автобиографии председателей сельсоветов. – 1921-1923 – 79 арк.

578. Спр. 201. Постановления, циркуляры Всеукраинского Центрального исполнительного комитета о дисциплинарных взысканиях за нарушения служебной дисциплины в советских учреждениях, о регистрации торговых предприятий районов, о борьбе с самогоноварением и пьянством, о содействии административным органам в деле охраны общественного порядка и др. – 1921-1924. – 440 арк.

579. Спр. 202. Обязательные постановления и приказы уездного и окружного исполнительных комитетов за 1922-1923 годы. – 1922-1923. – 131 арк.

580. Спр. 207. Протокол съезда начальников районных милиций округа, о работе милиции, ведомости о расходах окружной милиции за 1922-1923 г. г. – 1923-1924. – 236 арк.

581. Спр. 219. Приказы окрисполкома по отделу управления и ГПУ. – 1923. – 32 арк.

582. Спр. 228. Отчеты о деятельности районных ЗАГСОВ. – 1923. – 430 арк.

583. Спр. 247. Протоколы заседаний Губкомиссии по ликвидации последствий голода, губисполкома, волисполкома, собраний граждан сел округа. – 1923. – 116 арк.

584. Спр. 248. Протоколы заседаний окружной комиссии по ликвидации последствий голода. – 1923. – 3 арк.

585. Спр. 251. Материалы об израсходовании продуктов "Ара" (Американской административной помощи), накладная на продукты, отчеты, доверенности. – 1923. – 259 арк.

586. Спр. 251"Б". Список неурожайных районов страны и голодобеженцев в районах округа. – 1923. – 119 арк.

587. Спр. 267. Ведомости об оказании шефской помощи частям Красной Армии по округу. – 1923. – 142 арк.

588. Спр. 286. Протоколы заседаний президиума окрисполкома. – 1923. – 96 арк.

589. Спр. 290. Протоколы заседаний президиума окрисполкома от 14 января 1924 года. – 1924. – 5 арк.

590. Спр. 292. Протокол заседания президиума окрисполкома от 7 февраля 1924 года и материалы к нему. – 1924. – 187 арк.

591. Спр. 345. Протоколы съездов земельных работников округа, заседания комиссии по проведению протеста против империалистической войны, совещание окружного профбюро о специализации профшкол и техникумов, доклад окружной межведомственной комиссии по обследованию пограничной полосы, списки агробаз, образцовых полей, коммун, колхозов и другие документы по вопросам военной подготовки, состояния охраны здоровья и промышленности в округе. – 1924. – 969 арк.

592. Спр. 346. Приказ по гарнизону г. Каменец-Подольского по проведению траурной процессии во время похорон В. И. Ленина, доклад окружной инспектуры народного образования об ее работе, переписка с отделом окрисполкома. – 1924. – 1018 арк.

593. Спр. 349. Доклад, акт окружной межведомственной комиссии по обследованию 4-х метровой погранполосы за 1924 год. – 1924. – 3 арк.

594. Спр. 350. Переписка с прокурором о нарушении государственными учреждениями советских законов. – 1924-1925. – 124 арк.

595. Спр. 354. Резолюция 2-го съезда Советов округа и тезисы, доклады о способах поднятия сельского хозяйства округа, переписка с учреждениями округа. – 1925-1926. – 1097 арк.

596. Спр. 436. Ревизионный реестр секретариата окрисполкома. 1925 год. – 1925. – 157арк.

597. Спр. 444. Протокол заседания президиума окрисполкома за 1926 год. – 1925. – 229 арк.

598. Спр. 508-А. Протоколы VIII (IV) съезда Советов округа. – 1927. – 62 арк.

599. Спр. 558. Матеріали по вербовці добровольців в військово-учбові заклади (розпорядження, листування, списки). – 1927-1929 – 422 арк.

600. Спр. 639. Отчет еврейского уполномоченного при Купинском райисполкоме за январь-март 1928 г. – 1928. – 90 арк.

601. Спр. 718. Характеристика гончарного дела на Украине, доклад окрколхозсоюза о строительстве и открытию машанно-тракторной станции в округе, документы по другим вопросам. – 1929. – 305 арк.

602. Спр. 721. Отчет исполкома о экономическом состоянии округа. – 1929. – 3 арк.

Опис 2

603. Спр. 2. Книга наказів Кам'янецького Округового Виконавчого Комітету за 1922-1923 рік. – 1922-1923. – 62 арк.

604. Спр. 3. Книга приказов по отделу управления Каменецкого Уисполкома и Окрисполкома с 2 января 1923 года по 9 апреля 1924 года. – 1923-1924. – 65 арк.

605. Спр. 7. Материалы и переписка о личном составе отдела управления. – 1923. – 66 арк.

606. Спр. 12. Послужные списки персонала института народного образоания. – 1923-1924. – 349 арк

607. Спр. 23. Анкети працівників окружного відділу народної освіти. – 1923-1924. – 47 арк.

608. Спр. 24. Список работников окружного отдела уголовного розыска. – 1923. – 48 арк.

609. Спр. 66. Анкеты и список сотрудников Зиньковского райисполкома. – 1924. – 13 арк.

610. Спр. 67. Анкеты и список сотрудников Калюсского райисполкома. – 1924. – 14 арк.

611. Спр. 89. Накази по ОВК, Окрвідділам. – 1926-1927. – 860 арк.

612. Спр. 90. Листування інструктивного характеру з РВК-ами та окр. Відділами та інструкції ОВК по обліку пер. складу РВК та Сельрад. – 1926. – 53 арк.

613. Спр. 105. Накази по окрвиконкому. – 1928. – 481 арк.

614. Спр. 111. Матеріали по обліку складу райвиконкомів. – 1929. – 327 арк.

Опис 3

615. Спр. 1. Автобиографии членов Сельсоветов по Каменецкому уезду. – 1923. – 22 арк.

616. Спр. 3. Анкеты, характеристики, компрометирующие материалы, списки сотрудников Должоцкого райисполкома. – 1924. – 55 арк.

617. Спр. 6. Анкеты о служащих окружного сельскохозяйственного кооперативного союза, списки, анкеты, характеристики и др. – 1924 – 128 арк.

618. Спр. 7. Агентсводка о служащих Каменецкой окружной конторы государственного страхования, списки, анкеты служащих ее, протокол заседания аттестационной комиссии. – 1924. – 53 арк.

619. Спр. 25. Распоряжение уполномоченного Наркомторга о выполнении плана хлебозаготовок. – 1928. – 1 арк.

Фонд 337 сч. Кам'янецький округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 3

620. Спр. 10. Списки лиц, лишенных избирательных прав, по районам, сельсоветам и г. Каменец-Подольскому. – 1924. – 227 арк.

621. Спр. 10 а. Списки лиц, лишенных избирательных прав, по районам, сельсоветам и г. Каменец-Подольскому. – 1924. – 216 арк.

622. Спр. 13. Алфавитная книга регистрации лиц, лишенных избирательных прав, по г. Каменец-Подольскому и округу 1925-1927 г.г. – 1925-1927. – 100 арк.

623. Спр. 22. Переписка с Всеукраинским Центральным исполнительным комитетом; Выписки из протоколов заседаний президиума Окрисполкома по вопросам восстановления избирательных прав. Заявления граждан о восстановлении избирательных прав, анкеты и другое. – 1927-1928. – 661 арк.

624. Спр. 23. Переписка с Всеукраинским Центральным исполнительным комитетом, Каменец-Подольским городским комитетом, избирательными комиссиями и другими учреждениями о восстановлении в избирательных правах граждан, их списки, заявления, анкеты и другое. – 1927-1929. – 1109 арк.

625. Спр. 24. Переписка с Всеукраинским Центральным исполнительным комитетом, Каменец-Подольским городским комитетом, избирательными комиссиями и другими учреждениями о восстановлении в избирательных правах граждан, их списки, заявления, анкеты и другое. – 1928-1930. – 751 арк.

626. Спр. 26. Переписка со Всеукраинским Центральным исполнительным комитетом; выписки из протоколов заседаний президиума Окрисполкома по вопросам восстановления избирательных прав. Заявления граждан о восстановлении избирательных прав. Переписка по этому вопросу. Анкеты лиц подающих заявления о восстановлении избирательных прав. – 1929-1930. – 1250 арк.

627. Спр. 28. Переписка с Всеукраинским Центральным исполнительным комитетом, обращение к райисполкомам, избирательным комиссиям об организации перевыборной кампании Савелов. Протоколы заседаний президиума окрисполкома, план избирательной комиссии и другое. – 1929. – 99 арк.

Фонд 766 Шепетівський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 2

628. Спр. 2. Списки лиц, лишенных избирательных прав, по Шепетовскому округу. – 1924. – 539 арк.

629. Спр. 14. Списки лиц, лишенных избирательных прав. – 1926-1927. 86 арк.

630. Спр. 28. Списки лиц, лишенных избирательных прав, по Староконстантиновскому району Шепетовского округа. – 1927. – 172 арк.

631. Спр. 29. Списки лиц, лишенных избирательных прав, по Аннопольскому (Ганнопільському) району Шепетовского округа. – 1927. – 99арк.

632. Спр. 36. Списки лиц, лишенных избирательных прав по Полонскому району Шепетовского округа. – 1927. – 102 арк.

Фонд 912. Летичівський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1922-1923)

Опис 1

633. Спр. 1. Отчеты, протоколы заседаний Зиньковского волостного исполнительного комитети. – 1922. – 57 арк.

634. Спр. 3. Материалы по отделению церкви от государства по Зиньковской волости. – 1922. – 136 арк.

635. Спр. 10. Переписка с Зиньковским и Женишковецким волисполкомами по организационным вопросам; ведомости по изъятию денег в церквях Женишковецкой волости. – 1923. – 237 арк.

Фонд 926. Проскурівський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

636. Спр. 1. Протоколы заседаний окружного исполкома и Фельштинского райисполкома. – 1923-1924. – 120 арк.

637. Спр. 2. Списки граждан, получивших разрешение на выезд за границу. – 1923. – 129 арк.

Спр. 3. Отчет Проскуровского окружного исполкома за 1924-1925 гг. – 1924-1925. – 1 арк.

638. Спр. 4. Протоколы заседаний президиума окрисполкома. – 1924-1925. – 192 арк.

639. Спр. 5. Материалы об украинизации аппарата советских учреждений (циркуляры, протоколы, сведения, списки). (1924). – 332 арк.

640. Спр. 6. Постановление ВУЦИКа и СНК УССР о работе комиссий сельсоветов и доклады о работе горсоветов за 1926 год. 1926. – 1926. – 59 арк.

641. Спр. 8. Протоколы заседаний президиума окрисполкома и материалы к нему, уставы и описи имущества Проскуровской государственной типографии и Луко-Барского машинно-строительного завода. – 1926. – 371 арк.

642. Спр. 9. Материалы о выборах в национальные Советы (протоколы собраний, информации, списки). – 1927. – 152 арк.

643. Спр. 10. Резолюции Всеукраинского и Всесоюзного совещаний о работе среди национальных меньшинств, доклад о работе окружного комитета КП(б У за 1928 г. и другие документы. – 1928. – 130 арк.

644. Спр. 11. Протоколы президиума Проскуровского окружного исполнительного комитета и материалы к ним. – 1930–. – 13 арк.

645. Спр. 13. Протоколы заседаний Проскуровского окружного исполнительного комитета и материалы к нему. – 1925. – 180 арк.

Опис 1 доп.

646. Спр. 1. Инструкции о порядке проведения выборов Советов, протоколы и выписки из протоколов заседания окрисполкома и др. – 1924-1925. – 170 арк.

647. Спр. 2. Списки граждан, лишенных избирательных прав, по селам Волочиского, Михампольского и Старо-Синявского, Черно-Островского района. – 1925-1926.– 281 арк.

648. Спр. 3. Списки граждан, лишенных избирательных прав, по селам Деражнянского и Летичевского района. – 1927. – 246 арк.

649. Спр. 4. Списки граждан, лишенных избирательных прав, по Летичевскому сельскому Совету. – 1927. – 78 арк.

650. Спр. 6. Списки граждан, лишенных избирательных прав по Чорно-Островскому району. – 1926. – 97 арк.

651. Спр. 8. Поіменний список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по с. Антонівці Чорно-Острівського району Проскурівської Округи складено 18 січня 1927 року. – 1927. – 23 арк.

652. Спр. 10. Список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по м. Волочиськ Волочиського району Проскурівської Округи складено січня 10 дня 1927 р. – 1927. – 34арк.

653. Спр. 11. Список осіб, позбавлених прав, по Курникській сільській раді Волочиського району Проскурівської Округи. – 1927р. – 16 арк.

654. Спр. 16. Поіменний Список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по селу Лятка Старо-Синявського району Проскурівської округи. Складено 1927 січня 18 дня. – 1927. – 17 арк.

655. Спр. 19. Список осіб, позбавлених виборчого права, по сс. Мартинівка і Війтивці Чорно-Острівського району Проскурівської округи Складено 1927. – 1927. – 38 арк.

Фонд 1010. Новоушицький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1921-1923)

Опис 1

656. Спр. 6. Протоколы заседаний исполнительного комитета за 1921-1922 гг. – 1921-1922. – 92 арк.

657. Спр. 7. Протоколы и выписки из протоколов заседаний президиума и пленумов уездного исполкома и его отделов за 1921-1922 гг. и материалы к ним. – 1921-1922. – 76 арк.

658. Спр. 15. Постановления уездного исполкома, протоколы заседаний президиума, пленумов, отделов и комиссий уездоного исполкома и бюро уездного партийного комитета. – 1922. – 175 арк.

659. Спр. 19. Протоколы заседаний президиума и пленумов уездного исполкома за 1922 г. – 1922. – 300 арк.

660. Спр. 112. Протоколы уездных съездов ревкомов и комитетов незаможных селян, протоколы заседаний и доклады о работе ревкома и

исполкома, приказы политотдела н-ской дивизии о назначении ревкома. – 1920-1922. – 286 арк.

661. Спр. 113. Протокол 3-го уездного съезда Советов, доклады об организации и работе уездных ревкома, отдела управления, военного и экономического совещаний, сообщения волисполкомов о наличии школ, библиотек, клубов, протоколы волостного съезда комитетов незаможных селян и общих собраний граждан Калюсской волости об организации комитетов незаможных селян, списки секретарей и председателей КНС Калюсской, Кусиковецкой и Мукаровской волости. – 1920-1922. 206 арк.

662. Спр. 246. Договоры религиозных обществ сел уезда с уполномоченным уездного исполкома о принятии в бесплатное и безсрочное пользование церковных зданий, описи имущества церквей. – 1922. – 166 арк.

663. Спр. 351. Доклады и отчеты о деятельности уездного исполкома и его отделов за 1922 г. – 1922. – 607 арк.

Фонд 1386. Полонський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Волинської губернії, м. Хмельницький (1921-1923)

Опис 1

664. Спр. 2. Бюллетень информационно-статистического подотдела Волынского губисполкома и доклады о деятельности уездных исполкомов. – 1921-1922. 94 арк.

665. Спр. 7. Приказы, постановления уездного исполкома. – 1922. – 108 арк.

666. Спр. 8. Приказы уездного исполкома. – 1922. – 33 арк.

667. Спр. 11. Протоколы расширенных пленумов, съездов Советов, совещаний волисполкомов, Сельских Советов и КНС. – 1922-1923. – 33 арк.

668. Спр. 12. Протоколы заседаний волостный исполкомов. – 1922-1923. – 138 арк.

669. Спр. 18. Доклады и сведения о деятельности волисполкомов и советском строительстве в уезде. – 1922. – 166 арк.

Фонд 4133. Старокостянтинівський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Волинської губернії, м. Хмельницький (1922-1923)

Опис 1

670. Спр. 2. Протоколы заседаний комиссии по изъятию церковных ценностей в помощь голодающим. – 1922. – 3 арк.

671. Спр. 3. Протоколы заседаний Волочиской волостной комиссии помощи голодающим, переписка с волостными учреждениями сборе помощи голодающим. – 1922-1922. – 96 арк.

672. Спр. 4. Протоколы общих собраний граждан сел Купельской волости и переписка с волостным исполкомом о сборе продуктов в помощь голодающим. – 1922-1922. – 73 арк.

673. Спр. 17. Доклады, отчеты о работе уездной комиссии последствий голода голодающим. – 1923. – 29 арк.

2. Опубліковані документи

674. Адміністраційно-територіяльний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 р.). – Х.: "Червоний друк", 1925. – 110 с.

675. Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи / М. Скарубский, Н. Коптев, П. Черновол. / Под ред. и предисловием Е. Г. Горбачева. – Х.: Из-во "Пролетарий", 1925. – 152 с.

676. Бюджет района (1923/1924 – 1924/1925 г. г.). – Х.: Изд. Наркомфина, 1925. – 198 с.

677. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 6-7 мая 1924. – № 1. – 31 с.

678. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. – № 2. – 21 с.

679. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. – № 3. – 13 с.

680. Відчит Могилів-Подільського окружного партійного комітету 12-й окрпартконференції 4-го грудня 1928 р. – Могилів-Подільський: Видання ОПК, 1928. – 34 с.

681. Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. (жовтень 1925 р. - жовтень 1926 р.). – Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна. Окрліт 1001, 1926. – 47 с.

682. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – Т. XII: – 472 с.

683. III Губернский съезд Советов Подолии. // Известия. Орган Подольск. Губернск. Комитета Коммунистич. Партии (больш.) Украины, Подольск. Исполн. Комитета и Губпрофсовета. – 1922. – № 270 (628). – 4 дек. – С. 1-2.

684. Год борьбы с голодом. 1921-1922. Через делегатов VII-го Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Харьков, 1923. – 166 с.

685. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця, ДП "ДКФ", 2007. – 704 с.

686. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //sb7878.ucoz.ru/publ/67-1-0-82.

687. Короткий огляд роботи Вінницької Окружної Організації КП(б)У за час від 7-ої до 8-ої Окружної конференції та чергові завдання партійного будівництва. – Вінниця: Видання ОПК, 1928. – 34 с.

688. Наказ Ч. 2 Могилівського Окружного Виконкому по Могилівському Окрмісцгоспу. 14 січня 1924 року // Офіційний бюлетень Могилів-Подільського окрвиконкому. – 1924. – Ч. 1.– 15 січня. – С. 2.

689. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 52 с.

690. Обов'язкова постанова Ч. 186 Могилів-Под. Окрвиконкому грудня 27 дня 1923 // Офіційний бюлетень Могилів-Подільського окрвиконкому. – 1924. – Ч. 1. – 15 січня. – С. 1.

691. Об экономической политике. Резолюция X Всероссийської конференции РКП(б) 26-28 мая 1921 г. / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи). – Изд. 5, исправл. и доп.– М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 405-407.

692. О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б). / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи). – Изд. 5, исправл. и доп.– М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 498-501.

693. Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окрпартконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). – Проскуров: Гос. типография, 1923 – 48 с.

694. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х.: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 230 с.

695. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів/ Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г Бабенко, С Я. Вініковецький та інш. – Вінниця, 1957. – 560 с.

696. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник.-Хмельницький: ХНУ, 2008. – 268 с.

697. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. – 80 с.

698. Постанови IX-го округового з'їзду рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів Вінницької округи 25-29 березня 1927 р. – Вінниця, 1927. – 47 с.

699. Постановление СНК УСРР от 31 мая 1921 г. "О натуральном налоге на хлеб, картофель и масличные семена". // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 10. – Ст. 265.

700. Постанова ВУЦВК від 4 січня 1922 р. "Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України" // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 1. – Ст. 5.

701. Постанова ВУЦВК 8 березня 1922 р. “Про розряди торгових підприємств // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України.. – 1922. – № 11. – Ст. 187.

702. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України.. – 1922. – № 17. – Ст. 276

703. Постанова ВУЦВК від 10 травня 1922 р. “Про припинення справ, що виникли у зв’язку з розкуркулюванням села” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 22. – Ст. 357.

704. Постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. “Про адміністративно-територіяльний поділ УСРР та про спрощення Радянського апарату” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 45. – Ст. 668.

705. Постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 року “Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії”. // – 1923. – №18-19. –Ст. 311.

706. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1924 р. “Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Поділля”. // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – № 49. – Ст. 295.

707. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 10 грудня 1924 р. “Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – № 52. – Ст. 318.

708. Постанова ВУЦВК від 23 січня 1925 р. “Про доповнення списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України.. – 1925. – № 3. – Ст. 22.

709. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 9 вересня 1925 р. “Про доповнення постанови “Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 68-69. – Ст. 390.

710. Постанова ВУЦВК РНК УСРР від 28 жовтня 1925 р. “Про загальну назву селищ міського типу” // – 1925. – № 80. – Ст. 417.

711. Про підсумки робіт 8-ї окружної партійної конференції Вінницької організації КП(б)У. (Матеріали для доповідників). – Вінниця: Видання агітпропкабінету окрпарткому, 1929. – 74 с.

712. Проскурівська округа. ЦСУ УСРР. – Х., 1926. – 58 с. – (Матеріали до опису округ УСРР).

713. Радянське будівництво. Порадник для низового робітника на районі та селі. Зі вступною статтею Члена Президії-Секретаря Київського Окрвиконкому В. М. Стойкевича. – К.: Газета “Вісти ВУЦВК”, 1926. – 363 с.

714. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова. – М.-Л.: Изд-во “Плановое хозяйство”, 1926. – 295 с.

715. Резолюція 3-ї сесії ВУЦВК VI скликання від 14 квітня 1924 р. “Інструкція про порядок переведення населених пунктів до категорії міських або сільських поселень” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – № 9. – Ст. 86.

716. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.

717. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918—1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 864 с.; - Т. 2. 1923-1929 гг. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 1168 с.

718. Социалистическое строительство на Винничине: Документы и материалы: (1921-1941) / Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др. – Одесса: Маяк, 1987. – 272 с.

719. Статистика України. Серія II. Підсумки осіннього обслідування врожаю в 1927 р. Х.-К.: Центральне статистичне управління УСРР – 1929. – Т. III. – Вип. 14. – № 159.

720. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – Т. III. – Вип. 10. – № 94.

721. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств).– Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. – Т. III. – Вип. 8. – № 69.

722. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Підсумки осінніх обслідуваннів сільського господарства України в 1925 і 1926 рр.– Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 12. – № 126.

723. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства України в 1927 р. — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. Т. III. – Вип. 12. – Серія II – № 107.

724. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарсьська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 15. – № 160.

725. Статистика України. Серія XII. Рух цін на Україні в 1927-28 р. — Х.: Держвидав "Господарство України", 1929. Т. I. – Вип. 7. – № 179.

726. Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – Минск: Белгосиздат, 1926. – 14 с.

727. Територія та населення Могилів-Подільської округи / Могилів-Подільське окружне статистичне бюро. – Могилів-Подільський: Держдрукарня, 1927. – 57 с.

3. Періодична преса

728. Більше уваги до ліквідації неписьменності. // Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 3. – 12 липня. – С. 4

729. Бешкетував на біржі праці // Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 4. – 13 липня. – С. 4.

730. Більше уваги новому складу рад. // Проскурівський пролетар. Міська міжспілкова газета. Орган окружової Ради та Окрфілії Професійних спілок Проскурівщини. – 1928. – № 3. – грудень. – С. 1

731. Вінницький суперфосфатний завод – найкращий в СРСР.//Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 8. – 18 липня. – С.3.

732. Вивчаймо Шевченка // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 22 (741). – 11 березня. – С. 3

733. Гейко С. Літа змій, літа зелений... / Сергій Гейко. // Україна молода. – 2013. – 26 лютого. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www. umoloda.kiev.ua/number/283/175/10178/.

734. "Господарник" Розенфлянц // Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 1. – 10 липня. – С. 4.

735. Гуцалівщину вирвати з корінням. Справу кол. заст. Голови Шпиківського РВК Гуцала треба переглянути // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 29 (748). –5 квітня. – С. 3.

736. Гуцалівщину вирвемо з корінням. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 33 (752). – 19 квітня. – С. 3.

737. Єсюнін С. Шлях від педкурсів до академії / Сергій Єсюнін. // Є! Поділля.– 2011.– 7 жовтня. – С. 6.

738. Єсюнін С. Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі / Сергій Єсюнін. // Є! Поділля.– 2011.–19 серп. – С. 6.

739. Життя на місцях. Летичівщина не відстає. (Розмова з делегатом VII Всеукраїнського з'їзду Рад з Поділля, тов. Підсухою) // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 9 груд. – С. 2.

740. Жінка – головою сільради. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квітня. – С. 2

741. Заводьмо породистих свиней // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 18 (737). – 1 березня. – С. 7.

742. Згуртувались в т-во спільного обробітку землі// Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 25 (744). – 22 березня. – С. 7.

743. З'їзд Рад Вінницької Округи. // Червоний край. Селянська газета Вінницького Оркому КП(б)У й Окрвиконкому. – 1926. – № 38 (499). – 13 травня. – С. 1-2; № 39 (500). – 16 травня. – С. 1-2.

744. Зліквідовано банду. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 89 (260). – 24 листопада. – С. 6.

745. Конокрадів по голівці не погладили. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 26 (197). – 4 квітня. – С. 3

746. Кредити колгоспам на робочу худобу // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 28 (747). – 1 квітня. – С. 4.

747. Курортне лікування для селян. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 354 (754). –252 квітня. – С. 6

748. Ліквідація великої диверсійної банди. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 30 (749). – 8 квітня. – С. 2.

749. Ліквідація неписьменності на Кам'янеччині. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квітня. – С.3.

750. Мінц С. Як з переселенням на Вінничині. / С. Мінц. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 22 (741). – 11 березня. – С. 6.

751. Насіньова позика колективним господарствам. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квітня. – С. 1

752. Не забувайте про колективізацію // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 24 (743). – 18 березня. – С. 4

753. Нестеренко В. Вибори до Кам'янець-Подільської ради. Як це було 90 років тому. / В. Нестеренко. // Подолянин. – 2010. -№ 43 (1053) – 22 жовтня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/history/1671/.

754. Перший з'їзд безвірників Вінничини // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 34 (753). – 22 квітня. – С. 4

755. Підсумки навчального року у Вінниці. //Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 5. – 14 липня. – С. 4.

756. Пільги бідноті. // Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 9. – 19 липня. – С. 4.

757. Поліпшуємо курей // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 21 (740). – 8 березня. – С. 5.

758. 540 тисяч карб. на весняну посів кампанію // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 23 (742). – 15березня. – С. 3.

759. Провокатор. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У,

Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 91 (262). – 1 грудня. – С. 6.

760. Свято розиграшу. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 20 (739). – 6 березня. – С. 1

761. Сохраним рабочую молодежь! // Рабочий подросток. Однодневная газета Каменецкого Уездкома К.С.М.У. – 1922. – № 1. – 18 ноября. –С. 1.

762. Стан ліквідації неписьменності на Проскурівщині. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 27(198). – 1 квітня. – С. 3.

763. Трест "Дунсукно" переводять до Києва. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. – Ч. 27 (198). – С. 2.

764. Цей стає на конкурс п'янюг // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 18 (737). – 1 березня. – С. 5

765. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 1-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 2-го января. – С. 1-2.

766. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 3-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 4-го января. – С. 1-2.

767. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 6-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 7-го января. – С. 1-2.

768. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 9-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 10-го января. – С. 1-2.

769. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 11-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 12-го января. – С. 1-2.

770. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 14-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 15-го января. – С. 1-2.

771. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 16-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 17-го января. – С. 1-2.

772. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-Статистического Отдела Биржи за 18-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 19-го января. – С. 1-2.

773. Цукровики Тульчинщини мляво українізуються // Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 2. – 11 липня. – С. 2.

774. Чи корисно сіяти мак? // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 27 (746). – 29 березня. – С. 7.

775. Чорносотенці на Уладівській цукроварні. //Робітнича газета. Газета Вінницького Окружкому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради й міськради. – 1928. – № 119. – 28 листопада. – С. 5

776. Шафінський М. Ще як млини з турбінами були / М. Шафінський. // Енергія. Газета ПАТ "Хмельницькобленерго". – 2014. – №4-5 (201-201). – квітень-травень. – С. 4.

777. 6 листопаду – три роки як існує 96 Подільська територіальна дивізія. // Червоний край. Селянська газета Вінницького Окркому КП(б)У й Окрвиконкому. – 1926. – № 88 (612). – 4-6 листопада. – С. 4.

778. Ще 44 прокатпунктів. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 26 (745). – 25 березня. – С. 6

779. Що дало самообкладання селянству наших округ // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 19 (738). – 3 березня. – С. 2.

780. Що зроблено для поліпшення якости худоби. // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського Округових Комітетів КП(б)У, Округових Виконавчих Комітетів і округових Рад Профспілок. – 1926. - Ч. 26 (197). – 4 квітня. – С. 2.

781. Як підготовилась Вінничина до весняної сівби. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 32 (751). – 14 квітня. – С. 5.

782. Як проходить контрактація культур. // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського Окркомів КП(б)У й Окрвиконкомів. – 1928. – № 26 (745). – 25 березня. – С. 6

4. Монографії та статті

783. Адамський В. Р. Вища медична освіта на Поділлі у контексті модернізації системи освіти: спроба творення / В. Р. Адамський. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 319-330.

784. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний університет у період становлення радянської влади: зміна структурних форм / В. Р. Адамський // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб наук пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XV. – С. 211-21.

785. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський. // Матеріали XIII Подільської наук. іст.-краєзн. конфер. [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С 437-443.

786. Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність / За заг. ред. В. Г. Яцуби; Авт. кол.: В. А. Яцюк, О. Я. Матвіїшин, В. А. Граб та ін. Секретаріат Кабінету міністрів України. – К., 2001. – 270 с.

787. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

788. Антонішина Т. П. Архівні джерела про україно-єврейські взаємини на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Т. П. Антонішина // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – Вип 12. – С. 315-318.

789. Антонішина Т. П. Українці та євреї Поділля у 20–х роках ХХ століття в світлі радянізації республіки / Т. П. Антонішина // "Євреї в Україні: історія і сучасність". Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20 березня 2009 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 115-121.

790. Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. / П. І. Бакуменко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. – 107 с.

791. Барцьось В. Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля / Володимир Барцьось. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua /dopysy/dopysy/025650/.

792. Бачинський Д. В. Українізація 1920-х - початку 30-х років та інтелігенція: навч. посібник / Д. В. Бачинський. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 176 с.

793. Боднар І. Неп на Поділлі: досвід державної ініціативи / І. Боднар. // Славута і Славутчина: минуле і сучасне. – Славута, 2003 р. – С. 57-61.

794. Бондарчук П. М. Політика українізації та профспілки УСРР (1920-ті рр.) / П. М. Бондарчук. – К., 2002. – 162 с.

795. Бутенко В. І. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія / В. І. Бутенко, К. В. Філліпов. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.

796. Бурда В. Більшовицька політика "Пожвавлення рад" в 1920-х роках / Владислав Бурда. // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014. – Вип. № 44. – С. 151-157.

797. Буценко А. И. К вопросу о районировании Украины / А. И. Буценко. – Х.: Госполитиздат Украины, 1925. –54 с.

798. Василенко В. М. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху /В М. Василенко. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. / НАН України. Ін-т історії України; Служба безпеки України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – 2011. – № 1 (36). – С. 89-155.

799. Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В М. Василенко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 277-281.

800. Васильєв В. Ю. Опір сталінізму на Україні: кінець 20-х–30-ті роки / В. Ю. Васильєв. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" /жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 272-273.

801. Васильєв В. Ю. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) / В. Ю. Васильєв. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 37. – С. 111-135.

802. Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років / С. Я Вініковецький, В. П Воловик. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://muzey.vn.ua/node/70.

803. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. /Василь Верига. – К.; Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с., іл.

804. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.

805. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні. / Я. В. Верменич. // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 6. – С. 3-20; 2002. – № 2. – С. 3-26.

806. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич. // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 4. – С. 156-169.

807. Верменич Я. В. Систематологія історичної локалістики: пошук парадигмальних досліджень. / Я. В. Верменич. // Укр. іст. журнал. – 2011. – № 5. – С. 110-130.

808. Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки. / Я. В. Верменич. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 82-92.

809. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич. – У 2-х чч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 364 с.; 2009. – Ч. 2. – 370 с.

810. Верменич Я. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України XX-XXI ст. / Я. В. Верменич, О. В. Андрощук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 182 с.

811. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. / Богдан Винар. – Денвер: "Зарево", 1955. – 30 с.

812. Винар Б. Українська промисловість: студія совєтського колоніялізму. Праці іст-філософ. секції / Б. Винар; Перед. В. Тимошенка. – Париж: [б. в.], 1964. – Т. 1. – 397 с.

813. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації. – 1964. – 624 с.

814. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / [ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. вид.: О М. Завальнюк та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.

815. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.) – Т. 2. – Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 812 с.

816. Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років / С. Я Вініковецький, В. П Воловик. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://muzey.vn.ua/node/70.

817. Вологодцев І. К. Описание губерний и округов. / І. К. Вологодцев, В. Н. Клюйков. / Материалы по районированию Украины. – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. 45-96.

818. Врублевський О. С.Територіальна реформа: від моделювання до реалізації: Інформ. матеріали для Хмел. обл. / О.С Врублевський, В.П. Артеменко. – К.: ІКЦ "Леста", 2006. – 88 с.

819. Гажалов М. О. Комуна Котовського. / М. О. Гажалов, К. К. Єрьомін. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1971. – 72 с.

820. Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930 рр.). /Павло Гай-Нижник. – К., 2006. – 303 с.

821. Гай-Нижник П. П. Податки в УСРР у період НЕПу (1921–1930 рр.). / П. П. Гай-Нижник. // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – Вип 1.– С. 132-141.

822. Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі / О. М. Галамай // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. ІІІ. – С. 81-84.

823. Галамай О. М. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія.– Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С. 94-98.

824. Галамай О. М. Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай. // Наук. записки Вінницького держ. Пед. Ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія.– Вінниця, 2005. – Вип. ІХ. – С 291-295.

825. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. / Яків Гальчевський. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2011. – 360 с.

826. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). / О. І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.

827. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922). / Э. Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

828. Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську селянську ментальність // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 117-122.

829. Герасимович І. Голод на Україні. / Іван Герасимович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 296 с.

830. Герасимович І. Життя й відносини на Радянській Україні / Іван Герасимович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 106 с.

831. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б Глинский. – Х.-К.: Центриздат, 1931. – 62 с.

832. Голощапова Є. О. "Сектанти – найзліші вороги народу": антирелігійна боротьба проти євангельських християн-баптистів в Україні 1920-1930-х рр. /

Є. О. Голощапова. // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 183-190.

833. Гонтар О В. Офіційні та приховані позбавленці при виборах до міських та селищних Рад Поділля в 20-х роках / О. В Гонтар. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 277-278.

834. Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара. / "Ми ще повернемось!": Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування. / Р М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу "Холодний Яр". – К.: Історичний клуб "Холодний Яр"; Вінниця: ДП "Держ. картографічна фабрика", 2012. – С. 191-230.

835. Греченко В. Я. Україна в добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки XX ст.): Монографія. / В Я Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.

836. Григорчук П. С. Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії на початку 20-х рр. XX ст. / П. С Григорчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. XX. – С. 200-204.

837. Григорчук П. С. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20 – х років XX ст. /П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 281.

838. Григорчук П. С. Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XVI. – С. 138-142.

839. Григорчук П. С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки XX ст. / П. С. Григорчук. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 110-115.

840. Григорчук П. С. Становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1020-х рр. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 57-61.

841. Григорчук П. С. Форми боротьби з дитячою безпритульністю на Поділлі у 1920-ті рр. XX ст. / П. С. Григорчук. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 358-364.

842. Григорчук П. С. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. XX. – С. 196-200.

843. Григорчук П. С. Суперечливий характер економічної політики радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років / П. С. Григорчук,

Н. П. Кузьмінець. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 429-436.

844. Григорчук П. С. Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 138-142.

845. Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании (вместо вступления) / Г. Ф. Гринько. Материалы по районированию Украины. – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. IX-XVII.

846. Громова Л. П. Роль Червоної Армії у партійному та державному будівництві в Подільській губернії на початку 20-х рр. (за матеріалами державного архіву Вінницької області) / Л. П. Громова, А. Б. Пономаренко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 251-255.

847. Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збір. наук. пр. – 2008 - №12 – С.176- 183.

848. Гуревич М Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. / М. Б. Гуревич. – Х.: Первая гос. типография им. Петровского Г. И., 1923. – 47 с.

849. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки XX ст.): Монографія. / Л. В. Гуцало. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 228 с.

850. Даниленко В. М. До витоків політики "українізації" / В. М. Даниленко. // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53-67.

851. Даниленко В. М. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947 / В. М. Даниленко. // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104-122.

852. Дзандзава Г. З історії боротьби зі злочинністю української міліції в кінці 20-30 рр. XX ст. / Г. Дзандзава. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:/ http://do.gendocs.ru/ docs/index-26003.html#895717.

853. Демченко В. Калинівське чудо — кровоточиве розп'яття 18 липня 2008 / Владислав Демченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/ nevydumannye_istorii/2008/07/18/ 17443. Html.

854. Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го. / Н. Дмитрук. // Етнографічний вісник. За головним ред. акад. А. Лободи та В. Петрова. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 51-61.

855. Доценко В. О. Боротьба компартійних органів з єврейським національним рухом у 20–х рр. XX ст. / В. О. Доценко. // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 89. – С. 67-69.

856. Драган О. Калинівське диво / Олександр Драган. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://h.ua/story/ 313845/.

857. Дровозюк С. І. Селянський самосуд на Поділлі у 20-ті роки XX ст.(до питання про правосвідомість селянства) / С І Дровозюк // V Всеукр. конфер. "Розвиток

історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 275-277.

858. Єрмак О. П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі. / О. П. Єрмак. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 539-540.

859. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX століття / Т. І. Єременко. / Іст. зошити. / Гол. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 74 с.

860. Завальнюк К. В. Подільський отаман "Хмара" (С. В. Харченко) (1886-1924) / К. В. Завальнюк // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2014. – Вип. VIII. – С. 200-211.

861. Завальнюк К. Орел Подільського краю. Історико-документальні нариси / Леонід Філонов, Костянтин Завальнюк, Валерій Рєзнік. – К.-Л.: Галицька видавнича спілка, 2004. – 47 с.

862. Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – 248 с.

863. Завальнюк К. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуковський. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с.

864. Завальнюк О. М. "Винним себе визнав…" (В. О. Геринович) / О. М. Завальнюк, М. Б. Петров. // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Редак.-видавн. відділ, 1991. – С. 178-183.

865. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): іст. нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 452 с.

866. Завальнюк О. М. В О. Геринович: сторінки біографії (1883-1949 рр.) / О. М. Завальнюк. // Реабілітовані історією: У 27 т. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – С. 726-743.

867. Завальнюк О. М. Відбудова промисловості Проскурова у 1921-1925 роках / О. М. Завальнюк. // Хмельницькому-500: тези наук. практ. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 35-37.

868. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О М Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

869. Зінченко А. Л. Становлення української національної церкви на Поділлі / А. Л. Зінченко. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" /жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 354-355.

870. Зінченко А. Л. Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921-1922 рр. / А Л. Зінченко. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 246-253.

871. Зеленин И. Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти (1917-1927 гг.). / И. Е. Зеленин. – М.: Наука, 1972. – 392 с.

872. Игошина М. В. Продовольственный налог – составная часть новой экономической политики. / М. В. Игошина. – Харьков: Облиздат, 1961. – 47 с.

873. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. З передмовою Ю. Озерського. / В Іжевський. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 80 с.

874. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

875. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. / Под. ред. Комиссии ЦК ВКП (б). Одобрен ЦК ВКП (б). 1938год. – М., 1953. – 351 с.

876. Іщенко І. В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921-1928 рр.): протиріччя та реалії / І. В. Іщенко. // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 57-64.

877. Кабачек В. В. Історія промислового об'єднання "Дунсукно" (1921-1925 рр.) як відображення проблем місцевої державної промисловості часів непу. / В. В. Кабачек. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kpi. kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/estnik/Актуальні_ проблеми_історії_України/2012/24/ Kabachek.pdf.

878. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

879. Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. / Г. Т. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.

880. Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Вып. 2 – Х.: Госполитиздат, 1922 – 110 с.

881. Киридон А М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: Соціальний вимір / А М. Киридон. // Проблеми іст. України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В Кульчицький. – 2004. – Вип. 12. – С. 234-256.

882. Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму / Н. С. Ковалець. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6 – С. 101-114.

883. Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи / Роман Коваль. –К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

884. Ковальчук О. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20-30 роки XX ст.). / О. Кововальчук, Т. Марусик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histans.com /JournALL/ pro/16/1/25.pdf.

885. Козак Р. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. XX ст. / Руслан Козак. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.kamenec-podolsk.blogspot.com/2013/02/20.html.

886. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.

887. Колективізація. Голодомор. Політичні репресії /Барська районна бібліотека. [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http//www.bar-library.com/index.php?page=199.

888. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні Переклад з англ. з доп. і додатками / І. В. Коляска. – Торонто: Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.

889. Комарніцький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишів України і 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів. / О. Б. Комарницький. //

Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 344-349.

890. Кондуфор Ю. Ю. Українська історична наука на сучасному рубежі розвитку суспільства / Ю. Ю. Кондуфор. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 6-8.

891. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.

892. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси: "Ваш Дім", Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с.

893. Котик Ю. В. Стягнення трудгужподатку в Україні у добу непу (за матеріалами Подільської губернії) / Ю. В. Котик. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 145-148.

894. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. –276 с., іл., табл.

895. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій /І. В. Рибак, Д. П. Красносілецький. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 230-234.

896. Красносілецький Д. П. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні (1921 - перша половина 1922 рр.) / Д. П. Красносілецький. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1.– С. 150-159.

897. Красносілецький Д. П. Життєвий шлях і політична діяльність Я. В. Гальчевського (1894-1943): монографія / Д. П Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 110 с.

898. Кротік Н. Л. Єврейська національна освіта на Поділлі у 20-30-х роках XX століття / Н. Л. Кротік. // Краєзнавство: наук. журнал. – К., 1999. – № 1-4. – С. 157-159.

899. Кротік Н. Л. Будівництво єврейської національної школи на Поділлі у 20-30-х роках XX століття / Н. Л. Кротік. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 123-127.

900. Кротік Н. Л. Політика в галузі освіти єврейського населення на Поділлі у 20-30-х. роках XX століття / Н. Л. Кротік. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 307-314.

901. Кротік Н. Л. Єврейська шкільна освіта на Поділлі у 20-х-30-х рр.: труднощі формування та функціонування / Н. Л. Кротік. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Зб. мат. за підсумками звітної наук. конфер. викладачів та аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 4. – Т. 1– С. 68-71.

902. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920-1925 рр.) / Н. П. Кузьмінець. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П С. Григорчука .– Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 150-157.

903. Кузьмінець Н. П. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П С. Григорчука .– Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 275-277.

904. Кузьмінець Н. П. Розвиток комунального господарства на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової іст-краєзнав. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 314- 318.

905. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

906. Кульчицький С. В. УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К., 1995. – 202 с.

907. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11).

908. Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ін-т історії України НАН України; Редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та інші; Відп. ред. акад. НАН України В. С. Смолій: Новітній Український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 3. – 396 с.

909. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. / С. В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.; 2013. – Кн. 2. – 628 с.

910. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) / С. В. Кульчицький. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8. – С. 3-20; № 9. – С. 3-17.

911. Ладаняк І. А. Особливості організації кооперативної освіти на Поділлі у 1925-1928 роках / І. А Ладаняк. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали ХХІІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20-21 жовт. 2011 р. – Вінниця, 2011. – С. 181-187.

912. Ладаняк І. А. Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1022-1925 роках / І. А. Ладаняк. // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць. / Гол. ред. В М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – С. 25-34.

913. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

914. Лазуренко В. М. Український фермер в добу НЕПу. / В. М. Лазуренко, В. Є. Паскаленко. – Черкаси: "Вертикаль", видавець Кандич С. Г., 2011. – 346 с.

915. Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc.

916. Лойко О. О. Релігійне життя на Поділлі в умовах НЕПу. / О. О. Лойко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С. 91-94.

917. Лойко О. О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.). / О. О. Лойко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 1999. – Вип. І. – С. 85-88.

918. Лойко О. О. Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу / О. О. Лойко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2000. – Вип. II. – С. 127-130.

919. Лойко О. О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921-1928рр. / О. О. Лойко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 90-95.

920. Маркова С. В. Хмельницьке село напередодні масової колективізації: особливості господарювання та врядування / С. В. Маркова / Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – С. 58-65.

921. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

922. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. [отв. ред. В. В Трепавлов]; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 599 с.

923. Матвєєв А. Ю. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації / А. Ю. Матвєєв. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2010. – Т. 20. – С. 365-374.

924. Матвєєв А. Ю. Здійснення насильницької політики розселянювання на Поділлі та Південно-Східний Волині (друга половина 20 - перша половина 30-х рр. XX ст.): монографія / А Ю. Матвєєв, І. В. Рибак. ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. – 196 с.

925. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918-1923. / С. П. Мельгунов. – Изд. 5-е. – М.: СП "PUICO" "P.S.", 1990. – 207 с.

926. Мельничук О. А. Комнезами – опора в утвердженні більшовицької влади на селі. / О. А. Мельничук. // Наук. записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. – Серія: Історія. – Тернопіль, 1998. – Вип. VII. – С. 111-116.

927. Мельничук О. А. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр.: сільські ради проти комнезамів. / О. А. Мельничук. // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35-37.

928. Мельничук О. А. Комнезами на Поділлі / П. С Григорчук, О. А. Мельничук. – Вінниця, 2001. – 160 с.

929. Мельничук О. А. Участь комнезамів у здійсненні "другої революції" у подільському селі. / О. А. Мельничук. // Іст. України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 204-208.

930. Мельничук О. А. Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі (1925-1933 рр.) / О. А Мельничук. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні наук. – Кам'янець-Подільський,2001. – Вип. 6 (8). – С. 451-458.

931. Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. / О. А. Мельничук. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту

ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 61-65.

932. Мельничук О. А. Організація соціального страхування на Поділлі у 1920-ті рр. ХХ ст. / О. А. Мельничук, О. Ф. Мельничук. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 364-371.

933. Метельський Е. Колективне будівництво Проскурівщини / Е. Метельський. // Кооперативна думка. – Проскурів, 1927. – Ч. 2 (9). – С. 8-15.

934. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки) / Б. К. Мигаль. – Х.: Вища школа, 1974. – 167 с.

935. Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН-УПА / Н. С. Мизак, В. І. Горбатюк. – Чернівці: "Букрек", 2006. – 352 с.; іл.

936. Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920-1930-ті роки. / А. М. Михненко / Енциклопедія державного управління: у 8 т. – Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А. М. Михненко (спів гол.), М. М. Білинська (спів гол.) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – 788 с.

937. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922– 1923 гг. / Михаил Мицель. // Зб. наук. праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. Матеріали конференції 28-30 серпня 2002 р. – К., 2003. – С. 75-84.

938. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30–ті рр. XX століття) / Л. Л Місінкевич. – К., 2001. – 254 с.

939. Місінкевич Л. Польські сільські Ради на Поділлі в 1920-1930-ті роки. / Леонід Місінкевич. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конфер., 23-24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 306-315.

940. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. XX ст. /Леонід Місінкевич. // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 33-38.

941. Міщук Я. В. Початок створення мережі кооперативно-освітніх установ Вінниччини в 20-х рр. XX ст. / Я. В. Міщук. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20-21 жовт. 2011 р. – Вінниця, 2011. – С. 165-168.

942. Мовчан О. М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-46; № 12. – С. 30-36.

943. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 312 с.

944. Мовчан О. М. Комітети селянської взаємодопомоги. О. мовчан. // Енциклопедія історії України: – Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2007. – 528 с.: іл. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua /?termin= Komitety_ selyanskoi_dopomogy

945. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України/ Олександер Моргун. – Мюнхен: "Logos", 1966. – 272 с.

946. Москаленко В. Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20-30 рр. XX ст.) / В. Г. Москаленко. // Наук. записки Вінницького держ.

пед. уні-ту ім. М Коцюбинського. Серія: історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 80-84.

947. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 8. – С. 75-85.

948. Мручко Є. Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921-1925 рр. /Є. Є. Мручко. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" /жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991.– С. 545-546.

949. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації/ Відп. ред. В. Таратута та ін. – вид. 2-е, перероб. – О.: Маяк, 1980. – 343 с.

950. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. / Авт. кол. В. М. В'язовецький, А. П. Гаврищук, В. М. Голев та ін. – вид. 2-е, перероб. – Л.: Каменяр, 1982. – 271 с.

951. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.

952. Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч. 1. – К.:Ін-т історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Ч. 2. – К.:Ін-т історії України НАН України, 2010. – 382 с.

953. Нестеренко В. А. Діяльність товариства "Просвіта" на початку 20-х років на Поділлі (За матеріалами Кам'янецького повіту) / В. А Нестеренко // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 158-163.

954. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20–30-х роках XX сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. / В. А Нестеренко – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 65 с.

955. Нестеренко В. А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 155-164.

956. Нестеренко В. А. "Українці-католики" на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // Pamietnik Kijowski. – Kijow, 2004. – T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strocskiego. – S. 173-180.

957. Нестеренко В. А. Ставлення національних меншин до українізації / В. А. Нестеренко // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15. – С. 441-451.

958. Нестеренко В. А. Висвітлення етнонаціональних процесів на Поділлі в 20-ті роки XX ст. на шпальтах часопису "Червоний кордон". / В. А Нестеренко // Наук. записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Подільський осередок. Зб. пр. молодих вчених і аспірантів. – Київ-Хмельницький: ПП Дерепа І. Ж., 2006. – Вип. 14. – С. 273-285.

959. Нестеренко В. А. До питання про українізацію української церкви на Поділлі у 1920-ті роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: – С. 335-347; Колективізація

етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2009. – Т. 19.– С. 518-529.

960. Нестеренко В.А. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv. gov.ua/portal/soc_gum /Npkpnu/Ist/2009_19/19.48%20Nesterenko.htm.

961. Нестеренко В. А. Російські навчальні заклади Поділля у 20-30-роки XX ст. / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 17: – С. 84-94.

962. Нестеренко В А. Торгівля на Поділлі в період "нової економічної політики" / В. А. Нестеренко / Матеріали Всеукраїнської наук.-краєзнав. конфер. "Хмельниччина в контексті історії України" / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. ред.) та ін. – Хмельницький, 2013. – С. 121-126.

963. Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). / Л. В. Нізова. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – 397 с.

964. Ніколаєв І. Є. Організаційно-правові аспекти взаємовідносин Української комуністичної партії з більшовицькою владою в період її утворення та становлення (1920-1922 рр.) / І. Є. Ніколаєв. // Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 99-103.

965. Окіпнюк В. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР / В. Окіпнюк. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 94-130.

966. Олійник М. П. Розпорядчі документи повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. як джерело вивчення історії Поділля та Південно-Східної Волині / М. П. Олійник. // Наук. записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інс-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ-Хмельницький: ПП Дерепа І. Ж., 2006. – Вип. 14.– С. 151-172.

967. Олійник М. П. Фонди виконкомів повітів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело вивчення стосунків держави й церкви на поч. 20-х рр. XX ст. / М. П. Олійник. // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної конференції. – Полтава; 2006. – С. 285-290.

968. Олійник М. П. Джерела до історії налагодження торгівлі на початку непу на Поділлі та Південно-Східній Волині / М.П.Олійник. // Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ,2007. – С.168-176.

969. Олійник М. П. Становлення репресивної політики радянської влади (за матеріалами фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Південно-Східної Волині та Поділля) / М. П. Олійник. // Голодомор 1932-1933 років в Україні: Соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 65-72.

970. Олійник М. П. Нові джерела про поземельні відносини на Кам'янеччині на початку непу / М. П. Олійник. // Матеріали XII Подільської іст.-краєзн. конфер. (22-23 листопада 2007 р.). – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 68-75.

971. Олійник М. П. Становлення правосуддя в перші роки радянської влади (на матеріалах фондів повітвиконкомів Поділля й Південно-Східної Волині) /

М. П. Олійник. // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України. Всеукр. наук-практ. конфер.[серія: юр. науки] (14 листопада 2008 р.) Держ. прикорд. служба України, нац. академія Держ. прикорд. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький: НАДПСУ, 2008. – С 56-58.

972. Олійник М. П. Матеріали фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів як джерело вивчення голоду 1921-1923 рр. на Південно-Східній Волині та Поділлі / М. П. Олійник. // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 82-84.

973. Олійник М. П. Становлення політики щодо освіти та освітян в перші роки радянської влади (на матеріалах фондів виконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів повітів Західного Поділля) / М. П. Олійник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 340-343.

974. Олійник М. П. Фонди повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело з історії становлення правоохоронних органів / М. П. Олійник. //Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інс-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – Т. 17. – С. 355-369.

975. Олійник М. П. Західні райони Подільської губернії в період НЕПу за матеріалами "Політ-Економічного опису Проскурівської округи 1930 р." / М. П. Олійник. //Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 66-74.

976. Олійник М. П. Релігійно-конфесійна ситуація в Західних районах Подільської губернії за матеріалами "Опису Проскурівської округи 1930 р." / М. П. Олійник. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Львівський музей історії релігії.; вид-во "Логос", 2010. – Кн. І. – С. 644-649.

977. Олійник М. П. Нові джерела про опір селян Поділля політиці колективізації / М. П. Олійник / Голодомор 1932-1933 років в Україні: Причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка (Матеріали VIII Всеукраїнської наук-теор. конфер.).– Хмельницький, 2010. – Вип. IV. – С. 62-74.

978. Олійник М. П. Опір селян Поділля політиці радянської влади в 20-ті роки XX ст. / М. П. Олійник. // Матеріали XIII Подільської іст-краєзнав. конфер. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 445-450.

979. Олійник М. П. Зіньків: від слави до забуття / М. П. Олійник // Меджибіж. Наук. вісник: матеріали Третьої наук.-краєзнав. конфер. "Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України" / під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1 – С 248-253.

980. Відносини влади та церкви на Поділлі в роки непу (за матеріалами "Політико-економічного опису Проскурівської округи 1930 року") //Збірник наукових праць Всеукраїнської наукової конференції (м. Хмельницький, 25 листопада 2010 року). – Хмельницький: ХУУП, 2011. – С. 99-101.

981. Олійник М. П. Ар'єргардні бої української революції на Поділлі (1921-1922 рр.) / М.П.Олійник. // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали міжнар. Наук. конфер.. Івано-Франківськ, 2-3 березня 1912 р. – Івано-Франківськ: Лілея-НП, 2012. – С. 417-426.

982. Олійник М. П. Діяльність радянських органів по проведенню виборів до рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на Поділлі в 20-ті роки XX ст. / М. П. Олійник // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 246-248.

983. Олійник М. П. Боротьба влади з "чудесами" та "оновленнями" у Кам'янецькій окрузі на Поділлі (1923 р.) / М. П. Олійник. // Історія релігій в Україні: наук. щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич – Л.: Інститут релігієзнавства-філія львівського музею історії релігій; вид-во "Логос", 2012. – Кн. І. – Ч. І: Історія. – С. 640-644.

984. Олійник М. П. Українізація апарату радянських установ у Проскурівській окрузі / М. П. Олійник. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції "Хмельниччина в контексті історії України" / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С. 218-221.

985. Олійник М. П. Повстанський рух на Поділлі в 1921-1922 рр. як продовження козацьких традицій / М. П. Олійник. // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція "Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)" . Зб. матеріалів Всеукр. наук. конференції – Вінниця, 2012. – С.92-96.

986. Олійник М. П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки непу (на матеріалах Поділля) / М. П. Олійник. // Гуржіївські іст. читання: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський нац. ун-тет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 89-91.

987. Олійник М. П. Проведення адміністративно-територіальної реформи 1923 року на Поділлі: досягнення та прорахунки/ М. П. Олійник. // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 24-28.

988. Олійник М. П. Здійснення адміністративно-територіальної реформи 1923 року на Поділлі / М. П. Олійник. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2012. – Т. 22.– С. 386-399.

989. Олійник М. П. Допомога жертвам голоду 1921-1923 років на Поділлі / М. П. Олійник. // Наук. праці іст. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 93-96.

990. Олійник М. П. Контрабанда та боротьба з нею на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ,2012. – № 2 (6). – С. 135–141.

991. Олійник М. П. Становище освіти на Поділлі в 1921-1923 рр. / М. П. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-тет ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. – С. 433- 441.

992. Олійник М.П. Регулятивна діяльність місцевих органів влади Поділля на початку нової економічної політики / М. І. Кабачинський М. П. Олійник. //Наук. вісник "Межибіж": Матеріали шостої наук.-краєзнав. конфер. "Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України" / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 118-122.

993. Олійник М. П. Самогоноваріння та боротьба з ним на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник. // Наук. праці іст. фак-ту Запорізького нац.. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 119-122.

994. Олійник М. П. Про "підпільну групу контрреволюційної молоді" в Юринцях / М. П. Олійник // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький, Вид-во МАУП, 2013. – С. 142-146.

995. Олійник М. П. Колективізація на Поділлі в роки непу. / М. П. Олійник // Гуржіївські іст. читання: Зб. наук. праць/ Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 310-313.

996. Олійник М. П. Еволюція сільського господарства на Поділлі в роки непу через призму статистики / М. П. Олійник. // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№ 8). – С. 55-57.

997. Олійник М. П. Розвиток торгівлі на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 472-483.

998. Олійник М. П. Прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 році та боротьба влади з цими явищами / М. П. Олійник. // Освіта, наука і культура па Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 509-519.

999. Олійник М. П. Адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 років та доля подільських містечок / М. П. Олійник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. XXI. – С. 134-138.

1000. Олійник М. П. Голод 1925 року на Поділлі як передумова Голодомору / М. П. Олійник. // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 58-63.

1001. Олійник М. П. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник. // Wschodni rocznik humanistyczny – Lublin, 2013. – Т. IX. – С. 339-348.

1002. Олійник М. П. Повстанський рух на Поділлі в 1921-1922 рр. / М. П. Олійник. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 81 (№2). – С. 30-36.

1003. Олійник М. П. Практика застосування інституту колективної відповідальності на Поділлі в 1921-1923 рр. / М. П. Олійник. // Наук. записки нац. ун-ту "Острозька академія". Серія "Історичні науки" / ред. кол. І. Д. Пасічник,

В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. – Острiг: Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”, 2014. – Вип. 22. – С. 128-136.

1004. Олійник М. П. Стан охорони здоров’я на Поділлі в 1921-1925 рр. / М. П. Олійник // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 39-44.

1005. Олійник М. П. Практика стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921–1923 рр. / М. П. Олійник // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (8). – С. 118–128.

1006. Олійник М. П. Антирадянське підпілля на Поділлі в 1921-1928 рр. / М. П. Олійник. // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 77-81.

1007. Олейник Н. П. Помощь жителей Подолии голодающему Повожью в 1921-1923 годах / Н. П. Олейник. // Известия Саратовского университета. Серия История, Международные отношения. – Саратов, 2014. – № 4. – С. 120-127.

1008. Олійник М. П. Учнівське антирадянське підпілля на Поділлі в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Олійник. // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, ПП Мошак М. І., 2015. – Вип. VIII. – С. 246-251.

1009. Олійник Ю. В. Матеріальна та фінансова допомога населення Кам’янецького повіту голодуючим у 1921-1923 роках / Ю. В. Олійник. // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості Українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття.: зб. наук. праць. /Ред. кол. Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – Вип. V. – С. 51-53.

1010. Олуйко В. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія і сучасність / В. Олуйко; П. Слободянюк; М. Баюк. За заг. ред. В. А. Смолія, П. Я. Слободянюка. – Хмельницький, 2005. – 398 с.

1011. Олянич В В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929 рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.

1012. Омельчук О. М. Історичні аспекти боротьби з контрабандою / О. М. Омельчук. // Вісник Хмельницького інс-ту регіонального управління і права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 207-215.

1013. Оніпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921-1928 рр.): Монографія. / Т. В. Оніпко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

1014. Онуфрієв О. О. Стан та перспективи розвитку сільсько-господарської колективізації на Україні / О. О. Онуфрієв. / Труди Українського Держплану – Кн. XII. – Х., 1926. – 82 с.

1015. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец–Подольской (Хмельницкой) области в 1920–1941 годах: монографія / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.

1016. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 335 с.

1017. Петренко О. С. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко. Держ. архів Вінницької обл., Краєзнавче т-во "Поділля". – Вінниця: Едельвейс К, 2008. – 56 с.

1018. Петровський Г. І Враження від об'їздів деяких місцевостей України / Г. І. Петровський. – Х.: Держвидав України, 1925.- 32 с.

1019. Пижик А. Ідеологічна основа більшовицької політики українізації / А. Пижик. // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2011. – Вип. 104. – С. 47-50.

1020. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. / О. Ф. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.

1021. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (матеріали до боротьби українського народу в 1920-30 роках) / Федір Пігідо. – Мюнхен: "Logos", 1956. – 143 с.

1022. Подкур Р. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. / Роман Подкур. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.shron.chtyvo. rg.ua/ Podkur_Roman/Formuvannia_mistsevykh _orhaniv _Radianskoi_vlady_na_Podilli_v_20-ti_rr_KhKh_st.pdf.

1023. Подкур Р. Ліквідація органами ВЧК-ГПУ політичних партій на Поділлі в 20-х рр. XX ст. Роман Подкур. // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29–30 листоп. 2001 р. — Вінниця, 2001. – С. 199-209.

1024. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.

1025. Подкур Р. Інформаційна мережа ЧК-ГПУ в Україні в 20-х роках XX ст. / Роман Подкур. / Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали Міжнар. наук-практ. конфер. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) /Ред. кол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 39-45.

1026. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь: "Збруч", 2010. – 372 с.

1027. Подкур Р. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) / Р. Подкур. / Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. –С. 24-52.

1028. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Іст. нариси./ Відп. ред. В. А. Смолій. Авт. кол.: Д. В. Архірейський , О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова. […] С. В. Кульчицький (кер. акт. кол.) та ін. – К.: "Наукова думка", 2002. – 951 с.

1029. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. XX ст.: зародження політичного конфлікту / О. А. Посвістак. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16: – С 254-262.

1030. Посвістак О. А. Соціально-правовий стан освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. XX ст. / О. А. Посвістак. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 278-286.

1031. Посвістак О А. Деякі проблеми співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля у 20-

х рр. ХХ ст. у контексті тиску владних структур на суспільство / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 88-96.

1032. Посвістак О. А. Газета "Червоний кордон" про ставлення радянського режиму до наукової і культурно-освітньої інтелігенції Кам'янеччини у 20-30-х рр. ХХ ст. / О. А. Посвістак. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 359-364.

1033. Посвістак О. А. Репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років ХХ ст. / О. А. Посвістак. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34.– 2007. – С 23-34.

1034. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля в 20 – 30-х роках ХХ ст. за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України м. Києва / О. А Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 397-405.

1035. Посвістак О А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. / О. А Посвістак. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 437-443.

1036. Прилуцький В. Модернізація промисловості радянської України у міжвоєнний період (1921 - 1938 рр.). / В. Прилуцький. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 94-128.

1037. Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу. / Олена Пчілка // Етнографічний вісник. За голов. ред. акад. А. Лободи та В. Петрова. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41-49.

1038. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2010 – 160 с., іл.

1039. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1999. – 91 с.

1040. Рибак І. В. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-ті роки / І. В. Рибак, В. А. Яцюк. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм 2004. – Т. 12:– С 361-368.

1041. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.

1042. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в до колгоспний період (1921-1928 рр.). Монографія / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2012. – 164 с.

1043. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця / І. В. Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19 – С. 351-366.

1044. Рибак І. В. Колективізація на Поділлі / І. В. Рибак. – [Електронний ресурс] – Режим доступу // http://museum. vn.ua/articles/pod3/ribak__v_kolektivzatsya _na_.html.

1045. Росовський В. Репресоване духовенство Кам'янець-Подільської діє цезії / В. Росовський. // CREDO – загальноукраїнський католицький суспільно-

релігійний часопис – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.credo-ua.org/2009/04/930.

1046. Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / О. Рубльов, Л. Якубова. / Відп. ред. С. В Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2014. – 406 с.

1047. Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-243.

1048. Рябченко О. А. Студентство радянської України у пошуках "пролетарської" ідентичності / О. А Рябченко. // Укр. іст. журн. – 2009. – №4. – С. 129-143.

1049. Рябченко О. А. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практика повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О. А. Рябченко. Харк. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.

1050. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину /В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

1051. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янця-Подільського у 20-х-30-х рр. XX. ст. / В. О. Савчук. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. – С. 354-366.

1052. Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному Поділі УСРР на початку 20-х рр. XX ст./ О. Сагач. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Ін-т історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 4. – С. 167-176.

1053. Сагач О. Діяльність центральної адміністративно-територіальної комісії по підготовці до переходу на триступеневу систему врядування у 1924–1925 рр. ./ О. Сагач. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. / Голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Ін-т історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 209-222.

1054. Свідерська О. М. Системи землеробства та громадські сівозміни у селянському господарстві на Поділлі та Південно-Східній Волині в добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 517-523.

1055. Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-Східної Волині у добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська. // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2012. – № 4. – С. 90-93.

1056. Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікація землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 4. – С. 25-29.

1057. Свідерська О. М. Селянське населення Поділля та Південно-Східної Волині у добу непівського агропереходу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська //

Ґілея: наук. вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С 41-43.

1058. Свідерська О. М. Забезпеченість господарств Поділля і Південно-Східної Волині сільськогосподарським реманентом у добу непівського агропереходу (1921-1929 рр.) / О. М. Свідерська. // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. –. – С. 54-57.

1059. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Монографія / Ю. А. Святець. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.

1060. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. / В. Сергійчук. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2 вид., доп. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 251 с.

1061. Сидоренко А. О. Зміна соціальної структури населення Поділля під впливом формування радянської ідентичності у роки непу / А. О Сидоренко. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 137-141.

1062. Скоробагатько А. В. Розвиток законодавства про пенсійне забезпечення у період непу / А. В. Скоробагатько. // Часопис Хмельницького університету управління та права "Університетські наукові записки". – 2012. – № 3 (43). – С. 236-242.

1063. Скрыпник М. Н. Хозяйственная борьба с кулаками (о с.-х. коммунах и артелях) / М. Н. Скрыпник. – Х.: издательский отдел Наркомзема УССР, 1923. – 28 с.

1064. Слабенко-Ванжула В. В. Історичне підґрунтя адміністративно-територіального поділу в Україні / В. В. Слабенко-Ванжула. // Актуальні проблеми держ. управління: зб. наук. праць Одес. регіон. держ. упр. – 2009. – № 2. – С. 37-42.

1065. Слободянюк П. Я. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля / П. Я. Слободянюк. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hoe.com.ua/index.php?r=49.

1066. Смирнов В. М. Соціальна політика в Україні в період непу. (Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості) / В. М. Смирнов. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 294 с.

1067. Сокіл А. О. Становлення податкового апарату УСРР на початку нової економічної політики / А. О. Сокіл. //Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. 205-211.

1068. Сокіл А. О. Податкова політика УСРР у роки непу / А. О. Сокіл. // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 163-168.

1069. Сокіл В. Голодомори в Україні: три ланки одного історичного ланцюга / В. Сокіл. // Народознавчі зошити. – 2009. – № 1-2. – С 91-101.

1070. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / Под ред. А. П. Кучкина (глав. ред.), Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской. – М.: Госполитиздат, 1955. – 596 с.

1071. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту

ім М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162-165.

1072. Стадник О. О. Інтелігенція Поділля в роки НЕПу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 268-271.

1073. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр. / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2005. – Вип. IX. – С. 255-259.

1074. Стадник О О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 271-274.

1075. Стадник О. О. Особливості суспільно-політичних процесів у Подільському селі в роки НЕПу / О. О. Стадник. // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 322-325.

1076. Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі в період нової економічної політики / О О Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XV – С. 224-228.

1077. Стадник О. О. Особливості соціально-економічного розвитку подільського селянства в умовах переходу до непу / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. XX. – С. 204-208.

1078. Стадник О О. Податкові платежі селянства Поділля в роки нової економічної політики / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. 21– С 141-145.

1079. Стадник О О. Голод 1920-х років на Поділлі і продподаток / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 141-145.

1080. Стегній П. А. Подільська повстанська група отамана Орла / П. А. Стегній. // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29-30 листоп. 2001 р. – Вінниця, 2001 – С. 190-199.

1081. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20–х рр. XX ст. / Я. Сторожук. – Літин: НВФ "Синтез", 2006. – 114 с.

1082. Стронський Г. Й. Приречена на мовчання. Римо-католицька Церква на Україні в 20-30-і роки./ Г. Й. Стронський. // Людина і Світ. – 1994. – №. 2-3. – С. 17-20.

1083. Стронський Г. Й. Римо-католицький костьол в Україні у 20-30-ті роки XX ст. / Г. Й. Стронський. // Вісник Тернопільського держ. технічного ун-ту. – 1996. – № 1. – С. 77-86.

1084. Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920-30 рр. / В. П. Струманський. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т 1. – С. 136-144.

1085. Суровий А. Ф. Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках/ А. Ф. Суровий. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4: – С. 406-410.

1086. Суровий А. Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки / А. Ф. Суровий. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 127-136.

1087. Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота / А. Ф. Суровий. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.., Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2010. – Вип. 3. – С. 396-40.

1088. Суровий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 2. – С. 57-71.

1089. Суровий А. Ф. Сільськогосподарські заклади профтехосвіти на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий, В. Й. Жезіцький. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-ту ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 510-522.

1090. Суровий А.Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 436-448.

1091. Тітова Н. В. До проблеми "українців-католиків" на Поділлі у 1920-1930-х рр. / Н. В Тітова. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 35 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С 66-86.

1092. Тітова Н. В. Польське та українське населення Поділля 1920-1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування / Н. В. Тітова. // Укр. іст. збірник / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; Редкол.: Т. Чухліб (голов, ред.), А. Блануца (заст. голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. II. – С. 223-229.

1093. Тітова Н. В. Особливості здійснення політики "українізації на Поділлі 1920-х-початку 1930-х років / Н. В. Тітова. // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 442-451.

1094. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1925 гг.). – Ч. II. – Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. / И. Я. Трофимов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1969. – 288 с.

1095. Трихрест М. НЕП на Україні / Михайло Трихрест. – Торонто: Наша книгозбірня, 1947. – 32 с.

1096. Трухманова С. Л. Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / С. Л. Трухманова // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 65–70.

1097. Трухманова С. Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / С. Л. Трухманова. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія / [За заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2001. – Вип. III. – С. 73–81.

1098. Трухманова С. Л. Основні риси побуту міських мешканців Поділля в умовах нової економічної політики (початок 1920-х років) / С. Л. Трухманова. // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 64 (№ 9). – С. 42-51.

1099. Трухманова С. Л. Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. / С. Л. Трухманова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; [Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін.] – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 115–142.

1100. Трухманова С. Л. Про підготовку кадрів радянських спеціалістів у 20-х рр. XX ст.: На матеріалах подільських міст / С. Л. Трухманова. // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 93–99.

1101. Трухманова С. Л. Контрабанда як вид діяльності мешканців прикордонного Поділля у 20-х роках XX ст. / С. Л. Трухманова. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конфер., 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К. К. Васильєв, В. М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 166-168.

1102. Турченко Ф. Г. Регіональні особливості релігійного руху на Україні в 20-ті рр. / Ф. Г. Турченко. // V Всеукр. конфер. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" /жовтень 1991. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991.– С. 357-358.

1103. "Українізація" 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В. А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.

1104. Філінюк А. Г. Правобережна України наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, Аксіома, 2010. – 728 с.

1105. Фролов М. Комітети бідноти та комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920-1930-х рр. / Микола Фролов // Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), Р. Попп, С. Макарчук. – Дрогобич: Редак.-видав. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 24. – С. 53-70.

1106. Цалюк М. Я. Радгоспне будівництво на Україні (1921-1930 рр.) / М. Я. Цалюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 115 с.

1107. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-і роки / В. В. Ченцов. Ін-т історії України НАН України / П. Т. Тронько (наук. ред.) – К.: 1999. – 482 с.

1108. Черешня Г. А. НЕП на Хмельниччині: досвід і можливості / Г. А. Черешня. // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність. Матеріали Всеукр. наук-практ. конфер. 3-4 липня 1998 р. – Хмельницький, 1998. – С. 82-91.

1109. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – 215 с.

1110. Шабельніков В. І. Округ у радянській системі територіального управління / В. Шабельніков.// Вісник Донецького нац. ун-ту, Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2009. – Вип. 1.– С. 133-137.

1111. Шабельников В. І. Становлення та розвиток районної ланки в системі адміністративно-територіального устрою України у 20-30-х рр. XX ст. / В. І. Шабельніков. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal /soc_gum/Iipd/2008_3_4 /chabelnikov. Htm.

1112. Шабельников В. І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.). Монографія / В. І. Шабельников. / за заг. ред. док. іст. наук, проф. О. М. Бута. – Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2011. – 306 с.

1113. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С 20-30; № 4. – С 43-54; № 5. – С. 38-49; № 6. – С. 45-55.

1114. Шаповал Ю. І. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.: іл.

1115. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон: роман / Василь Шкляр. – Х.: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2010. – 384 с.

1116. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Г. Шульга. –Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

1117. Шумляк О. Еволюція інституту реєстрації виборців в аспекті становлення і розвитку виборчого процесу в Україні: радянський період (1918-1990 рр.) / Ольга Шумляк. // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 78-82.

1118. Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. За редакцією і передмовою М. Барана / О. Щусь. – Х.-К.: Держвидав України, 1930. – 94 с.

1119. Яковець О. В. Вплив кооперативної освіти Поділля на розвиток економіки краю в 20-30-х роках XX / О. В. Яковець. // Економіка регіону: структура, особливості, динаміка розвитку: тези доповідей Третьої Міжнар. наук-практ. конфер., присвяченої 85-річчю Вінницького кооперативного інституту, 26 листопада 2010 р.: Наук. вісник Вінницького кооперативного ін-ту. – Вінниця, 2010. – С. 466-469.

1120. Яковлєв Є. Комітети незаможних селян. / Є. Яковлєв. – Харків: Юрвидав, 1925. – 48 с.

1121. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 188 с.

1122. Яцюк В. А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу / В. А. Яцюк. // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2003 – вип. 7. – С. 131-134.

1123. Яцюк В. А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років XX ст. в оцінці органів статистики / В. А. Яцюк. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С 165-168.

1124. Яцюк В. А. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років XX ст. / В. А. Яцюк. // Краєзнавство: наук. журнал. – 2006. – № 1-4. – С. 58-60.

5. Автореферати дисертацій і дисертації

1125. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю. П. Волосник. – Х., 2004. – 30 с.

1126. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" /О. М. Галамай. – К., 2006. – 20 с.

1127. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: формування політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Г. М. Георгізов. – К., 2008. – 20 с.

1128. Десятніков О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Десятніков. – Черкаси, 2005. – 20 с.

1129. Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. / С. І. Дровозюк. – К., 2006. – 35 с.

1130. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М Дулгерова. – Черкаси, 2006. – 20 с.

1131. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки XX століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. І. Жуковський. – Чернівці,2006. – 19 с.

1132. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. М. Киридон. – К., 2006. – 35 с.

1133. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Д. П. Красносілецький. – Чернівці, 2007. – 20 с.

1134. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920-1925 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. П. Кузьмінець. – Черкаси, 2007. – 28 с.

1135. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Лазуренко. – Донецьк, 2001. – 19 с.

1136. Мандрик Я. І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Я. І. Мандрик. – Л., 2005. – 33 с.

1137. Матвєєв А. Ю. Колективізація і розкуркулення селян Поділля та Південно-Східної Волині (друга половина 20-х – середина 30-х років XX ст.):

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. Ю. Матвєєв. – Чернівці, 2009. – 19 с.

1138. Марцінишин Г. Б. Цукрова промисловість України в роки нової економічної політики (1921-1929р.р.):автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.04 "Економічна історія та історія економічної думки" / Г. Б. Марцінишин. – К., 1997. – 19 с.

1139. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Радянській Україні у 20-30-х рр.. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. А. Мельничук. – К., 2004. – 39 с.

1140. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20 - 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л. Л. Місінкевич. – К. Ін-т історії України, 2000. – 19 с.

1141. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті роки).: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Мовчан. – К., 2004. – 35 с.

1142. Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / К. В. Нікітенко. – Донецьк, 2007. – 20 с.

1143. Ніколіна І.І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І. І. Ніколіна. – Чернівці, 2008.– 20 с.

1144. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920 –1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Ю. Осмоловська. – Донецьк, 2004. – 19 с.

1145. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Є. Паскаленко. – Черкаси, 2006. – 20 с.

1146. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. А. Пиріг. – К., 2002. – 40 с.

1147. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст.: взаємини з владою: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. А. Посвістак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 19 с.

1148. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ, 2008.– 39 с.

1149. Стадник О. О. Подільське село в роки непу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. О. Стадник. – Черкаси, 2007. – 34 с.

1150. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / П. А. Стегній. – Кременчук, 2000. – 230 арк.

1151. Трухманова С. Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С.Л. Трухманова. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 21 с.

1152. Ченцов В. В.Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. В. Ченцов. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

1153. Чернявська С.М. Впровадження української мови в систему освіти у 1923-1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С. М. Чернявська. – Харків, 2003. – 20 с.

6. Довідкова та енциклопедична література

1154. Адміністраційно-територіяльний поділ У. С. Р. Р. при 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року) / Центральна Адміністраційно-Територіяльна Комісія при ВУЦВК'у. – Х.: Друкарня ВУЦВК'у "Червоний Друк", 1925. – 110 с.

1155. Довідник з історії України. (А-Я): Посібн. для загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: "Генеза", 2002. – 1136 с.

1156. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Вид-во "Наук. думка", 2003. Т. 1: А-В. – 688 с.: іл.; 2004. – Т. 2: Г-Д. – 528 с.: іл.; 2005. – Т. 3: Е-Й. – 672 с.: іл.; 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – 528 с.: іл.; 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – 568 с.: іл.; 2009. – Т. 6: Ла-Мі. – 784 с.: іл.; 2010. – Т. 7: Мл-О. – 728 с.: іл.; 2011. – Т. 8: Па-Прик. – 520 с.: іл.; 2012. – Т. 9: Прил-С. – 944 с.: іл.; 2013. – Т. 10: Т-Я. – 784 с.: іл.

1157. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович,заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 805-1200., 1996. – Т. 5. – С. 1605-2000; 1996. – Т. 6. – С. 2000-2400; 1998. – Т. 7. – С. 2405-2800; 2000. – Т. 8. – С. 2800-3200, 2000. – Т. 9 – С. 3205-3600.

1158. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / П Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. 2. – 777 с.

1159. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Хмельницька область. / П Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – Т. 23. – 707 с.

1160. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – Вид. 2-е., випр. – К.: Вид-во "Аконіт", 2001. – Т. 1 (А-К). – 926 с.; 2001. – Т. 2 (К-П). – 926 с.; 2001. – Т. 3 (П-Я). – 862 с.

1161. Орфографічий словник української мови. [Уклали: С. І. Головащук та інші]. – К.: Вид-во "Наукова думка",1975. – 856 с.

1162. Україна в цифрах. 1927. – Х., 1927. – 19 с. – (Популярна бібліотека ЦСУ УСРР).

1163. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921. /Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 289 с.

1164. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1922./Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 335 с.

1165. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1925. / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 314 с.

1166. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1928-1929. / Гриневич Л. В., Прилуцький В. І. / Ред. рада В. М Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 315 с.

1167. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) / АН УССР. Институт истории; Сост. С. А. Кокин и др.; Отв. ред С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1989. – 667 с.

Іменний покажчик

А
Адамович – 107.
Адамський В. Р. – 17, 423.
Адорадський В. В. – 146, 416, 417.
Александрович – 68.
Амвросій – 330, 331, 335.
Андріан – 331.
Андрощук О. В. – 8, 84, 425.
Антонішина Т. П. – 20, 423.
Артеменко В. П. – 99, 425.
Артемов – 240.
Архірейський Д. В. – 2, 7, 53, 65, 240, 241, 441.
Атаманюк Є. – 263.
Атаманюк С. – 263, 265.
Атюнін – 30, 31, 54, 60.
Ашуп-Ільзен О. – 97.
Б
Бабенко А. Г. – 23, 417.
Бабій Б. М. – 5, 423.
Баєр М. – 294.
Бажан О. Г. – 7, 441.
Баженов Л. В. – 6, 16, 17, 423, 434, 435, 437, 438.
Бакуменко П. І. – 5, 423.
Балицький В. – 260, 266.
Бандило В. – 77.
Баран М. – 4, 448.
Баранов – 259.
Барвінок – 283.
Барон – 264.
Барцьось В. – 13, 423.
Бахотик – 62.
Бачинський Д. В. – 10, 423.
Бащук – 56.
Баюк М. – 96.
Бекман – 36.
Березицький К. – 55.
Берелович А. – 23, 418.
Берлянд – 258.
Біда – 59.
Біленко Т. – 9, 447.
Білий Л. Г. – 16, 438.
Білинська М. М. – 8, 433.
Білокінь – 476.
Бикова Т. Б. – 7, 441.
Бистрицький – 108.
Блайвас – 192.
Блануца А. В. – 20, 446.
Блейєр – 76, 77.
Бліндер Й. Х. – 230.
Бліндер Т. Х. – 230.
Блітштейн – 108.
Богун – 59, 76.
Боднар І. – 12, 423.
Бондар К. – 242.
Бондаренко А. – 59.
Бондарчук П. М. – 10, 423.
Борецький – 332, 333.
Борисенко – 477.
Боровський – 56.
Борсуковський С. – 14, 428.
Борщевський Ф. – 311.
Борячук – 333.
Броннер В. – 257.
Бут О. М. – 8, 447.
Бурда В. – 424.
Буртяк Г. Я. – 23, 418.
Бутенко В. І. – 9, 424.
Бухарін М. – 113.
Буценко П. – 4, 42, 79, 97, 117, 325, 344, 470, 472.
Бучко – 326.
Бущук – 9.
В
Вайнштейн Е. – 231.
Валеріан – 331.
Вальтер Я. – 220.
Василенко В. М. – 7, 15, 56, 117, 151, 152, 164, 424.
Васильєв В. Ю. – 7, 8, 11, 14, 16, 23, 117, 151, 159, 416, 424, 441.
Васильєв К. К. – 16, 446.
Вашкевич В. М. – 14, 16, 19, 432, 438, 439, 443, 446.
Вергіліс – 302.
Верига В. – 22, 311, 312, 328, 424.
Верменич Я. В. – 8, 12, 13, 23, 84, 94, 96, 424, 425, 442.
Вернер – 60.
Вертянов – 62.
Верхола – 62.
Вигура – 59.
Винар Б. – 21, 425.
Винокур І. О. – 6, 17, 423, 434.

Витанович І. – 21, 425.
Витвіцький – 326.
Вихр О. – 33.
Вініковецький С. Я. – 23, 284, 301, 302, 417, 425.
Вітров – 283.
Власенко В. М. – 16, 446.
Власюк – 29.
Власюк О. – 16, 17, 18, 423, 443, 431, 433, 437.
Вовк – 59.
Войтенко В. І. – 17, 423.
Войцехівський М. – 74.
Волинець – 59.
Воловик В. П. – 284, 301, 302, 425.
Воловик В. Ф. – 23, 418, 424.
Вологодцев І. К. – 4, 425.
Волосник Ю. П. – 448.
Волошин – 263.
Врублевський О. С. – 99, 425.
В'язовецький В. М. – 6, 434.

Г

Гавриїл (Рогот) – 315.
Гаврик В. – 69.
Гавриньов В. І. – 50.
Гаврищук А. П. – 6, 434.
Гавчук І. К. – 14, 15, 444.
Гажалов М. О. – 6, 125, 126, 425.
Гай-Нижник П. П. – 8, 131, 425.
Галамай О. М. – 19, 425, 426, 448.
Галендра – 263.
Галущак – 210.
Гальперін – 181.
Гальчевський (Орел) Я. – 21, 52, 55, 56, 59, 60, 61, 65-68, 71, 72, 78, 102, 203, 426.
Гамрецький І. С. – 23, 416.
.
Гандебура С. – 473.
Ганжа О. І. – 8, 426.
Ганський С. – 339.
Гейко С. – 264, 419.
Гейлер – 192.
Генкіна Е. Б. – 5, 426.
Георгізов Г. М. – 8, 426, 448.
Георгій – 334, 335.
Герасим – 332.
Герасименко – 72.
Герасимович І. – 21, 26, 132, 157, 426.
Гехман А. – 36.
Гіллер – 183.
Гладун А. Р. – 74.
Гладуняк І. В. – 14, 432.
Глінський А. Б. – 4, 426.
Глобенко М. – 22, 451.
Голев В. М. – 6, 434.
Головащук С. І. – 451.
Голощапова Є. О. – 9,426.
Голюк (Байда) Я. – 66, 67, 71.
Гонтар О. В. – 11, 426.
Гончаренко А. В. – 16, 446.
Горбатюк В. І. – 13, 15, 433.
Горбачев Е. Г. – 23, 415.
Горбенко – 158.
Горліс-Горський Ю. – 21, 72, 426.
Горловський К. – 314.
Госачинський – 325.
Гоца – 319.
Гройсман А. – 37.
Гросман – 189.
Гречанівський – 476.
Греченко В. Я. – 7, 426.
Григор'єв-Наш – 76.
Григорчук П. С. – 11-18, 20-22, 106, 423, 424, 426, 427, 430, 432, 434, 436, 439, 443-446, 448.
Григорчук С. – 294.
Гриневич –29.
Гриневич Л. В. – 451.
Гринько Г. Ф. – 4, 79, 89, 427.
Грицевський – 345.
Грігель – 294.
Громова Л. П. – 12, 25, 427.
Гудима В. В. – 284, 427.
Гула П. – 181
Гулевич – 332.
Гуменюк С. К. – 6, 434.
Гуранд – 62.
Гуревич М. Б. – 4, 104, 114, 427.
Гуржій О. І. – 438.
Гуцало Л. В. – 8, 352, 427.

Д

Давидюк А. Т. – 7, 441
Даниленко В. М. – 9, 10, 428.
Данилов В. – 23, 418.
Данильчук – 334.
Дарер – 188.
Двожецький В. – 311.

Девішик В. – 181.
Дегтярьов М. – 76.
Дегтярьов С. І. – 16, 446.
Демченко – 82, 83, 98.
Демченко В. – 19, 313, 314, 322, 428.
Денис – 36, 70, 194.
Дерепа І. Ж. – 20, 435.
Десятников.О. В. – 448.
Дзандзава Г. – 267, 428.
Дзюбанчук – 260.
Дикий О. О. – 9, 432.
Дібров – 62.
Діденко – 62.
Длугоборський – 259.
Дмитришин Г. – 74.
Дмитрук Н. – 4, 314, 323, 336, 428.
Доценко В. О. – 10, 428.
Драган О. – 19, 313, 314, 428.
Дровозюк С. І. – 11, 428, 448.
Дубовик – 62.
Дубчак – 59.
Дулгерова О. М. – 448.
Є
Єгоров К. Д. – 23, 418.
Єсюнін С.М. – 13, 16, 67, 301, 420, 437.
Єременко Т. І. – 10, 428.
Єрмак О. П. – 11, 25, 428.
Єрьомін К. К. – 6, 425.
Єфимов – 108, 273.
Ж
Жезіцький В. Й. – 17, 445.
Жолткевич – 324.
Жуковський О. І. – 449.
З
Заболотний – 56, 59.
Завальнюк К. В. – 13, 52, 53, 69, 428.
Завальнюк О. М. – 6, 9, 16, 17, 19, 24, 284, 423, 425, 428, 429, 434.
Завірюха – 56.
Задвірняк – 332.
Зак Л. – 236.
Заковський – 29, 214.
Затонський В. П. – 30, 32, 150, 354.
Здибель – 267.
Зеленін І. Е. – 429.
Зилевич – 338.
Зінченко А. Л. – 429.
Золотарьов В. – 7, 447.
Зуляк І. С. – 15, 16, 439, 443.
І
Іванишин – 77.
Івааное – 243.
Іванов П. – 72.
Ігошина М. В. – 5, 131, 132, 429.
Іжевський В. – 4, 26, 429.
Ізбінський Л. – 294.
Іллін – 97.
Ілько – 47, 467.
Ісаєвський – 62.
Ісерзон – 194.
Іщенко І. В. – 9, 10, 429.
К
Кабачек В. В. – 16, 215, 217, 220, 429.
Каганович Л. – 347.
Калінін М. І. – 28.
Калініченко В. В. – 5, 9, 429.
Камінський – 129, 267.
Капустян Г. Т. – 9, 429.
Карабиневич – 332.
Карий-Яворський – 59.
Карпінський – 62.
Карпов – 181.
Кац – 258.
Качинський В. – 4, 429.
Каша – 68.
Кащенко – 76.
Кваснєвський С. – 267, 339.
Квірінг Е. – 327.
Киридон А. М. – 10, 429, 440, 449.
Киричук О. – 437.
Кисельов – 240.
Клаперман – 108.
Клейдерман – 184.
Клепач – 59.
Клюйков В. Н. – 4, 425.
Кобець А. – 339.
Коваль Р. – 13, 21. 426, 430.
Ковальчук О. – 123.
Коган – 298.
Козак Р. – 12, 430.
Козерод О. В. – 10, 11, 35, 36, 430.
Козирський – 476.
Кокин С. А. – 123.
Коляска І. В. – 21, 430.
Коматницький О. Б. – 17, 301, 428, 430.
Кондуфор Ю. Ю. – 11, 430.
Конквест Р. – 25, 113, 430.
Коптев Н. – 23, 415.

Корновенко С. В. – 9, 65, 136, 140, 146, 430.
Косіор. С. – 136.
Костандогло – 69.
Костицький – 217.
Костьолко П. – 64.
Котер – 264.
Котик – 188.
Котик Ю. В. – 15, 16, 140, 144, 430.
Котляр – 186.
Котовський Г. І. – 125.
Кофман – 218.
Кравець К. – 255.
Кравченко П. М. – 7, 8, 14, 23, 416, 441.
Красносілецький Д. П. – 13, 53, 59, 60, 64, 67, 430, 431, 449.
Кремень В. Г. – 17, 284, 425.
Крижанівський – 335.
Кротевич – 332.
Кротік Н. Л. – 20, 431.
Крошко – 312.
Кубійович В. – 22, 451.
Кудрін –87.
Куземка Я. – 76.
Кузьмінець Н. П. – 12, 14, 16, 18, 30, 326, 426, 427, 431, 449.
Кукниченко І. – 35.
Кулешев – 470.
Кулик – 470.
Кульчицький С. В. – 6-8, 10, 25, 30, 34, 35, 123, 429-431, 434, 441, 442.
Куржій Д. – 267.
Куценко – 263.
Куций – 74.
Кучеревич В. – 106.
Кучкін А. П. – 5, 444.

Л

Ладаняк І. А. – 16, 19, 432.
Ладиго Я. – 31.
Лазуренко В. М. – 9, 113, 430, 432, 449.
Лациба В. П. – 7, 23, 416, 441.
Ліберман К. – 108.
Ліберман Х. – 108.
Лісовий – 66.
Левинський Я. – 311, 339.
Левицький – 125, 331, 332, 476.
Левченко – 56.
Левчинський А. – 56.
Ленін В. І. – 138, 176, 317.
Леплевський І. – 72, 108.
Лесер – 258.
Лехтман – 259.
Ливандовський - 327
Литвин В. М. – 7. 29, 63, 66, 151. 230, 347, 431, 451.
Литвинов – 194.
Липківський – 332, 333.
Лихо – 56, 59.
Лобко – 263.
Лобода А. – 4, 442.
Лозан Ф. – 52.
Лолій – 331, 332.
Лось С. – 220.
Любарський Л. – 219, 220.
Любинський – 324.
Любчинський Ф. – 311.

М

Майковський Д. – 142.
Мак Т. – 75.
Макарчук С. – 9, 447.
Максичук – 476.
Малиновська –77.
Маркова С. В. – 14, 432.
Марковський – 62.
Марочко В. І. – 9, 432.
Марусик Т. – 123.
Марцінишин Г. – 205, 208, 449.
Марчуков А. В. – 22, 432.
Мас М. – 295.
Матвєєв А. Ю. – 14, 432, 433, 449.
Матвіїшин О. Я. – 423.
Матух О. – 64, 242.
Медведєв – 239, 298.
Медовар Є. – 178, 216.
Мельгунов.С. П. – 21, 66, 433.
Мельман Р. Б. – 245, 471.
Мельничук І. П. – 23, 427.
Мельничук О. А. – 12, 13, 46, 47, 254, 255, 416, 433, 445, 449.
Мельничук О. Ф. – 18, 433.
Метельський Е. – 4, 5, 120, 433.
Мигаль Б. К. – 5, 110, 433.
Мигаляс – 263.
Мизак Н. С. – 13, 15, 63, 433.
Мисик Я. – 322-324.
Михацький – 77.
Михненко А. М. – 8, 352, 433.
Мицель М. – 22, 433.
Мільман – 192.

Мінц.С. – 356, 420.
Місінкевич Л. Л. – 2, 12, 20, 350, 356, 433, 434, 449.
Міхеєва О. – 257.
Міщук Я. В. – 19, 434.
Мовчан О. М. – 6, 9, 10, 29, 63, 66, 151, 255, 256, 434, 449, 451.
Могила – 59.
Монастирський – 217.
Молотов В. – 285.
Моргун О. – 21, 434.
Мороз М. – 332.
Морозов А. Г. – 438.
Морозович І. – 106.
Москаленко В. Г. – 12, 26, 434.
Мручко Є. Є. – 11, 302, 434.
Мукид (Яровий) О. – 35.
Муравський – 188.
Муратов М. – 53.
Мурований П. – 314.
Н
Назаренко М. – 62.
Найдишев – 283.
Найзберг – 60.
Наливайко – 59.
Нановський К. – 339.
Наумін – 111.
Нафанаїл – 310.
Недзельский А. – 308, 309, 311, 312.
Нестеренко В. А. – 12, 16, 17, 19, 20, 48, 122, 289, 290, 421, 435.
Нехворостний – 30.
Нечай І. – 76.
Нешик С. С. – 23, 416.
Нізова Л. В. – 9, 10, 435.
Ніколаєв І. Є. – 35, 435.
Нікольський В. –28, 54.
Нікітенко К. В. – 449.
Ніколіна І. І. – 449.
Новиков –162.
Новицький – 319, 320.
Носенко В. В. – 278.
Ночкова М. – 258.
Нуждін К. – 55
О
Овчарук – 73.
Одегов – 167.
Окіпнюк В. – 203, 435.
Олійник М. П. – 1, 2, 23, 417, 436-439.
Олійник Ю. В. – 15, 16, 439.
Олуйко В. М. – 96, 440.
Оляниц В. В. – 9, 10, 440.
Омельчук О. М. – 16, 440.
Онищук Ф. – 319.
Оніпко Т. В. – 9, 440.
Онуфрієв О. О. – 4, 163, 440.
Орлевич. І. – 437.
Орлик – 291.
Осадча Г. Г. – 14, 432.
Осмоловська О. Ю. – 450.
Осадчий – 69.
Осадчук І. Ю. – 242.
Остапович – 74.
Остапчук М. – 72, 470.
П
Пазюрич Є. Г. – 169.
Палика – 261.
Палій-Сидоринський (Палій) М. – 63-65.
Панасенко – 76.
Панич – 263.
Папа-Афанасопуло С. – 72.
Парахонський Б. О. – 7, 431.
Пасічник І. Д. – 439.
Пасічник О. А. – 19, 440.
Паскаленко В. Є. – 9, 432, 450.
Пащенко В. І. – 10, 440.
Паюк К. – 267.
Паюк С. – 267.
Перкович Є. – 339.
Пертинський – 324.
Петиков О. – 125.
Петлюра С. – 35, 49, 54, 59, 75, 288, 291, 325.
Петренко В. І. – 7, 14, 23, 416, 441.
Петренко О. С. – 79, 440.
Петров В. – 4, 442.
Петров М. Б. – 17, 428, 438.
Петров П. – 72.
Петровський – 87.
Петровський Г. І. – 4, 27, 28, 46, 125, 153, 440, 473.
Петровський Ш. – 36.
Петруня І. – 56.
Петрушенко (Дем'яненко) – 62.
Петько – 62.
Печилат І. – 71.
Пижик А. – 11, 440.
Пимен – 330, 331.

Пиріг О. А. – 7, 440, 450.
Пігідо Ф. – 21, 440.
Підкова І. – 450.
Підлісний А. – 239.
Підсуха – 288.
Пліс – 318.
Погорілко – 331.
Погорілець О. Г. – 437, 438.
Подкур Р. Ю. – 7, 8, 12-15, 18, 20, 23, 31, 55, 416, 440, 441.
Поліщук – 69.
Поляков Ю. А. – 5, 444.
Поляруш – 47, 467.
Пономаренко А. Б. – 12, 25, 427.
Попков – 127.
Попп Р. – 9, 447.
Порайко В. – 30, 58, 87, 133, 136, 145, 214, 295.
Посвістак О. А. – 17, 18, 441, 450.
Поскрьобишев О. М. – 146, 416, 417.
Потерлевич В. – 163.
Приймак М. – 320.
Прилуцький В. – 179, 441, 451.
Примаков В. – 55, 58.
Пристайко В. – 7, 447.
Проскурівський – 325.
Проскуряков – 320.
Пугач – 59.
Пчілка О. – 4, 313, 314, 323, 327, 443.
Пшук І. О. – 23, 417.
П'ятенко – 59.
П'ятницький Г. – 28.

Р

Рабин – 194.
Рабинович М. – 189.
Рабинович С. – 191.
Радецький – 158.
Радченко Г. – 56.
Радчик Л. – 219.
Ракітов – 29.
Раковський Х. – 139, 289.
Раус – 334.
Резун – 61.
Ремейко – 117, 150, 295, 321, 476.
Ретц А. – 220
Ретц В. – 220.
Речкінман – 263.
Рєзнік В. – 13, 14, 428.
Рибак І. В. – 14, 15, 17, 152, 153, 181, 262, 463, 433, 442.
Рижаков – 321, 476.
Римар П. – 76.
Роголь – 259.
Розгон І. – 74.
Романюк І. М. – 2.
Ромасюня – 69.
Росовський В. – 19, 22, 338, 442.
Рубльов О. – 351, 442.
Рубльова (Ковалець) Н. С. – 10, 19, 22, 338, 339, 430, 442.
Рудько – 77.
Руснак О. – 294.
Руцький – 226.
Рябокінь І. – 35.
Рябченко О. А. – 9, 10, 285, 293, 442.

С

Сабанський – 125.
Савельєва – 258.
Савельєв М. А. – 146, 416, 417.
Савченко В. А. – 7, 60, 63, 65, 442.
Савчук В. О. – 17, 18, 20, 442.
Сагайдак – 31.
Сагач О. – 8, 45, 90, 442. 443.
Свідерська О. М. – 14, 15. 443
Свідерський Я. – 339.
Святець Ю. А. – 9, 118, 443, 450.
Серафимов – 330.
Сергійчук В. – 9, 443.
Сєрий А. Б. – 346.
Сидельник – 330.
Сидоренко – 42, 142, 466.
Сидоренко А. О. – 15, 443.
Силицький – 56.
Симон С. – 35.
Синицький – 259.
Сирота П. Ш. – 242.
Сиротюк – 338.
Сірко – 59.
Сіроокий – 332.
Скадін. – 349.
Скаловський – 331.
Скарубський М. – 23, 251, 253, 415.
Скоробагатько А. В. – 254, 443.
Скоропадський П. – 54.
Скрипник М. – 4, 43, 115, 444.
Слабенко-Ванжула В. В. – 8, 444.
Слемзін – 294, 295, 302.

Сліпушко О. – 451.
Слободянюк – 261.
Слободянюк П. Я. – 14, 16 18, 96, 226, 444.
Смєцкой – 87.
Смирнов В. М. – 10, 444.
Смолій В. А. – 7, 8, 11, 13, 29, 63, 66, 151, 425, 429, 431, 434, 438, 441, 443, 447, 451.
Снєгов О. В. – 30.
Сніткін – 212.
Соболівський С. – 76.
Совва В. – 267.
Сокіл А. О. – 9, 10, 444.
Сокіл В. – 9, 10, 444.
Сокольський – 472.
Солітерман – 189.
Соловей М. – 473.
Солтис – 56, 66.
Солярик І. – 50.
Спектор Ш. – 236.
Стадник (Лойко) О. О. – 12, 15, 17, 19, 25, 29, 35, 46, 432, 444, 445, 450.
Сталін Й. В. – 5, 315.
Стегній П. А. – 13, 15, 445, 450.
Стексов С. – 69.
Степанков В. С. – 14, 17, 20, 438, 443, 445.
Стецюк Т. В. – 13, 14. 15, 428.
Стойкевич В. М. – 418.
Сторожук Я. – 14, 445.
Стронський Г. Й. – 10, 340, 445.
Струк – 59.
Струманський В. П. – 17, 445.
Сулковський – 338.
Суровий – 30.
Суровий А. Ф. – 17, 18, 20, 284, 287, 291, 292, 303, 445.

Т

Тарасинкевич – 331.
Таратута В. – 6, 424.
Тарногородський М. П. – 29, 30.
Татомир – 333.
Твердохлібов – 470.
Тимошенко О. В. – 21, 425.
Тітова Н. В. – 20, 338, 446.
Ткачук – 109.
Товстуха І. П. – 146, 416, 417.
Томашевський – 64.
Торжинський – 258.
Трейко – 59.
Трембіцький А. М. – 437, 438.
Трепавлов В. В. – 22, 432.
Трихрест М. – 21, 446.
Трифонов І. Я. – 5, 446.
Тронько П. Т. – 6, 7, 18, 20, 441, 446, 451.
Трофимович В. В. – 439.
Троцький – 230, 317.
Труб – 192.
Трухманова С. Л. – 16-19, 241, 446, 450.
Туз – 62.
Турченко Ф. Г. – 11, 447.
Турчинський – 30.
Тучинський В. А. – 14, 16. 426, 427.
Тютько І. – 263, 265.
Тютюнник Ю. – 62, 65.

У

Урод П. – 267.

Ф

Фарт Ф. – 335.
Фесенко – 162, 206, 339.
Філімонов Л. – 76.
Філінюк А. Г. – 3, 24, 447.
Філліпов К. В. – 9, 424.
Філонов Л. – 13, 14, 428.
Фінкельштейн – 215.
Форович – 69.
Фотій – 331, 332.
Фролов М. – 9, 26, 447.

Х

Хазинова С. – 236.
Харченко С. (Хмара) – 56, 59, 60, 64, 66, 67, 72.
Хмельницький А. – 57.
Хмельницький Б. – 76.
Хрестовий – 59.

Ц

Цалюк М. Я. – 5, 6, 447.
Цебінь В. – 267.
Цильке – 69.

Ч

Чаков – 107, 294, 302, 350.
Ченцов В. В. – 7, 8, 53, 65, 441, 442, 450.
Червінко – 214.
Черешня Г. А. – 12, 447.
Черкас – 59.
Черкаський – 189.
Черлюнчакевич М. – 97, 328.
Чернецький – 210.
Черній – 302
Черновол П. – 23, 415.

Чернявська С. М. – 450.
Чернявський – 302.
Чирко Б. В. – 10, 11, 350, 351. 447.
Чубар В. Я. – 215, 295.
Чухліб Т. В. – 20, 446.
Ш
Шабельников В. І. – 8, 447.
Шанявський Ф. – 59.
Шаповал Ю. І. – 6, 7, 37, 447.
Шаулко Г. – 56.
Шафінський М. – 16, 221, 422
Шафранський – 153, 214.
Шепель – 60, 61.
Шиманський В. – 311.
Шиндер – 258.
Шишко Р. – 311, 339.
Шкляр В. М. – 242, 447.
Шліс – 30.
Шнайдер І. – 236.
Шор – 215.
Шоробура І. М. – 301, 430.
Шпайхер – 283.
Штаркман – 188.
Штейн Е. – 189.
Штейн М. Г. – 231.
Штемберг А. – 36.
Штеренгардт – 72.
Штеренгас А. – 209.
Шриєр – 188.
Шульга І. Г. – 15, 447.
Шумляк О. – 29, 447.
Шумлянський А. – 294.
Шуст Р. – 450.
Шушман – 263.
Щ
Щусь О. – 4, 448.
Щуровський Є. – 258.
Ю
Юнак – 330.
Я
Яблунівський В. – 72.
Ягельницький – 338.
Якимович І. – 266.
Яковець О. В. – 17, 18, 19, 448.
Яковлєв Є. – 4, 5, 447.
Якубова Л. Д. – 11, 351, 442, 448.
Якубовська С. І. – 5, 444.
Ямович Ф. Я. – 75.
Янса – 331.
Яременко В. – 451.
Яримович К. – 159.
Ярмиш О. Н. – 7, 426.
Ярошевич О. – 81-83, 91, 98, 103, 107 363, 404.
Ярошинський – 95.
Ясинський – 338.
Яцуба В. Г. – 423.
Яцюк В. А. – 15, 424, 442, 448, 462.

Географічний покажчик

А
Австрія – 70, 239.
Адамівка – 64, 336, 476.
Америка – 123.
Антонівка – 96, 319.
Архангельськ – 259.
Б
Бабчинці – 52, 53.
Бабчинецький район – 99, 160, 164, 166.
Баговиця – 42, 466.
Баговицька волость – 40, 42, 65, 466.
Багринівці – 69, 160.
Базалійський район – 98.
Балин – 92, 139, 240.
Балинська волость – 139.
Балинський район – 143.
Бандури – 47, 467.
Бар – 67, 75, 81, 85, 92, 94, 199, 207, 258, 259.
Баранівка – 263.
Барбухи – 185.
Барський район – 152, 164, 259.
Барський повіт – 270.
Бахматовецький район – 99.
Бердичів – 87, 327.
Бердичівська округа – 87.
Бердичівський район – 325.
Бережанка – 242.
Бершадь – 81, 85, 92, 94, 282, 351.
Бершадський повіт – 27.
Бершадський район – 91, 98, 189, 214, 353.
Бесарабія – 125, 184.
Бирзул (Котовськ) – 62.
Бискупка – 160.
Білосток – 220.
Білоусівка – 324, 335.
Богданівка – 335.
Бондарівці – 63.
Бондурі – 47.
Борків – 160.
Брага – 137.
Браїлів – 92-94, 189, 259, 327, 328, 351.
Браїлівська волость – 135.
Брацлав – 54, 85, 92, 94, 190, 191, 193, 282.
Брацлавський повіт – 28, 54, 55, 58, 65, 84, 85, 87, 131, 137, 138, 144, 270.
Брацлавщина – 35, 59, 60.
Брідок – 96.
Брусленів – 66.
Букатинка – 166.
Буцнівці – 92.
Буцни – 68.
В
Вапнярка – 92, 272.
Вапнярський район – 66, 156, 353.
Варшава – 339.
Ватикан – 336.
Вахнівський район – 164.
Велико-Токмацький повіт – 160.
Великокосницький район – 98.
Велика Стратіївка – 335.
Вербка – 185.
Вербовець – 85, 92.
Верхівка – 92.
Вила – 166.
Вихрівка – 60, 63, 92.
Війтовецький район – 107, 152,353.
Вільхова – 135.
Вільховець – 92.
Вінниця – 27, 28, 30, 37, 59, 68, 72, 81, 83-85, 89, 92-94, 123, 149, 155, 162, 175, 185, 189-191, 203, 218, 221, 231, 250-253, 258, 259, 264, 270, 272, 274, 276, 279, 280, 282. 284, 289, 290, 301, 306, 311, 330, 341, 351.
Вінницька округа – 36, 43, 46, 47, 71, 72, 75, 84, 87-90, 93, 98, 99, 108, 118, 123, 126, 127, 160, 163-165, 168, 171, 186, 196, 207, 210, 211, 214, 222-224, 230, 233, 236, 249, 254, 260, 261, 264-266, 275, 278-280, 295, 296, 303, 305, 312, 313, 316, 329, 331-333. 335, 353, 355, 356, 474.
Вінницький повіт – 57, 65, 79, 82, 84, 119, 135, 137, 138, 144, 155, 156, 187, 191, 206.
Вінницький район – 242.
Вінницькі Хутори – 60, 93.
Вінниччина – 234.
Віньковецький район – 242.
Вітава – 223, 224.
Вітківці – 477.
Вовковинці – 64, 92.
Вовковинецька волость – 67.
Волинь – 32, 91, 104, 110, 114, 157, 164, 197, 327.
Волинська губернія – 49, 65, 82, 84, 98, 104, 113, 116, 136, 151, 184, 195, 208, 209, 291, 319, 324, 326.
Волочиськ – 62, 159, 239.
Волочиський район – 129, 152, 353.
Воньківці – 60, 96, 353.
Воньковецький район – 55, 314, 353.
Вороновиця – 54, 66, 92.

Ворошилівка – 92, 259.
Врублівці – 40.
В'ятська губернія – 332.
Г
Гайворон – 92.
Гайсин – 30, 43, 56, 59, 85, 92, 94, 193, 200, 231, 275, 301, 311, 327, 331, 351, 354.
Гайсинська округа – 34, 46, 87, 89, 91, 95, 98, 99, 122, 160, 186, 187, 196, 209, 214, 230, 232, 264, 279, 295, 302, 305, 325, 327, 329, 331, 332, 334, 355.
Гайсинський повіт – 54, 55, 65, 85, 138, 139, 141, 156, 191.
Гайсинський район – 91, 98, 325.
Гайсинщина – 277, 278, 325, 333.
Глушківці – 336, 476.
Гнівань – 81, 92, 94, 95, 223, 259.
Гніваньська волость – 94.
Голенищеве – 63.
Голинчинці – 322, 324, 328.
Головчинці – 322.
Гордіївка – 90.
Горишківка – 92.
Городок – 69, 106, 107, 239.
Городоцький район – 106, 129, 143, 353.
Гранівський район – 98.
Григорівка – 263.
Грижівці – 106.
Грим'ячка – 476.
Грицьків – 336.
Гришківці – 160.
Губник – 224.
Гута – 335.
Гута Маковецька – 50.
Гусятин – 48, 63, 64, 239, 243.
Гущинці – 278.
Д
Дагестан – 217.
Далекий Схід – 356.
Дашівський район – 47, 98.
Джулинка – 279.
Джулинці – 91, 209.
Джулинецький район – 91, 98, 160.
Джуринський район – 152, 164, 322.
Дзигівка – 119.
Демидівка – 222, 223.
Дем'янівка – 352.
Деражня – 84, 85, 92, 94, 353.
Деражнянська волость – 136.
Деражнянський район – 128.
Довжок – 95.
Довжоцька волость – 139.
Довжоцький район – 352, 353.
Донецька губернія – 84, 114, 156.
Драбів – 169.
Дубова – 135.
Дубовецька Слобідка – 93.
Дунаївці – 37, 92, 94, 139, 184, 218-220, 239, 240, 264, 353.
Дунаєвецький район – 164, 353.
Дяківці – 160.
Ж
Жабинці – 239, 263.
Жабокрич – 58.
Жванець – 37.
Жванчик – 49, 353.
Жердя – 320.
Жернівка – 64.
Жмеринка – 28, 30, 59, 62, 72, 83, 84, 90, 92, 94, 149, 156, 193, 250, 253, 258, 259, 261, 272, 273, 280, 312, 351.
Жмеринський повіт – 79, 84-86, 135, 136, 138, 139, 144, 329.
Жмеринський район – 66, 210, 223, 261, 281.
Журавне – 119, 123, 165.
З
Забужжя – 164.
Завадинці – 106.
Загнитків – 92.
Затонськ – 96.
Затонський район – 96, 290.
Збриж – 92.
Зинов'євська округа – 168.
Зіньків – 36, 37, 48, 64, 92, 191, 239, 242, 336, 353, 476.
Зіньківський район – 185, 336, 353.
Зіньківці – 352.
Золотоноша – 169.
Зятківці – 92.
Зятковецький район – 91.
І
Івангород – 92.
Іванківці – 76.
Іллінці – 75, 92, 94.
Ільківка – 160.
Ільяшівка – 91.
Й
Йосипенки – 296.
К
Кавказ – 275.
Казань – 259.
Калинівка – 36, 66, 92, 266, 313-315, 319, 322, 326.
Калинівський район – 164, 278, 317, 333.
Калмикія – 155.
Калюс – 37, 49, 119, 224, 261, 353.

Калюсик – 314.
Калюський район – 98, 99, 335.
Камінський район –314, 317.
Кам'янець-Подільський – 11, 28, 34, 35-37, 48, 59, 62-64, 66, 72, 84, 89, 92, 94, 95, 112, 149, 175, 184, 190, 193, 195, 199, 229, 233, 239, 250, 253, 258, 263, 266, 282, 289, 293, 301, 308-311, 330, 331, 336, 342, 344, 451, 474.
Кам'янецька округа – 36, 40, 48, 49, 73, 87, 88, 98, 99, 106, 112, 127, 164, 165, 168, 170, 171, 185, 186, 194, 195, 210, 224, 229, 233, 242, 243, 251, 254, 263, 264, 278, 279, 290, 292, 298, 299, 314, 319, 320, 331, 335, 353, 355, 474.
Кам'янецький повіт – 36, 37, 40, 64, 66, 68, 82, 84-86, 119, 132, 138, 142, 156, 158, 271, 330, 469, 472.
Кам'янецький район – 143, 193.
Кам'янеччина – 113, 120, 121, 201, 265, 270, 287, 303, 338.
Капустяни – 73.
Капустянська волость – 60.
Карачківці – 336.
Карпівка – 160.
Катеринослав – 35, 259.
Катеринославська губернія – 109, 355.
Київ – 125, 205, 258, 259, 330.
Київська губернія – 65, 82, 84, 98, 104, 113, 114, 136, 138, 151, 208, 326.
Київська округа – 325.
Київщина – 32, 99, 104, 114, 164, 197, 289, 327.
Кинашів – 335.
Китайгород – 37, 191.
Китайгородський район – 184, 316.
Клебань – 335.
Клембівка – 199, 273.
Княже (Боярські Корчми) – 92, 312.
Коблин – 92.
Козачівка – 328.
Козинці – 164.
Комаргород – 92.
Комарівці – 68.
Комі – 36.
Копайгородський район – 279.
Кормильча – 50.
Коси – 166.
Красилівський район – 98.
Красне – 92, 93, 223, 353.
Красносільський район – 91, 279.
Краснянський район – 223.
Крачки – 336.
Кременчук – 259.
Кривошиїнці - 164.
Кривчик – 92.
Крижопіль – 62, 92, 190.
Крижопільський район – 312.
Крим – 275, 354
Крищинці – 336.
Крушинівка – 160.
Кузьминський район – 45.
Кульчиївська волость – 62.
Куна – 92.
Купинський район – 336.
Куращівці – 123.
Кусиківці – 65.
Куява – 92.

Л

Ладижин – 54, 96, 335.
Ладижинська волость – 334.
Ладижинський район – 91, 98.
Левкове – 256.
Ленінград – 258, 259..
Летичів – 62, 66, 67, 84, 92, 94, 193.
Летичівський повіт – 55, 59, 64-66, 69-71, 85, 136, 138, 139, 142, 156, 158, 191, 242, 270, 288, 312, 328, 354.
Летичівщина – 66, 288.
Липовець – 76, 94, 298.
Липовецький район – 76.
Лисівка – 185.
Літин – 62, 69, 72, 84, 92, 193, 352.
Літинський повіт – 65, 70, 84, 86, 138, 139, 142, 144, 156, 178, 203, 270.
Літинський район – 71, 160, 164, 286.
Літки – 136.
Лодзь – 220.
Лукашівка – 335.
Лучинецький район – 164.
Лянцкорунь – 36, 37, 73, 111, 353.
Лянцкоруньський район – 50, 74, 264.
Ляськівці – 242.

М

Майдан Олександрівський – 290.
Майдан Юзвинський – 160.
Маків – 92.
Маківська волость – 271.
Маківський район – 353.
Маліївці – 242.
Маньківка – 160.
Марі – 155.
Марківка – 92.
Мартинівці – 187.
Мачуха – 335.
Меджибіж – 66, 92, 94, 221, 352.
Меджибізька волость – 242.
Меджибізький район – 99, 127, 128.

Межирів – 92, 236.
Межирівська волость – 187.
Межирівський район – 214, 236, 287, 353.
Межиричі – 320.
Мельниківці – 110.
Мервинці – 166.
Метанівка – 325.
Мизиків – 92.
Миколаїв – 191, 279, 336.
Миньківці – 37, 73, 319, 353.
Миньковецький район – 185, 319, 352, 353..
Миронівка – 90.
Михалівка – 335.
Михайлівка – 354.
Михампільський район – 125, 152.-
Могилів-Подільський – 34, 37, 81, 85, 92, 94, 169, 175, 190, 193, 239, 275, 301.
Могилівська округа – 71, 73, 75, 87, 89, 122, 123, 127, 160-163, 165, 166, 168-171, 186, 199, 207, 211, 224, 231, 243, 258, 261, 264, 265, 279-281, 298, 315, 322, 325, 331, 339, 352, 356, 474.
Могилівський повіт – 52, 53, 66, 67, 79, 82, 85, 131, 138, 144, 156.
Могилівський район – 90, 149, 162, 170.
Могилівщина – 161-163, 169, 170, 306, 316, 353, 355.
Молдавська АСРР – 168.
Москалівка – 328.
Москва – 35, 80, 184, 221, 231, 259.
Мукарівська волость – 144,
Мурафа – 90.
Муровані Курилівці –261.
Муровано-Куриловецька волость – 123.
Муровано-Куриловецький район – 160, 164.
Мушкутинці – 352.
Мястківці – 353.

Н

Нагоряни – 165.
Немирів – 58, 92, 94, 255, 282, 301, 342.
Немирівський район – 296, 324.
Нова Ушиця – 36, 37, 85, 92, 94, 175, 304, 336, 351.
Новий Дашів – 353.
Новий Костянтинів – 92.
Новоушицький (Ушицький) повіт – 31, 65-67, 85, 86, 131, 138, 139, 144, 287, 310, 311, 359.
Новоушицький район – 99, 147, 263, 290, 353.

О

Обідне –324.
Ободівка – 6, 125.
Ободнянський район – 164.
Овощівка – 160.
Одеса – 36, 68, 275.
Одеська губернія – 62, 82, 84, 164, 355.
Одещина – 98, 160.
Озаринецький район – 98, 160.
Олексіївка – 473.
Оленівка – 53.
Ольгопіль – 30, 54, 92, 93, 96, 193.
Ольгопільський повіт – 31, 54-56, 58, 64, 66, 85, 86, 138, 139, 142, 144, 151, 301.
Ольгопільський район – 98.
Ольгопільщина – 66.
Ометинці – 110.
Оринин – 37, 75, 353.
Оринінський район – 292, 320.
Охрімівці – 64, 336.

П

Паланка – 334, 335.
Палестина – 56, 76.
Петраші – 55, 64.
Первомайська округа – 98, 168.
Печари – 92, 224.
Пиків – 92, 164.
Пиківський район – 123, 164, 295.
Пилипи Олександрівські – 263.
Пилипи Хребтіївські – 290.
Пирогівка – 64.
Пирогове – 123.
Підволочиськ – 327.
Підзамче – 95.
Підлісний Олексинець – 106, 107.
Пільний Мукарів – 336.
Піщанка – 190.
Піщанський район – 107.
Поволжя – 154, 157, 160, 173, 360.
Поділля – 1-6, 12, 13, 15, 17, 19-32, 35, 37-47, 49, 51, 52, 55, 58, 59, 62, 65-74, 76-82, 90-92, 94, 97-103, 108, 110, 112-116, 118, 120, 122, 125, 128-131, 134, 135, 138, 139, 144, 146, 148-154, 156-160, 164, 167-170, 172, 177-179, 182, 184, 186, 187, 189, 190, 196, 197, 199, 201, 202, 205, 207, 213-215, 217, 220, 222, 224, 226-228, 232, 234, 241, 247, 250, 253, 257, 259, 260, 264-266, 268-270, 272, 275-277, 279, 281-283, 288, 289, 295, 297, 299, 302-304, 307, 313, 314, 326-329, 331, 332, 336, 338, 339,

342, 348, 349, 353-357, 359, 360, 362, 364, 474, 475.
Подільська губернія – 24, 25, 31, 37, 54, 65, 79, 81-84, 87, 88, 104, 116, 117, 133, 135, 136, 138, 152, 155, 157, 163, 184, 195, 217, 221, 281, 287, 291, 318, 319, 324, 325, 329, 330, 344, 346, 350.
Покутинці – 336.
Полтава – 35, 259.
Полтавська губернія – 84, 137.
Полтавщина – 289.
Польща – 62, 70, 71, 104, 115, 277, 324, 327, 336, 340, 361.
Попелюхи – 107.
Попівка – 325.
Попова Гребля – 54.
Пороги – 169.
Порохня – 107.
Прилуки Нові – 92, 279.
Прилуки Старі – 87, 279.
Проскурів – 28, 30, 37, 62-64, 66, 81, 84, 89, 92, 94, 106, 107, 149, 175, 181, 193, 197, 199, 220, 225, 233, 253, 266, 272, 279, 280, 301, 342, 343, 352, 453.
Проскурівка – 336.
Проскурівська округа – 71, 76, 87, 89, 91, 96, 98, 106, 107, 120, 121, 125, 127-132, 165, 168, 171, 185, 186, 188, 199, 201, 208-210, 225, 228, 234, 241, 243, 256, 264-266, 279, 295, 305, 307, 331, 332, 337, 344-348, 353, 355, 474.
Проскурівський повіт – 64, 66-70, 82, 84, 85, 138, 158, 191.
Проскурівський район – 99, 152, 353.
Проскурівщина – 5, 129, 130, 189, 213, 265, 299, 333, 347, 353.
Псковщина – 76.
Пудлівці – 62.
П'ятничани – 242.

Р

Райгород – 92, 224.
Ратуша – 169.
Рачинці – 352.
Рихта – 64.
Рихтицька волость – 477.
Росія – 22, 27, 28, 30-32, 36, 51, 54, 79, 101, 155, 314, 342.
Російська імперія – 239, 261.
Ростов – 219.
РСФРР – 141.
Рудниця – 92.
Ружичанка – 181.
Ружична – 181.
Румунія – 70, 73, 104, 361.

С

Сабарів – 224.
Савинці – 64, 142.
Сальник – 313.
Сальниця – 84, 92, 163, 261.
Самарська губернія – 156.
Сатанів – 62, 92, 311.
Свинне – 96.
Сибір – 313, 356.
Сидорове – 71.
Ситківці – 327.
Ситковецький район – 98, 110.
Скибневе – 64.
Скрицьке – 335.
Слобідка Охрімовецька – 64.
Слобода Бушанська – 166.
Смотрицька волость – 39.
Смотрицький район – 336, 352.
Смотрич – 39, 244.
Снитківка – 92.
Соболівський район – 91, 96, 98.
Солобківці – 336, 353.
Солобковецький район –184, 336.
Сохни – 71.
СРСР – 3, 76, 113, 196, 258, 289, 341.
Стара Синява – 129.
Стара Ушиця – 85, 270, 353.
Старокостянтинів – 49, 66.
Старокостянтинівський район – 91, 98.
Староприлуцький район – 279.
Старосинявський район – 91, 129, 266.
Староушицький район – 184.
Степанівка – 110.
Степашки – 325, 335.
Стрижавка – 92.
Стрижавська волость – 135.
Студниця – 92.
Супрунів – 254.
Сутиски – 187, 222.

Т

Таврійська губернія – 160.
Тарноруда – 92.
Тартак – 210.
Татариски – 63.
Татарстан – 155, 156.
Тернівський район – 98.
Терешпільський район – 163, 261.
Теплицький район – 91, 98.
Тиврів – 92, 93, 223, 224.
Тиврівська волость – 187.
Тиврівський район – 223, 353.
Тинна – 92.
Томашпіль – 85, 92, 94, 95, 190.
Тростянець – 54, 224.

Тульчин – 43, 66, 81, 85, 92, 94, 190, 233, 275, 301.
Тульчинська округа – 36, 73, 74, 87, 89, 98, 99, 106, 109, 125, 127, 130, 160, 165, 167-171, 187, 190, 196, 210, 212, 224, 230, 234, 243, 256, 264, 265, 277, 278. 298, 300, 303, 305, 312, 314, 317, 319. 322, 329, 331, 334, 335. 349, 350, 353, 355, 356, 473, 474.
Тульчинський повіт – 85, 227, 335.
Тульчинський район – 164, 319.
Тульчинщина – 6, 300, 349.
Турбів – 60.
Тютюнники – 135.
У
Україна – 2-7, 11, 22, 32, 35, 77, 79, 80, 98, 99, 101, 103, 105, 113, 114, 133, 135, 137, 138, 151, 153, 156, 160, 163, 164, 169, 172, 173, 175, 185, 220, 221, 223, 232, 281, 289, 292, 298, 299, 313, 331, 339, 341, 347, 354, 357, 359, 360, 362, 363, 472.
Уладівка – 92, 164.
Уланів – 92, 93.
Уманська округа – 98.
Урал – 314, 356.
УСРР – 80, 109, 117, 156, 474, 477.
Усть-Сисольськ (Сиктивкар) – 36.
Устянський район – 91.
Ф
Федорівка – 107.
Фельштин – 66, 201.
Фрампіль – 37, 239.
Х
Харків – 258, 259, 291, 330.
Харпачка – 335.
Херсонська губернія – 164.
Хмельницька область – 242.
Хмільник – 55, 66, 72, 81, 85, 92, 176, 190, 199, 249.
Хмільницька волость – 139.
Хмільницький повіт – 270.
Хмільницький район – 260, 324.
Холодівка – 335.
Хощевате – 224.
Хощеватівський район – 98.
Хренівка 316.
Ц
Цеканівка – 92.
Циківська волость – 86, 139.
Цикова – 336.
Ч
Чаньків – 164.
Чемерівці – 37,63, 353.
Чемеровецький район – 149.
Черверинівка – 54.
Червона Гребля – 106.
Черкасівка – 185.
Чернігів – 35.
Чернігівська губернія – 84.
Чернігівщина 157.
Чернівці – 90, 352.
Чернівецький район – 904, 160, 339.
Черче – 92, 336, 338.
Чечельник – 190.
Чоботарка – 109.
Чорний Острів – 92.
Чорнокозинці – 64, 242.
Чорноострівський район – 152, 279, 336.
Ш
Шаргород – 90, 92, 94.
Шаргородський район – 152, 160, 164.
Шарівка – 64, 185.
Шаровечка – 269.
Шендерівка – 53.
Шепетівська округа – 91, 98, 209.
Шереметка – 123.
Шиїнці – 130.
Шляхова –27.
Шпиків – 36, 319.
Шумилів – 160.
Шура Нова – 353.
Ю
Юзвин – 92, 160, 191.
Юзвинський район – 98, 160, 261.
Юринці – 76, 107.
Юринецький район – 107, 353.
Я
Ямпіль – 66, 85, 94, 239.
Ямпільський повіт – 52, 65, 66, 79, 84-86, 90, 92, 95, 119, 138, 139, 156, 221, 222, 273.
Ямпільський район – 122, 149, 160, 164, 169.
Ямпільщина – 170.
Янів – 57, 66, 92, 131, 224, 278.
Янівка – 311.
Янківці – 125.
Яришівський район – 160.
Ярмолинці – 64, 92.
Ярмолинецький район – 185, 353.
Ярославка – 127.
Яруга – 90, 92, 222.
Ярузький район – 90, 98, 160.

Додатки

Додаток № А
Тижневе політзведення[1955]
1922, орієнтовно початок січня

Недельная политсводка
..... волости
за время ..... с..... по..... 22 г.

1) Замечается ли движение бандитизма (указать какие села, волости охвачены бандитизмом), численность их политокраска и характеристика.

2) Отношение к ним населения.

3) Какие меры приняты и принимаются волисполкомами и властями на местах.

4) Создана ли в Вашей волости Комиссия помощи го-лодающим.

5) Общее количество денег, зернохлеба и прочих продуктов собрано за отчетный период в пользу голодающих.

6) Количество собраного хлеба в пудах и фунтах в пользу голодающих согласно постановления Губс'езда Советов (2 фунта с души).

7) Количество собранного хлеба по 12 пуд. с каждых четырех дворов.

8) Проводится ли операционная кампания помощи среди селянства партийными и профессиональными работниками.

9) Какое участие принимают комнезаможи в деле помощи голодающим и результаты участия.

10) Не нарушена ли связь (живая, телефонная) с волостями и уездцентром, если нарушена, то какие меры приняты к воз-становлению таковой.

11) Какие предприятия и учреждения в районе Вашей волости перешли на самоокупаемость.

12) Выполнено ли задания продналога в Вашей волости, если нет, то сколько % %.

13) Что предпринято по сбору сего налога.

14) Каковы результаты борьбы с утайкой земли.

15) Какая подготовительная работа производится в области весенней посевной кампании.

16) Какие меры приняты для ремонта сельско-хозяйственного инвентаря.

17) Заготавливаются ли семена и что предпринято в этом направлении.

18) Как проводится культпросветительная работа отдела Наробраза волисполкома, в чем она выражается.

19) Как проводится обложение натурой и деньгами для культ-просветительных нужд.

20) Какая инициатива проявлена населением в этом направлении.

21) Как проходит сокращение штатов и результаты.

22) Конкретно указать работу волэкономсовещаний.

Зав. Отделом Управления (подпись)
Зав. Информ.-стат. п/отд (подпись)

[1955] Типографський бланк.

Секретарь (подпись)
(Джерело: Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 5.)

Додаток № Б
Доповідна записка
волвоєнкома Баговецької волості Кам'янецького повіту
про поведінку голови волвиконкому Сидоренка

У.С. С. Р.
Военком
Баговицкой волости В Уисполком
№ 358
"6" июня 1922 г.

Доношу, что Предволисполкома т. Сидоренко устраивает беззаконные конфискации, реквизиции, а также избивает нагайкой членов Комнезама, пянствует и устраивает публичные дебоши, чем подрывает авторитет Соввласти, что безусловно не допустимо как со стороны Члена партии и в тоже время Предволисполкома. На что все беднейшее население Баговицкой вол. крайне не довольствует, что вызвало среди крестьянства всевозможные толки об ответственных работниках и что безусловно мешает Совстроительству, а посему прошу выслать следственную Комиссию для проверки имеющихся фактов приступлений, дабы не допустить вооружения крестьянства против Соввласти.

Волвоенком (подпись)

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 3, спр. 6, арк. 14-14 зв.)

Додаток № В
ЗАЯВА
голови комнезаму с. Баговиця
про поведінку голови Баговецької волості
Кам'янецького повіту Сидоренка

Военкому Баговецкой волости
Предкомнезама села Баговицы

Доношу Вам, что Предволисполкома тов. Сидоренко, неправильно производил взыскание 12 ф. сбора зерна, который обложен на волость на целый год с гражд. Баговицы, много арестовывал граж. бедняков, которые не только не могут дать 12 фунт а на оборот сами получают помощ от Комиссии взаимопомощи, так-же арестовывал гражд. комнезамов на улице которые везли 3-4 пуда зерна на мельницу отбирал от них последний хлеб, ходил из дома в дом и находил у бедняков по 1-2 пуда хлеба и начинал кричать, ругаться и угрожать нагайкой беднякам и говорит что через если не отдаш последний хлеб то я тебя проучу, чем тов. Сидоренко подрывает авторитет Соввласти и народ страшно возмутился этим и могло произойти что то невероятное. Продналог пос. Баговице полностью выполнен.

1922, 6 июня.

Предкомнезама с. Баговицы Гуковский

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 3, спр. 6, арк. 15.)

Додаток № Д

Витяг з політлиста

Подільського Губкому та Вінницького Окркому до ЦК КП(б)У й ЦК РКП(б) від 31 серпня 1925 року.

Совершенно секретно.

О взаимоотношениях незаможников и середняков. Привожу факты из Дашевского района, где было обследование Губкома:

Село Бандуры, где на 357 дворов, 209 незаможников, 148 середняков, кулаков совершенно нет. Земли в селе 1412 дес., из них полученных нетрудовых 810 дес. В этом селе , на вторичных перевыборах сельрада выбрана из середняков – 11 чел. и незаможников – 3 чел. В числе этих трех оказались две женщины, совершенно не активные. Положение таково в селе – вокруг сельрады объединяются середняки, часть неорганизованной бедноты, но слабо активной. Сельрада – це наше. Часть членов КНС, чел. 27 настроены против середняков, готовится к реваншу. Во главе этой группы стоит председатель КНС – Поляруш. Он был основателем КНС. Построил хорошую хату с железной крышей, хозяйство укрепил прилично. У него и повозка оригинальная – разукрашенная пятиконечными звездами и серпом и молотом. С председателем сельрады он ведет открытый разговор такого сорта:"Уйди заранее, а не то спалим, убьем, на выборах в раду все равно не допустим". Поляруш все время ведет подготовительную работу по свержению к свержению председельрады.

Председельрады – середняк, пользуется у них авторитетом, хозяйствующий парень, везде успевает. У него и газеты, вплоть до "Безбожника". У него 6 десятин земли, полученные во время революции, благодарит з это советскую власть.

Есть еще третий тип в селе, претендующий на вождя – председатель КВД – Илько, гол, как сокол, всегда с папкой под мышкой, но честный и искренний селянин, из батраков. На вопрос, каковы взаимоотношения с сельрадой, отвечает – "Штурмуємо її". Если что не по его, заявляет: "Ви все куркулі й хочете провести кулацкое влияние, ви мене не обманете, бо я сам не який пролетарій, я – люмпен-пролетарій".

Имеем три группы – середняки и незаможные / далеко не все, и очень не активные, заявлявшие так на сходе при комиссии – "ми нічего не маємо проти того, що середняки в сельраді, тільки пустіть в раду хошь би де кілька незаможних". Во главе этой группы стоит сельрада из середняков.

Вторая группа, очень активная, часть членов КНС, ведущая борьбу с радой и середняками. Во главе – хозяйствующий незаможник.

Третий тип – Илько, которого поддерживает нехозяйствующий элемент, лодыри. Критика их и действия направлены против сельрады. У этих последних двух групп КВД, сельбуд, куда середняки совсем не ходят.

То что есть в Бандурах, является типичным для многих сел, только здесь все выражено ярко и открыто. В других селах этот процесс проходит не на виду. Вывод, который может быть сделан, это смена верхушек КНС и КВД в первую очередь, ибо они, имея, правда, за собой поддержку части бедноты, сильно мешают союзу с середняками. И делают это из соображений личного захвата власти.

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 251.)

Додаток № Е
Участь селян у бурякосіянні

	1923 р.	1924 р.
Дрібні плантатори	55,4 %	74 %
Кооперативи	7,5 %	12 %
Колективи	8,6 %	10 %
Великі плантатори	28,5 %	4 %

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 126.)

Додаток № Ж
Рух оренди по Подільській губернській раді народного господарства за 1922 р

Група підприємств	кількість підприємств, зданих в оренду
Шкір. з-дів	17
Маслобоєнь	8
Пивоварень	2
Парових двигунів	1
Лісоскладів	1
Тютюнових ф-к	1
Разом	30

(**Джерело:** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 2, спр. 881, арк. 256.)

Додаток № З
Склад робітників, службовців і живого інвентаря Левадського цукрового заводу ім. І. Урги (не працюючого) станом на 19 грудня 1923 р.

Майстрів		7
Службовців		3
Сторожів		5
Робітників при конях і волах		2
Їздовий		1
По сільгоспу/ трактористи		2
асенізатор		1
Разом		21
Коней роз'їздних		1 пара
Коней робочих		1 пара
Волів		1 пара
Разом	Коней	2 пари
	Волів	1 пара

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 43, арк. 93.)

Додаток № И
Відомість
потрібних матеріалів для виробництва п'яти Держтекстфабрик Дунсукна на строк з 1/II 1923 р. по 1-е жовтня 1923 р., беручи до уваги виробництво в

місяць у середньому 27000 арш. тонкого сукна (або 920 кусків тканини), а за 8 місяців 7.360 кусків = 250.000 аршин і 400 куск. грубого шинельного сукна.

Назва матеріалу	Потрібно заготовити
Шерсть іспанська	3.300 пуд.
Шерсть груба	520
Шерсть штучна	300
Керосин	524
Олеонафт	328
Циліндрове масло	68
Мило	300
Ода кальцинована	50
Сірчана кислота при 66	736
Фарби анілінові	3.200
Дров	60.000
Кнопа	600
Вугілля паровичне	15.000
Сіль харчова та глауберова	184
Директор-розпорядник	Підпис
Завідувач ВТВ	Підпис

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 4.)

Додаток № К
Тарифи на електроенергію в січні 1925 р.

	за 16-свічну лампу	за 25-свічну лампу
для селян	25 коп.	30 коп.
для приватних споживачів у місті	1 крб. 10 коп.	1 крб. 75 коп.
Для членів профспілки:		
а) які отримують до 5 крб.	27 коп	42 коп.
б) –"– до 15 крб.	40 –"–	62 –"–
в) –"– понад 15 крб.	55 –"–	88 –"–
Радінституції	95 –"–	1 крб. 50 коп.
Торговельні підприємства	1 крб. 75 коп.	2 крб. 75 коп.

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фп 1, оп. 1, спр. 547, арк. 5; Державний архів Хмельницької області, фр 337, оп. 1, спр. 292, арк. 70)

Додаток № Л
1922, 1 квітня. НАКАЗ № 41
Президії Кам'янецького повітвиконкому
про боротьбу із спекуляцією

Проводячи в життя нову економполітику на місцях Радянська Влада не має на меті допустити злостну і користну спекуляцію з боку кого б то не було. Пролетарські маси підприємств Рад. установ і других інституцій, що майже п'ять років терплять тягар за кращу будучину і за визволення працюючого люду – очутилися в сучасний мент перед голодною смертью.

Кам'янецький повіт стоїть перед лицем контрреволюції, котра міститься за кордоном. Шакали мирового капіталу клацають зубами посягаючи на Радянську владу, посилаючи ріжних провокаторів і шпіонів аби вони підбурювали

населення, вносили смуту між громадянством наших Республік, роняли цінність Радянських грошей, піднімали курс заграничної валюти. Значна кількість провокаторів знаходить відгук поміж місцевою контрреволюцією, спекулянтами і темним населенням. Виборчий Виконавчий орган Радянської влади Кам'янеччини дальше мовчати не може. Наказ ч. 1 Надзвичайної комісії стрaктували спекулянти в той спосіб, що замість понижити ціни на перші необхідні продукти споживання еще їх ціну в кілько сот раз підняли.

Стаючи на сторожі спокою і забезпечення працюючих масс Кам'янеччини і на захисті інтересів Республік Повітвиконком наказує:

1. Повітпродкому, ЄСТ і Райфілії приступити до випечки хліба з державного фонду для розпродажі його по низьких цінах, а біднійшому населенню необхідно перестерігати, щоб хліб цей не попадав в руки спекулянтів.

2. Надзвичайній Комісії і Окремому Відділу злістних спекулянтів і валютчиків, котрі штучно понизують курс Рад. рубля, а підвищують курс заграничної контрабандної валюти арештувати по доказу їх вини і пристосувати **найвищу кару – розстріл**.

3. Президіум Виконавчого Комітету еще раз наказує аби всі лавки і крамниці, котрі мають дозвіл на ведення продажі були відкриті, а також головним чином не розносились лавочниками по домам продукти для скриття їх, щоб були негайно назад перенесені в лавки.

4. Боротьба зі спекуляцією з заграничною валютою являється завданням не тільки Рад. органів і комуністичної партії, а кожного чесного громадянина, котрий повинен своїй владі донести про каждий випадок спекулянтів.

Голова Повітвиконкому А. Буценко
Члени: Кулик
Трердохлебов
Кулешев
Секретар Березин, Остапчук
1.IV.1922 р.

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 7, арк. 9)

Додаток № М

Динаміка цін на промислові та сільськогосподарські товари в порівнянні з довоєнними цінами (у відсотках)

	1 січня 1924 р	1 березня 1924 р.
Промислові фабрикати	227,2 %	208,5 %
С.г. продукти	86,7 %	130,9 %
Ситець	370 %	349 %
Хром	300 %	200 %
Керосин	124,5 %	88,4 %
Жито	52,7 %	78,1 %
Пшениця	80,9 %	123,6 %
Яловичини	74,4 %	127,6 %
Масло коров'яче	100,8 %	212,7 %

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фп 1, оп. 1, спр. 480, арк. 10.)

Додаток № Н
Вирок у справі № 2389 від 20 грудня 1923 р. за звинуваченням МЕЛЬМАН Ривки Беньяминівни в контрабанді.

Суд, "заслухавши у відкритому судовому засіданні кримінальну справу по звинуваченню МЕЛЬМАН Ривки Беньяминівни 48 років, безпартійної, малограмотної, несудимої, яка походить з міщан м. Кам'янця. Займається домашнім господарством по 1-ч. 97 ст. 114-1 ст. ст. КК і допитавши підсудну, свідчення свідків і останнє слово підсудної Суд встановив: – 1923 року серпня 19 дня вищезгадана підсудна була затримана на базарі з контрабандними платками міліціонером Павловським і під час ходи по дорозі в міліцію для складання протоколу остання дала міліціонеру хабара 50 крб. зн. 1923 р. Хоч звинувачена свою вину заперечує враховуючи обставини справи і підсумовуючи все вище викладене звинувачення Мільман по 1-ч. 97 ст. КК по суті своїй ґрунтується на припущенні слідчого та матеріалі про перехід даною громадянкою кордону з цією метою чи перекидання товару, – слідством не встановлено. Суд вважає, що даний злочин є недоведеним, По ст. 114-1 КК Мельман достатньо викривається в силу чого Суд вважає висунуте звинувачення підсудної Мельман по ст. 114-1 КК у даванні хабара доведеним відтак ПРИГОВОРИВ: підсудну МЕЛЬМАН по 1-ч. 97 ст. КК на підставі 330 ст. КПК вважати по суду виправданою і на підставі ст. 114-1 КК піддати позбавленню свободи терміном на ОДИН рік, без суворої ізоляції і поразку прав не застосовувати. – Відібрані 7 платків контрабанди конфіскувати в силу 73 ст. КПК п. 1. Беручи до уваги, що МЕЛЬМАН судиться вперше і що ступінь небезпеки не є обов'язковою ізоляція її від суспільства на підставі 36 ст. КК вирок в частині відбуття покарання вважати умовним. Речдоки 50 крб. грз. 1923 року в силу 73 ст. п. 1 КПК конфіскувати. На підставі 37 ст. КК призначити випробувальний термін на ТРИ роки на волі. Судових на ведення справи витрат немає. Термін і порядок оскарження згідно 433 ст. КПК оголошені".

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр 337, оп. 1, спр. 142, арк. 26.)

Додаток № П
Асортимент і ціни на контрабандні товари підвищеного попиту в жовтні 1927 р.

Назва товару	Одиниця міри, ваги і т.д.	Ціна за кордоном в карбованцях	Ціни в нашій прикордонполосі	
			При нелегальному продажу	При легальному в торгових підприємствах кооперативних
Сукно "Кастор"	метр	4 крб.	9-10 крб.	16 крб.
– "– "гвардійськ."	– "–	1 крб.40 к.	5 крб.	7 крб.
Тканина "Вісла"	– "–	90 к.	2 крб.	3 крб.
Платки кашемір.	штука	2 крб. 50 к.	5 крб.	8 крб.
Платки "шалі"	– "–	6 крб.	15 крб.	25 крб.
Шарфи теплі	– "–	2 крб. 40 к.	6 крб.	8 крб.
Пудра "Коті"	дюжина	12 крб.	30 крб.	60 крб.
Чулки фільдеп.	– "–	12 крб.	30 крб.	48-60 крб.

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фп 301, оп. 1, спр. 153, арк. 24.)

Додаток № Р
ВІДОЗВА № 23
Кам'янецького повітвиконкому та комнезаму
до незаможників Кам'янецького повіту
про боротьбу із самогоноварінням і куркулями

Здобута кров'ю сотен тисяч робітників та селян, Радянська влада існує вже п'ять років і всі зусилля пансько-поміщицьких держав знищити її виявилися нікчемними.

Незаможнику. Хто як не ти в лавах Червоної Армії перемагав голод і холод, крок за кроком добував Радянську владу руйнував пансько-поміщицьку державу.

Відповідь дана. Ми незаможники і робітникі.

Коли так, товариші, то ми повинні усі як один взятись за роботу і зруйнувати ще одно гніздо, котре ми обійшли байдуже, це гніздо САМОГОН. Подумайте, що дала доброго вона, кільки забрала хліба. В той час, коли наші рідні по крови люди Запорожжя і Надволжя пухнуть з голоду, то рівночасно з тим селянин гоне самогонку з хліба і навіть не відавши всього продподатку, щоб хоть в малій мірі помогти тим самим своїому брату незаможникові, голодуючому і тепер мілійони людей по місяцям не бачуть шматка хліба і з голоду гинуть, а ми тут тисячі пудів дорогого хліба переводимо на самогон.

Де наш розум. Де братерське почуття і революційна свідомість.

Коли в старі часи царатом були наставлені в кожнім селі "казенки", то ми тепер на новім, вільнім шляху життя і розвитку повинні стерти з землі виробництво самогону – того дурмана, котрий забива голову, мутить розум і збива людину з рівного шляху.

Товариші, незаможники.

Ми бачили, як самогон відогривав ролю навіть тоді, коли по селах проводилось розкуркулювання: бутилки самогону і земля залишалася за куркулями і не дивлячись на такий довгий термін по деяких селах – ще землею володіють куркулі, а біднота мнеться по піддесятинах і гірко трубить в кулак.

Товариші, Незаможники, щоб вийти з такого ганебного становища нам необхідно розпочати саму жорстоку боротьбу з самогоном і рівночасно з тим провести повне розкулачування землі, залишивши власникам по нормі: одну десятину і 480 саж. на душу і не быльш, як в сім раз себ-то – 8 дес. 960 с. семьї, в якій біль ніж сім душ. Но коли в деяких місцевостях розкулачування пройшло, і лишило менш норми, то норма йому не повертається, а особливо треба звернути увагу на юридичне закріплення майна і землі останній термін 1-го квітня 1923 року.

Хай живе свідомість незаможника!

В похід проти самогону!

25/XII 22 р

Голова Повітвиконкому А.Буценко

Зав. від. Комнезам. Сокольский

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 124, арк. 99-99 зв.)

Додаток № С
Відомість
про результати боротьби з вигонкою самогону
та продажем самогону в травні-вересні 1923 році по Подільській губернії.

місяць	Кількість обшуків	виявлено джерел	затримано самогонників	відібрано апаратів	відібрано самогону відер	порушено справ		складено протоколів	кількість заяв гр-н про вигонку та продаж (число/розкрито)
						по вигонці	по продажу		
травень	935	374	505	614	34 3/4	425	146	810	199/96
червень	646	218	341	520	91в 6б	506	101	598	136/78
липень	1392	899	899	712	82в 3б	583	316	399	53/39
серпень	867	657	657	385	32 1/2	449	208	657	40/41
вересень	762	420	420	273	37в 3б	334	86	420	-

(**Джерело:** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 1, спр. 2118, арк. 12-51.)

Додаток № Т
Лист народного слідчого 6-го району Тульчинської округи до Кам'янського райвиконкому з приводу слідчої справи щодо голова КНС с. Олексіївкі Гандебури Степана

Повідомляю, що голова КНС с. Олексіївкі ГАНДЕБУРА Степан знаходиться у мене під слідством у слідкуючій справі:

В січню місяці ц. р. голова КНС він з ще одним шибеником вночі вломався через заперту дверь до помешкання гр-кі того-ж села вдови Соловей Марії, не дивлячись на те, що його не пускали в хату. Вломившись, він заявив, що він є власть на селі і ніхто не має права не пускати його в помешкання, коли він цього вимагає. Хоць і в ночі. Що він прийшов на трус по самогонку, позаяк має звіт, що тут гонять самогон. Оглянувши помешкання і нічого не знайдя, по невідомій причині, заарештував сина Соловей 18 років, та зимою, босого посадив в холодну, не отапляєму, не жилу хату, під арешт.

Слідством було встановлено, що Соловей Марія ніколи самогоном не займалась і ніколи в цім запідозрена не була, що в той вечір коли вломився Гандебура, до її дочкі приходили на вечорниці дівчата. [фрагмент не зберігся]. Гандебура всім погрожує, чим дісредітує тільки т. Петровського, а потім такі скаргі посилає до т. Петровського, бо має при собі поштові конверти, котрими і мені погрожував і обіцяв засадити мене до в'язниці, ніби за то, що я не маю права про нього провадити слідства, і слідство про нього може провадити лише В. Ц. В. К.-т, що він це оскаржить перед т. Петровським і мене через таку контр-революцію розстріляють. Гандебуру, хто-б він не був, шкода, не дивлячись на всю його наглість та партизанщину, злостність та не сдатність, бо він, як мені кажеться, трохи хворий на голову, та частенько мислями блудить"

Нарслідчий 6-го району підпис
Тульчинської округи

3 червня 1924 р.

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 2, арк. 102-102 зв.)

Додаток № У

Витяг з обов'язкової постанови № 99 Кам'янець-Подільського повітвиконкому від 15 липня 1922 року.

В державі вільного народа, де влада належить працюючому люду, де пришлось потратити багато сил і чи мало пролити крові робочого люду за Радянську Владу, за права назаможного селянства, за землю і свободу, в Державі котра руйнувалась більше як сім років кровожадними хіщниками західно-європейської буржуазії, аби нав'язати народу владу Врангеля та Петлюри і знищити цілковито робочий кляс, після всього найгіршого, що траплялось в момент одчайяної напруженої класової боротьби біднішому населенню Української Соціалістичної Радянської Республіки і зокрема що пережито громадянством за час імперіялістичної та горожанської війни в Кам'янецькому повіті, населення знову підвергається не меншим жахливостям, які приходилось переживати за весь зазначений час: В КАМ'ЯНЦІ ПОЯВЛЯЄТЬСЯ ХОЛЕРА.

Після голоду і в той момент коли панує ціла низка інших епідемій, треба було її чекати..."[1956].

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 336, оп. 1, спр. 7, арк. 22.)

Додаток № Ф

Динаміка українізації трудшкіл на Поділлі в 1923-1926 рр.

Округи		Вінницька			Кам'янецька			Могилівська			Проскурівська			Тульчинська			Поділля		
Типи селищ		Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом		Село	Разом
1923-1924 рік	Укр.																55,4	95,2	89,6
	Рос.																14,9	0,6	1,4
	Укр.-Рос.																5.3	2,4	3,2
	Поляк																5,3	1,4	1,9
	Євреї																17,0	-	3,3
	Нім.																-	0,1	0,1
	Молд.																-	-	-
	Інші																2,1	0,3	0,5
	Разом																100	100	100

[1956] Держархів Хмельницької області. – ФР 336 – Оп. 1 – Спр. 7 – Арк. 21-21 зв.

1924-1925 рік	Укр.	42,8	-	90,2	-	-	87,1	-	-	90,9	-	-	87,9	-	-	90,9	-	-	89,6
	Рос.	28,8	-	1,3	-	-	-	-	-	0,3	-	-	0,3	-	-	-	-	-	0,8
	Укр.-Рос.	-	-	0,3	-	-	0,8	-	-	0,3	-	-	0,3	-	-	-	-	-	1,7
	Поляк	7,0	-	-	-	-	7,3	-	-	1,2	-	-	7,0	-	-	3,2	-	-	3,2
	Євреї	21,4	-	4,4	-	-	4,8	-	-	7,3	-	-	4,5	-	-	5,9	-	-	4,4
	Нім.	-	-	3,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Молд.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Інші	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3
	Разом	100	-	100	-	-	100	-	-	100	-	-	100	-	-	100	-	-	100
1925-1926 рік	Укр.	54,2	90,5	87,1	60,0	87,5	86,0	55,0	91,1	88,9	60,0	89,0	88,0	57,2	94,1	92,5	61,4	90.2	88,5
	Рос.	8,3	1,3	2,0	5,0	0,2	0,5	5,0	-	0,3	-	0,3	0,2	-	0,3	0,3	5,1	0,5	0,7
	Укр.-Рос.	8,2	1,3	1,9	-	2,7	2,6	-	1,3	0,6	-	-	-	-	0,3	1,5	3,4	1,1	1,2
	Поляк	6,9	2,7	3,0	15,0	2,4	3,0	5,0	0,3	0,6	13,3	5,7	6,0	7,1	1,3	1,5	3,5	2,7	3,0
	Євреї	16,6	2,5	4,0	15,0	4,0	4,5	25,0	2,6	3,8	26,7	3,3	4,2	35,7	3,4	3,9	21,5	3,2	4,2
	Нім.	-	-	-	-	-	-	-	0,3	0,3	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-
	Молд.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Інші	6,3	1,7	2,0	5,0	3,2	3,4	10,0	4,5	5,5	-	1,7	1,6	-	0,6	0,3	5,1	3,2	2,4
	Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

(**Джерело:** Центральний Державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 70.)

Додаток № Х
Обов'язкова постанова
Подільського Губвиконкому (по Губнаросвіті Поділля)

У зміну обов'язкової постанови Губвиконкому Поділля Ч. 359від 22 жовтня 1923 року "Про платню за навчання в трудових школах на Поділлю" Подільський Губвиконком ПОСТАНОВЛЯЄ:

Вкласти п. 4 об. Постанови № 359 у нижченаведеній зміненій редакції. Надати чинності ці зміні з 1-го березня 1924 року:

Річна платня вираховується від 120 до 6 червоних карбованців з кожного плательщика за навчання одної дитини відповідно до нижченаведених 7-ми категорій:

а)	І-а категорія –	Робітники та службовці, що одержують від 20 до 30 червон. крб. платять від 6 до 12 червон. крб.
б)	ІІ-а "–"	Робітники та службовці, що одержують від 30 до 40 червон.

		крб. платять від 12 до 18 червон. крб.
в)	III-а “–”	Робітники та службовці, що одержують від 40 до 60 червон. крб. платять від 18 до 30 червон. крб.
г)	IV-а “–”	Робітники та службовці, що одержують від 60 і більше червон. крб. платять від 30 до 60 червон. крб.
д)	V-а “–”	Особи вільних фахів, які займаються приватною практикою, кустарі, співробітники установ, що одержують поза категорійні статки платять від 60 до 70 червон. крб.
е)	VI-а “–”	торговці та промисловці нижче 3-го розряду платять від 70 до 90 червон. крб.
ж)	VII-а “–”	Інші верстви нетрудового населення, себто: торговці від 3-го розряду, власники, орендарі, особи, що користуються найманою працею платять від 90 до 120 червон. крб.

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фр. 925, оп. 1, спр. 12, арк. 72.)

Додаток № Ц
Витяг з протоколу № 2
Засідання культурно-освітньої секції при Зінківському райвиконкомі Кам’янець-Подільської округи від 6 червня 1923 р.

“Слушали: Разсмотрение инструкции о ликвидации безграмотности допризывников. Постановили: Открыть Ликвидпункты в с.с. Зинькове в б. польской школе, в с. Адамовке, в с. Гримячке, в с. Глушковцах и прикрепить к ним б.б. учителей Козырскаго, Левицкаго, Максимчука, Гречановскаго, Белоконя, а к ним, как контроль, прикрепить по одному члену К.С.М.У, политруками”.

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 337,оп. 1, спр. 100, арк. 12.)

Додаток № Ш
Витяги з листа голови Гайсинського окрвиконкому Рижакова до голови губвиконкому Ремейка 16 листопада 1923 р.

“По отношению “чудес” и религиозного движения скажу, что наблюдая и изучая, что происходит на наших глазах дикий разгул религиозного экстаза необразованных и непосредственное покровительство этой вакханалией со стороны рядового духовенства и “князей” церкви, я считаю необходимым изменить систему борьбы, внедрив наряду с культурно-просветительными мероприятиями для населения, также карательные для руководителей и вдохновителей народного движения, я убедился, что движение на почве “чудес” не случайное и даже не стихийное: оно строго продумано и с кем надо согласовано. В нем принимают участие переодетые попы, и амнистированные бандиты. Наглость сторонников движения доходит до того, что выдвигались требования к местной власти о предоставлении подвод, мол давали подводы красноармейцам, давайте и нам. К стыду наших организаций КНС в этом движении брали участие и некоторые незаможники”. Відтак пропонував доповнити заходи боротьби наступними заходами: “а) привлечь сельское учительство к делу культурной обработки населения, б) усилить культ-просветработу среди незаможников, в) усилить агентурную разведку ГПУ, г)

выселять за границы округов и губернии лиц причастных к указанному движению, д) привлекать профсоюзы, е) Губисполком срочно должен дать указание Губсуду на предмет ускорения процессов по борьбе с "чудесами", источником которых является контрреволюция, ж) ускорение культурно-просветительной работы среди допризывников".

(**Джерело:** Державний архів Вінницької області, фр. 836, оп. 1, спр. 9, арк. 369 зв.-370.)

Додаток № Щ

Витяг з протоколу № 35 надзвичайного засідання президії Кам'янець-Подільського повітвиконкому від 6 червня 1922 р.:

"**Слухали:** Доклад т. Борисенка о інциденті з арендою церкви в с. Вітківцях Рихтецької волості. **Постановили:** Остаточно признати церкву за автокефалістами котрі заключили договор з Повітюстом дня 20.III. Доручити Повітюсту притягнути групу піменовців до строгої судової відповідальності за фальшиві інформації та за підношення неспокою в названому селі. Відділу керування подбати про негайне виконання наказу здачі Піменовцями ключів від церкви автокифалістам так, як вони, згідно договору, являються відповідальними за церков перед державою".

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 346, арк. 399.)

Додаток № Ю

Перелік церковних громад за одноденним переписом, проведеним у кінці грудня 1923 р. в Подільській губернії

Церква	Громад
Екзархальна слов'янська православна церква	845
Українська "Бопупац" /законної висвяти	23
Українська "Упац / софійск. висвяти"	165
Жива церква	20
Старовірська / поповці	21
Старовірці / безпоповці	1
Римо-католики	69
Єврейська	242
Євангелістів-баптистів	23
Євангелістів-християн	96
Адвентистів 7-го дня	39
Лютеранська	3
Месиамсионісти	1
Штундистів	4
Молокан	1
Духоборців	1
Йоговистів	3
Йоністів	7
Разом	1564

(**Джерело:** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 223, арк. 116.)

Додаток № Я
Анкета
про українізацію місцевих органів ОВК і Окрпаркому
в відомостях на 15 жовтня 1924р.

Назва установи *Кам'янецький окрвиконком*[*]

Загальна кількість співробітників апарату. *32*

Національний склад співробітників апарату з розподілом на слідуючі групи:

а) Українців *27*

б) Росіян *2*

в) Євреїв *1*

г) Німців –

д) Поляків *1*

е) Инших *1*

Кількість співробітн., володіючих словами і письмом укр. мовою *30*

Не сповна –

Зовсім не володіючих *2*

Які засоби вживалися Вами для повної українізації Вашого апарату, зокрема чи організовані курси, школи для вивчення української мови співробітниками, не володіючими такою і чи забезпечує така кількість курсів чи шкіл їх потреби. *В липні та серпні м-ці 12 співробітників ОВК відвідували курси українознавства.*

Чи достатньо мається підручників і приладь для зазначеної мети. –

Які реальні досягнення роботи по українізації апарату, себ то:

а) Чи переведено діловодство сповна на українську мову чи частками, як то частками то які відділи чи секції. *Сповна.*

б) Если не переведено, то в який термін буде переведено Вами сповна на українську мову діловодство апарату. –

Які у Вас трапляються перешкоди до проведення повної українізації Вашого апарату.

Підпис завідуючого установою.

Секретарь ОВК.

(**Джерело:** Державний архів Хмельницької області, фр. 337, оп. 1, спр. 346, арк. 399.)

[*] Текст, виділений курсивом, вписаний у друкований бланк чорнилом.

Зміст

Вступ 3
Розділ І. Умови запровадження та функціонування нової економічної політики на Поділлі (1921-1928 рр.)…….. 25
1.1. Радянське будівництво в регіоні в 1920-ті роки…… 25
1.2. Повстанський рух та антирадянське підпілля на Поділлі в 1921-1928 рр……... 52
1.3. Особливості проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 років в Подільській губернії…… 79
Розділ ІІ. Соціально-економічні процеси в подільському селі в 1921-1928 рр ……..... 104
2.1. Перетворення в аграрному секторі Поділля в 1920-х роках…… 104
2.2. Практика реалізації податкової політики радянської влади в краї 1921-1928 рр…….. 131
2.3. Голод на Поділлі та допомога подолян жертвам голоду в інших регіонах…….. 153
Розділ ІІІ Промисловість, підприємництво та соціальна сфера на Поділлі в роки непу…… 175
3.1. Місцева промисловість в умовах нової економічної політики……... 175
3.2. Цензова промисловість регіону в 1921-1928 роках…… 202
3.3. Розвиток торгівлі та підприємництва в краї в 1920-х роках 226
3.4. Соціальна політика та боротьба з протиправними явищами на Поділлі в роки непу…….. 247
Розділ ІV. Гуманітарна сфера на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.)….. 270
4.1. Становлення радянської системи охорони здоров’я в краї…… 270
4.2. Перетворення в освітній галузі на Поділлі в 1921-1928 рр…… 282
4.3. Політика радянського режиму щодо церкви в регіоні…… 307
4.4. Реалізація етнополітики комуністичної влади в краї……. 341
Висновки…… 359
Перелік умовних скорочень 365
Список використаних джерел і літератури…… 368
Іменний покажчик…… 451
Географічний покажчик …… 459
Додатки 465

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ОЛІЙНИК Микола Петрович

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ НЕПУ (1921-1928 рр.)

(МОНОГРАФІЯ)

Рекомендовано
Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 12 травня 2015 року)

Літературний редактор
Світлана Кабачинська

Комп'ютерна верстка
Віталій Вільчанський

Підписано до друку 19.05.2015 р.
Умовн. друк. арк. 28,00. Формат 30х42/4
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Наклад 300 прим. Зам. №1639

Видавництво "Поліграфіст-2"
29025, м. Хмельницький. вул. Курчатова, 8.
Св. суб'єкта видавничої справи ДК №2814 від 4.04.2007 р.